

ELMİ HÜQUQ JURNALI

№ 2 (46) / 2026

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASININ

ELMİ
XƏBƏRLƏRİ
2026

DİN-in Polis Akademiyası
Azərbaycan Respublikası AZ-1044, Bakı şəh.,
Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz ildırım küç. 3,
e-mail: poliselmi.xeberleri@bk.ru

WWW.PA.EDU.AZ

ISSN 2307-2504

2307-2504

ISSN 2307-2504

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ
XALQIN RİFAHI
QANUNUN ALİLİYİ

✓ **Peşəkarlıq**

✓ **Cəsarət**

✓ **Mətinlik**

✓ **Əzmkarlıq**

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsinədək yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIQ16404>
№ 2 (46), 2026 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/EYNY2439>

BAŞ REDAKTOR:
Cənopolad Daanov

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının rəisi, polis general-
mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Vüqar Mansurov

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası rəisinin birinci müavini,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
polis polkovniki

Məsumə Məlikova

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev

hüquq elmləri doktoru

Fəzil Quliyev

Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazi-
rinin müavini - Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna

Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Rəcəbov Bəxtiyar Almaxmatoviç

Özbəkistan Daxili İşlər Nazirliyinin Akademi-
yası rəisinin birinci müavini, polis polkovniki,
hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov

hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhrəm Zahidov

hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov

hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov

hüquq elmləri doktoru, professor

Həbib Qurbanov

hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev

hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasımov

hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov

hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Cətiyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esbergen Alauxanov

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cəbir Quliyev

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Orxan Yaqublu

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Korrektor:
Fərqanə Qurbanlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnalı elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir.

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 28,1
Tiraj: 300 Jurnal "Baku" mətbəəsində
çap olunub.

MÜNDƏRİCAT

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Elşən Hacıyev. Silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsi: hüquqi mexanizmlər5

Rəhim Məcnunov. Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində müharibə cinayətləri.....10

Şahin Şükürov, Murad Şükürlü. Miqrasiya hüququ hüququn sahəsi kimi və onun miqrasiya prosesinə təsiri.....28

CİNAYƏT PROSESİ

İsrayıl İmamli. Cinayət mühakimə icraatının qiyabi forması ilə cinayət prosesinin bəzi prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında.....33

Səyyad Ağayev, Ələddin Ağayev. Cinayət işi üzrə elektron formada sübutlardan istifadənin hüquqi əsasları, prosedur qaydaları və mövcud problemləri43

Sokolova Tatyana Sergeyevna. Rusiya və Azərbaycanın cinayət prosesində prosessual müddətlər məsələsinə dair: müqayisəli hüquqi təhlil.....50

Zübeydə Rüstəmli. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi kateqoriyalarının anlayışı56

İNSAN HÜQUQLARI

Babək Nəsirov. Dövlət suverenliyinin bərpasının insan hüquqlarına təsiri: tarixi zəfər kontekstində Azərbaycan təcrübəsi.....65

Ətibar Əliyev. Müasir dövrdə Azərbaycanda insan hüquqlarının təminat sistemi70

Həbib Hacıyev. Süni intellekt və e-idarəetmə: risklər və perspektivlər76

Məhəmməd Quluzadə. “Jus cogens” normalarının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində insan hüquqları pozuntusuna tətbiqi.....83

Pərvinə İsmaylova. Tibb qanunvericiliyində insan hüquqlarının sosial-səhiyyə standartları: Azərbaycan qanunvericiliyində normativ konsepsiya və sistemli islahat modeli89

İNZİBATİ HÜQUQ

Lalə Məmmədli. İnzibati məhkəmə icraatında öhdəliyin icraatı haqqında iddialara baxılması zamanı işin hallarının araşdırılması prinsipinin tətbiqi əsasları.....101

KRİMİNALİSTİKA

Ələkbər Allahverdiyev. İbtidai araşdırmanın rəqəmsal planlaşdırılmasının bəzi xüsusiyyətləri.....110

Kərimov Xacan Talxiyeviç, Axmetyanov İlşat Rəsimoviç. Azərbaycan və Rusiyanın daxili işlər orqanlarında informasiyanın mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi: müqayisəli hüquqşünaslıq təhlili116

Məzyak Vadim Yuriyeviç. İqtisadi sənədlərin tədqiqinin problemli məsələləri122

Petr Leonidoviç Borovik, Svyatoslav Viktoroviç Pilyuşin. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində qeyri-müəyyən situasiyanın qiymətləndirilməsi metodologiyası.....128

Rəsim İsaqov. Məhkəmə-olfaktor ekspertizasının müasir problemləri137

Nikolay Nikolayeviç Kovalyov. Kriminalistikada rəqəmsal iz anlayışı.....143

MÜLKİ HÜQUQ

Əsmər Əliyeva. Vergidən yayınmada “vergi cənnətləri” problemi: artan təhlükə və onunla mübarizənin yeni çağırışları.....150

Kamran Ağamoğlanov. Fərdi sahibkarlar Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortasının subyekti kimi: müqayisəli təhlil159

Nəimi İsmayılzadə. İşgüzar adətlərin mülki hüquq münasibətlərində tətbiqi problemləri.....167

Oruc Məmmədov. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqi: nəzəri-hüquqi təhlil.....173

HÜQUQ VƏ DİL

Abdusalomov Firuz Abduxolikoviç. Media diskursunda hərbi terminologiyanın kontekstual yenidən şərhli: lingvistik və pragmatik aspektlər.....181

Rəcəbova Xəfizə Şükrrulloyevna. Polis təhsilində diferensiallaşdırılmış təlim vasitəsilə hüquqi ingilis dilinin tədrisinin təkmilləşdirilməsi188

HÜQUQ VƏ TƏHSİL

Fuad Nəzərov. Təhsil texnologiyalarının transformativ gücü: müəllim və tələbə rollarında yeni perspektivlər195

HÜQUQ VƏ TEXNOLOGİYA

Fəzilət Səmədov. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası: hüquqi qiymətləndirmə və normativ təhlil201

Kurmaşov Aleksandr Nikolayeviç, Lukyanov Dmitri Yuryeviç. İslah koloniyalarının mühafizəsinin davamlılığının artırılması məqsədilə pilotsuz uçuş aparatlarına qarşı mübarizə.....205

GƏNC TƏDQIQATÇI

Ələm Nəbizadə. İnzibati xətəalara dair iş üzrə qərara yenidən baxılması: ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ kontekstində.....212

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/EIO16404>
№ 2 (46), 2026 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/EYNY2439>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника Академии
Полиции МВД, полковник полиции,
доктор философии юридических наук

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского про-
цесса Саратовской Государственной Юри-
дической Академии, доктор юридических
наук, профессор

Раджабов Бахтияр Алмахматович
Первый заместитель начальника Академии
МВД Узбекистана, полковник полиции,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Альш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
Кандидат юридических наук

Ответственный секретарь:

Орхан Ягублу
Кандидат юридических наук

Корректор:
Фаргана Гурбанлы

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10т-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 28,1
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Baki"

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Эльшан Гаджиев. Защита гражданского населения во время вооружённых конфликтов: правовые механизмы5
Рагим Меджнунов. Военные преступления в уголовном праве иностранных государств10
Шахин Шюкюрлов, Мурад Шюкюрлю. Миграционное право, как отрасль права и ее влия-
ние на миграционные процессы.....28

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

- Израиль Имамлы. О взаимоотношении заочной формы уголовного судопроизводства с
некоторыми принципами уголовного процесса33
Сейяд Агаев, Эльяддин Агаев. Правовые основы, процессуальные правила и существую-
щие проблемы использования доказательств в электронной форме по уголовным делам43
Соколова Татьяна Сергеевна. К вопросу процессуальных сроков в уголовном процессе
России и Азербайджанской Республики: сравнительно-правовой анализ50
Зюбейда Рустамли. Понятие категорий всесторонности, полноты и объективности предва-
рительного расследования56

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

- Бабек Насиров. Влияние восстановления государственного суверенитета на права человека:
Азербайджанский опыт в контексте исторической победы65
Этибар Алиев. Система защиты прав человека в Азербайджане в современный период.....70
Габиб Гаджиев. Искусственный интеллект и электронное управление: риски и пер-
спективы76
Мухаммед Гулузаде. Применение норм "jus cogens" к нарушениям прав человека в Армяно-
Азербайджанском конфликте83
Парвина Исмаилова. Социально-медицинские стандарты прав человека в медицинском
законодательстве: нормативная концепция и модель системной реформы для Азербайджана.....89

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

- Лала Маммадли. Принципы применения принципа исследования обстоятельств дела при
рассмотрении исков об исполнении обязательств в административном судопроизводстве101

КРИМИНАЛИСТИКА

- Алекпер Аллахвердиев. Некоторые особенности цифрового планирования первичного ис-
следования110
Каримов Хасан Талхиевич, Ахметьянов Ильшат Расимович. Правовое регулирование
защиты информации в деятельности органов внутренних дел: сравнительный анализ законо-
дательства России и Азербайджана.....116
Мезяк Вадим Юрьевич. Проблемные вопросы исследования экономических документов122
Петр Леонидович Боровик, Святослав Викторович Пилюшин. Методология оценки си-
туационной неопределенности в оперативно-розыскной деятельности.....128
Расим Исakov. Современные проблемы судебно-офакторной экспертизы137
Николай Николаевич Ковалёв. Понятие цифрового следа в криминалистике143

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

- Эсмер Алиева. Проблема «налоговых убежищ» в контексте уклонения от уплаты налогов:
растущая угроза и новые вызовы для международно-правовой борьбы с ней.....150
Кямран Агамогланов. Частные предприниматели как субъект системы социального страхо-
вания Республики Азербайджан:сравнительный анализ.....159
Наими Исмаилзаде. Проблемы применения деловых обычаев в гражданско-правовых
отношениях167
Орудж Мамедов. Применение трудового договора в государственной службе: теоретико-
правовой анализ.....173

ПРАВО И ЯЗЫК

- Абдусаломов Фируз Абдухаликович. Контекстуальная переинтерпретация военной терми-
нологии в медиадискурсе: лингвистические и прагматические аспекты181
Раджабова Хафиза Шукруловна. Совершенствование преподавания юридического ан-
глийского языка посредством дифференцированного обучения в полицейской подготовке188

ПРАВО И СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ

- Фуад Назаров. Трансформационная сила образовательных технологий: новые перспективы в
ролях преподавателя и студента195

ПРАВО И ТЕХНОЛОГИИ

- Фазилет Самадов. Стратегия Азербайджанской Республики в области искусственного ин-
теллекта на 2025–2028 годы: правовая оценка и нормативный анализ201
Курмашов Александр Николаевич, Лукьянов Дмитрий Юрьевич. Противодействие бес-
пилотным летательным аппаратам для повышения уровня безопасности исправительных
учреждений205

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

- Алям Набизаде. Пересмотр постановления по делу об административном проступке: в кон-
тексте обеспечения права на справедливое судебное разбирательство212

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIO16404>
№ 2 (46), 2026 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/EYNY2439>

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs first deputy chief, police colonel,
Doctor of Philosophy in Law

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farikhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the head
organization of the Ministry of Internal Affairs,
police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Rajabov Bakhtiyar Almakhatovich
First Deputy Head of the Academy of the
Ministry of Internal Affairs of Uzbekistan,
Police Colonel, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, professor
Bakhran Zahidov
doctor of law, professor
Kamil Salimov
doctor of law, professor
Mahir Akhmedov
doctor of law, professor
Habil Gurbanov
doctor of law, professor
Ibrahim Guliyev
doctor of law, professor
Alysh Gasimov
doctor of law, professor
Midhad Gafarov
doctor of law, professor
Dmitry Shestakov
doctor of law, professor
Vladimir Dzhatiev
doctor of law, professor
Esbergen Alaukhanov
doctor of law, professor
Rashad Gurbanov
doctor of law, professor
Anatoly Berlage
doctor of law, professor
Egyana Balakishieva
doctor of philosophy in law
Khanlar Bayramzade
doctor of philosophy in law
Jabir Guliyev
candidate of law

Responsible Secretary:
Orkhan Yagublu
candidate of law

Proofreader:
Fargana Gurbanli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 28,1
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

INTERNATIONAL LAW

Elshan Hajiye v. Protection of the civilian population during armed conflicts: legal mechanisms.....	5
Rahim Majnunov . War crimes in criminal law of foreign countries	10
Shahin Shukurov, Murad Shukurlu . Migration law as a branch of law and its influence on migra- tion processes	28

CRIMINAL PROCESS

Israyil Imamli . On the relationship of the absentee form of criminal proceedings with some princi- ples of criminal procedure	33
Seyyad Aghayev, Aladdin Agayev . Legal foundations, procedural rules and existing problems of the use of electronic evidence in criminal proceedings.....	43
Sokolova Tatyana Sergeevna . On the issue of procedural deadlines in the criminal process of Rus- sian and the Republic of Azerbaijan: comparative legal analysis.....	50
Zubeyda Rustamli . The concept of categories of comprehensiveness, completeness and objectivity of the preliminary investigation	56

HUMAN RIGHTS

Babek Nasirov . Impact of the restoration of state sovereignty on human rights: the Azerbaijani experience in the context of the historic victory	65
Etibar Aliyev . Human rights protection system in Azerbaijan in the modern period	70
Habib Hajiye v. Artificial intelligence and e-government: risks and prospects	76
Muhammad Guluzade . Application of "jus cogens" norms to human rights violations in the Ar- menia-Azerbaijan conflict.....	83
Parvina Ismayilova . Social and healthcare standards of human rights in medical legislation: a nor- mative concept and model of systemic reform for the Republic of Azerbaijan	89

ADMINISTRATIVE LAW

Lala Mammadli . Foundations for the application of the principle of examination of case circum- stances in adjudicating claims for the performance of obligations in administrative proceedings	101
---	-----

CRIMINALISTICS

Alakbar Allahverdiyev . Some features of digital planning of primary research.....	110
Karimov Khasan Talkhiyevich, Akhmetyanov Ilshat Rasimovich . Legal regulation of infor- mation protection in the activities of internal affairs bodies: comparative analysis of Russian and Azerbaijani legislation	116
Mezyak Vadim Yuryevich . Problematic issues of the examination of economic documents	122
Pyotr Leonidovich Borovik, Svyatoslav Viktorovich Pilyushin . Methodology for assessing situa- tional uncertainty in operational-search activity	128
Rasim Isaqov . Modern problems of olfactory expertise	137
Nikolai Nikolaevich Kovalyov . The concept of digital trace in forensic science	143

CIVIL RIGHTS

Asmar Aliyeva . The problem of "tax havens" in tax evasion: a growing threat and new challenges for the international legal fight against it.....	150
Kamran Aghamoghlanov . Private entrepreneurs as the subject of the social insurance system of the Republic of Azerbaijan: comparative analysis	159
Naimi Ismayilzade . Problems of application of business customs in civil law relations	167
Oruj Mammadov . Application of labor contract in civil service: theoretical and legal analysis	173

LAW AND LANGUAGE

Abdusalomov Firuz Abdukholikovich . Contextual reinterpretation of military terminology in media discourse: linguistic and pragmatic dimensions	181
Radjabova Khafiza Shukrulloevna . Improving legal english teaching through differentiated instruction in police education	188

LAW AND EDUCATION

Fuad Nazarov . The transformative power of educational technologies: new perspectives in teacher and student roles	195
--	-----

LAW AND TECHNOLOGY

Fazilat Samadov . Artificial intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028: legal assessment and normative analysis	201
Kurmashov Alexander Nikolaevich, Lukyanov Dmitry Yuryevich . Countering unmanned aerial vehicles to enhance the security resilience of correctional colonies.....	205

YOUNG RESEARCHER

Alam Nabizade . Review of a decision in a case on an administrative offence: in the context of the right to a fair trial.....	212
---	-----

UOT 341.3:342.7

Elşən HACIYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Hərbi kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı
e-mail: elsn30@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/OTIH9757>*

SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR ZAMANI MÜLKİ ƏHALİNİN MÜDAFİƏSİ: HÜQUQİ MEXANİZMLƏR

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsinin milli və beynəlxalq hüquqi mexanizmlərinə, xüsusilə də hərbi zərurətlə hüquqi çərçivələrin vəhdəti probleminə həsr edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və BMT Nizamnaməsi əsasında fərqləndirmə, proporsionallıq və humanizm prinsipləri təhlil edilir. Məqalədə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının sadəcə nəzəri deklarasiya deyil, bilavasitə hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və icrası prosesində mühüm rol oynayan “Döyüş Qaydaları”nın (Rules of Engagement) əsasını təşkil etdiyi vurğulanır. Nəticə etibarilə, mülki əhalinin real müdafiəsinin yalnız dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərə qeyd-şərtsiz əməl etməsi və orduların peşəkar hüquqi-hərbi hazırlığı vasitəsilə təmin edilə biləcəyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: silahlı münaqişələr, mülki əhalinin müdafiəsi, beynəlxalq humanitar hüquq, Cenevrə Konvensiyaları, hərbi hüquq, fərqləndirmə prinsipi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Silahlı münaqişələr müasir beynəlxalq münasibətlərin ən ciddi problemlərindən biridir. Tarix boyu dövlətlər arasındakı siyasi, iqtisadi və ya ərazi anlaşmazlıqları çox zaman hərbi güc tətbiqi ilə həll edilməyə çalışılmışdır. Lakin müharibələr təkcə siyasi xərirləri dəyişdirmir, eyni zamanda global miqyasda hüquqi və humanitar böhranlara yol açır. Bu münaqişələrin ən ağır nəticələri isə mülki əhali üzərində özünü göstərir. Döyüş meydanından uzaq olan, əlinə silah almayan dinc sakinlər, uşaqlar, qadınlar və yaşlılar çox vaxt asimmetrik hərbi əməliyyatların ən böyük zərərçəkənlərinə çevrilirlər. Məhz bu məqamda hərbi zərurətlə insan amili arasında çox kəskin bir toqquşma yaranır.

Hər bir demokratik və sivil dövlətin varlığının fəlsəfəsində öz vətəndaşının yaşamaq hüququnu, azadlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək dayanır. Milli qanunvericilik sistemləri də məhz bu ali ehtiyacın üzərində formalaşır. İnsan hüquqlarının qorunması Azərbaycan Respublikasının hüquq

sistemində ali prinsip kimi təsbit edilmişdir. Dövlətin ən ali qanuni sənədi olan Konstitusiya bu bünövrəni daha da möhkəmləndirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən insan və vətəndaş hüquqları dövlət tərəfindən qorunur [1]. Bu fundamental norma sadəcə sülh şəraitində deyil, həmçinin fəvqəladə vəziyyətlərdə, o cümlədən müharibə və silahlı münaqişələr zamanı dövlətin öz vətəndaşı qarşısında daşdığı mütəlak öhdəliyi ifadə edir. Qanunvericiliyimizin bu yanaşması, əslində, global hüquqi dəyərlərlə ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir.

Lakin müharibələrin dağıdıcı təbiəti milli çərçivələri aşdığı üçün global tənzimləmə mexanizmlərinə həyati dərəcədə ehtiyac yaranır. Burada beynəlxalq humanitar hüquq və hərbi hüquq eyni məxrəcə birləşir. “Müharibənin də öz qaydaları olmalıdır” fəlsəfəsindən çıxış edən beynəlxalq cəmiyyət, döyüşən tərəflərin, komandanlığın və əsgərlərin davranış limitlərini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Beynəlxalq səviyyədə isə mülki

əhalinin müdafiəsi 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onların Əlavə Protokolları ilə tənzimlənir [2], [3]. Bu sənədlər hərbi ehtiyacla humanizm arasındakı o incə balans qorumağa xidmət edən ən mükəmməl vasitədir. Hərbcilər üçün yazılmış bu “davranış məəcəlləsi” qəti şəkildə tələb edir ki, mülki obyektlər, xəstəxanalar, məktəblər və dinc sakinlər heç bir halda hərbi hədəf ola bilməz. Cenevrə hüququ silahın və zorakılığın tətbiqini hüququn məcburi gücü ilə çərçivəyə salır.

Hüquqi arxitekturanın ən üst qatında isə hərbi əməliyyatların necə aparılmasından (*jus in bello*) daha çox, müharibələrin ümumiyyətlə qarşısının alınması və sülhün qorunması (*jus ad bellum*) missiyası dayanır. Çünki insanı qorumağın ən effektiv yolu müharibənin başlanmasına imkan verməməkdir. Bundan əlavə, BMT Nizamnaməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasını dövlətlərin əsas vəzifəsi kimi müəyyən edir [4]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu Nizamnaməsi dövlətlərə bir-birinin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmətlə yanaşmağı, istənilən ixtilafı güc tətbiq etmədən, diplomatik və sülh yolu ilə həll etməyi əmr edir.

Müharibənin qanunları: silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsinin milli və beynəlxalq hüquqi əsasları. Müharibələr bəşər tarixinin ən dağıdıcı və eyni zamanda ən mürəkkəb siyasi-hərbi fenomenidir. Çox vaxt elə təsəvvür yaranır ki, silahların işə düşdüyü yerdə qanunlar susur. Lakin müasir beynəlxalq hüquq və hərbi doktrinalar bu köhnə stereotipi tamamilə rədd edir. Dövlətlərin hərbi güc tətbiq etməsi kortəbii, nəzarətsiz bir proses deyil, əksinə, mürəkkəb hüquqi çərçivələrlə, beynəlxalq və milli qanunvericilik aktları ilə ciddi şəkildə tənzimlənən bir fəaliyyətdir. Xüsusilə də hərbi əməliyyatların teatrlaşması, yaşayış məntəqələrinə doğru genişləndikcə, hüququn və hərbi elminin qarşısında duran ən başlıca vəzifə mülki əhalinin qorunması olur. Hərbi zərurət və humanizm prinsipləri arasındakı bu incə və həyati vacib balans beynəlxalq humanitar hüququn əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq (BHH) hərbi əməliyyatların aparılması qaydalarını (*jus in bello*) müəyyən edən və döyüşlərdə iştirak etməyən şəxslərin müdafiəsinə yönəlmiş normalar sistemidir. Bu hüquq sahəsinin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, hərbi qələbəyə nail olmaq üçün istifadə edilən

vasitə və metodlar qeyri-məhdud ola bilməz. Komandanlıq hərbi hədəfləri müəyyən edərkən mütləq şəkildə müəyyən prinsiplərə tabe olmalıdır.

Müasir müharibələrin ən böyük çətinliklərindən biri simmetrik döyüş cəbhələrinin aradan qalxmasıdır. Klassik müharibələrdə ordular açıq meydanda qarşılaşardırsa, bu gün döyüşlər şəhər infrastrukturunun, dinc əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin içərisinə nüfuz edir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq hüququn imperativ norması dəyişməz qalır: silahlı münaqişə zamanı tərəflər döyüşçülərlə mülki şəxsləri fərqləndirməlidirlər. Mülki əhaliyə qarşı birbaşa hücumlar beynəlxalq humanitar hüquqa ziddir. Bu prinsip mülki obyektlərin də qorunmasını nəzərdə tutur. Hərbi hədəf anlayışı dəqiq məhdudlaşdırılıb; yalnız təbiətinə, yerləşməsinə, məqsədinə və ya istifadəsinə görə hərbi əməliyyatlara effektiv töhfə verən və tamamilə və ya qismən dağıdılması, ələ keçirilməsi və ya zərərsizləşdirilməsi həmin an üçün dəqiq hərbi üstünlük təmin edən obyektlər hədəf seçilə bilər. Əgər bir obyekt həm mülki, həm də hərbi məqsədlər üçün istifadə olunursa (ikili təyinatlı obyektlər), hücum əmri verildikdən mülki əhalinin həyat təminatı mütləq nəzərə alınmalıdır. Məktəblər, xəstəxanalar, məbədlər, mədəni irs nümunələri heç bir halda hərbi maşının hədəfi ola bilməz.

Fərqləndirmə prinsipinin ayrılmaz davamı proporsionallıq, yəni mütənəsiblik prinsipidir. Hərbi meydanında komandirlər çox zaman mürəkkəb qərarlar vermək məcburiyyətində qalırlar. Qanuni hərbi hədəfə zərbə endirilərkən, istər-istəməz yaxınlıqdakı mülki obyektlərə və ya şəxslərə zərər dəymə riski (kollateral zərər) yaranır. Lakin bu risk hərbi komandanlığa istədiyi miqyasda dağıntı törətmək haqqı vermir. Hərbi əməliyyat zamanı əldə ediləcək hərbi üstünlük mülki əhaliyə dəyəcək zərərlə müqayisədə açıq şəkildə üstün olmalıdır. Əks halda hücum qanunsuz hesab edilir. Yəni bir snayperi və ya kiçik bir hərbi qruplaşmanı məhv etmək üçün bütöv bir yaşayış binasını və ya məhəlləni ağır artilleriya atəsinə tutmaq proporsionallıq prinsipinin kobud şəkildə pozulmasıdır. Hərbi planlaşdırma mərhələsində kəşfiyyat məlumatları dəqiqliklə analiz edilməli, hücumun verəcəyi taktiki və ya strateji fayda ilə yarana biləcək mülki itkilər riyazi və hüquqi dəqiqliklə tərəziyə qoyulmalıdır.

Silahlı münaqişənin məqsədi düşməni məhv etmək deyil, onun müqavimətini qırmaq, hərbi potensialını zərərsizləşdirməkdir. Məhz bu səbəbdən bəşəriyyət tarix boyu müharibənin tərkibindəki amansızlığı müəyyən çərçivələrə salmağa çalışıb. Əzab verən vasitələrin istifadəsi qadağandır. Bu qaydalar beynəlxalq adət hüququnda da öz əksini tapmışdır və bu istiqamətdə geniş məlumat bazası Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi tərəfindən hazırlanmışdır. Zəhərli qazların, bioloji və kimyəvi silahların, korlayıcı lazer silahlarının, piyada əleyhinə minaların qadağan edilməsi məhz bu prinsipdən irəli gəlir. Hətta qanuni kombatant (döyüşçü) yaralandıqda, əsir düşdükdə və ya təslim olduqda o artıq düşmən yox, müdafiəyə ehtiyacı olan bir insana çevrilir. Beynəlxalq adət hüququ formalaşmış, yazılı müqavilələrdən belə əvvəl mövcud olan universal əxlaq və insanlıq normalarına əsaslanaraq, hərbi zorakılığın həddlərini kəskin şəkildə məhdudlaşdırır.

İkinci Dünya müharibəsinin dəhşətləri, milyonlarla dinc sakinin Holokost faciəsində kütləvi bombardmanlar, konsentrasiya düşərgələri kimi bəşəri cinayətlərin qurbanı olması beynəlxalq birliyi müharibə hüququnu köklü şəkildə yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. 1949-cu ildə qəbul edilmiş dörd Cenevrə Konvensiyası beynəlxalq humanitar hüququn konstitusiyası rolunu oynamağa başladı. Xüsusilə sonuncu sənəd bəşər tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı idi. 1949-cu il tarixli Geneva Convention (Cenevrə Konvensiyası) (IV) mülki şəxslərin müharibə zamanı müdafiəsinə həsr olunmuş əsas beynəlxalq sənəddir [2]. Bu Konvensiya işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan şəxslərin hüquqlarını qoruyur və zorla köçürülməni qadağan edir. İşğalçı dövlət zəbt etdiyi ərazilərdə qanunsuzluq edə bilməz; o, yerli əhəlinin ərzaq, tibbi yardım, təhsil və dini ayinləri icra etmək hüquqlarını təmin etməyə borcludur. Demografik tərkibi dəyişdirmək məqsədilə dinc sakinlərin öz yurdlarından deportasiyası və ya işğalçı dövlətin öz əhalisini işğal olunmuş ərazilərə köçürməsi hərbi cinayət kimi tövsif edilir. Lakin zaman keçdikcə müharibələrin xarakteri dəyişdi. Partizançılıq, milli azadlıq hərəkatları, qeyri-nizami silahlı qruplaşmaların iştirak etdiyi asimmetrik münaqişələr 1949-cu il konvensiyalarının tətbiq dairəsini genişləndirməyi tələb etdi. Məhz

buna görə beynəlxalq hüquq hərbi reallıqlara adaptasiya olundu. 1977-ci il tarixli Əlavə Protokol I müasir silahlı münaqişələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mülki əhəlinin müdafiəsini daha da genişləndirmişdir [3]. Bu Protokol, xüsusilə ətraf mühitin müharibə vasitəsi kimi istifadə edilməsini, mülki əhəlinin sağ qalması üçün zəruri olan obyektlərin (su anbarları, taxıl anbarları, kənd təsərrüfatı sahələri) məhv edilməsini qəti qadağan edərək, hərbi komandanlıq qarşısında əməliyyatların planlaşdırılması zamanı yeni və daha sərt xəbərdarlıq tədbirləri görmək öhdəliyi qoydu.

Hüquq elminin ən təməl qanunauyğunluqlarından biri budur ki, hər hansı bir hüquqi normanın icra mexanizmi və pozuntuya görə cəza sistemi yoxdursa, o, sadəcə deklarativ xarakter daşıyır. Müharibə cinayətlərinin və mülki əhəliyə qarşı törədilən amansızlıqların qarşısının alınması üçün qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərən siyasi və məhkəmə-hüquq mexanizmlərinə ehtiyac vardır. Beynəlxalq ictimaiyyətin bu sahədə qurduğu arxitekturanın təməlində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) dayanır. BMT Nizamnaməsinə əsasən dövlətlər beynəlxalq mübahisələri sülh yolu ilə həll etməlidirlər [4]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə qərarlar qəbul edə bilər. Təhlükəsizlik Şurası münaqişə tərəflərinə sanksiyalar tətbiq etmək, sülhməramlı qüvvələr göndərmək və ya daha ekstremal hallarda sülhə təhdid yaradan aqressora qarşı kollektiv hərbi güc istifadəsinə icazə vermək kimi müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. Məhz bu siyasi-hüquqi aparat dövlətlərin özbaşınalığının qarşısını alan qlobal bir sipər rolunu oynayır.

Digər tərəfdən, məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi prinsipi müasir beynəlxalq hüququn ən böyük nailiyyətlərindən biridir. “Mən sadəcə əmrə tabe olurdum” bəhanəsi artıq Nürnberq prosesindən bu yana hərbi cinayətkarları xilas etmir. Mülki əhəliyə qarşı törədilən ağır cinayətlər isə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən araşdırıla bilər. Roma Statutuna əsasən mülki əhəliyə qarşı qəsdən hücum müharibə cinayəti sayılır [6]. İstər dövlət başçısı, istər ali baş komandan, istərsə də sıradan əsgər olsun, beynəlxalq humanitar hüququ bilə-bilə pozan, dinc əhalini hədəfə alan hər bir fərd birbaşa olaraq beynəlxalq cinayət məsuliyyəti

yəti daşıyır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi dövlətlərin öz vətəndaşlarını mühakimə etmək istəmədiyi və ya buna qadir olmadığı hallarda, qlobal ədalətin təminatçısı qismində çıxış edərək, cəzasızlıq mühitinə son qoymağı hədəfləyir.

Beynəlxalq hüququn normaları o zaman tam effektiv olur ki, onlar suveren dövlətlərin daxili milli qanunvericilik sistemlərinə integrasiya edilsin və dövlətin birbaşa hüquq-mühafizə mexanizmləri vasitəsilə qorunsun. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn bərabərhüquqlu və məsuliyyətli subyekti kimi mülki əhalinin müdafiəsini ən yüksək səviyyədə, konstitusion zəmində təmin edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, yaşamaq hüququ və insan ləyaqətinin qorunması təmin edilir [1]. Hərbi vəziyyət dövründə belə əsas hüquqlar tamamilə aradan qaldırıla bilməz. Konstitusiyamızın 71-ci maddəsi insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi elan edir. Hətta müharibə, silahlı münaqişə və ya fəvqəladə vəziyyət zamanı belə dövlətin mütləq riayət etməli olduğu, məhdudlaşdırılması qeyri-mümkün olan hüquqlar (yaşamaq hüququ, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ) mövcuddur. Azərbaycan hüquq sistemi hərbi ehtiyacla konstitusion vətəndaş hüquqları arasında çox dəqiq bir tarazlıq qurmuşdur.

Bu fundamental konstitusion prinsip qanunvericiliyin digər qolları ilə, xüsusən də hərbi sahəni tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla daha da konkretləşdirilir. Bundan əlavə, “Müdafiə haqqında” və “Hərbi vəziyyət haqqında” Qanunlar mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi mexanizmləri müəyyən edir. Bu qanunlar silahlı qüvvələrin və digər hərbi birləşmələrin fəaliyyət həddlərini müəyyənləşdirir, mülki müdafiə tədbirlərinin necə həyata keçiril-

məsini, təxliyə proseslərinin təşkilini, eləcə də komendant saati və ya senzuradan asılı olmaya-raq mülki şəxslərin minimum həyat standartlarının və fiziki toxunulmazlığının necə qorunacağını tənzimləyir. Azərbaycan qanunvericiliyi ordumuzun beynəlxalq hüquq normalarına uyğun davranmasını, əməliyyatların planlaşdırılmasında mülki zərərin sifirə endirilməsi hədəfini qanunun aliliyi prinsipi ilə tam şəkildə ehtiva edir.

Yekun olaraq yuxarıda aparılan təhlillər göstərir ki, silahlı münaqişələr nə qədər xaotik və dağıdıcı görünsə də, əslində həm hərbi doktrinaların, həm də beynəlxalq və milli hüququn kəsişdiyi son dərəcə nizamlı bir sahədir. Fərqləndirmə, proporsionallıq və humanizm prinsiplərindən başlayaraq Cenevrə Konvensiyalarının əsaslı qaydalarına, BMT və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin qlobal mexanizmlərindən tutmuş Azərbaycan Respublikasının daxili qanunvericiliyinə qədər bütün bu sistem bir vahid amala xidmət edir: insanı xilas etmək. Hüquq və hərbi sənəti bir-birinə zidd deyil, əksinə, mülki əhalinin həyatını və ləyaqətini xilas etmək missiyasında ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir. Müasir dövrdə sivil dövlətlərin ən böyük gücü təkcə onların hərbi arsenalında deyil, eyni zamanda müharibənin ən çətin və acımasız anlarında belə hüququn aliliyinə və insan amilinə göstərdikləri yüksək sadıqlıqdır. Silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsi həm milli, həm də beynəlxalq hüququn əsas istiqamətlərindən biridir. Konstitusiya səviyyəsində insan hüquqları qorunur [1], beynəlxalq səviyyədə isə Cenevrə Konvensiyaları və Əlavə Protokollar hüquqi baza yaradır [2, 3]. Lakin əsas məsələ bu normaların praktikada düzgün icrasıdır. Dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərə əməl etməsi mülki əhalinin real müdafiəsinin əsas şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949) <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949>
3. Additional Protocol I (1977) to the Geneva Conventions - <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>
4. United Nations Charter - <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
5. International Committee of the Red Cross (ICRC), Customary IHL Database - <https://ihl-databases.icrc.org>
6. Rome Statute of the International Criminal Court - <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>

Эльшан ГАДЖИЕВ

*Старший преподаватель Военной кафедры Полицейской Академии
Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики,
подполковник полиции
e-mail: elsn30@gmail.com*

ЗАЩИТА ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЁННЫХ КОНФЛИКТОВ: ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ

РЕЗЮМЕ

Защита гражданского населения во время вооруженных конфликтов: правовые механизмы

Данная статья посвящена национальным и международным правовым механизмам защиты гражданского населения во время вооруженных конфликтов, в частности проблеме единства военной необходимости и правовых рамок. В исследовании анализируются принципы проведения различия, соразмерности и гуманизма на основе Конституции Азербайджанской Республики, Женевских конвенций 1949 года и Устава ООН. В статье подчеркивается, что нормы международного гуманитарного права являются не просто теоретической декларацией, но и составляют основу «Правил применения оружия» (Rules of Engagement), играющих важнейшую роль в процессе планирования и проведения военных операций. В результате обосновывается, что реальная защита гражданского населения может быть обеспечена только посредством безоговорочного соблюдения государствами международных обязательств и профессиональной военно-правовой подготовки армий.

Ключевые слова: вооруженные конфликты, защита гражданского населения, международное гуманитарное право, Женевские конвенции, военное право, принцип проведения различия, Конституция Азербайджанской Республики

Elshan HAJIYEV

*Senior Lecturer of the Military Department at the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan,
Lieutenant Colonel of Police
e-mail: elsn30@gmail.com*

PROTECTION OF THE CIVILIAN POPULATION DURING ARMED CONFLICTS: LEGAL MECHANISMS

SUMMARY

This article is dedicated to the national and international legal mechanisms for the protection of the civilian population during armed conflicts, with a particular focus on the integration of military necessity and legal frameworks. The study analyzes the principles of distinction, proportionality, and humanity based on the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the 1949 Geneva Conventions, and the UN Charter. The article emphasizes that the norms of international humanitarian law are not merely theoretical declarations but form the fundamental basis of the "Rules of Engagement" that play a crucial role in the planning and execution of military operations. Consequently, it is substantiated that the genuine protection of civilians can only be ensured through states' unconditional adherence to international obligations and the professional legal-military training of armed forces.

Keywords: armed conflicts, protection of civilians, international humanitarian law, Geneva Conventions, military law, principle of distinction, Constitution of the Republic of Azerbaijan

UOT 343.3:341.3

Rəhim MƏCNUNOV*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin**Polis Akademiyasının İctimai elmlər**kafedrasının rəisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,**polis polkovniki**e-mail: rehim.mecnunov@mail.ru**ORCID: 0000-0001-5872-5459**<https://doi.org/10.62130/SIFK6753>*

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə bir sıra xarici ölkələrdə (ABŞ, Belçika, Almaniya, İspaniya, İsveç, Norveç, Fransa və s.) beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularından, habelə müharibə adət və qanunlarının pozuntularından ibarət olan müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən beynəlxalq hüquq normalarının milli cinayət qanunvericiliyində implementasiyası məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Implementasiyanın inkorporasiya, transformasiya və istinad kimi növlərinin, resepsiyanın mahiyyət və məzmunu açılmış, qeyd olunanlarla bağlı xüsusi ədəbiyyatda mövcud olan fikir və mülahizələr, mövqelər təhlil edilmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8-ci maddəsində öz əksini tapmış müharibə cinayətlərinin əsas növləri qeyd olunmuşdur. Müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti məsələlərində milli qanunvericilik normalarının beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğunlaşdırılması, yəni beynəlxalq-hüquqi müddələrin milli qanunvericiliyə implementasiyası ilə bağlı hazırda müxtəlif dövlətlərdə tətbiq olunan yanaşmalar, yəni implementasiya modellər təsnifləşdirilmişdir. İştirakçı-dövlətlər tərəfindən Roma Statutunun implementasiyası zamanı əsasən: Roma Statutu ilə dövlətin konstitusional aktları arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması; milli cinayət qanunvericiliyinin Statutunun tələblərinə uyğunlaşdırılması; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin hüquqi bazasının yaradılması kimi üç blok məsələlər həll edilməli olduğu göstərilmişdir.

Məqalədə nəzərdən keçirilən sahədə son illərdə müşahidə olunan səciyyəvi meyillərə aid edilmişdir: 1) bəzi ölkələrdə müharibə cinayətlərinin CM-nin sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər qrupuna deyil, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər sırasına daxil edilməsi; 2) milli qanunvericilik aktında beynəlxalq müqaviləyə birbaşa istinad (göndərmə) vasitəsilə dövlət tərəfindən milli hüquq sisteminə ratifikasiya olunmuş beynəlxalq müqavilənin inkorporasiyası və ya beynəlxalq müqavilənin müddəalarını ümumən əks etdirən xüsusi qanunun qəbulu; 3) beynəlxalq-hüquq öhdəliklərinin icrası çərçivəsində dövlətlər tərəfindən xüsusi qanunun işlənilib hazırlanması və qəbulu, bu qanunda isə milli qanunvericilikdə mövcud olan normaların yenidən işlənilmiş variantlarının, yeni redaksiyalarının əks olunması; 4) dövlətlər tərəfindən müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti haqqında xüsusi normaların işlənilməsi və CM-nə daxil edilməsi vasitəsilə milli cinayət qanununun beynəlxalq cinayət hüququna uyğunlaşdırılması və s.

Açar sözlər: müharibə cinayətləri, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, Roma Statutu, xarici ölkələr, cinayət qanunvericiliyi

Müasir şəraitlərdə beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuların-

dan, habelə müharibə adət və qanunlarının pozuntularından ibarət olan müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən beynəlxalq hüquq normalarının milli cinayət qanunvericiliyində

implementasiyası, yəni kriminallaşdırılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq cinayətlər kateqoriyasına aid edilən müharibə cinayətləri beynəlxalq və qeyribeynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilməsi; müharibə qanun və adətlərinin pozulması; dinc əhaliyə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş hərbi xarakterli zorakılıqla müşayiət olunması; cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunmaması¹; törədilməsinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin nəzərdə tutulması; müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının və həmin Konvensiyalara 1977-ci il tarixli Əlavə protokolların ciddi pozuntularından ibarət olması və sair kimi bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [4, s.9; 5, s.101; 11, s.9; 34, s.22].

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq cinayətlərin, xüsusən də müharibə cinayətlərinin kriminallaşdırılması, müharibə cinayətlərini törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən hüquqi bazanın yaradılması beynəlxalq hüququn, xüsusən də beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında nisbətən yeni meyildir. Bu proses II Dünya müharibəsindən sonra sülh və insanlıq əleyhinə cinayətləri, müharibə cinayətlərini törədən şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək məqsədilə 1945-ci ilin oktyabrında Nürnberq Beynəlxalq Tribunalının təsis edilməsi ilə başlamışdır.

Nəzərdən keçirilən sahədə ilk milli hüquq aktlarından Fransa Müvəqqəti hökumətinin 28 avqust 1944-cü il tarixli "Müharibə cinayətlərinin təqibi haqqında" Ordonansı, 1952-ci il tarixli "Müharibə dövrünün cinayət hüququ haqqında" Niderland Qanunu qeyd edilə bilər [15, s.80].

Lakin bütövlükdə 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər milli cinayət qanunvericiliklərində müharibə cinayətlərinin kriminallaşdırılması fraqmentar, systemsiz xarakter daşıyırdı və bir qayda olaraq, cinayət qanununda bəzi cinayət tərkiblərinin təs-

biti ilə kifayətlənilirdi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq cinayətləri törədən şəxslərin cinayət təqibinə, silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq və milli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasına dünya birliyinin diqqətinin artması ilə vəziyyət köklü surətdə dəyişməyə başladı.

Müharibə cinayətlərinin sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsi, bu növ cinayətlərə münasibətdə predmetli yurisdiksiyaya malik beynəlxalq məhkəmə orqanlarının yaradılması, onları törədən şəxslərə aidiyyətdə cəzanın labüdlüyünün təmini üzrə dövlətlərin beynəlxalq-hüquq öhdəliklərinin müəyyən olunması, müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və onların törədilməsinə görə cəzaların təyini üzrə milli cinayət qanunvericiliyi formatında hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi 1990-cı illərdən başlayan və hazırda da davam edən müharibə cinayətləri ilə beynəlxalq və milli səviyyədə həyata keçirilən mübarizənin müasir mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu mərhələ daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması, müharibə cinayətlərinin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunması, habelə dövlətlərin beynəlxalq cinayət yurisdiksiyaya malik orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyəti kimi istiqamətlər də daxil olmaqla beynəlxalq öhdəliklərin milli-hüquqi implementasiyası prosesinin inkişafı ilə xarakterizə olunur [20, s.12-13].

Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada baş vermiş hadisələrlə bağlı işlərə baxılması üçün beynəlxalq tribunalların yaradılması, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis edilməsi və universal yurisdiksiya prinsipinin praktiki tətbiqi, habelə sosial-siyasi və hüquqi dəyişikliklərlə bağlı milli cinayət qanunvericiliyinin əhatə dairəsinin genişlənməsi meyillərinin yaranması dövlətlərə, onların xüsusi orqanlarına milli cinayət hüququnda, xüsusən də cinayət məəcəllələrində, ayrı-ayrı qanunlarda beynəlxalq cinayət hüququ normalarının implementasiyası məsələləri ilə ciddi məşğul olmağa başlamalarına gətirmişdir [15, s.80-81].

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) Roma Statutu (Əsasnaməsi) 17 iyul 1998-ci il ta-

¹ «Müharibə cinayətlərini xarakterizə edən əlamətlərdən biri də onlara cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi ilə bağlıdır. Bu tələb beynəlxalq hüquq normalarından, xüsusilə 1968-ci il tarixli «Müharibə cinayətlərinə və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunmaması haqqında» Konvensiyanın tələblərindən irəli gəlir» (5, s.100)

rixdə BMT-nin Roma şəhərində keçirilən diplomatik konfransda qəbul edilmişdir. Statutun qəbuluna 160 ölkə səs vermişdir (12 lehinə, 21 bitərəf, 7 əleyhinə).

Statutun qüvvəyə minməsinin əsas şərti onun 60 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilməsi idi və bu maneə 11 aprel 2002-ci ildə aradan qaldırılmışdır. Statut 1 iyul 2002-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Roma Statutu ilə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin funksiyaları, yurisdiksiyası və strukturu müəyyən edilir. Statuta əsasən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri aid edilmişdir.

ABŞ, Rusiya və İsrail Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunu imzalamamış və deməli, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin müharibə cinayətlərinə dair yurisdiksiyasını tanımayan ölkələrdəndir [1, s.220-221].

Müharibə cinayətlərinin tam siyahısı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Statut həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş əməlləri müharibə cinayətləri hesab edir [3, s.137].

Ə.İ.Əliyev qeyd edir ki, “1998-ci ildə yaradılan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8-ci maddəsi isə müharibə cinayətlərini dörd növə ayırmaqla ayrı-ayrı tərkib elementləri müəyyən etmişdir: a) 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları – həmin sənədlərə uyğun olaraq mühafizə olunan şəxslərə və əmlaka qarşı törədilən hərəkətlər; b) beynəlxalq hüquq çərçivəsində nəzərdə tutulan silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan qanun və adətlərin digər ciddi pozuntuları; c) qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması, habelə silahı yerə qoymuş hərbi qulluqçular və xəstələr, yaralanma, həbsdə olma, yaxud hər hansı digər səbəbə görə sıradan çıxmış şəxslər də daxil olmaqla, hərbi əməliyyatlarda aktiv iştirak etməyən şəxslərə qarşı törədilən hərəkətlər; ç) beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən olunmuş qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə tətbiq olunan qayda və adətlərin digər kobud pozuntuları” [5, m.99-100].

Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Roma Statutunda əsasən Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollarda ciddi pozuntular hesab edilən cinayətlər əks olunsada, beynəlxalq humanitar hüquqa görə ciddi pozuntu hesab edilməyən bir sıra əməllər də müharibə cinayətləri kateqoriyasına aid edilmişdir. Ə. Allahverdiyev belə hallara nümunə olaraq “uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi, işğalçı dövlətin işğal etdiyi ərazilərdə öz vətəndaşlarını yerləşdirməsi, işğal edilmiş ərazidə yaşayan əhəlinin həmin ərazidən deportasiya edilməsi”ni göstərir [1, s.222-223].

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8-ci maddəsinin tələblərinə görə, aşağıda göstərilən müharibə cinayətlərindən hər hansı biri geniş miqyasda və dövlət siyasəti formasında törədildikdə Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olur:

1) 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları, məhz Cenevrə Konvensiyasının müddəalarına uyğun olaraq mühafizə olunan şəxslərə və ya əmlaka qarşı aşağıdakı hərəkətlərdən biri: qəsdən adam öldürmə; bioloji eksperimentlər də daxil olmaqla işgəncələr yaxud qeyri-insani rəftar; qəsdən güclü iztirablar, ciddi bədən xəsarətləri, yaxud sağlamlığa ziyan yetirmə; hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, mənasız və genişmiqyaslı məhvi və mənimləmə; hərbi əsir, yaxud digər mühafizə olunan şəxsi düşmən dövlətin silahlı qüvvələrində xidmətə məcbur etmə; qəsdən hərbi əsir, yaxud digər mühafizə olunan şəxsi ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum etmə; qanunsuz deportasiya, yerdəyişmə, yaxud azadlıqdan qanunsuz məhrum etmə; girovlar götürmə;

2) beynəlxalq hüquq çərçivəsində təsbit edilmiş, beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən qanun və adətlərin digər ciddi pozuntuları: hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən mülki əhaliyə və mülki obyektlərə hücum etmə; ətraf təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurma; müdafiəsiz və hərbi məqsədlər daşımayan şəhər və kəndlərə, digər yaşayış yerlərinə hücum etmə; silahı yerə qoymuş, təslim olmuş komбатantı öldürmək və ya yaralamaq; deportasiya; dini, təhsil, incəsənət, elm və yaxud xeyriyyəçilik məqsədləri üçün təyin olunmuş binalara, ta-

rixi abidələrə, xəstəxanalara və ya xəstələrin və ya yaralıların cəmləşdikləri yerlərə qəsdən zərbələr endirmək; insanlar üzərində onların fiziki şikəstliyinə səbəb olan, həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradan tibbi və ya elmi eksperimentlər aparma; düşmən millətə və ya orduya mənsub şəxsləri xəyanətkarlıqla öldürmək və ya yaralamaq; düşmən tərəfin vətəndaşlarını öz ölkələrinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə məcbur etmək; zəhərli silah tətbiq etmək; düşmən tərəfin vətəndaşlarına qarşı seksual zorakılıqlar; mülki şəxslərdən sipər kimi istifadə etmək; fərqləndirici nişanlardan istifadə edən tibb müəssisələrinə və nəqliyyat vasitələrinə, habelə tibbi heyətə zərbələr endirmək; müharibənin aparılması vasitəsi kimi mülki əhalini aclığa düşürmək; on beş yaşınadək olan uşaqları silahlı qüvvələrin tərkibinə cəlb etmək və ya onlardan döyüş əməliyyatlarında istifadə etmək və s.;

3) Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələr zamanı 12 avqust 1949-cu il tarixli hər dörd Cenevrə Konvensiyaları üçün eyni olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması, o cümlədən: silahı yerə qoymuş hərbi qulluqçular və xəstələr, yaralanma, həbsdə olma, yaxud hər hansı digər səbəbdən sıradan çıxmış şəxslər də daxil olmaqla, hərbi əməliyyatlarda aktiv iştirak etməyən şəxslərə qarşı törədilmiş aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri yəni, hər hansı formada qətlə yetirmə, şikəst etmə, qəddarcasına davranma və işgəncə vermə; insan ləyaqətinin alçaldılması, o cümlədən təhqiredici və alçaldıcı rəftar; girovlar götürmək; ilkin məhkəmə istintaqı olmadan hökmlər çıxarmaq və onları icra etmək və s.;

4) beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən edilmiş, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələrə tətbiq olunan qayda və adətlərin digər kobud pozuntuları, o cümlədən: hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyən ayrı-ayrı mülki şəxslərə hücum etmək; Cenevrə Konvensiyaları ilə müəyyən olunmuş fərqləndirici nişanlardan istifadə edən binalara, tibb müəssisələrinə, tibbi heyətə qəsdən zərbə endirmək; dini, təhsil, incəsənət, elm və yaxud xeyriyyəçilik məqsədləri üçün təyin olunmuş binalara, tarixi abidələrə, xəstəxanalara və xəstələrin və yaralıların cəmləşdikləri yerlərə zərbələr endirmək; şəhərləri və yaşayış

məntəqələrini qarət etmək; hər dörd Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin kobud surətdə pozulması olan zorlama, seksual kölə kimi istifadə, fahişəliyə məcbur etmə, məcburi hamiləlik, sterilizasiya, digər növ seksual zorakılıqlar; on beş yaşına çatmamış uşaqları silahlı qüvvələrin, yaxud qrupların tərkibinə cəlb etmək, yaxud onlardan döyüş əməliyyatlarında istifadə etmək; düşmənin kombatantını xəyanətkarcasına öldürmək, yaxud yaralamaq; şəxsin fiziki şikəstliyinə gətirən, onun həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradan tibbi və elmi eksperimentlərin keçirilməsi; hərbi zərurətdən irəli gəlməyən düşmənin əmlakının məhv edilməsi və ya zəbt edilməsi və s.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq hüquq normalarının milli-hüquqi implementasiyası ("reallaşdırma", "həyata keçirmə", "icra") beynəlxalq hüququn tələblərinin milli hüquq normalarının köməyi ilə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi prosesidir [22, s.9].

A.S.Latışev yazır ki, implementasiya - milli implemtasiya hüquqi aktın qəbulu vasitəsilə beynəlxalq müqavilənin reallaşdırılması prosesinin tənzimlənməsi və milli hüququn subyektlərinin müəyyən edilməsi məqsədləri ilə dövlətin hüquqyaradıcı və təşkilati fəaliyyətinə əsaslanan beynəlxalq hüququn müddəalarının milli hüquq sisteminə daxil edilməsinin hüquqi mexanizmidir [19, s.125].

Eyni zamanda beynəlxalq cinayət hüququnun müddəalarının dövlətdaxili hüquqa, milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası, onun meyarları miqyasları dövlətin hüquq sisteminin tipi, qüvvədə olan konstitusion müddəalar, həmçinin beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmə ilə bağlı beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri nəzərə alınmaqla dövlətin özü tərəfindən müəyyən edilir [9, s.83; 31, s.123-131].

Beynəlxalq hüququn milli səviyyədə tətbiqi ilə bağlı vahid normativ sxemi mövcud deyildir. "Dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri milli səviyyədə necə yerinə yetirməsi beynəlxalq hüquq baxımından prinsipə vacib deyildir. Dövlətin suveren bərabərliyi prinsipinə uyğun olaraq hər dövlət öz hüquq sistemini sərbəst seçir və deməli, öz hüquq sisteminin beynəlxalq

hüquqla qarşılıqlı əlaqəsi qaydasını özü müəyyən edir. Bununla birlikdə, suveren bərabərlik prinsipi bunu da nəzərdə tutur ki, hər bir dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini tamamilə və vicdanla yerinə yetirməyə borcludur. Beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipinə uyğun olaraq dövlətlər öz hüquqlarını, o cümlədən qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyənləşdirmək hüququnu həyata keçirərkən öz beynəlxalq hüquq normalarının dövlət daxilində qüvvədə olmasını təmin edirlər” [3, s.43-44].

Xüsusi ədəbiyyatda bəzən “adaptasiya” terminindən də istifadə olunur.

M.B.Əhmədov hesab edir ki, “adaptasiya” dövlətdaxili texnologiya və leksikanın imkanlarının, həmçinin milli normayaradıcılığı üsullarını və ənənələrinin saxlanılması ilə beynəlxalq normaların məqsədlərinə və məzmununa riayət olunmasını təmin edən beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə keçirilməsi (implementasiya) üsuludur” [6, s.79].

İmplementasiya üsulu olaraq inkorporasiya, transformasiya, həmçinin ümumi, qismən və ya konkret istinad (göndərmə) çıxış edir.

Inkorporasiya (“daxil etmə”, “birləşdirmə”, “qovuşma”) beynəlxalq müqavilənin müddəalarının milli hüquq sisteminə birbaşa təsirinin təmini və ya milli inkorporasiya hüquqi aktın, qanunun, ayrı-ayrı normaların qəbulu vasitəsilə beynəlxalq hüququn müddəalarının legitimləşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq müqavilənin müddəalarının milli hüquq sisteminə daxil edilməsinin hüquqi mexanizmidir [19, s.126]. R.A.Millersonun qeyd etdiyi kimi, inkorporasiya zamanı dövlət beynəlxalq müqavilələrin göstərişlərinin və tövsiyələrinin icrasına şərait yaradan milli hüquq normaları qəbul edir [23, s.58]. T.T.Vəliyev inkorporasiyanı beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının uyğunlaşdırılmasının mühüm üsulu olduğunu qeyd edərək, inkorporasiyanın dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin reallaşdırılmasına istiqamətlənən dövlətdaxili normativ aktların qəbul edilməsində, qanunvericiliyə uyğun normaların və müddəaların əlavə edilməsində, mövcud normaların dəyişdirilməsində və ya onlara əlavələrin edilməsində öz əksini tapdığını göstərir [2, s.115]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda beynəlxalq hüquq norma-

larının implementasiyasının inkorporasiya mexanizmindən istifadə olunur.

Transformasiya (“çevrilmə”, “görməni dəyişmə”) dedikdə, xüsusi aktın qəbul edilməsi yolu ilə beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquq normalarına çevrilməsinin forma və metodlarının məcmusu, beynəlxalq hüquq normalarının milli hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq yenidən işlənməsi başa düşülür [21, s.187-195].

Transformasiya uyğun beynəlxalq müqavilənin milli hüquq sisteminin prinsipləri və ənənələri nəzərə alınmaqla müəyyən dərəcədə işlənilməsini nəzərdə tutur.

Xüsusi ədəbiyyatda istinad (göndərmə) və resepsiya terminlərindən də istifadə olunur.

İstinad zamanı beynəlxalq hüquq normalarının məzmunu dəyişmir və o, milli hüquqa inkorporasiya olunmadan beynəlxalq hüquqda olan həcmdə tətbiq edilir.

O.A.Millerson yazır ki, istinad zamanı dövlət öz milli hüququna beynəlxalq hüquqa göndəriş edən norma və ya normalar daxil edir ki, onlar ölkə daxilində fəaliyyət göstərsin, milli hüququn subyektləri arasında münasibətləri tənzim etsin [23, s.58].

Resepsiya zamanı qanunverici beynəlxalq hüquqdan davranış modelini mənimsəyir və dövlətdaxili hüququn subyektləri üçün ona məcburi qüvvə verir [21, s.187-190]. M.B.Əhmədov qeyd edir ki, resepsiya beynəlxalq-hüquq aktlarının məzmununun milli hüquq normalarında dəqiq əks etdirilməsi üçün istifadə edilən universal üsuldur. Bu üsuldən istifadə etmək üçün dövlət beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etməli və ya müqavilə ilə dövlətin üzərinə qoyulan hüquq və vəzifələrin bilavasitə reallaşdırılması məqsədilə milli hüquq-mühafizə orqanlarına transmissiyası (ötürülməsi) mexanizmindən istifadə etməlidir [6, s.81].

Beləliklə, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası dedikdə, dövlətin üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş dövlət orqanlarının təşkilati-hüquqi fəaliyyəti ilə təmin olunan prosedurlara uyğun olaraq dövlətdaxili hüququn qüvvədə olduğu sahədə dövlətin bütün

ərazisində beynəlxalq-hüquq normalarının reallaşdırılması başa düşülür [7, s.7; 8, s.233].

A.N.Smironovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq-hüquqi öhdəliyə əməl olunmasının konkret üsuluna, kriminallaşdırılan əməllərin qanunvericilik təsviri texnikasına, cəzaların növlərinə və s. gəldikdə isə burada dövlətlərin seçimi vardır və implementasiyanın milli mexanizmi məhz dövlətin daxili hüquq sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərindən asılıdır [29, s.102].

Q.Varle dövlətlərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda iştirakı ilə bağlı milli hüquqi implementasiya problemlərinə aidiyyətdə qeyd edir ki, faktiki olaraq milli sistemlər, hətta beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Roma Statutuna daxil olduqdan sonra da öz cinayət hüququnun avtonomluğunu saxlayırlar. Çünki Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 17-ci maddəsinə görə, bu Statutla müəyyən olunan normativ standart dövlətin cinayət təqibini həyata keçirmək istəyi və bacarığı ilə şərtlənir. Buna görə də Statutda öz əksini tapmış anlayışlarla milli hüquqda cinayət tərkiblərinin formulə edilməsi zamanı istifadə olunan müddəalar arasında bəzi fərqlər dövlət tərəfindən cinayət təqibini həyata keçirmək üçün maneə ola bilməz [12, s.161].

Ümumiyyətlə isə, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən Roma Statutunun implementasiyası zamanı üç blok məsələlər həll edilməlidir: 1) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu ilə dövlətin konstitusion aktları arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması; 2) Milli cinayət qanunvericiliyinin Roma Statutunun tələblərinə uyğunlaşdırılması; 3) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin hüquqi bazasının yaradılması [15, s.77].

1998-ci ildən başlayaraq milli cinayət qanunvericiliyində BCM Roma Statutunun müddəalarını inkorporasiya (Belçika, Burundi, Böyük Britaniya, Mali, Malta, Niderland, Portuqaliya, CAR), transformasiya (Avstraliya, Almaniya, Gürcüstan, İspaniya, Rumıniya, Serbiya, Xorvatiya və s.) və ya istinad, yəni göndərmə (Argentina, Kanada, Kosta-Rika) yolu ilə implementasiya edən dövlətlərin sayı daima artmaqdadır. Implementasiyanın müxtəlif üsullarından eyni vaxtda istifadə olunduğu dövlətlər də vardır (Yeni Zelandiya,

Slovakiya, Uruqvay). Hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu üzrə implementasion qanunvericilik 40-a yaxın ölkədə, o cümlədən Avstraliya, Argentina, Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Gürcüstan, İspaniya, Kanada, Litva, Malta, Niderland, Yeni Zelandiya, Portuqaliya, Uruqvay, Finlandiya, İsveçrə, CAR və digərlərində qəbul edilmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunu ratifikasiya etmiş bir sıra digər ölkələrdə də implementasiya üçün zəruri olan aktların işlənilməsi və qəbulu prosesi həyata keçirilir [15, s.76-81].

Bir sıra dövlətlərdə qanunvericilik sisteminə beynəlxalq müqavilənin hüquqi müddəalarını əks etdirməyə xidmət edən xüsusi aktlar, qanunlar qəbul edilmişdir [29, s.102-103]. Belə qanunvericilik aktlarına, qanunlarına nümunə kimi, 2000-ci ildə Yeni Zelandiyada qəbul edilən "Beynəlxalq cinayətlər və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi haqqında" Aktı; 2000-ci il tarixdə Kanadada qəbul edilən "İnsanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri haqqında" Aktı; müharibə cinayətlərini formulə edərkən birbaşa Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunun uyğun müddəalarına istinad edilən Argentina İmplementasiya Qanununu (2006) göstərmək olar [12, s.163].

Müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti məsələlərində milli qanunvericilik normalarının beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğunlaşdırılması, yəni beynəlxalq-hüquqi müddəaların milli qanunvericiliyə implementasiyası ilə bağlı hazırda müxtəlif dövlətlərdə tətbiq olunan yanaşmaları, yəni implementasion modelləri beş qrup üzrə təsnifləşdirmək olar:

1) milli hüquqda heç bir əlavə və dəyişikliklər edilmir və bu onunla əsaslandırılır ki, kriminallaşdırılması zəruri olan "müharibə cinayətləri" cinayət və ya hərbi cinayət məəcəlləsində təsbit olunmuş "ümumi cinayət" tərkibləri ilə tam şəkildə əhatə olunur (məsələn, ABŞ, Çin və s.);

2) beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə cinayət təqibi haqqında "ümumi qeyd" milli hüquqa daxil edilir (məsələn, Rusiya, İsveçrə, Norveç, İsveç və s.);

3) cinayət qanunvericiliyində dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi yolu ilə dövlətin daxili qanunvericiliyinə beynəlxalq humanitar hüquq nor-

malarının müddəaları transformasiya edilir (məsələn, Bolqarıstan, Macarıstan və s.);

4) “müharibə cinayətlərinə” görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan əlavə qanun qəbul edilir (məsələn, Belçika);

5) dövlət tərəfindən beynəlxalq sənədin məzmununa xüsusi qeyd daxil edilməklə parlament aktı vasitəsilə beynəlxalq hüquq normaları inkorporasiya olunur (məsələn, Hindistan) [24, s.71-72].

R.K.Məmmədov beynəlxalq cinayət hüququ normalarının milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyasının daha universal üsulunun beynəlxalq cinayət hüququnun müddəalarının milli cinayət qanunvericiliyinin normaları tərəfindən əxz olunması olduğunu qeyd edərək, bunun mahiyyət etibarilə üç yolla həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü göstərir: “1) beynəlxalq müqavilənin icrası naminə beynəlxalq cinayət hüququ normasının cinayət qanunvericiliyinə eynilə daxil edilməsi yolu ilə; 2) beynəlxalq cinayət hüququ normasının cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsi yolu ilə, özü də beynəlxalq müqavilənin göstərişi onun dövlətdaxili hüquq tərəfindən əxz olunmasının qəti bir formasını müəyyənləşdirmir; 3) beynəlxalq cinayət hüququ müddəalarının icrası naminə qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi normalarının dəyişdirilməsi yolu ilə” [3, s.52].

Son illərdə müşahidə olunan meyillərdən biri bəzi ölkələrdə müharibə cinayətlərinin CM-in sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər qrupuna deyil, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər sırasına daxil edilməsidir. Məsələn, Çin Xalq Respublikasında 14 mart 1997-ci il tarixli CM-in yeni redaksiyasında bu kateqoriyalı cinayətlər CM-in hərbi xidmət əleyhinə cinayətlər qrupuna daxil edilmiş, “hərbi qulluqçuların xidməti vəzifələri əleyhinə cinayətlər” adlanan 10-cu fəslində bilavasitə hərbi xidmət əleyhinə cinayətlərlə yanaşı, müharibə cinayətlərinə görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar təsbit edilmişdir [32, s.386].

Bir sıra ölkələrdə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ayrı-ayrı ciddi pozuntularının kriminallaşdırılması hərbi-cinayət qanunvericiliyində (və ya kombinə olunmuş variantda, CM-də kriminallaşdırılma prosesi ilə paralel olaraq) aparıl-

mış, sonradan isə bu yanaşma modifikasiya etdirilmişdir (o cümlədən, bir sıra dövlətlərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutuna qoşulması ilə bağlı) [20, s.272]. Belə ki, Avstriya, Yunanıstan, Danimarka, Koreya, Türkiyə, Norveç, İsveçrə, İtaliya, İspaniya və sair kimi ölkələrdə hərbi qulluqçuların cinayət məsuliyyəti haqqında xüsusi qanunlar, Fransa, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Portuqaliya və digər ölkələrdə isə hərbi məcəllələr qəbul edilmişdir ki, onlarda da hərbi qulluqçular tərəfindən müharibənin aparılması adətlərini və qanunlarını pozmağa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur [17, s.486].

Məsələn, İsveçrə Hərbi-cinayət Məcəlləsinin 109-cu maddəsinin 1-ci bəndində müharibənin aparılması, şəxslərin və onların mülkiyyətinin, digər hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq müqavilələrin müddəalarını pozma; 108-ci maddənin 1-ci bəndi ilə digər ümumqəbul olunmuş müharibə adətlərini və qanunlarını pozma ilə bağlı cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [24, s.75-78].

Daha bir səciyyəvi meyil (model) kimi, milli qanunvericilik aktında beynəlxalq müqaviləyə birbaşa istinad (göndərmə) vasitəsilə dövlət tərəfindən milli hüquq sisteminə ratifikasiya olunmuş beynəlxalq müqavilənin inkorporasiyası və ya beynəlxalq müqavilənin müddəalarını ümumən əks etdirən xüsusi qanunun qəbulu qeyd edilə bilər [24, s.72].

Qeyd edək ki, xüsusi qanunun qəbul edilməsi ilə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi meyli ümumi hüquq sisteminə aid olan ölkələr üçün daha xarakterikdir. Nümunə kimi, 1957-ci ildə Böyük Britaniyada qəbul olunmuş “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları haqqında” Qanun, 2001-ci il tarixli “Müharibə cinayətləri haqqında” Qanun, 2001-ci il tarixli “Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi haqqında” Qanun, Kanadada “İnsanlığ əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri haqqında” 2000-ci il Qanunu göstərilə bilər. Qeyd edək ki, E.N.Trikoz “İnsanlığ əleyhinə və müharibə cinayətləri haqqında” Kanada Qanunu beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin tənzimlənməsinə istiqamətlənən milli

səviyyədə qəbul edilmiş ən uğurlu qanunvericilik aktlarından biri kimi qiymətləndirir [32, s.389-390]. Böyük Britaniyada qəbul edilmiş qanunlarda beynəlxalq cinayətlərin, o cümlədən müharibə cinayətlərinin kateqoriyası müəyyən edilərkən BCM-nin Roma Statutunun uyğun maddələrinə istinadlar edilir [32, s.395-396].

Xüsusi ədəbiyyatda [31, s.147-155; 32, s.397-404] əsaslı olaraq beynəlxalq cinayət hüququ normalarının implementasiyası ilə bağlı ABŞ-nin mövqeyinin spesifikliyi qeyd edilir. Məlum olduğu kimi, bu dövlət də, həmçinin ümumi hüquq sisteminin əsaslarını əsasən qəbul etmişdir (bu zaman öz konstitusion müddəaların şərhində Ali Məhkəmənin hüquqi mövqelərinə xüsusi əhəmiyyət verilir) (20, s.275).

Müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti məsələsinə gəldikdə isə, ABŞ-nin Qanunlar külliyyatına (maddə 2441 “Müharibə cinayətləri”) [13, s.92] daxil edilmiş ümumi norma (1949-cu il tarixli “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” İsveçrə Konvensiyasının uyğun maddələrində göstərilmiş pozuntulara istinad edilir) və ABŞ məhkəmələrinin ABŞ-nin silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçularının, Amerika vətəndaşlarının 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb etməyə imkan verən 1996-cı il tarixli “Müharibə cinayətləri haqqında” Akt xüsusi olaraq qeyd edilə bilər [20, s.275].

Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının kriminallaşdırılması ilə bağlı ABŞ-nin yanaşması hazırda ümumi hüquq sistemli digər ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniyada) qəbul edilən yanaşmadan fərqləndiyini qeyd edərək, V.N.Rusinova göstərir ki, ABŞ-nin yanaşması müharibə cinayətlərinin kriminallaşdırılması məsələsində milli cinayət hüququnun dəyişdirilmədiyi və ya ona əlavələr edilmədiyi model çərçivəsində xarakterizə edilə bilər. Belə ki, bu ölkədə müharibə cinayətlərinin bir çox konkret növləri CM-də artıq öz əksini tapmış cinayət tərkibləri ilə tam şəkildə əhatə olunur [24, s.71].

Müharibə cinayətləri haqqında normaların milli hüquq sistemində uyğunlaşdırılması sahəsində daha bir xarakterik meyil beynəlxalq-hüquq öhdəliklərinin icrası çərçivəsində dövlətlər tərə-

findən xüsusi qanunun işlənilib hazırlanması və qəbulu, bu qanunda isə milli qanunvericilikdə mövcud olan normaların yenidən işlənilmiş variantlarının, yeni redaksiyalarının əks olunmasıdır.

Belə ölkələr sırasında Belçika xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Belçika 1949-cu il Konvensiyalarının I və II Əlavə protokollarına 1986-cı ilin aprelində milli qanunvericilik aktı ilə qoşulmuşdur və bu akt 20 noyabr 1986-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Belçika Roma Statutunu 28 iyun 2000-ci ildə ratifikasiya etmişdir.

Belçikada humanitar hüquq üzrə parlamentlərarası komissiya yaradılmış və bu komissiyanın səlahiyyətlərinə digərləri ilə yanaşı, müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər kompleksinin, bu sahənin cinayət-hüquqi tənzimlənməsinə istiqamətlənən yekun sənədlərin işlənilib hazırlanması və razılaşdırılması aid edilmişdir [29, s.107]. Ölkədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il Əlavə protokollarını ratifikasiya etməklə bağlı bir sıra qanunvericilik tədbirləri həyata keçirilmişdir. Qanunvericiliyin beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən bu tədbirlər sırasında 16 iyun 1993-cü ildə “Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları ilə mübarizə haqqında” Qanunun qəbul edilməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir [29, s.106].

Qanuna daxil edilən müharibə cinayətlərinin dairəsi və məzmunu müəyyən edilərkən 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və 1977-ci il əlavə protokolların müddəaları nəzərə alınmışdır (1993-cü il Qanunun 3-cü paragrafının 1-ci maddəsi).

Qanunda Belçikanın BCM-nin Roma Statutunda iştirakı nəzərə alınaraq Statutun 6-8-ci maddələrində təsbit olunan məzmun saxlanılmışdır. Eyni zamanda Qanunun və Statutun müddəaları arasında bəzi fərqlərin də mövcud olduğu qeyd edilməlidir. Məsələn, Roma Statutunun 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan siyahıya mədəni sərvətlər haqqında 1954-cü il Konvensiyasının 2-ci Protokolunun 15-ci maddəsində göstərilən cinayətlər əlavə edilmişdir. Beynəlxalq silahlı münaqişələr dövründə törədilən müharibə cinayətlərinin 34 tərkibini və “davam edən” daxili silahlı münaqişə çərçivəsində törədilən müharibə cina-

yətləri ilə bağlı 16 tərkibin nəzərdə tutulduğu Statutun 8-ci maddəsindən fərqli olaraq, Qanunda beynəlxalq və ya daxili silahlı münaqişə şəraitlərində törədilməsindən asılı olmayaraq cəzalandırılan 40 müharibə cinayətlərindən ibarət siyahı əks olunmuşdur.

Qanunun 2-ci maddəsinə görə, ən ağır müharibə cinayətləri qəsdən adam öldürmə, işgəncə vermə və digər insanlıqdan kənar rəftar, bioloji eksperimentlər aparma və s., ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır; digər müharibə cinayətlərinə münasibətdə müəyyən müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur (cinayətin növündən və nəticələrindən asılı olaraq azadlıqdan məhrum etmə müddəti 10 ildən 30 ilədək ola bilər) [20, s.277].

Bundan başqa, Qanunun 5-ci maddəsində xüsusi olaraq göstərilmişdir ki, heç bir maraq, siyasi, hərbi və ya dövlət xarakterli heç bir zərurət Qanunda göstərilən cinayətlərin törədilməsinə haqq qazandıra bilməz. Həmçinin Qanunda şəxsin öz hökumətinin və ya komandirinin əmri ilə hərəkət etməsinin onu məsuliyyətdən azad etmədiyi xüsusi olaraq qeyd edilmişdir (əlbəttə ki, bu şəxs hərəkətlərinin 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və ona 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokollarında müəyyən edilən ciddi pozuntulara gətirəcəyini açıq-aydın dərk edirsə).

Qeyd edək ki, Belçikada 2003-cü ildə 1993-cü il Qanunu ləğv edilərək yeni Qanun qəbul edilmiş, Qanunun əvvəlki redaksiyasında əks olunmuş müddəaların bir hissəsi ümumi CM-nə (maddə 13 bis) daxil edilmişdir [14, s.925-926].

Müharibə cinayətlərinin kriminallaşdırılması ilə bağlı Almaniya Federativ Respublikasının təcrübəsi də xüsusi maraq kəsb edir.

Almaniya Federativ Respublikası Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunu 9 dekabr 1998-ci ildə imzalamış və 11 dekabr 2000-ci ildə ratifikasiya etmişdir. Roma Statutunu ratifikasiya edərkən Almaniyanın əsas Qanununun 16 (2)-ci maddəsində düzəlişlər edilmişdir ki, bu da Almaniya öz vətəndaşlarını Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə vermək imkanı yaratmışdır. Əsas qanunda düzəlişlər edildikdən sonra Almaniya beynəlxalq cinayət hüququ əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin təqibinin həyata keçirilməsi üçün

Almaniya və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi arasında əməkdaşlığın tənzimlənməsi üçün zəruri olan müddəaları özündə əks etdirən yeni qanunların və qanun qüvvəli aktların qəbulu yolu ilə getmişdir [18, s.176].

2000-2002-ci illərdə 6 federal Qanun, o cümlədən 1 iyun 2002-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunun implementasiyası haqqında Qanun və 2002-ci il 26 iyun tarixli Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi qəbul edilmişdir.

N.A.Səfərov yeni Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin qəbulunun Almaniya Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunun implementasiyasının ən mühüm mərhələlərindən biri olduğunu qeyd edərək, yazır ki, bu akt təkcə Roma Statutuna deyil, həm də digər beynəlxalq müqavilələrə, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına və onlara Əlavə olan protokollara, 1954-cü il tarixli silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında Konvensiyaya əsaslanmaqla beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını kriminallaşdıraraq konsolidə olunmuş hüquqi sənəddir [26, s.120-121]. Eyni fikirlər İ.Y.Beliy tərəfindən də səsləndirilir. Müəllif göstərir ki, Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayət Məcəlləsi təkcə Roma Statutuna deyil, həm də digər beynəlxalq müqavilələrə, məsələn, Cenevrə Konvensiyalarına və onlara Əlavə protokollarına, silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında Konvensiyaya əsaslanır [10, s.75]. T.İ.Kurnosova da qeyd edir ki, Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin 8-12-ci maddələrinə təkcə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8 (2)-ci maddəsində sadalanan cinayətlər deyil, həm də 1991-ci ildə ratifikasiya etdikdən sonra Almaniyanın öz üzərinə götürdüyü 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə protokolunun ciddi pozuntularının kriminallaşdırılması üzrə öhdəliklərindən irəli gələn cinayətlər də daxil edilmişdir. Məcəllədə silahlı münaqişənin beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq xarakter kəsb etməsindən asılı olmayaraq qeyd olunan əməllərin kriminallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur [18, s.178-179].

Məcəllənin Xüsusi hissəsinə soyqırım, insan-

lıq əleyhinə cinayətlərə, müharibə cinayətlərinə və digərlərinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan normaların əks olunduğu üç bölmə daxildir. Məsələn, “Müharibə cinayətləri” adlanan 2-ci bölməyə 5 müstəqil paraqraf daxildir: Paraqraf 8 – “Şəxslərə qarşı müharibə cinayətləri”; Paraqraf 9 – “Mülkiyyət və digər hüquqlar əleyhinə müharibə cinayətləri”; Paraqraf 10 – “Humanitar əməliyyatlara və emblemlərə münasibətdə müharibə cinayətləri”; Paraqraf 11 – “Müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş vasitələrinin tətbiqi ilə bağlı müharibə cinayətləri”; Paraqraf 12 – “Müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş metodlarının tətbiqi ilə bağlı müharibə cinayətləri”.

N.A.Səfərov Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsində qəsd obyektindən asılı olaraq, müharibə cinayətlərinin aşağıdakı növlərinin fərqləndirildiyini qeyd edir və göstərir ki, Məcəllədə *şəxslərə qarşı törədilən müharibə cinayətləri* (paraqraf 8) beynəlxalq humanitar hüququn müddəaları nəzərə alınaraq aşağıdakı növlər üzrə təsnifləşdirilmişdir: qəsdən adam öldürmə; girov götürmə; ciddi bədən xəsarətləri və ya psixi pozuntular ilə müşayiət olunan qəddar və ya qeyri-insani rəftar, işgəncə vermə; şəxsi seksual hərəkətlərə və ya seksual zorakılığa, fahişəliyə vadar etmə, məcburi hamiləlik; silahlı qüvvələrin və ya silahlı qrupların tərkibinə 15 yaşındakı uşaqları cəlb etmə və ya onlardan döyüş əməliyyatlarından fəal şəkildə istifadə etmə; qanuni məskunlaşma rayonundan şəxsin zorla yerinin dəyişdirilməsi və ya deportasiya; obyektiv və qərəzsiz məhkəmə araşdırmasını aparmadan şəxsin məhkum edilərək ciddi cəzalandırılması; həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan tibbi eksperimentlər aparma, daxili orqanları çıxarma, tibbdə qəbul edilməyən müalicə metodlarını tətbiq etmə; şəxslə onun ləyaqətini alçaldan rəftar etmə; sıradan çıxarılmış şəxsi yaralama; özünün mülki əhalisinin bir hissəsini işğal edilmiş ərazidə yerləşdirmə; zor tətbiq etmək və əhəmiyyətli zərər vurma hədəsi ilə düşmənin silahlı qüvvələrində xidmət etməyə və ya döyüş əməliyyatlarında iştirak etməyə məcbur etmə və s. Məcəllədə qeyd olunan əməllərin yalnız beynəlxalq silahlı münaqişədə törədilə bildiyi xüsusi olaraq göstərilir [26, s.131-132].

T.İ.Kurnosova Məcəllənin ikinci fəslinin əv-

vəlində fiziki şəxslərə qarşı yönələn müharibə cinayətlərinin göstərildiyini qeyd edərək yazır ki, Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin 8 (1)-ci maddəsi beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə tətbiq olunur və ayrı-ayrı əməllər qismində adəməldürmə, girov götürmə, qəddar və qeyri-insani rəftar, seksual zorakılıq, məcburi cəlb etmə və əsgər-uşaqlardan istifadə etmə, məhkəmə icraatı olmadan cəza tətbiqi, tibbi eksperimentlər və orqanların çıxarılması və s. göstərilir. Məcəllənin 8 (3) maddəsində müstəsna olaraq beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı törədilə bilən bir sıra cinayət tərkibləri əks olunmuşdur: hərbi əsirlərin qaytarılmasının ləngidilməsi, işğalçı dövlət tərəfindən mülki əhalinin məcburi deportasiyası, şəxsi düşmən silahlı qüvvələrində xidmət etməyə məcburi şəkildə cəlb etmə, vətəndaşların öz ölkəsinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə məcbur etmə və s. [18, s.179-180].

Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsində *mülkiyyət və digər hüquqlar əleyhinə müharibə cinayətlərinin* (paraqraf 9) aşağıdakı növləri fərqləndirilir: beynəlxalq hüquqa zidd olaraq silahlı münaqişə rayonunda olan ələ keçirilmiş ərazidə soyğunçuluq, əmlakı məhv etmə, mənimsəmə, əmlakı ələ keçirmə; məhkəmədə əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsini ləğv etmə, dayandırma və ya əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olma.

Humanitar əməliyyatlar və emblemlərə münasibətdə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət Məcəllənin 10-cu paraqrafında təsbit edilmişdir (məsələn, Cenevrə Konvensiyaları ilə nəzərdə tutulmuş fərqləndirici emblemlərdən istifadə edən heyətə, obyektlərə, tibb müəssisələrinə və ya tibbi nəqliyyat vasitələrinə hücum etmə).

Məcəllənin 11-ci paraqrafında *müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş metodlarından istifadə ilə bağlı müharibə cinayətlərinə* görə məsuliyyət nəzərdə tutan müddəalar əks olunmuş və bu maddədə qeyd olunan cinayətlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilmişdir: bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən mülki əhaliyə, habelə mülki obyektlərə hücum etmə və s. Roma Statutunun 8-ci maddəsi ilə müqayisədə bu normanın tətbiq dairəsi daha genişdir, çünki həmçinin qey-

ri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə də tətbiq edilir); beynəlxalq humanitar hüquq müdafiə olunan şəxslərdən “canlı sipər” kimi istifadə etmə; zəruri qida məhsullarından məhrum etmək yolu ilə mülki əhalini aclığa məruz qoyma kimi müharibənin aparılması üsulundan istifadə etmə; döyüş əməliyyatlarının rəhm etmədən həyata keçirilməsi; düşmənin silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçusunun və ya kombatantının xaincəsinə öldürmə və ya yaralama; ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və böyük zərər vurma və s.

Məcəllədə *müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş vasitələrinin tətbiqi ilə bağlı müharibə cinayətlərinə* (paraqraf 12) aid edilmişdir: zəhərdən və ya zəhərli silahdan istifadə etmə; bioloji və ya kimyəvi silahdan istifadə etmə; asanlıqla hissələrə bölünən və ya yastılanan güllələrdən istifadə etmə və s. [26, s.131-132].

Göründüyü kimi, Almaniya Beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi müharibə cinayətlərini kriminallaşdırırarkən BCM-nin Roma Statutunun 8-ci maddəsini təkrarlamayaraq, digər meyarlara görə onları təsnifləşdirmişdir [12, s.177-180; 25, s.135-159; 27, s.91-101; 33].

İ.Y.Beliy qeyd edir ki, Almaniya CM-nin Xüsusi hissəsinin analizi bu ölkədə “implementasiya və ya resepsiya yolu ilə müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş metodlarının və vasitələrinin tətbiqi haqqında beynəlxalq hüquq normalarının inkorporasiyası”nın həyata keçirildiyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir [10, s.75].

Hesab edirik ki, Almaniya beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər haqqında beynəlxalq cinayət hüququ normalarının milli səviyyədə implementasiyasının ən yaxşı nümunələrindən biridir.

N.A.Səfərov də bu Məcəlləni ümumən müsbət qiymətləndirir və yazır ki, Almaniya qanunvericisi Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Roma Statutunun normalarının kifayət qədər tam və əhatəli implementasiyasını həyata keçirməyə çalışmış və buna demək olar ki, nail olmuşdur [26, s.133].

Bütünlükdə isə, xüsusi ədəbiyyatda səslənən belə bir mövqe ilə razılaşmaq olar ki, nəzərdən keçirilən Məcəllə müharibə cinayətləri ilə mübarizədə səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq üçün zəruri olan

normaların adekvat əksinə istiqamətlənmiş kompleks sahələrarası implementasiya qanunun yaradılmasının unikal nümunəsidir [32, s.365].

Müharibə cinayətləri haqqında milli qanunvericiliyin beynəlxalq cinayət hüququna uyğun olaraq inkişaf etdirilməsinə digər bir misal kimi Xorvatiya göstərilə bilər. Qeyd edək ki, bu ölkənin ərazisində bir sıra silahlı münaqişə, o cümlədən qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə baş vermişdir. Bu halda müharibə cinayətləri haqqında milli qanunvericiliyin inkişafı bir sıra amillərlə bağlı idi: birincisi, ölkə Avropa İttifaqına üzv olmağa can atırdı; ikincisi, Xorvatiyanın milli məhkəmələrinə keçmiş Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq tribunaldan bir sıra işlər daxil olmuşdu; üçüncüsü Xorvatiya xüsusi Qanun qəbul etməklə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunu ratifikasiya etmişdir.

Xorvatiya CM-də müharibə, silahlı münaqişə və ya işğal dövründə mülki şəxslərə qarşı müharibə cinayətlərinin geniş siyahısı əks olunmuşdur (maddə 158-168). Bundan başqa, Xorvatiya CM-də “genosidə və ya müharibə cinayətlərinə təhrik etmə və bu məqsədlərlə cinayətkar qrup yaratma” (maddə 123), “beynəlxalq hüququn müdafiəsi altında olan sərvətlərə qarşı cinayətləri planlaşdırma” (maddə 187a), həmçinin “beynəlxalq hüququn müdafiəsi altında olan sərvətlərə qarşı cinayətləri törədən şəxsə kömək etmə” (maddə 187b) kimi müstəqil cinayət tərkibləri nəzərdə tutulmuşdur [30, s.141-142].

Almaniya və Xorvatiya üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərin icrası məqsədləri ilə müharibə cinayətləri haqqında milli qanunvericiliyin dəyişdirilməsinin texniki cəhətdən iki müxtəlif üsulunu nümayiş etdirir. Hesab edirik ki, bu təcrübə milli cinayət qanunvericiliyində müharibə cinayətləri haqqında normalarda mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması zamanı olduqca faydalı ola bilər [30, s.142].

Dövlətlər tərəfindən müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti haqqında xüsusi normaların işlənilməsi və CM-nə daxil edilməsi vasitəsilə milli cinayət qanununun beynəlxalq cinayət hüququna uyğunlaşdırılması da bu sahədə müşahidə olunan daha bir səciyyəvi meyil kimi qiymətləndirilə bilər [20, s.281].

Belə ölkələr sırasında ilk növbədə İspaniya qeyd oluna bilər.

İspaniya Cenevrə Konvensiyalarını və ona Əlavə Protokolların müddəalarını öz daxili qanunvericiliyinə 21 aprel 1989-cu ildə daxil etmişdir. İspaniyada Roma Statutunu ratifikasiyanı sanksiyalaşdıran əsas qanun 4 oktyabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. İspaniya Statutu 24 oktyabr 2000-ci ildə ratifikasiya etmişdir [29, s.113-114].

1995-ci il tarixli İspaniya CM-də ("Beynəlxalq birlik əleyhinə cinayətlər" adlanan 24-cü bölmənin "Silahlı münaqişələr haqqında" 3-cü fəslinin 609-614-cü maddələri) müharibə cinayətlərinin geniş dairəsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məsələn, İspaniya CM-nin 608-ci maddəsinə uyğun olaraq müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il I və II Cenevrə Konvensiyalarına və ya 1977-ci il I Əlavə Protokoluna görə müdafiə hüququna malik tibbi və dini heyətə; müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il III Cenevrə Konvensiyasına və ya 1977-ci il I Əlavə Protokoluna görə müdafiə hüququna malik hərbi əsirlərə; müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasına görə mülki əhaliyə və mülki şəxslərə; sülhməramlı qüvvələrə aid olan və ya onların vəzifələrini yerinə yetirən şəxslərə; 1899-cu il II Haaqa konvensiyasına görə müdafiə hüququna malik parlamentarilərə və onları müşayiət edən şəxslərə; 1977-ci il II Əlavə protokolu və İspaniyanın imzaladığı digər beynəlxalq müqavilələrə görə müdafiə hüququna malik digər şəxslərə münasibətdə törədilən cinayətlər müharibə cinayətlərinə aid edilmişdir [10, s.76; 32, s.375].

CM-nin 614-cü maddəsində, silahlı münaqişə zamanı döyüş əməliyyatlarının aparılmasına, yaralıların, hərbi əməliyyatlardan zərərçəkənlərin müdafiəsinə, hərbi əsirlərlə davranışa, mülki əhəlinin müdafiəsinə və silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunmasına aid olan və İspaniyanın imzaladığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına zidd əməlləri (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) törədən və ya belə pozuntular və ya əməlləri törətməyi əmr edən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdur [20, s.282].

Fransanın yeni Cinayət Məcəlləsinin konseps-

tual ideyası beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqdan üstünlüyü (primatı) prinsipinin reallaşdırılmasıdır. Fransanın 1992-ci il tarixli cinayət qanunvericiliyində beynəlxalq normanın milli hüquq normasından üstünlüyü barədə birbaşa göstəriş olmasa da, bu prinsip Fransa Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində ardıcıl olaraq reallaşdırılır. Fransa Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə müharibə cinayətləri haqqında normaların daxil edilməsini Fransanın bir sıra beynəlxalq müqavilələrə qoşulması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, Cenevrə Konvensiyalarının müddəaları Fransa Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 212-1 və 212-2-ci paragraflarında öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Fransa Cinayət Məcəlləsinin 412-7 və 413-1-ci maddələrində müzdlululuğa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən müddəalar vardır [10, s.77].

Milli cinayət qanunvericiliyinin, xüsusi halda Cinayət Məcəlləsinin beynəlxalq hüququn müddəalarına uyğunlaşdırmaq meyli İsveç üçün də xarakterikdir.

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, hələ 1621-ci ildə İsveç kralı Qustav tərəfindən yeni Hərbi Məcəllənin qəbul edilməsi haqqında fərman imzalanmışdır, bu Məcəllə də o dövrün hərbi hüququn digər normalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqli idi. Hərbi Məcəllədə 150-ə yaxın maddə var idi və onlardan ən azı 7-i humanitar hüquq normalarına aid edilə bilər. Məsələn, 91-ci maddədə deyilirdi: "heç bir əsgər generaldan almadığı öz komandirinin əmrinə görə düşmən torpağında olan heç bir şəhəri və ya kəndi yandıra bilməz. Əks təqdirdə, əsgər işin əhəmiyyətinə uyğun olaraq Genaral Hərbi Şurası qarşısında cavab verməlidir". Göründüyü kimi, bu sənəddə müharibənin aparılması metodlarının tətbiqinin məhdudlaşdırılması haqqında bəzi normalar öz əksini tapmışdı. Bir sözlə, 1621-ci il Hərbi Məcəlləsi humanitar hüquq sahəsində irəli atılan böyük bir addım olmaqla müharibə cinayətləri haqqında Avropa qanunvericiliyinin sonrakı təşəkkülü və inkişafına böyük təsir göstərmişdir [29, s.110-111].

Hazırda İsveç qanunvericiliyində 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının və ona 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolunun ciddi pozuntuları kimi tövsif olunan, beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı

münaqişə zamanı törədilən müharibə cinayətlərinin cinayət-hüquqi vasitələrlə qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq humanitar hüququn bəzi normaları İsveçin qüvvədə olan 1962-ci il CM-nə implementasiya olunmuşdur. Məsələn, İsveç CM-nin 22-ci fəslinin 6-cı maddəsində “beynəlxalq humanitar hüquqa aid olan və ya xarici ölkə ilə bağlanmış müqavilənin və ya Sazişin ciddi pozuntusunda” ifadə olunan beynəlxalq hüquq əleyhinə olan bir sıra cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Belə ciddi pozuntulara aid edilmişdir: beynəlxalq hüququn qadağan etdiyi istənilən növ silahın tətbiqi; BMT-nin xüsusi fərqləndirici nişanlarından, milli parlament bayraqlarından, digər beynəlxalq hüquq tərəfindən qəbul edilən fərqləndirici nişanlardan sui-istifadə etmə; xaincəsinə düşməni öldürmə və ya sağlamlığına ağır zərər vurma; mülki əhaliyə və ya yaralı şəxslərə hücum etmə; mülki əhali arasında kütləvi itkilərlə və ya mülki obyektlərə böyük həcmdə zərər ilə nəticələnməyini bilə-bilə qeyri-seçici xarakter daşıyan hücum; beynəlxalq hüquq normalarına görə xüsusi müdafiə olunan obyektlərə hücum etmə; mülki əhalini və ya hərbiçiləri düşmənin silahlı qüvvələrində xidmət etməyə məcbur etmə və s. Qeyd olunanlarla yanaşı, 6a, 6b və 6c maddələrində kimyəvi silah və piyada əleyhinə minaları hazırlama və istifadə etmə, habelə nüvə silahının sınaqlarını keçirmə də müharibə cinayətlərinə aid edilmişdir [29, s.111-119].

1997-ci il tarixli Polşa CM-də “Sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri” adlanan 16-cı fəslin 121-126-cı maddələrində müasir beynəlxalq hüquq tərəfindən müharibə cinayətləri kimi müəyyən edilən bir sıra ictimai təhlükəli əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmiş, qanunvericilikdə müharibə cinayətləri iki qrup üzrə təsnifləşdirilmişdir:

a) müharibə adətləri və qanunları əleyhinə cinayətlər (hərbi əməliyyatlar zamanı müdafiə olunmayan ərazilərdə və ya obyektlərdə, sanitariya və ya neytral zonada beynəlxalq hüquqla qadağan edilmiş döyüş əməliyyatlarının aparılması üsullarının tətbiqi) – 121-122-ci maddələr;

b) beynəlxalq humanitar hüququn əsasları əleyhinə cinayətlər (beynəlxalq humanitar hüqu-

qun müdafiəsi altında olan şəxsləri öldürmə; onların sağlamlığına ağır zərər vurma, işgəncələrə, qəddar və qeyri-insani rəftara məruz qoyma, onların üzərində, hətta razılıqları ilə də olsa, eksperimentlər aparma; mülki əhalidən döyüş əməliyyatlarının aparıldığı müəyyən ərazidə və ya obyektdə hərbi əməliyyatlardan qorunmaq üçün siper kimi istifadə etmə və ya onları girov kimi götürmə; qeyd olunan şəxsləri düşmənin silahlı qüvvələrində xidmət etməyə məcbur etmə, onların yaşayış yerini dəyişdirmə, azadlıqdan məhrum etmə və işgəncə vermə, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə araşdırması hüququndan məhrum etmə; işğal edilmiş ərazilərdə və ya döyüş əməliyyatlarının aparıldığı rayonlarda mədəni sərvətləri məhv etmə, zədələmə və ya ələ keçirmə; döyüş əməliyyatları zamanı Qırmızı Xaç və ya Qırmızı Aypara nişanlarından, digər müdafiə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə və ya neytral dövlətin və ya təşkilatın və ya beynəlxalq komissiyaanın fərqlənmə nişanlarından, düşmənin dövlət bayraqlarından və hərbi fərqlənmə nişanlarından sui-istifadə) – CM-nin 123-126-cı maddələri [20, s.284].

Daha bir ölkənin-Norveçin müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən beynəlxalq-hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası məsələsinə yanaşması maraqlıdır.

7 mart 2008-ci ildə Norveçdə CM-nə əlavələr haqqında Qanun qəbul edilmiş və bu qanunla müharibə cinayətlərinə, insanlıq əleyhinə cinayətlərə və bir sıra digər beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmişdir. Müharibə cinayətləri haqqında müddəalar beş hissəyə bölünmüşdür: şəxslərə qarşı müharibə cinayətləri (maddə 103); mülki hüquqlar və mülkiyyət əleyhinə müharibə cinayətləri (maddə 104); humanitar əməliyyatlar və emblemlərə münasibətdə müharibə cinayətləri (maddə 105); müharibənin aparılmasının qadağan olunmuş metodlarının tətbiqi ilə bağlı müharibə cinayətləri (maddə 106); müharibənin aparılmasının qadağan olunmuş vasitələrinin tətbiqi ilə bağlı müharibə cinayətləri (maddə 107) [29, s.113].

Xarici ölkələrin müharibə cinayətlərinə görə

məsuliyyət müəyyən edən cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli-hüquqi təhlili əsasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Almaniya, Niderland, Portuqaliya kimi ölkələr beynəlxalq cinayətlər haqqında xüsusi kodifikasiya olunmuş normativ-hüquqi aktların, qanunların qəbulu, “ümumi” cinayət məəcəlləsindən isə bu növ cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların çıxarılması yolu ilə getmişlər. BCM-nin Statutu ilə yanaşı, belə qanunvericilik aktlarında əvvəllər ratifikasiya edilmiş digər beynəlxalq müqavilələrin (məsələn, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının) müddəaları da nəzərə alınmışdır.

Digər ölkələrdə (məsələn, İspaniya, Norveç, Polşa, Finlandiya və s.) müharibə cinayətləri ilə bağlı cinayət tərkibləri ümumi cinayət məəcəlləsinə daxil edilmişdir. Bəzi ölkələr isə (məsələn, Avstraliya, Litva, Rumıniya və s.) yeni Cinayət Məcəlləsinin qəbulu ərəfəsində BCM Statutunun müharibə cinayətləri ilə bağlı müddəalarını implementasiya etmişlər. Həmçinin bəzi hallarda bu Məcəllələrdəki normaların özləri BCM Statutuna göndərmə (istinad) kimi formulə edilmişdir (məsələn Kosta-Rika və ya Slovakiya Cinayət Məcəllələrində) [15, s.81].

Bir sıra ölkələr öz səlahiyyətli orqanlarının təmsalında Cenevrə Konvensiyalarına və Əlavə protokollara qoşulmuş, uyğun qanunlarla onları ratifikasiya etmişlər. Belə ölkələr sırasına Belçikanı (bu ölkədə Cenevrə Konvensiyaları 3 sentyabr 1952-ci il tarixli qanunla, iki Əlavə protokollar isə 16 aprel 1986-cı il tarixli qanunla qəbul edilmişdir və Belçika qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir), Yunanıstanı (Konvensiyalar və I Əlavə protokolu uyğun olaraq 1955 və 1988-ci il tarixli Qanunlarla ratifikasiya edilmişdir), Almanıyanı (Cenevrə Konvensiyaları 21 avqust 1954-cü il tarixli qanunla qüvvəyə minmişdir və Almanıyanın Əsas Qanununun 59-cu maddəsinə uyğun olaraq milli qanunvericiliyin tərkib hissəsini təşkil edir və federal qanunla bərabərləşdirilir) və digərlərini göstərmək olar.

İştirakçı dövlətlərin Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntularını “törətmiş və ya törətmək barədə əmr vermiş şəxslər barəsində effektiv cinayət məsuliyyətinin təmini üçün zəruri olan qanunvericiliyin” qəbul edilməsi barədə 1949-cu il

tarixli I Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsində əks olunmuş birbaşa tələb Avstriya (1974), Meksika (Hərbi Məhkəmə Məcəlləsinin 209, 215-ci maddələri, Hərbi Cinayət Məcəlləsinin 324-cü maddəsi), Finlandiya (Cinayət Məcəlləsinin 13-cü fəslinin 1-3-cü bölmələri) və digərləri tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

“Ciddi pozuntular”, o cümlədən müharibə cinayətləri ilə bağlı 1949-cu il III Cenevrə Konvensiyasının 130-cu maddəsinin müddəaları bir sıra ölkələrin milli cinayət qanunvericiliyində əks olunmuşdur. Onların sırasında Bolqarıstan (Bolqarıstan CM-nin 7-ci bölməsinin 13-cü fəslə və 2-ci bölmənin 14-cü fəslə), Yunanıstan (Hərbi Cinayət Məcəlləsinin 160, 161, 163, 164-cü maddələri; CM-nin 299 (1-ci hissə), 309, 310, 372 (1-ci hissə), 375 (1-ci hissə) maddələri), Cənubi Koreya (CM-nin 125, 164-167, 172, 177-179, 185-188, 250-265, 273, 366-369-cu maddələri, həmçinin Silahlı qüvvələrin CM-nin 82-84-cü maddələri), İsveç (CM-nin 6-cı bölməsinin 22-ci fəslə) və digərlərini göstərmək olar [10, s.74].

Eyni zamanda xarici ölkələrin bir çoxunun müasir milli qanunvericiliyində müharibə cinayətlərinin anlamına vahid yanaşma təşəkkül tapmamışdır. Bundan başqa, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların daxil edildiyi cinayət qanunvericiliyinin bölmələrinin və fəsilələrinin adının formulə edilməsində də vahid yanaşma yoxdur (30, s.132). Məsələn, müharibə cinayətlərinin də daxil olduğu beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların təsbit edildiyi fəsilələr “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər” (Rusiya, Qazaxıstan və s.); “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” (Azərbaycan); “İnsanlıq və beynəlxalq hüquqla müdafiə olunan hüquqlar əleyhinə olan cinayətlər” (Serbiya və s.), “Beynəlxalq hüquqla qorunan dəyərlər əleyhinə cinayətlər” (Xorvatiya), “Sülh, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər və müharibə cinayətləri” (Belarus, Moldova) və s. kimi adlandırılır [16, s.152-161]. Məsələn, Belarus Respublikasının CM-nin 18-ci fəslə “Müharibə cinayətləri və müharibə qanunlarının və adətlərinin digər pozuntuları” adlanır. P.P.Stepanovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi,

müharibə cinayətlərinin ayrıca fəsilə təsbit edilməsi daha məntiqli və əsaslıdır, çünki beynəlxalq hüququn mənbələrinin, həmçinin müxtəlif ölkələrin cinayət qanunvericiliklərinin analizi müharibə cinayətlərinin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növü olduğunu göstərir [30, s.152-157].

Bir sıra ölkələrin cinayət qanunvericiliyində ümumiyyətlə “müharibə cinayətləri” termini işlədilmir (məsələn, Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsində). R.K.Məmmədov bəzi dövlətlərin ratifikasiya etdikləri beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi milli qanunvericiliyin (qanunların) qəbul etmədiklərini, mövcud normalarda heç bir ciddi dəyişikliklər aparmadıqlarını, əlavələrin edilmədiyini qeyd edərək yazır: “Misir beynəlxalq cinayətlərə dair tam bir sıra beynəlxalq sazişləri ratifikasiya etsə də, onlar zəruri implementasiya qanunvericiliyini, xüsusən soyqırım və müharibə cinayətləri bərsində bu cür qanunvericiliyi qəbul etməmişdir. Çində yalnız 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları və İşgəncələr əleyhinə 1948-ci il tarixli Konvensiya milli qanunvericiliyə transformasiya edilmişdir; bununla birlikdə, soyqırıma, insanlıq əleyhinə cinayətlərə, təcavüzə və terrorizmə dair qanunlar yoxdur. Mərkəzdə nə 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları, nə də Soyqırım haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiya Rəsmi bülletendə

dərc edilməmişdir (beynəlxalq müqavilələr yalnız bu cür dərcetmə nəticəsində milli hüquq sisteminə qüvvəyə minir). Braziliyada 1949-cu il tarixli Konvensiyaları 1957-ci ildə ratifikasiya edilmişdir, lakin bu günə qədər implementasiya qanunvericiliyi qəbul olunmamışdır. İtaliyada 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının implementasiyası, daha doğrusu, həmin konvensiyaların özü icra olunmayan müddələrinin tətbiqini təmin etmək üçün müfəssəl qanunvericilik qəbul olunmamışdır” [3, s.48].

Milli texniki-hüquqi yanaşmaların xüsusiyyətlərindən irəli gələn qeyd olunan fərqlərə baxmayaraq, xarici ölkələrin əksəriyyətində bu və ya digər şəkildə müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. O.F.Əfəndiyevin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun müddələrinin dövlətdaxili, yəni müasir dövlətlərin cinayət-hüquqi sistemləri ilə uzlaşmasının yüksək səviyyəsi müharibə cinayətləri ilə mübarizənin möhkəm beynəlxalq-hüquqi əsaslarının formalaşmasına kömək etməklə, dünya birliyinin maraqlarına uyğun olmaqla yanaşı, həm də yeni cinayət hüquq qaydasının yaradılması və möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir [34, s.67].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda müharibə cinayətləri// Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. 2018. №66
2. Vəliyev T.T. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ sahəsində beynəlxalq standartların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə implementasiyasının ümumənəzəri məsələləri//Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2010. №2.
3. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Monoqrafiya. Bakı NAT Co MMC, 2012, 312 s.
4. Fətəliyev Z.F. Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Milli Aviasiya Akademiyası. Bakı, 2012, 28 s.
5. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, 176 s.
6. Ахмедов М.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Процессы имплементации международных правовых норм в национальное право Азербайджанской Республики и Российской Федерации//Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, права. 2018, №1. с 74-82.
7. Батырь В.А. Имплементация норм международного гуманитарного права в законодательстве Российской Федерации. М.: ГЕНДАЛЬФ, 2000. 72 с.
8. Батырь В.А. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов. Москва: Издательство “Юрист”, 2006. 624 с.

9. Белый И.Ю. Международное уголовное судопроизводство. М.: Красная звезда, 2007. 414 с.
10. Белый И.Ю. Производство по делам о военных преступлениях в органах международного уголовного правосудия: (проблемы становления и перспективы развития): монография / И. Ю. Белый. Москва: За права военнослужащих, 2011. 286 с.
11. Берко А.В. Уголовная ответственность за применение запрещенных средств и методов ведения войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Ставрополь: СГУ, 2002. 23 с.
12. Верле Герхард. Принципы международного уголовного права: учебник / Герхард Верле; пер. с англ. С. В. Саяпина. О. Феникс; М.: ТрансЛит, 2011. 910 с.
- Винокуров А.Ю. Международно-правовые, теоретические и организационные основы уголовного преследования за совершение военных преступлений в отношении гражданского населения. М.: Изд-во "Спутник", 2011. 695 с.
13. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций юридического факультета открытого Брюссельского университета. М.: МККК, 2011. 74 с.
14. Додонов В. Модели имплементации Римского Статута Международного уголовного суда в национальном законодательстве зарубежных стран // Международный уголовный суд: проблемы, дискуссии, поиск решений. М.: Институт права и публичной политики, 2008. С. 76-84.
15. Додонов В.Н. О концепции преступлений против международного правопорядка//Библиотека криминалиста. 2011. №1. с 152-161.
16. Додонов В.Н., Капинуц О.С., Суерба С.П. Сравнительное уголовное право. Особенная часть. М.: Юрлитинформ, 2010. 544 с.
17. Курносова Т.И. Имплементация международно-правовых норм о военных преступлениях и преступлениях против человечности в российское уголовное законодательство. Диссерт...к.ю.н. М., 2016. 293 с.
18. Латышев А.С. Теоретические аспекты юридических механизмов введения в действие международных договоров: трансформации, имплементация, инкорпоация//Экономика. Право. Общество. 2019. №2. с 122-129.
19. Лобанов С.А. Международная уголовная ответственность за военные преступления. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2018. 495 с.
20. Мингазов Л.С. Эффективность норм международного права / Мингазов Л.Х.; Науч. ред.: Баскин Ю.Я. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. 207 с.
21. Мюллерсон Р.А. Соотношение и взаимодействие международного публичного, международного частного и национального права. Автореф.дисс... докт. юрид. наук. М., 1985. 37 с.
22. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. 135 с.
23. Русинова В.Н. Нарушения международного гуманитарного права: индивидуальная уголовная ответственность и судебное преследование / Русинова В.Н. М.: Юрлитинформ, 2006. 192 с.
24. Сафаров Н.А. Имплементация Римского статута Международного уголовного суда: новый немецкий кодекс преступлений против международного права//Московский журнал международного права. 2004. №2. с 135-159.
25. Сафаров Н.А. Проблемы имплементации Римского статута Международного уголовного суда: опыт Германии//Журнал российского права. 2006. №12. с 117-135.
26. Серебрякова А.В. К вопросу об имплементации норм международного уголовного права о военных преступлениях во внутреннее законодательство Германии//Международное уголовное право: актуальные вопросы и современные проблемы: сб.н. ст. и сообщений. М., 2014. № 1. с 31-35.
27. Смирнова А.Н. Нормы международного гуманитарного права о методах и средствах ведения войны в законодательстве ряда европейских государств//Вестник Московского университета МВД России. 2016. №1. Ч.1. с 118-121.
28. Смирнова А.Н. Прогрессивное развитие норм международного гуманитарного права о запрещенных методах и средствах ведения войны. Дисс...к.ю.н. М., 2017. 186 с.

29. Степанов П.П. К вопросу о понятии военных преступлений в международном уголовном праве и национальном законодательстве//Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 2016, №6. с 132-143.

30. Субботина Е.Н. Имплементация норм международного уголовного права в уголовное законодательство зарубежных стран и России. Дисс...к.ю.н. М., 2013. 248 с.

31. Трикоз Е.Н. Преступления против мира и безопасности человечество: сравнительный и международно-правовой аспекты. М., 2007. с 170-180.

32. Шулепов Н.А., Шулепова Л.Ф. Инкорпорация норм Римского статута МУС в уголовно-правовую систему Германии//Международное публичное и частное право. 2006, №4. с 56-62.

33. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, Издательский Дом "Кавказ", 2006. 364 с.

Рагим МЕДЖНУНОВ

*Начальник кафедры Общественные науки Полицейской
Академии МВД, доктор философии по истории,*

полковник полиции

e-mail: rehim.mecnunov@mail.ru

ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ ИНОСТРАННЫХ ГОСУДАРСТВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы имплементации международных правовых норм в национальное уголовное законодательство ряда зарубежных стран (США, Бельгия, Германия, Испания, Швеция, Норвегия, Франция и др.), определяющих ответственность за военные преступления, совершённые в ходе международных и немеждународных вооружённых конфликтов, а также за нарушения обычаев и законов войны. Раскрыта сущность и содержание таких форм имплементации, как инкорпорация, трансформация и отсылка, проанализированы мнения и позиции, представленные в специальной литературе. Отмечены основные виды военных преступлений, закреплённые в статье 8 Римского статута Международного уголовного суда. В статье классифицируются подходы и модели имплементации, применяемые различными государствами для адаптации национальных законодательных норм к требованиям международного права об уголовной ответственности за военные преступления, то есть внедрение международно-правовых положений в национальное право. При имплементации Римского статута государствами выделяются три ключевых блока задач: устранение противоречий между Римским статутом и конституционными актами государства; адаптация национального уголовного законодательства к требованиям Статута; создание правовой базы для взаимодействия с Международным уголовным судом.

В статье также отмечены характерные тенденции последних лет: 1) включение военных преступлений не в группу преступлений против мира и безопасности человечества, а в категорию преступлений против военной службы; 2) прямая отсылка в национальном законодательном акте к международному договору, ратифицированному государством, либо принятие специального закона, отражающего положения международного договора; 3) разработка и принятие государствами специальных законов в рамках международно-правовых обязательств, где закрепляются переработанные варианты и новые редакции национальных норм; 4) введение специальных норм об уголовной ответственности за военные преступления и их включение в национальное уголовное законодательство для приведения его в соответствие с международным уголовным правом.

Ключевые слова: военные преступления, международное право, международное гуманитарное право, Римский статут, иностранные государства, уголовное законодательство

Rahim MAJUNOV*Head of the Department of Social Sciences at the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs, PhD in history**Police Colonel**e-mail: rehim.mecnunov@mail.ru***WAR CRIMES IN CRIMINAL LAW OF FOREIGN COUNTRIES****SUMMARY**

Implementation of international legal norms in national criminal law that determine responsibility for war crimes involving serious violations of international humanitarian law during international and non-international armed conflicts, as well as violations of war customs and laws in a number of foreign countries (U.S., Belgium, Germany, Spain, Sweden, Norway, France, and so on) have been reviewed in the presented article. The nature and content of the concept, such as incorporation, transformation, and reference have been investigated and the thoughts, opinions and positions in the special publications have been analyzed. Main types of war crimes outlined in Article 8 of Rome Statute of the International Criminal Court have been noted. The article classifies approaches or implementation models that are currently being applied in various countries, adapting national legislative standards to the requirements of international law on criminal liability for war crimes, namely, the implementation of international and legal periods into national law. During the implementation of the Rome Statute by the states three major issues are determined as to be solved: eliminating the controversy between The Rome Statute and the constitutional acts of the state; adapting national criminal law to the requirements of the Statute; establishing a legal base for interaction with the international criminal court.

The article referred to the characteristic tendencies observed in recent years:

1) inclusion of war crimes not into anti-peace and human security group of Criminal Law of several countries, but into the ranks of crimes against military service; 2) adoption of a special law that generally reflects the duration of an international treaty ratified by the government to the national legal system through a direct reference to an international treaty into a national law act; 3) the implementation and adoption of a special law by governments within the framework of international and legal obligations, and the reflection of refined options and new regulations of national law; 4) the implementation of special standards on criminal liability for war crimes by states and adapting national criminal law with international criminal law through the inclusion to Criminal Law and so on.

Keywords: *war crimes, international law, international humanitarian law, Rome Statute, foreign countries, criminal law*

УДК 342.7

Шахин ШЮКЮРОВ

*Академия Полиции Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, доцент кафедры
административной деятельности в органах внутренних дел,
полковник полиции, доктор философии права, доцент
e-mail: shahin1967@mail.ru*

Мурад ШЮКЮРЛЮ

*Секретарь судебного заседания Хазарский
Районный Суд города Баку
e-mail: murad_shukurlu@mail.ru
<https://doi.org/10.62130/XAON6170>*

МИГРАЦИОННОЕ ПРАВО, КАК ОТРАСЛЬ ПРАВА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

РЕЗЮМЕ

В научной статье автор рассматривает исторические аспекты миграции, теоретические вопросы миграции. Обращается к актуальности, современности данного вопроса, о ее влияние на процессы. Автор также анализирует право в этой области, на стыке правовой науки, ее взаимодействие с другими областями правовой науки. Наблюдается рассмотрение структуры миграционного права, института миграционного права, источников, которые регулируют миграционные отношения, в основном внутреннее законодательство, его конституционно-правовые основы в пределах законодательств государств-участников СНГ (Российской Федерации и Азербайджанской Республики). Автор уделяет особое внимание миграционным процессам, его значению, классификации, влиянию на миграционную политику, механизму и направлениям государственного регулирования. В заключение научной статьи, автор выдвигает ряд предложений по совершенствованию миграционных процессов.

Ключевые слова: миграция, миграционное право, структура миграционного права, источники миграционного права, миграционные процессы, миграционная политика, концепция, государственное регулирование, миграционные отношения

На протяжении всей истории человечества миграция являлась одним из основных демографических механизмов, обеспечивающих поддержание демографического баланса в пределах тех или иных регионов, от небольших сельских поселений до огромных мегаполисов, стран и даже континентов [4, с.77].

Гиппократ сказал: «Все хорошо, что в меру». То же касается и миграции [3, с.101].

В настоящее время на постсоветском пространстве одна из актуальных проблем – вопросы миграции. Так, Рыбаковский Л.Л. вы-

деляет понимание миграции как законченного вида территориального перемещения [1, с.19].

По мнению Прудниковой С.А., миграцией является совокупность массовых территориальных перемещений разных групп населения. Тюркин М.Л. под «миграцией» понимает совокупность общественных правоотношений при проектировании и осуществлении территориального перемещения людей.

Ахмедов М.Н. сформировал термин «миграция», что представляет собой пространственное перемещение людей, а миграционные процессы, как процессы переселения [1, с.20].

Очевидно, что миграционные потоки оказывают влияние на политическую, демографическую и др. ситуацию в государствах. В связи с этим возрастает роль политико-управленческих решений, а также инициативы со стороны гражданского общества, направленных на поддержание стабильности и порядка [7, с.27].

Актуальность вопросов, связанных с миграцией, в последнее время неуклонно возрастает, при этом значительная часть наиболее проблемных из них связана с явлением конфликта цивилизаций, обусловленным различиями между мировоззрением, системой ценностей, правосознанием коренного и прибывающего населения [6, с.64].

В этом направлении немаловажна роль сыграет права. Право – одно из средств государственного управления [10, с.34].

Комплексные межотраслевые институты как раз и находят свое объективное выражение в комплексных правовых актах, характерных для миграционного права [10, с.34].

Хабриева Т.Я. указала, что: «По своей структуре миграционное право представляет собой своеобразный комплекс норм. Поскольку регулирование миграционных процессов связано с правами человека, значительную долю составляют нормы международного права [10, с.35].

Миграционное право – формирующийся институт. В структуре права вполне могут существовать образования, которые не приобрели всех свойств самостоятельного подразделения структуры права [10, с.36].

Обратимся к нормативно-правовому регулированию в этой области. Среди источников миграционного права, которые решают проблемы борьбы с незаконной миграцией, нельзя обойти вниманием и Соглашение СНГ в борьбе с преступностью 1998 г. [10, с.49].

В Конституции РФ отражены основные права и свободы человека, присущие любому современному демократическому государству [2, с.89].

В Конституции РФ закреплены права и обязанности иностранных граждан. Нормативно-правовое регулирование въезда, выезда и проживания мигрантов определяют соответствующие законодательства, к которым в

настоящее время относятся: Концепция, утвержденная Указом Президента РФ от 8 июня 2012 г. № Пр-1490, Указ Президента РФ от 19 декабря 2012 г. № 1666 и другие нормативные акты [1, с.24].

Законодательство Азербайджанской Республики, касающееся миграции, включает Конституцию, международные договоры Азербайджан является стороной, национальным законодательством и другими правовыми актами. Конституция предусматривает равные права для иностранцев выполнять те же обязанности, что и граждане Азербайджана, если иное не предусмотрено законом или международными соглашениями, которые были ратифицированы Азербайджаном. В Миграционном кодексе Республики 2 июля 2013 года содержится юридическое объяснение условий иностранца и ряд других институтов [5].

Что же касается миграционных процессов, хотелось бы отметить, что: «Миграционные процессы затрагивают разнообразные социально-экономические явления [2, с.92].

На сегодняшний момент Ушакова О.А. миграционные процессы условно классифицируют на внутреннюю миграцию и внешнюю миграцию [9, с.79].

Ахмедов М.Н. также отметил, что: «Миграционный процесс разделяется на виды по признакам пространства и времени. По признакам пространства миграция делится на внешнюю (или международную) и внутреннюю. По признакам времени можно выделить временную, долгосрочную» [1, с.20].

Можно продолжить классификацию миграционных процессов, когда происходит сезонная миграция, временная миграция, постоянная миграция, маятниковая миграция [9, с.79].

Как указали Народовский А.И., Нестеренко И.В.: «Для регулирования миграционных процессов страны необходим тотальный контроль [8, с.148].

Миграционная политика — это система властных структур идей и концептуально объединенных средств, с помощью которых государство предполагает достижение поставленных целей и контролирует миграционные процессы [8, с.148].

На сегодняшний момент в России уже при-

нята Концепция государственной миграционной политики, которая ставит перед собой следующие цели:

а) обеспечение национальной безопасности Российской Федерации и др. [9, с.78].

Принятие Концепции в области миграции в Азербайджанской Республике, одобрение программы миграции на 2006-2008 годы, создание миграционной службы также являются основными этапами в области миграционной политики [5].

Мы еще раз становимся свидетелями того, что, как правильно отметила Ушакова О.А. что: «Проблемы миграции невозможно решить без государственного контроля и регулирования со стороны власти» [9, с.193].

Также хотелось бы обратиться к направлениям государственной миграционной политики, на которую непосредственно влияет миграционное право.

Основными направлениями государственной миграционной политики Азербайджана являются: обеспечение контроля над миграционными процессами в Азербайджане и предотвращение нелегальной миграции.

Концепцией Государственной миграционной политики Азербайджана последовала Государственная миграционная программа Республики на 2006-2008 годы [5].

Таким образом, отметила Ушакова О.А.: «необходимость государственного регулирования миграционных процессов, заключается в дифференцированности решений проблем различных категорий мигрантов» [9, с.94].

Кутафин О.Е. в свое время указал, что: «Несмотря на востребованность исследований вопросов правового регулирования миграци-

онных отношений, эта задача далека от своего полноценного решения» [10, с.13].

В заключение научной статьи хотелось бы выдвинуть ряд предложений по развитию и совершенствованию теоретических и правовых основ миграционных процессов:

возникает необходимость развития и совершенствования актуальных институтов теоретических основ миграционных процессов: понятие, содержание, цель, сущность, значимость, принципы, субъекты, взаимосвязь, взаимодействие миграции и ряда других взаимосвязанных областей;

актуально уделить внимание элементам миграционных процессов, его структурным составным, правовому положению мигрантов, видов миграции, политике миграции, поэтапной последовательности, проблеме миграции и оказания влияния международных, государственных и общественных организаций в решение сложившихся вопросов, их взаимное сотрудничество;

созревает актуальность проведения комплексных научных исследований по формированию предотвращения и предупреждения миграции с целью обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина, разработки внутригосударственных совместных межведомственных документов и совершенствование общепринятых международных актов по направлениям регулирующих миграционные процессы;

целесообразно совершенствование внутригосударственных и международных вопросов ответственности связанных с миграцией, с более конкретным разграничением субъективных полномочий.

Список использованной литературы:

- 1.Ахмедов М.Н. «Противодействие нелегальной миграции: уголовно-правовой и криминологический аспекты»/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук/ Москва 2015.294 с.
- 2.Караев Р.Ш., Прокопович А.Е., Полякова Э.И. «Проблемы конституционно-правового регулирования миграционных процессов в России». Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова при участии представителей государственных и муниципальных органов власти. 22.04.2015. Москва. (ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г.В. Плеханова»).2015.211 с.
- 3.Кононова О.О., Лаптев В.В. «Отношение современного поколения к вопросу миграции». Государственное регулирование миграционных процессов и межнациональная политика как факторы обеспечения стабильности в современном мире: российский и зарубежный опыт. Сборник тезисов докладов и

статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова при участии представителей государственных и муниципальных органов власти. 22.04.2015. Москва. («РЭУ им.Г.В.Плеханова»).2015.211 с.

4.Мичников А. «О совершенствовании государственной миграционной политики Российской Федерации». Доцент Академии управления МВД России, кандидат экономических наук. (сборник статей к заседанию Интеграционного клуба при Председателе Совета Федерации Федерального Собрания РФ 20 июня 2017 года). Совет Федерации Федерального Собрания РФ. Аналитический Вестник №19(676). Редакторская группа: Т.Е.Семенов, И.П.Паргачева, И.В.Макаренкова. 89 с.

5.Миграционная политика Азербайджана. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

6.Лукашов Н.В., «Методология формирования правового поведения мигрантов в стране пребывания», Совет Федерации Федерального РФ. Аналитический Вестник № 19(676). Процессы в миграционной сфере и перспективы евразийской интеграции: опыт регионов (сборник статей к заседанию Интеграционного клуба при Председателе Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации 20 июня 2017 года). Редакторская группа: Т.Е. Семенов, И.П. Паргачева, И.В. Макаренкова.89 с.

7.Сыздыкова Ж.С., «Проблемы социально-культурной адаптации мигрантов из Центральной Азии в Российской Федерации». Совет Федерации Федерального Собрания РФ. Аналитический Вестник № 19(676). Процессы в миграционной сфере и перспективы евразийской интеграции: опыт регионов (сборник статей к заседанию Интеграционного клуба при Председателе Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации 20 июня 2017 года). Редакторская группа: Т.Е.Семенов, И.П.Паргачева, И.В.Макаренкова. 89 с.

8.Народовский А.И. Нестеренко И.В. «Государственная миграционная политика в регионе». Государственное регулирование миграционных процессов и межнациональная политика как факторы обеспечения стабильности в современном мире: российский и зарубежный опыт. Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им.Г.В. Плеханова при участии представителей государственных и муниципальных органов власти. 22.04.2015. Москва. («РЭУ им.Г.В.Плеханова»).2015.211 с.

9.Ушакова О.А. «Необходимость государственного регулирования миграционных процессов для поддержания устойчивого развития экономики». Канд. экон. наук. Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова при участии представителей государственных и муниципальных органов власти 22.04.2015. Москва.2015.211 с.

10.Хабриева Т.Я. Миграционное право России: теория и практика. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ,2008. – 336 с.

Şahin ŞÜKÜROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Daxili işlər orqanlarında inzibati fəaliyyət
kafedrasının dosenti, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: shahin1967@mail.ru*

Murad ŞÜKÜRLÜ

*Azərbaycan Respublikası Bakı şəhəri
Xəzər Rayon Məhkəməsinin iclas katibi
e-mail: murad_shukurlu@mail.ru*

MIQRASIYA HÜQUQU HÜQUQUN SAHƏSİ KİMİ VƏ ONUN MIQRASIYA PROSESİNƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Elmi məqalədə müəlliflər miqrasiyanın tarixi aspektlərini və miqrasiyanın nəzəri məsələlərini araşdırır. Bu məsələnin aktuallığına, müasirliyinə, proseslərin təsirinə toxunurlar. Müəlliflər həm də bu sahədə hüququ,

hüquq elminin kəşşməsində onun hüquq elminin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edirlər. MDB iştirakçısı olan dövlətlərin (Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının) qanunvericiliyi çərçivəsində miqrasiya hüququnun strukturuna, miqrasiya hüququ institutuna, miqrasiya münasibətlərini tənzimləyən mənbələrə, əsasən daxili qanunvericiliyə, onun konstitusiyə-hüquqi əsaslarına baxılır. Müəlliflər miqrasiya prosesləri, onun əhəmiyyəti, təsnifatı, miqrasiya siyasətinə təsiri, dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Elmi məqalənin sonunda müəlliflər miqrasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürürlər.

Açar sözlər: *miqrasiya, miqrasiya hüququ, miqrasiya hüququnun strukturu, miqrasiya hüququnun mənbələri, miqrasiya prosesləri, miqrasiya siyasəti, konsepsiya, dövlət tənzimlənməsi, miqrasiya münasibətləri*

Shahin SHUKUROV

*Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan,
Associate Professor of the Department of Administrative
Activity in Internal Affairs Bodies,
Police Colonel, Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor
e-mail: shahin1967@mail.ru*

Murad SHUKURLU

*Court Session Secretary at the Khazar District Court of Baku
e-mail: murad_shukurlu@mail.ru*

MIGRATION LAW AS A BRANCH OF LAW AND ITS INFLUENCE ON MIGRATION PROCESSES

SUMMARY

In a scientific article, the author examines the historical aspects of migration and theoretical issues of migration. Addresses the relevance, modernity of this issue, its impact on processes. The author also analyzes the law in this area, at the intersection of legal science, its interaction with other areas of legal science. There is a consideration of the structure of migration law, the institution of migration law, sources that regulate migration relations, mainly domestic legislation, its constitutional and legal foundations within the legislation of the CIS member states (Russian Federation and the Republic of Azerbaijan). The author pays special attention to migration processes, its significance, classification, impact on migration policy, mechanism and directions of government regulation. At the end of the scientific article, the author puts forward a number of proposals for improving migration processes.

Keywords: *migration, migration law, structure of migration law, sources of migration law, migration processes, migration policy, concept, government regulation, migration relations*

UOT 343.1.

İsrayıl İMAMLI

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

e-mail: imamliisrayil@gmail.com

<https://doi.org/10.62130/PGYH3986>

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATININ QIYABI FORMASI İLƏ CİNAYƏT PROSESİNİN BƏZİ PRİNSİPLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ HAQQINDA

XÜLASƏ

Cinayət prosesinin prinsipləri cinayət mühakimə icraatının əsas determinantları olmaqla, onun bütün institutlarına öz təsirini göstərir. Cinayət mühakimə icraatının qiyabi forması cinayət prosesində diferensiasiya edilmiş forma olmaqla, detallı təhlil tələb edən institutlardan biridir. Bu anlamda onun cinayət prosesinin prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir. Məqalədə cinayət prosesinin qiyabi icraat forması qanunçuluq, hər kəsin qanun və məhkəmə önündə bərabərliyi, müdafiə hüququnun təmin edilməsi, təqsirsizlik prezumpsiyası, ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, mühakimə icraatında milli dil və çəkişmə prinsipləri kontekstində gözdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, qiyabi forma, qanunçuluq, hər kəsin qanun və məhkəmə önündə bərabərliyi, müdafiə hüququnun təmin edilməsi, təqsirsizlik prezumpsiyası, ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, mühakimə icraatının dili, çəkişmə

Cinayət prosesinin prinsipləri onun əsasını təşkil edən ən təməl müddəalar olmaqla, cinayət-prosessual hüquq bütün institutları ilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Bu qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi isə, öz növbəsində, ayrı-ayrı cinayət-prosessual hüquq institutlarının müxtəlif aspektlərini, bu institutlarla bağlı qadağa və istisnalar sistemini, onların təfsir xüsusiyyətlərini və s. müəyyən etməyə imkan verir. Odur ki, cari məqalədə biz cinayət prosesinin qiyabi, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən icraat formasının mahiyyətinin daha aydın dərk edilməsini təmin etmək məqsədilə ona bəzi cinayət-prosessual prinsiplər kontekstində baxmağı məqsəduyğun hesab etmişik.

Cinayət prosesində qanunçuluq prinsipi təməl müddəalardan biri olub, həm məhkəmələrin, həm də cinayət mühakimə icraatında bu və ya digər formada iştirak edən bütün fiziki, hüquqi, publik

və vəzifəli şəxslərin konstitusion müddəalar başda olmaqla, qanunların göstərişlərinə tabe olmalarına dair pozulmaz və istisna nəzərdə tutmayan tələbi ehtiva edir [6, s.192].

Qanunçuluğun qiyabi cinayət-prosessual icraat üçün əhəmiyyəti bu icraatın leqal çərçivələrinin öncədən müəyyən edilmiş olmasında və həmin çərçivələrdən kənaraçıxmaların qanunvericilik səviyyəsində yolverilməzliyinin təsbit edilmiş olmasındadır. Belə ki, qiyabi cinayət-prosessual icraatın məhkəməyədək forması (müstəsna olaraq, ibtidai istintaq şəklində aparılmalı olması) və mütləq ayrıca icraatda aparılmalı olması; yalnız CM-in dairəsi cinayət-prosessual qanunvericilikdə təsbit edilmiş maddələrində nəzərdə tutulan cinayət əməllərinə (yaxud rəsmi ittihamda CM-in digər maddələrinin də yer aldığı hallarda onların mütləq barəsində cinayət təqibinin qiyabi icraatına yolverilən maddələrlə məcmu halında çıxış et-

məli olması) münasibətdə aparıla bilməsi; qiyabi icraatın açılmasından öncə yerinə yetirilməli olan şərtlərin (şəxsin tutulması, axtarışı, ekstradisiyası üçün zəruri tədbirlərin görülmüş olması, barəsində qiyabi icraat açılacaq şəxsin məlumatlandırılması və s.) dairəsi; məhkəməyədək icraatda qiyabi icraatın açılması üzərində məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu; qiyabi icraatda müdafiəçinin iştirakının məcburiliyi və s. bu kimi məsələlər məhz qanunla müəyyən edilmişdir. Eynilə, yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərə münasibətdə qiyabi cinayət-prosessual icraatın yolverilməzliyi, qiyabi cinayət-prosessual icraatın şəxsin barəsində axtarışın elan edilməsindən sonra üç aydan tez açılmasının yolverilməzliyi; barəsində qiyabi cinayət təqibi həyata keçirilən şəxsin cinayət prosesini aparan hüquq-mühafizə orqanının sərəncamına verilməsindən, yaxud həmin şəxsin könüllü olaraq gəlib hüquq-mühafizə orqanına təslim olmasından sonra onun barəsində cinayət təqibinin qiyabi formada davam etdirilməsinin yolverilməzliyi və s. bu kimi qadağanedicilərlə tələblər də məhz qanunun müddəalarından irəli gəlir.

Qanunun və məhkəmənin önündə hər kəsin bərabərliyi prinsipi cinayət prosesində insanları hər cür qeyri-qanuni ayrı-seçkilik meyarlarından qoruyaraq, hamı üçün ədalət mühakiməsinin eyni qaydalarını (prosesual formanın vahidliyi) və yalnız qanunla yol verilən fərq qoyma (prosesual formanın diferensiasiyası) əsaslarının müəyyən edir [4, s.170].

Bərabərlik prinsipi prosesual formanın vahidliyinin və diferensiasiyasının həddlərini müəyyən edən bir ideya kimi qiyabi cinayət təqibi institutuna da bu kontekstdə öz təsirini göstərir. Belə ki, bərabərlik prinsipinin təsiri altında qiyabi cinayət təqibinin heç kəsə qanuni sayıla bilməyəcək mülahizələr əsasında üstünlük verilməsi, yaxud əksinə, məhdudiyyətlər yaradılması şəraitində həyata keçirilməsi istisna edilir. Məsələn, qiyabi cinayət təqibinin prosesual forması təqsirləndirilən şəxsin vətəndaşlığı meyarına görə diferensiasiya edilmir, təqsirləndirilən şəxs istər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun, istər əcnəbi olsun, istərsə də vətəndaşlığı olmayan şəxs olsun, əgər onun barəsində qiyabi cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üçün zəruri əsaslar və

şərtlər mövcud olarsa, o, cinayət təqibinə qiyabi qaydada məruz qala bilər. Bunun səbəbi ondadır ki, bərabərlik prinsipinin məzmununa görə, vətəndaşlıq cinayət mühakimə icraatında şəxsə üstünlük verilməsi üçün qanunla əsaslandırılmış mülahizə hesab edilmir. Əks halda, yəni Azərbaycan Respublikasında əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qiyabi qaydada mühakimə edilməsinə icazə verilsə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının isə qiyabi cinayət təqibi qadağan edilmiş olsa idi, bu, CPM-in 11.2-ci maddəsinin müddəaları ilə ziddiyyət təşkil etmiş və cinayət təqibinə məruz qalan şəxslərə münasibətdə vətəndaşlıq meyarına görə ayrı-seçkiliyin nümayiş etdirilməsi olardı. Bununla belə, bərabərlik prinsipi prosesual formanın qanunla yol verilən diferensiasiyasına da rəvac verdiyi üçün cinayət təqibinin qiyabi formada həyata keçirilməsi zamanı təqsirləndirilən şəxsə müəyyən anlamda fərqli üstünlüklərin verilməsi nəzərdən keçirilən prinsiplə ziddiyyət təşkil etmir. Məsələn, ümumi (adi) icraat qaydasında qəbul edilmiş və qüvvəyə minmiş hökmün ləğv edilməsi üçün qanunda nəzərdə tutulmuş müvafiq əsaslardan (CPM-in 416-cı maddəsi) hər hansı birinin mövcudluğunun təsdiq edilməsi, eləcə də kassasiya qaydasında icraatın həyata keçirilməsi mütləq tələb olunursa, qiyabi icraat qaydasında qəbul edilmiş və qüvvəyə minmiş qiyabi hökmün ləğv edilməsi üçün barəsində belə hökm çıxarılmış şəxsin, yaxud onun müdafiəçisinin sadəcə bu hökmün ləğv edilməsi və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi haqqında ərizə verməsi kifayət edir və bunun üçün kassasiya qaydasında icraatın həyata keçirilməsinə zərurət qalmır, hökmün icrası qaydasında icraat həddlərində qiyabi hökmün ləğv edilməsi mümkün hesab edilir. Bununla belə, qüvvəyə minmiş hökmün ləğvi ilə bağlı qeyd olunan fərqli qaydanın mövcudluğu bərabərlik prinsipini pozmur, əksinə, onun mahiyyətindən irəli gələn vahid prosesual formadan qanuni mülahizələrə görə istisna qaydasında diferensiasiyanın yolverilənliyi müddəasından irəli gəlir.

Müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi qiyabi cinayət-prosessual icraat zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cinayət mühakimə icraatının qiyabi qaydada həyata keçirilməsi zamanı

təqsirləndirilən şəxs icraatda bilavasitə iştirak imkanından məhrum olduğu üçün o, özünü şəxsən müdafiə etmək imkanından praktik olaraq məhrum olur və onun maraqlarının cinayət mühakimə icraatında təmsil olunması, onun müdafiəsinin təşkili və həyata keçirilməsi qaçılmaz olaraq, icraatda müdafiəçinin iştirakı ilə bağlı olur. Bununla əlaqədar olaraq, qiyabi icraat zamanı müdafiə hüququnun təminatları daha da gücləndirilmiş şəkildə tətbiq olunur. Belə ki, hər şeydən öncə, qiyabi icraatın aparılması zamanı icraatda müdafiəçi vasitəsilə təmsil edilmək təqsirləndirilən şəxsin əsas prosessual hüquqlarından biri kimi dəyərləndirilir (CPM-in 91.5.43.2-ci maddəsi). Bunun əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, belə yanaşma şəxsin mühakimə icraatında şəxsən iştirak etməkdən boyun qaçırmasını (imtina etməsini), onun öz müdafiə hüququndan da imtina etməsi ilə eyniləşdirilməsini istisna edir.

Başqa sözlə, hətta mühakimə olunmaqdan boyun qaçıran şəxs də müdafiə hüququndan məhrum edilə bilməz və o özünün bu hüququnu özünün seçdiyi müdafiəçinin yardımından faydalanmaq imkanından istifadə etməklə də realizə edə bilər (CPM-in 467-13.3-cü maddəsi).

Bundan əlavə, cinayət mühakimə icraatının istər məhkəməyədək mərhələdə, istərsə də məhkəmə mərhələsində qiyabi şəkildə aparılması müdafiəçinin iştirakının məcburi olduğu hal hesab edilir (CPM-in 92.3.15-1-ci və 92.3.16-cı maddələri). Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, qanun cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirildiyi hallarda müdafiə hüququnun təminatına həssas yanaşma nümayiş etdirir, belə hallarda müdafiəçinin iştirakının məcburi olduğunu nəzərdə tutur. Lakin yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, bizim fikrimizcə, cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə qiyabi icraat kontekstində müdafiəçidən imtina məsələsinin həllində ardıcıl yanaşma nümayiş etdirilməmişdir.

Belə ki, CPM-in 92.3.15-1-ci maddəsi cinayət təqibinin məhkəməyədək icraatda qiyabi formada həyata keçirilməsi halını, 92.3.16-cı maddəsi isə icraat videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə olunmaqla həyata keçirilən zaman təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirak etməməsi və məhkəmə baxışının təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilməsinə qanunla yol verilən

hallarını (bu halların içərisində isə CPM-in 467-13.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hal, yəni cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi yer alır) müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakının məcburi halları qismində nəzərdə tutmuşdur. Bunun ardınca isə, CPM-in 92.12-ci maddəsində 92.3.16-cı maddədə nəzərdə tutulan hal müdafiəçidən imtinanın qəbul edilməsinin yolverilməz halı kimi təsbit edilmiş olsa da, 92.3.15-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş müvafiq hal 92.12-ci maddədə sadalanan halların sistemindən kənarda qalmışdır. Nəticə etibarilə, 92.12-ci maddənin cari redaksiyasının formal təfsirindən belə çıxır ki, əgər şəxs barəsində cinayət təqibi məhkəmə baxışı zamanı qiyabi formada həyata keçirilərsə, bu zaman həmin şəxsin müdafiəçidən imtina etməsi qəbul edilə bilməz və belə hallarda ona ya məcburi müdafiəçi təyin edilməli (əgər o daha əvvəl müdafiəçiyə malik olmamışdırsa), ya da daha əvvəl müdafiəçi qismində təyin edilmiş vəkilin səlahiyyətləri qüvvədə saxlanılmalıdır, amma əgər şəxs barəsində cinayət təqibi məhkəməyədək icraatda qiyabi formada həyata keçirilərsə (CPM-in 92.3.15-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hal), bu zaman həmin şəxsin müdafiəçidən imtina etməsi qəbul edilə bilər (başqa sözlə, təqsirləndirilən şəxsin barəsində məhkəməyədək icraatda cinayət təqibi onun müdafiəçisi iştirak etmədən də qiyabi formada həyata keçirilə bilər), çünki müdafiəçidən imtinanın qəbul edilməsini qadağan edən halların dairəsini müəyyən edən 92.12-ci maddədə 92.3.15-1-ci maddəyə istinad edilməmişdir.

Fikrimizcə, baxılan halda 92.12-ci maddənin formal təfsirinin arzu edilməz və qeyri-məqsədə uyğun hüquqi mövqe formalaşdırdığı və bu mövqenin müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi ilə heç bir şəkildə uzlaşmadığı şübhə doğurmur. Bu anlamda, CPM-in 92.12-ci maddəsinin formal deyil, teleoloji (hüquq normasının məqsədinin rəhbər tutulması ilə) və sistemli təfsiri vacibdir. Belə ki, CPM-in 92.12-ci maddəsinin teleoloji təfsiri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həmin maddənin məqsədi ədalət mühakiməsinin maraqlarının təmin edilməsi və müdafiə hüququnun təminatlarının gücləndirilməsi ilə müdafiəçinin işdə iştirakının mümkünlüyünün cinayət pro-

sesini həyata keçirən orqanın mülahizəsindən mümkün qədər az asılı vəziyyətə salınmasıdır. Məsələyə məhz bu cür yanaşma Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CPM-in 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında ifadə edilmiş hüquqi mövqe ilə də uyğun gəlir. Bu anlamda, cinayət təqibi qiyabi qaydada həyata keçirilən zaman məhkəmə mərhələsində müdafiəçidən imtinanın qəbul edilməsinə yol verilməməsi, məhkəməyədək icraatda isə belə imtinanın qəbul edilməsinə yol verilməsi nə ədalət mühakiməsinin maraqlarının təminatı, nə də müdafiə hüququnun təminatı baxımından ağlabatan deyildir. Odur ki, fikrimizcə, CPM-in 92.12-ci maddəsinin teleoloji təfsiri kontekstində əgər şəxs barəsində cinayət təqibi məhkəmə baxışı zamanı qiyabi formada həyata keçirildikdə, onun müdafiəçidən imtina etməsi qəbul edilə bilməzsə və belə hallarda ona ya məcburi müdafiəçi təyin edilməli, ya da daha əvvəl müdafiəçi qismində təyin edilmiş vəkilin səlahiyyətləri qüvvədə saxlanılmalıdır, şəxs barəsində cinayət təqibi məhkəməyədək icraatda qiyabi formada həyata keçirildikdə də (CPM-in 92.3.15-1-ci maddəsi) müdafiəçidən imtina məsələsinin həlli-nə eyni qaydada yanaşılmalıdır.

CPM-in 92.12-ci maddəsinin sistemli təfsiri də bizə eyni nəticə hasil etməyə imkan verir, çünki biz, CPM-in 92.12-ci maddəsinin təfsirini onun digər normalardan təcrid edilməsi ilə deyil, əksinə, onu CPM-in digər normaları ilə əlaqəli şəkildə, xüsusilə də, CPM-in 467-13.7-ci maddəsi ilə bir arada nəzərdən keçirməklə vermək istəsək, görürük ki, CPM-in 467-13.7-ci maddəsinin tələblərinə görə, təqsirləndirilən şəxs onun barəsində qiyabi icraat başlanarkən öz seçdiyi müdafiəçi barədə məlumat verməzsə, qiyabi icraatın başlanması məsələsinin həlli zamanı müdafiəçinin iştirakının təmin edilməsi vəzifəsi cinayət prosesini aparan orqanın üzərinə düşür.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirməklə hesab edirik ki, CPM-in 92.12-ci maddəsinin cari redaksiyası qiyabi icraat gedışatında müdafiəçidən imtina məsələsinin həllinə münasibətdə məhkəməyədək icraatda və məhkəmə icraatında vahid yanaşmanın təmin edilməsi məqsədilə təkmilləşdirilməli və bunun üçün onun mətnində

“92.3.13” rəqəmlərindən sonra “*vergül*” işarəsi və “92.3.15-1” rəqəmləri əlavə edilməlidir.

Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayət prosesində şəxsiyyəti sübutsuz təqsirli hesab olunaraq cəzalandırılmaqdan, təmiz adının ləkələnməsindən və digər məhdudiyyətlərə məruz qalmasından qoruyan, eləcə də şəxsiyyəti öz təqsirsizliyini sübut etmək öhdəliyindən azad edən təməl insan haqlarından biri və cinayət mühakimə icraatının əsas prinsiplərindəndir [3, s.30-31].

Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki qiyabi icraat hər zaman təqib olunan/mühakimə edilən şəxsin ölkə hüdudlarından kənarda qalmaqla icraatda bilavasitə şəxsən iştirakdan boyun qaçırması (imtina etməsi) ilə bağlı olduğu üçün belə boyun qaçırma (imtina) həm cəmiyyət, həm də cinayət təqibi orqanları tərəfindən səhvən şəxsin reallıqda təqsirli olması, onun özünü təqsirli hesab etməsi və bu səbəbdən də məsuliyyətdən qaçmaq, cəzadan yaxa qurtarmaq məqsədilə cinayət prosesində şəxsən iştirak etməkdən yayınması kimi interpretasiya edilə bilər.

Bu anlamda, bütün digər məzmun təminatları (qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmü olmadan kimsənin təqsirli hesab edilməsinin yolverilməzliyi, təqsirsizliyin sübut edilməsi vəzifəsinin müdafiə tərəfinin üzərinə qoyulmasının yolverilməzliyi, həll edilməmiş bütün şübhələrin müdafiə tərəfinin xeyrinə həll edilməli olması və s.) ilə yanaşı, cinayət təqibinin qiyabi formada həyata keçirilməsi kontekstində təqsirsizlik prezumpsiyasının əsas əhəmiyyəti ondadır ki, bu prinsip, barəsində qiyabi şəkildə mühakimə icraatı aparılan şəxsi stigmatizasiyadan (cəmiyyətin gözündə cinayətkar kimi “damğalanmaqdan”, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmü olmadan ona cinayət törətmiş şəxs kimi ictimai qiymət verilməsindən) qoruyur. Başqa sözlə, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərinə görə, şəxsin onun barəsində həyata keçirilən icraatda iştirak etməkdən boyun qaçırması, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışları ilə gəlməməsi, istintaqdan və məhkəmədən məqsədyönlü şəkildə gizlənməsi (yeri gəlmişkən, hətta təqsirləndirilən şəxsin özünün CPM-in 299.9.2-ci maddəsi qay-

dasında öz xahişi ilə onun iştirakı olmadan onun mühakimə edilməsini məhkəmədən xahiş etməsi də) öz-özlüyündə bu şəxsin təqsirli olmasının dəlili kimi çıxış etməməli, onun əleyhinə ittihamın sübutu kimi istifadə edilməməlidir.

Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipinin cinayət təqibinin qiyabi formada həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prinsip məhkəmələrin müstəsna səlahiyyətlərinin cinayət prosesini aparan digər orqanlar (ümumiyyətlə, hər hansı digər orqan və ya şəxs) tərəfindən mənimsənilməsini birmənalı olaraq istisna etməklə, qiyabi icraatla bağlı bir sıra prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin də yalnız məhkəmə tərəfindən həll edilə bilməsi barədə qaydanın əsasını təşkil edir.

Fikrimizcə, bununla bağlı Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 07 iyul 2011-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 17 aprel 2012-ci il tarixli Qərarını xatırlamaq yerinə düşər. Belə ki, həmin Qərdə məhkəmə nəzarətinin ədalət mühakiməsinin xüsusi forması kimi çıxış etməsi vurğulanır. Odur ki, qiyabi cinayət-prosessual icraatda ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipi işığında baxdıqda, qeyd etmək olar ki, məhkəməyədək icraatda cinayət təqibi üzrə icraatın açılması müstəsna olaraq məhkəmənin (məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən məhkəmə nəzərdə tutulur) səlahiyyətində olduğu üçün (CPM-in 442.2.3, 446.1.2-2, 447.1, 448.1, 467-13.6-cı maddələri) və bu qaydadan hər hansı istisnanın nəzərdə tutulmadığı üçün məhkəməyədək icraat zamanı müstəntiqin, yaxud ibtidai araşdırma üzərində prosessual rəhbərliyi yerinə yetirən prokurorun (yaxud yuxarı prokurorun) qərarı ilə, eləcə də, bu barədə hər hansı bir prosessual qərar qəbul edilmədən faktiki olaraq şəxs barəsində cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi məhkəmə səlahiyyətlərinin cinayət təqibi orqanı tərəfindən mənimsənilməsi, Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin I hissəsində, 127-ci maddəsinin VI hissəsində və CPM-in 23-cü maddəsində təsbit edilmiş prinsipin pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu anlamda, hesab edirik ki, məhkəmə qərarı olmadan məhkəməyədək icraatda cinayət təqibinin qiyabi formada aparılması kifayət qədər ciddi prosessual-hüquqi pozuntu kimi çıxış edir və təəssüf ki, bu pozuntuya cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə yetəri qədər həssas yanaşılmamışdır. Bizim fikrimizcə, məhkəməyədək icraatda məhkəmə qərarı olmadan cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsinə cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə ən azı iki kontekstdə hüquqi qiymət verilməlidir:

a) məhkəmənin hazırlıq iclası zamanı müəyyən edildiyi hallarda cinayət işinin mahiyyəti üzrə həllini qeyri-mümkün edən, cinayət işinin baxılmasına xitam verilməsi və işin ibtidai araşdırma prosessual rəhbərlik etmiş prokurora geri qaytarılması üçün əsas kimi çıxış edən kobud pozuntu kimi;

b) məhkəməyədək icraatın gedişatında maraqlı şəxslər tərəfindən məhkəmə nəzarəti qaydasında mübahisələndirilə bilən (barəsində məhkəməyə şikayət verilə bilən) prosessual hərəkət və ya prosessual qərar kimi.

Belə ki, biz, ilk növbədə, CPM-in 303-cü maddəsinə diqqət yetirdikdə, şahidi oluruq ki, onun məzmununda bir sıra “kobud pozuntu” hesab edilə bilən elə hallar nəzərdə tutulmuşdur ki, qanunvericinin yanaşmasına görə, həmin kobud pozuntular məhkəməyədək icraatda aradan qaldırılmazsa, məhkəmədə işin mahiyyəti üzrə həlli mümkün olmaz. Bu səbəbdən, qanunverici belə qərar vermişdir ki, əgər 303-cü maddədə sadalanan kobud pozuntular məhkəmənin hazırlıq iclasında aşkara çıxarılsa, məhkəmənin işə (materiala) baxılmasına xitam verməsi və işin (materialın) aşkar edilmiş kobud pozuntunun aradan qaldırılması üçün ibtidai araşdırma prosessual rəhbərlik etmiş prokurora geri qaytarılması, işin (materialın) aşkar edilmiş pozuntulara rəğmən mahiyyəti üzrə həllinə cəhd göstərilməsindən, yaxud həmin pozuntuların məhkəmənin özü tərəfindən aradan qaldırılmasına çalışmasından daha doğru və məqsədəuyğun olar.

Bununla belə, biz CPM-in 303-cü maddəsində sadalanan kobud pozuntuların sisteminə nəzər saldıqda görürük ki, məhkəmə qərarı olmadan məhkəməyədək icraatda cinayət təqibinin qiyabi

şəkildə həyata keçirilmiş olması həmin sistemdə nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki məhkəmə qərarı olmadan məhkəməyədək icraatda cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsini CPM-in 303-cü maddəsində sadalanan kobud pozuntularla müqayisə etdikdə, aşkar görünür ki, o, nəinki digər pozuntulardan daha “yüngül” deyildir, əksinə, bəzən o öz-özlüyündə digər pozuntuları ya əhatə edə bilir, ya da onlarla “eyni qüvvəli” pozuntu kimi çıxış edir. Məsələn, tamamilə aydındır ki, əgər məhkəməyədək icraat məhkəmə qərarı olmadan qiyabi şəkildə, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilmiş, tamamlanmış və cinayət işi məhkəməyə göndərilmişdirsə, deməli, bütün digər neqativ məqamlarla yanaşı, həmin təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə cinayət işinin materialları ilə tanış etmə vəzifəsi də cinayət təqibi orqanı tərəfindən lazımi qaydada yerinə yetirilməmişdir. Sonuncu hal öz-özlüyündə CPM-in 303.3.8-ci maddəsində nəzərdə tutulan kobud pozuntunun tərkibini təşkil edir. Bu anlamda, məhkəməyədək icraatın məhkəmə qərarı olmadan qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi digər kobud pozuntunu ehtiva edə bildiyi halda, özünün kobud pozuntu hesab edilməməsi məntiqsizdir.

Digər misalda isə məhkəməyədək icraatın məhkəmə qərarı olmadan qiyabi şəkildə həyata keçirilməsini digər kobud pozuntu ilə “eyni qüvvəli” olduğunu göstərmək mümkündür. Belə ki, CPM-in 303.3.9-cu maddəsinə görə, məhkəməyədək icraatın ibtidai istintaq formasında aparılmalı olmasına dəlalət edən halların mövcudluğuna rəğmən, bu icraatın təhqiqat formasında aparılmış olması kobud pozuntu hesab edilir. Başqa sözlə, CPM-in 303.3.9-cu maddəsi məhkəməyədək icraatın qanunla tələb olunan forma pozuntusunu, haqlı olaraq, kobud pozuntu hesab edir. Məsələyə hüquqi məntiqlə yanaşıqda, məhkəməyədək icraatın məhkəmə qərarı olmadan qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi də mahiyyətə, məhz məhkəməyədək icraatın qanunla tələb olunan forma pozuntusudur və bu anlamda, belə neqativ hal da CPM-in 303-cü maddəsində kobud pozuntu qismində təsbit edilməlidir.

Göstərilənləri ümumiləşdirərək, hesab edirik ki, yuxarıda bildirilən fikrin normaqrafik həlli üçün

CPM-in 303-cü maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni 303.3.10-cu maddə də əlavə edilməlidir:

“303.3.10. məhkəməyədək icraatda məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmə tərəfindən cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması haqqında qərarın qəbul edilməməsinə, yaxud məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmənin cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasından imtina edilməsi barədə ləğv edilməmiş qərarının mövcud olmasına baxmayaraq, məhkəməyədək qiyabi icraatın aparılması”

Beləliklə, biz müəyyən etdik ki, məhkəmə qərarı olmadan məhkəməyədək icraatda cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi kobud pozuntudur və bu pozuntu məhkəmənin hazırlıq iclası zamanı müəyyən edildikdə, məhkəmə CPM-in 303-cü maddəsi qaydasında müvafiq qərar qəbul etməlidir. Bəs, belə bir pozuntu məhkəməyədək icraatın öz gedişatında aşkara çıxarsa, necə davranmaq lazımdır?

Fərz edək ki, istintaq orqanı məhkəmənin cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasına icazə verən qərarını əldə etmədən, öz qərarı ilə və ya ümumiyyətlə, hər hansı bir prosessual qərar qəbul etmədən, yaxud məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmənin cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasından imtina edilməsi barədə ləğv edilməmiş qərarının mövcud olmasına rəğmən, məhkəməyədək qiyabi icraat aparır. Belə hallarda maraqlı şəxslər öz hüquqlarını hansı yolla müdafiə edə bilirlər?

Nəzərə alsaq ki, yuxarıda modelləşdirilmiş neqativ situasiya mahiyyətinə görə, məhkəməyədək icraatda cinayət prosesi aparən orqanın qanunsuz hərəkətləri kateqoriyasının təsiri altına düşür və məhkəməyədək icraatda cinayət prosesi aparən orqanın qanunsuz hərəkətlərindən əsas müdafiə vasitəsi kimi məhkəmə nəzarəti institutu çıxış edir; Konstitusiya Məhkəməsinin “AR CPM-in təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 2 və 3-cü abzaslarının müddəalarının şərh edilməsi haqqında 06 yanvar 2004-cü il tarixli, “AR CPM-in 449.2.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 05 avqust 2009-cu il tarixli, “AR CPM-in 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müd-

dəalarının şərh edilməsinə dair” 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarlarında təsbit edilmiş hüquqi mövqelər belə deməyə əsas verir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qeyd edilən neqativ halla üzləşən maraqlı şəxslər üçün ideal davranış imkanı müvafiq hal barəsində CPM-in 449-cu maddəsi qaydasında məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə şikayət etmək olardı.

Lakin təəssüf ki, CPM-in 449-cu maddəsinin cari redaksiyasında qeyd edilən neqativ hal barəsində məhkəməyə şikayət verilə biləcək prosesual qərar və hərəkətlərin dairəsində nəzərdə tutulmamışdır. Üstəlik, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “AR CPM-in 449.2.3-cü maddəsinin şikayət vermək hüququ olan “digər şəxslər” müddəasının şərh edilməsinə dair” 12 mart 2015-ci il tarixli Qərarında CPM-in 449.3-cü maddəsinə münasibətdə göstərilmişdir: *“Qanunla nəzərdə tutulmuş məhkəmə nəzarəti qaydasında şikayət verilə bilən bu prosesual hərəkət və qərarların dairəsi qətidir və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın digər prosesual hərəkət və qərarlarından şikayət verilməsi yolverilməzdir.”*

Bu anlamda, aşkar görünür ki, məhkəməyədək icraatda məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmə tərəfindən cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması haqqında qərarın qəbul edilməməsinə, yaxud məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmənin cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasından imtina edilməsi barədə ləğv edilməmiş qərarının mövcud olmasına baxmayaraq, məhkəməyədək qiyabi icraatın aparılması hər nə qədər kobud pozuntu və cinayət təqibi orqanı tərəfindən törədilən qanunsuz prosesual fəaliyyət olsa da, CPM-in 449-cu maddəsinə müvafiq əlavələrin edilməsinə qədər, təəssüf ki, belə halla üzləşən maraqlı şəxslər məhkəməyədək icraatda bu kimi pozuntularla bağlı məhkəməyə şikayət vermək imkanından məhrumdurlar.

Odur ki, fikrimizcə, qeyd edilən çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün qısa zamanda CPM-in 449-cu maddəsi daha da təkmilləşdirilməli və onun məzmununa aşağıdakı redaksiyada yeni 449.3.6-1-ci bənd əlavə edilməlidir:

“449.3.6-1. məhkəmənin qərarı olmadan məhkəməyədək qiyabi icraatın aparılması”

Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tə-

rəfindən həyata keçirilməsi prinsipinin cinayət təqibinin qiyabi formada həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyəti məsələsinə geri qayıdaraq, əlavə etmək olar ki, qiyabi icraatla bağlı yalnız məhkəmə tərəfindən həll edilə bilən məsələlərə qiyabi hökmlərin, yaxud digər yekun qərarların qəbul edilməsi, qanuni qüvvəyə minmiş qiyabi hökmlərin, yaxud digər yekun qərarların ləğv edilməsi də aid edilməlidir.

Cinayət mühakimə icraatının dili prinsipi ilk baxışdan cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi zamanı təzahür etməyən bir prinsip kimi görünə bilər, çünki qiyabi icraatın əsas özəlliyi təqib olunan/mühakimə edilən şəxsin bu icraatda bilavasitə şəxsən iştirak etməməsi olduğu üçün belə təəssürat yarana bilər ki, təqib olunan/mühakimə edilən şəxsin icraatın aparıldığı dili bilib-bilməməsi önəm kəsb etmir. Belə ki, həmin şəxs zətn mühakimə icraatında şəxsən və bilavasitə iştirak etmir, prosesual sənədlərlə şəxsən və bilavasitə tanış olmur, şifahi nitqi şəxsən və bilavasitə dinləmir və s. Bu anlamda, barəsində qiyabi icraat aparılan şəxsin mühakimə icraatının aparıldığı dili anlayıb-anlamaması, iş üzrə tərcüməçinin iştirak edib-etməməsi əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir.

Qeyd edilən məqamların özünəməxsus məntiqi olmasına baxmayaraq, fikrimizcə, cinayət mühakimə icraatının dili prinsipi əslində, cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi zamanı gözərdi edilməməlidir, çünki hər nə qədər qiyabi icraat forması təqib olunan/mühakimə edilən şəxsin icraatda şəxsən və bilavasitə iştirak etməməsi nəzərdə tutsa da, icraatın həтта belə forması hüdudlarında da cinayət prosesini aparan orqanla təqib olunan/mühakimə edilən şəxs arasında özünəməxsus məlumat mübadiləsi baş verir və bu məlumat mübadiləsi zamanı mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin öz ana dilindən, yaxud bildiyi başqa dildən istifadə etmək, ona təqdim edilməli olan sənədləri öz ana dilində, yaxud bildiyi başqa dildə almaq kimi hüquqlarının gözlənilməsi vacibdir.

Belə ki, qanunun tələbinə görə, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasından öncə əməl edilməli olan prosedurlardan biri ondan ibarətdir ki, cinayət prosesini aparan orqan dairəsi qanunla müəyyən edilən bir sıra məlumatları (CPM-in 54-

2.1-ci maddəsi) ictimai televiziya və radioda yayımlasın və rəsmi internet sahifəsində yerləşdirsin. Fikrimizcə, mübahisəsizdir ki, təqsirləndirilən şəxsin Azərbaycan dilini bilmədiyi hallarda (özəlliklə təqsirləndirilən şəxsin xarici dövlətin vətəndaşı olduğu, milliyyətcə azərbaycanlı olmadığı və s. bu kimi hallarda belə ehtimal daha yüksək olur) qeyd edilən məlumatlandırma prosedurunun yalnız Azərbaycan dilində həyata keçirilməsi formal xarakter kəsb edəcək və qiyabi şəkildə təqib edilməsi nəzərdə tutulan şəxsin bu məlumatdan səmərəli şəkildə xəbərdar olmasını təmin etməyəcəkdir.

Bu anlamda, hesab edirik ki, cinayət təqibinin qiyabi şəkildə həyata keçirilməsini nizamlayan qaydalar təfsir edilərkən müvafiq məlumatlandırma hərəkətləri də genişləndirici təfsir metodu ilə şəxsə təqdim edilməli olan sənədlərə bərabər tutulmalı və CPM-in 26.4-cü maddəsinin ikinci cümləsində nəzərdə tutulmuş təminat bu məlumatlandırma hərəkətlərinə münasibətdə də tətbiq edilməlidir. Fikrimizcə, bu təminatın daha dəqiq realizəsi baxımından CPM-in 467-13.4-cü maddəsinə aşağıdakı redaksiyada ikinci cümlənin əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı:

“Cinayət prosesini həyata keçirən orqanda təqsirləndirilən şəxsin cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilmədiyini güman etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda, müvafiq məlumatların, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin ana dilində, yaxud bildiyi başqa dildə yayımlanması və dərc edilməsi də təmin edilməlidir.”

Bundan başqa, qanunun bir başqa müddəsinə görə, qiyabi cinayət təqibinə məruz qalacağı gözlənilən şəxs öz seçimi əsasında müdafiəçi ilə təmsil olunmaq hüququna malikdir və o bu hüququndan istifadə etmək istədiyi halda seçmiş olduğu müdafiəçi haqqında məlumatları cinayət prosesini aparan orqana göndərməlidir (CPM-in 467-13.3-cü maddəsi). Eynilə bu halda da nəzərə almaq lazımdır ki, qiyabi cinayət təqibinə məruz qalacağı gözlənilən təqsirləndirilən şəxs Azərbaycan dilini bilməyən şəxs ola bilər və bu anlamda, o özünün müdafiəçi seçmək hüququndan istifadə etmək niyyətində olduğunu və seçmiş olduğu müdafiəçi haqqında məlumatları öz ana dilində, yaxud bildiyi başqa dildə də təqdim edə bilər.

Fikrimizcə, belə hallarda təqsirləndirilən şəxsin CPM-in 91.5.11-ci maddəsində təsbit edilmiş

prosesual hüququ genişləndirici təfsir edilməklə, onun verdiyi bütün məlumat və bəyanatlar onun ifadə və izahatlarına bərabər tutulmalı və bu kontekstdə Azərbaycan dilini bilməyən və qiyabi cinayət təqibinə məruz qalacağı gözlənilən təqsirləndirilən şəxsin də öz ana dilində, yaxud bildiyi başqa dildə seçdiyi müdafiəçi barədə məlumatları cinayət təqibi orqanına bildirmək hüququ tanınmalı və təmin edilməlidir.

Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, qanunun tələbinə görə, qiyabi icraatın məntiqi yekunu olaraq, məhkəmə tərəfindən qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarı çıxarılır və bu zaman ümumi qaydalar rəhbər tutulur (CPM-in 467-16.1-ci maddəsi). Hökmün çıxarılmasının və elan edilməsinin ümumi qaydalarına görə isə, məhkəmənin yekun qərarı təqsirləndirilən şəxsin bilmədiyi dildə tərtib edildikdə, həmin qərar elan edildikdən dərhal sonra o tərcüməçi tərəfindən təqsirləndirilən şəxsin ana dilinə və ya onun bildiyi başqa dilə tərcümə edilərək təqsirləndirilən şəxsə oxunmalıdır (CPM-in 356.3-cü maddəsi). Hesab edirik ki, qiyabi cinayət-prosesual icraat zamanı təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışında şəxsən iştirak etmədiyi üçün hökmün dərhal tərcümə edilərək oxunmalı olması haqqında qaydadan istisna nəzərdə tutula bilər.

Nəhayət, çəkişmə prinsipinə gəlinə isə, qeyd edilməlidir ki, bu prinsip cinayət mühakimə icraatının qiyabi formada həyata keçirilməsi zamanı özünəməxsus xüsusiyyət qazanan prinsiplərdən biridir. Belə ki, hakimlərin müstəqilliyi kimi prinsiplər mühakimə icraatında təqsirləndirilən şəxsin şəxsən və bilavasitə iştirak etməsindən asılı olmayaraq, hər zaman eyni cür təzahür və realizə olunurlarsa, çəkişmə kimi prinsiplər, çəkişmənin vacib tərəflərindən biri olan təqsirləndirilən şəxsin icraatda bilavasitə və bir qayda olaraq, aktiv iştirakı ilə bağlı olduqları üçün icraatın qiyabi forması bu kimi prinsiplərin təzahür və realizə formalarına öz qaçılmaz təsirini göstərir.

Belə ki, cinayət mühakimə icraatı qiyabi formada həyata keçirildikdə, çəkişmənin vacib tərəfi hesab edilən təqsirləndirilən şəxs:

- həm məhkəməyədək, həm də məhkəmə icraatında şəxsən, bilavasitə fiziki olaraq iştirak etmir və yalnız müdafiəçi vasitəsilə təmsil olunmaqla, icraatın passiv iştirakçısına çevrilir;

- həm məhkəməyədək, həm də məhkəmə icraatında öz mövqeyini şəxsən ifadə etmək, bu mövqeni müdafiə etmək üçün qanunla ona verilmiş hüquq və imkanlardan ittiham tərəfi ilə bərabər şərtlər daxilində şəxsən iştirak edə bilmir;

- məhkəməyədək icraatda toplanmış cinayət işinin materialları ilə şəxsən tanış ola bilmir;

- məhkəmə baxışında sübutların bilavasitə tədqiq edilməsi imkanından məhrum olur;

- öz sübutlarını, ilk növbədə, öz ifadəsini və özünü tərəfindən toplanılmış (toplanıla biləcək) digər sübutları məhkəməyə şəxsən təqdim edə bilmir;

- qarşı tərəfin irəli sürdüyü iddialara, təklif və etirazlara şəxsən münasibət bildirmək, onları təkzib etmək, yaxud onlarla razılaşmaq imkanından məhrum olur;

- əleyhinə ifadə vermiş şahidləri şəxsən dindirə bilmir;

- məhkəmə istintaqı başa çatdıqdan sonra məhkəmə çıxışlarında, o cümlədən, replikalarda iştirak edə bilmir, təqsirləndirilən şəxsin müstəsna hüququ olan son söz söyləmək hüququndan istifadə edə bilmir [1, s.55-56; 2, s.5-9; 5, s.41-42].

Bütün bu sadalananlar qiyabi icraat forması daxilində təqsirləndirilən şəxsin çəkişmə tərəfi kimi passiv statusa keçməsinə və onun prosesə təsir imkanlarının yalnız onu təmsil edən müdafiəçidən asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Bu isə o deməkdir ki, qiyabi icraat forması daxilində çəkişmə prinsipinin real təmin edilə bilməsi üçün daha həssas mexanizm və vasitələr nəzərdə tutulmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ersoy U. Ceza muhakemesinde in absentia duruşma yapılması ve mahkumiyet kararı verilmesi zerine bazı düşünceler // Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2020, № 10 (1), s. 52-86.
2. Krasniqi A., Hajdari E. Absent but judged: A comparative inquiry into trial in absentia & fair trial guarantees in Kosovo, Croatia, Albania, and Germany // Brawijaya Law Journal, 2026, № 13, p. 1-24.
3. Setyawan V. Presumption of innocence as a legal fiction: philosophical foundations & practical implications in the criminal justice system // Activa Yuris: Jurnal Hukum, 2026, № 06, p. 29-38.
4. Асадуллина А.А. К вопросу о дефиниции принципа равенства всех перед законом и судом в уголовном процессе // Вестник экономики, права и социологии, 2025, № 03, с. 170-174.
5. Бойко Е.Н. Реализация принципа состязательности при заочном рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право, 2010, № 05 (181), с. 40-42.
6. Мильдзихов Б.Д., Бузарова Н.Х. Реализация принципа законности в уголовном процессе // Бюллетень Владикавказского института управления, 2021, № 60, с. 191-195.

Израиль ИМАМЛЫ

*Докторант Центра Судебной Экспертизы Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
e-mail: imamliisrayil@gmail.com*

О ВЗАИМООТНОШЕНИИ ЗАОЧНОЙ ФОРМЫ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА С НЕКОТОРЫМИ ПРИНЦИПАМИ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

РЕЗЮМЕ

Являясь основными детерминантами уголовного судопроизводства, принципы уголовного процесса влияют на все его институты. Заочная форма уголовного судопроизводства является дифференцированной формой уголовного процесса и по этой причине требует детального анализа. В этом смысле, изучение взаимоотношений заочной формы уголовного судопроизводства и принципов уголовного процесса представляет своеобразную актуальность. В статье заочная форма уголовного процесса была рассмотрена.

рена в контексте принципов законности, равенства всех перед законом и судом, обеспечения права на защиту, презумпции невиновности, осуществления правосудия только судами, языка судопроизводства и состязательности.

Ключевые слова: уголовный процесс, заочная форма, законность, равенство всех перед законом и судом, обеспечение права на защиту, презумпция невиновности, осуществления правосудия только судами, язык судопроизводства, состязательность

Israyil IMAMLI

Doctoral Researcher, Forensic Science Centre of the
Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
e-mail: imamliisrayil@gmail.com

ON THE RELATIONSHIP OF THE ABSENTEE FORM OF CRIMINAL PROCEEDINGS WITH SOME PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE

SUMMARY

As major determinants of criminal procedure, the principles of criminal procedure affect all its institutions. The absentee form of criminal proceedings is a differentiated form of criminal procedure and for this reason requires detailed analysis. In this sense, the study of the relationship between the correspondence form of criminal proceedings and the principles of criminal proceedings is of peculiar relevance. In the article, the correspondence form of the criminal process was considered in the context of the principles of legality, equality of all before the law and the court, ensuring the right to defense, the presumption of innocence, the exercise of justice only by the courts, the language of legal proceedings and adversarial.

Keywords: criminal process, absentee form, legality, equality of all before the law and the court, ensuring the right to defense, the presumption of innocence, the exercise of justice only by the courts, the language of legal proceedings, adversarial

UOT 343.14:004

Səyyad AĞAYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Cinayət prosesi kafedrasının rəisi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, polis polkovniki
e-mail: seyyad.agamir@gmail.com*

Ələddin AĞAYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Təhsildə keyfiyyətin təminatı və moni-
torinqi bölməsinin inspektoru, II kurs magistrantı,
polis leytenantı
e-mail: aladdinagayev2002@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/XRPQ5205>*

CİNAYƏT İŞİ ÜZRƏ ELEKTRON FORMADA SÜBUTLARDAN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI, PROSEDUR QAYDALARI VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Kibercinayətlərlə bağlı həyata keçirilən cinayət proseslərində qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri elektron formada sübutlardan istifadənin hüquqi əsasları və prosedur qaydaları ilə bağlı olmuşdur. Mövcud Cinayət-Prosessual Məcəlləyə 3 mart 2026-cı il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər nəticəsində artıq elektron formada sübutların hüquqi statusu təsbit olunmuşdur. Lakin bu istiqamətdə hüquqi təkmilləşdirmə işlərinin davam etdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə məqalədə elektron formada sübutlardan istifadənin prosedur qaydalarının, mövcud problemlərinin müəyyən edilməsinə və onların həlli yolları ilə bağlı məsələlərin təhlilinə, həmçinin xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə yer verilmişdir.

Açar sözlər: sübutlar, rəqəmsal sübutlar, elektron sənədlər, həş funksiyası, bulud texnologiyası

Bu gün cinayətlərin törədilmə yeri yalnız fiziki məkan deyil, həm də rəqəmsal mühiti əhatə edir. Oğurluq, dələduzluq və digər bu növdən olan cinayətlərin törədilməsində ənənəvi üsulların əvəzinə yeni kibernetik üsullardan istifadə olunur. Belə üsullara üstünlük verilməsinə səbəb cinayətkarların və törətdikləri əməllərin aşkar edilməsinin çətin və bəzən qeyri-mümkün olması ilə əlaqədardır. Aşkar edildiyi təqdirdə isə cinayəti törədən şəxsin (şəxslərin) əməlini təsdiq edən faktların toplanması zərurəti yaranır. Toplanan dəlillər gələcəkdə cinayət prosesində şəxsin əməlini və təqsirliliyini təs-

diq etmək üçün sübut qismində istifadə olunur. Lakin bu sübutları digər sübut növlərindən fərqləndirən bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər var ki, həmin əlamətlərdən ən başlıcası onların rəqəmsal xarakter daşması ilə bağlıdır.

Cinayət prosesində elektron formada sübutların qanunvericiliyə görə sübutların bir növü kimi qəbul edilməsinə, həmçinin onlardan təcrübədə istifadə olunmasına dair müəyyən problemlər mövcuddur. İlk növbədə məsələyə hüquqi cəhətdən yanaşsaq, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 124-cü maddəsində sübutlara belə anlayış verilmişdir: məhkəmə-

nin və ya cinayət prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər (məlumatlar, sənədlər, əşyalar) cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab olunur [5].

Anlayışın mahiyyətindən belə bir sual ortaya çıxır ki, mötəbər dəlillər qismində sadalanan məlumatlar, sənədlər və əşyalar rəqəmsal sübutların tərkib elementi kimi qəbul edilə bilərmi? Mötəbər dəlillər ifadəsi yalnız fiziki yoxsa eyni zamanda rəqəmsal dəlilləri də özündə ehtiva edir? Fikrimizcə, təhlil olunan norma fiziki formada mövcud olan faktları əks etdirir. Məlumatlara münasibətdə qeyd etmək lazımdır ki, bu ümumi anlayışdır, yəni özündə istənilən formada mövcud olan faktları, rəyləri, bilgiləri və s. birləşdirir.

Lakin sənədlərlə bağlı yanaşma fərqlidir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə sənədlər iki yerə bölünür: sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd) və elektron sənəd. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd) dedikdə, maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan və identifikasiyaya imkan verən istənilən rekvizitli informasiya mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq sənədləşdirilmiş informasiya başa düşülür [4]. Elektron sənəd dedikdə isə, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinə görə informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəd başa düşülür [3].

Lakin Cinayət-Prosessual Məcəllənin 135-ci maddəsində sənədlərin anlayışına dair vahid yanaşma mövcuddur. Həmin normada kağız, elektron və ya digər daşıyıcılar sənəd kimi qəbul edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sadalananlardan yalnız elektron formada olan sənədlər kibercinayətlərlə bağlı cinayət prosesində elektron formada sübut kimi qəbul edilə bilər. Şərh olunan məsələ ilə bağlı Estoniya Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 160-cı maddəsində cinayət işi üzrə materiallara anlayış verilərək göstərilir ki, cinayət işi üzrə materiallar dedikdə, cinayət işi üzrə toplanmış sənədlər toplusu başa düşülür [7]. Həmin sənədlər məhkəmə tərəfindən tam və ya qismən rəqəmsal formada saxlanıla bilər. Estoniya Respublikasının məhkəmə təcrübəsinə

müvafiq olaraq, əgər məhkəmə materialları rəqəmsal formatda aparılırsa, kağız sənədlər skan edilir və “E-File” sistemində müvafiq iş üzrə saxlanılır. “E-File” sistemində saxlanılan sənədlər kağız sənədləri əvəz edir, yəni onlarla bərabər hüquqi qüvvəyə malik olur. Normanın mahiyyətindən irəli gələrək qeyd etmək olar ki, burada əsas məqsəd kağız daşıyıcıda olan sənədlərin korlanması, itməsi və məhv olması kimi neqativ halların aradan qaldırılaraq elektron sənəd formasında təhlükəsizliyinə təminat verilməsindən, eləcə də rəqəmsal sübutlardan istifadə təcrübəsini hüquqi baxımdan tənzimləməkdən ibarətdir.

Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, maddi mövcud olmayan, lakin cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən mötəbər dəlillərin sübut kimi qəbul edilməsi məsələsini tənzimləyən normaların olmaması təcrübədə bir sıra çətinliklərə səbəb olurdu. Xarici ölkələrin cinayət-prosessual qanunvericiliyində rəqəmsal sübutlarla bağlı müəyyən hüquqi normalar mövcuddur. ABŞ-nin “Sübutların Federal Qaydaları” rəqəmsal sübutların qəbul olunması ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Sübutun autentifikasiyası (Qayda 901) rəqəmsal sübutların məhkəmədə qəbul olunması üçün iki şərt müəyyən edir: onların orijinallığı və dəyişdirilmədiyi sübut edilməlidir [10]. ABŞ-də “Gates Rubber Company v. Bando Chemical Industries işi”ndə kompüter disklerinden və ya digər rəqəmsal daşıyıcılardan əldə edilən məlumatların məhkəmədə sübut kimi istifadə olunması ilə bağlı müəyyən şərtlər nəzərdə tutulmuşdur:

1. Diskin ən kiçik vahidlərlə (bitlə) nüsxəsi çıxarılmalıdır.

2. Diskin nüsxəsi onun orijinalına müdaxilə edilmədən alınmalıdır.

3. Nüsxənin təhlili aparılan zaman ona kənar təsirlər, eləcə də dəyişikliklər edilməməlidir [8].

Bu iş rəqəmsal sübutlardan məhkəmə təcrübəsində istifadə olunması ilə bağlı presedent idi və gələcəkdə analogi işlərin həllində rəhbər tutulmalı olan qaydaları müəyyən etməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

İngiltərənin Baş Polis Rəisləri Assosiasiyası (ACPO) tərəfindən hazırlanmış rəqəmsal sübutların əldə olunması və istifadəsi üzrə qaydalarda aşağıdakı dörd prinsip təsbit edilmişdir:

1. Məhkəmədə sübut kimi istifadə oluna biləcək məlumatlar dəyişilməməlidir.

2. Əgər şəxs orijinal məlumatlara müdaxilə etməyi zəruri hesab edirsə, həmin şəxs bu sahədə səriştəli olmalı, öz hərəkətlərinin mahiyyətini və nəticələrini izah edə biləcək şəkildə ifadə verə bilməlidir.

3. Rəqəmsal sübutlara tətbiq olunan bütün proseslərə dair audit izi və ya digər qeydiyyat sənədləri yaradılmalı, həmçinin saxlanılmalıdır. Müstəqil üçüncü tərəf həmin prosesləri yoxlaya bilməli və eyni nəticəyə gələ bilməlidir.

4. İstintaqa rəhbərlik edən şəxs (məsələn, prokuror) qanunlara və bu prinsiplərə riayət olunmasına ümumi məsuliyyət daşıyır [1].

Xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsinə əsasən, müqayisəli təhlilə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesinin həyata keçirilməsi zamanı rəqəmsal sübutlarla bağlı aktual problemləri aşağıdakı qaydada təsnifatlaşdırmaq olar:

1. hüquqi;
2. əməkdaşlıq;
3. texniki;
4. təcrübi.

Bundan başqa, beynəlxalq və regional qanunvericilik aktlarında ibtidai istintaq zamanı rəqəmsal sübutlarla bağlı bir sıra prosedur qaydalar müəyyən edilmişdir. Həmin normativ hüquqi bazanın təhlilinə başlayaq.

1. BMT səviyyəsində normativ yanaşma (UNODC).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi (UNODC) tərəfindən hazırlanmış sənədlərdə rəqəmsal sübutların toplanması və istifadəsi ayrıca institut kimi təqdim olunur. Xüsusilə vurğulanır ki, elektron məlumatların dəyişdirilə bilmə riski onların sübut kimi qiymətləndirilməsində xüsusi prosedurların tətbiqini zəruri edir. UNODC sənədlərinə görə rəqəmsal sübutlar üçün “chain of custody” (sübutların saxlanma zənciri) sənədləşdirilməlidir, sübutun əldə edilməsi zamanı qanunilik və proporsionallıq prinsipləri qorunmalıdır və milli cinayət-prosessual qanunvericilikdə elektron sübutlara dair ayrıca normalar mövcud olmalıdır [11].

2. ISO/IEC beynəlxalq standartları (rəqəmsal sübutların texniki-hüquqi əsası).

Rəqəmsal sübutların əldə olunması və idarə edilməsi sahəsində ISO/IEC standartları beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş normativ-texniki baza hesab olunur və bir çox dövlətlərin cinayət-

prosesual təcrübəsində dolayı hüquqi mənbə kimi istifadə edilir. Əsas standartlara ISO/IEC 27037:2012 (rəqəmsal sübutların identifikasiyası, toplanması və qorunması üzrə təlimatlar), ISO/IEC 27041:2015 (rəqəmsal sübutlarla bağlı istintaq proseslərinin etibarlılığının təmin edilməsi) və ISO/IEC 27043:2015 (rəqəmsal insidentlərin araşdırılması və sübutların analizi) daxildir. Bu standartlar sübutun dəyişdirilməməsini, texniki müdaxilənin sənədləşdirilməsini və ekspert rəyinin əsaslandırılmasını tələb edir [12].

3. Almaniya Federativ Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (StPO).

Almaniya hüququnda rəqəmsal sübutlarla bağlı xüsusi yanaşma mövcuddur. Almaniya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (StPO) §94–§110 maddələrində elektron məlumatların müsadirəsi, §100a–§100g maddələrində isə telekommunikasiya və informasiya sistemlərindən əldə edilən məlumatların sübut kimi istifadəsi tənzimlənir [13].

4. Fransa Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (Code de procédure pénale)

Fransa hüququnda rəqəmsal sübutların hüquqi statusu birbaşa cinayət-prosessual normalarla tənzimlənir. CPP-nin 57-1-ci maddəsinə əsasən axtarış zamanı polis əməkdaşları axtarışın aparıldığı yerdə yerləşən informasiya sistemi vasitəsilə istintaq üçün əhəmiyyətli olan məlumatlara daxil ola bilirlər. Onlar, həmçinin bu məlumatları həmin sistemdə və ya başqa bir informasiya sistemində saxlaya bilirlər, bir şərtlə ki, həmin məlumatlara ilkin sistem vasitəsilə çıxış mümkün olsun və ya onlar həmin sistem üçün əlçatan hesab edilsin. Sonda həmin məlumatlar istənilən daşıyıcıya köçürülə və müsadirə edilə bilər [14].

Hüquqi problemlər normativ-hüquqi tənzimləmənin qeyri-müəyyənliyini, rəqəmsal sübutların qəbul olunma meyarları ilə bağlı qaydaların olmasını və əldə edilmə üsullarının qanunauyğunluğuna dair məsələləri özündə birləşdirir. Normativ-hüquqi tənzimləmə mexanizminin olmaması Cinayət-Prosessual Məcəllədə rəqəmsal sübutların anlayışının konkret olaraq təsbit edilməməsini, ona hüquqi statusun verilməməsini, həmçinin rəqəmsal sübutların əldə olunması və ekspertizasının ümumi qaydalarla tənzimlənməsini ehtiva edir.

Məsələn, Avropa İttifaqının 12 iyul 2023-cü il tarixli “Cinayət işlərində elektron sübutların əldə olunması və qorunması haqqında” 2023/1543

saylı Qərarının 3-cü maddəsində elektron sübuta anlayış verilir [2]. Elektron sübut dedikdə, elektron formada olan abunəçi, trafik və məzmun məlumatları başa düşülür. Abunəçi məlumatlarına şəxsin adı, doğum tarixi, elektron poçt ünvanı, telefon nömrəsi və s. aid edilir. Trafik məlumatları özündə xidmət göstərməklə bağlı olan, yəni xidmət provayderinin informasiya sistemi tərəfindən yaradılan məlumatları: IP ünvanı, log-in, log-off, elektron kommunikasiya metadatalarını və s. ehtiva edir. Məzmun məlumatları isə şəkillər, videolar, audioyazılardan və s. ibarətdir.

Elektron sübutun autentiqliyi, bütövlüyü və dəyişdirilmədiyinə sübuta yetirilməsi üçün xüsusi prosedurların qanunvericilikdə açıq şəkildə göstərilməməsi hüquqi problemlərdən ən başlıcasıdır. Məsələn, Kanadanın “Sübutlar haqqında” Qanununun 31-ci maddəsində elektron sənədlərin məhkəmə prosesində sübut kimi tanınması üçün autentiifikasiyası, təqdim olunma qaydaları və bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı prosedur qaydalar əks olunmuşdur [9].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 3-cü bölməsində təsbit olunmuş sübutların toplanması, yoxlanması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan normalar ümumi prosedur qaydalarını müəyyən edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal sübutların özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onu digər sübut növlərindən fərqləndirir. Buna görə də həmin sübutların cinayət prosesində tanınması, təqdim edilməsi və s. ilə bağlı diferensial yanaşmanı nəzərdə tutan xüsusi normaların qəbul olunması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Belə ki, 3 mart 2026-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə elektron formada sübutların hüquqi statusu müəyyən edildi. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 124.2.3-1-ci maddəsinə əsasən, elektron formada sübutlar artıq cinayət prosesində sübut kimi qəbul olunur. Bundan başqa, elektron formada sübutlara anlayışın verilməsi yeni növ sübutların dairəsini konkretləşdirmişdir. Elektron formada sübutlar dedikdə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsinə kömək edən elektron verilənlər, o cümlədən

abunəçi məlumatları, trafik və ya məzmun verilənləri başa düşülür.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinə 3 mart 2026-cı il tarixli əlavə və dəyişikliklər nəticəsində bu vaxta qədər mövcud olan hüquqi problemlər öz həllini tapdı. Lakin hüquqi təkmilləşdirmə işlərinin davam etdirilməsi olduqca vacibdir. Elektron formada sübutların sübut növü kimi qəbulu, anlayışının təsbiti, eləcə də saxlanılması və mühafizəsi ilə bağlı prosesual qaydaların müəyyən edilməsi bu sahədə atılan hüquqi addımların ilkin mərhələsini təşkil edir. Növbəti mərhələdə cinayət işlərinin araşdırılması zamanı elektron formada sübutlardan istifadə ilə bağlı prosedur qaydalar qəbul edilməlidir.

Cinayət işləri üzrə elektron formada sübutlardan istifadənin mövcud problemlərindən biri də əməkdaşlıq məsələsidir. Belə problemin aradan qaldırılması üçün atılmalı olan addımlardan biri regional və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində rəqəmsal sübutların mübadilə qaydalarını müəyyən edən hüquqi mühitə integrasiyanın təmin olunmasıdır. Bu sahədə beynəlxalq və regional əməkdaşlığın aşağı səviyyədə olması müəyyən mənada təsirini göstərir. Məsələn, Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunmuş “Cinayət işlərində elektron sübutlar – təqdimetmə və mühafizə” Qərarları AI-də transsərhəd elektron sübut mübadiləsini effektivləşdirməyə, həmçinin üzv dövlətlərdən hər hansı birinin digər dövlətin müvafiq orqanlarından elektron sübutların təqdim olunmasını tələb etməyə dair müəyyən qaydaları özündə təsbit edir. Bu da həmin dövlətlər arasında cinayət işlərində rəqəmsal sübutlardan istifadə edilməsi ilə bağlı qabaqcıl təcrübənin bölüşdürülməsi baxımından qarşılıqlı əməkdaşlıq mühitinə zəmin yaradır.

Rəqəmsal sübutlardan istifadə edilməsi zamanı yarana biləcək texniki problemlər aşağıdakılardır:

1. istintaq orqanlarının və məhkəmələrin rəqəmsal sübutları analiz edə biləcək proqramlarla (məsələn: bulud texnologiyaları, “hash” funksiyası proqramları, rəqəmsal kriminalistika vasitələri) təmin olunmaması;

2. kadr çatışmazlığı – rəqəmsal kriminalistika sahəsində kifayət qədər təcrübəli mütəxəssislərin olmaması;

3. elektron sübutların dəyişdirilməsi və ya silinməsi riskinin yüksək olması. Əgər onlar xüsusi qaydalarla toplanmır və qorunmursa, kənar sis-

temlər vasitəsilə müdaxilə edilərək rəqəmsal izlərin məhv olunmasına səbəb ola bilər.

Təcrübi problemlər cinayət prosesində qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslərin bu sahədə kifayət qədər biliyə malik olmamasında və həmin sübutların mötəbərliyinin və bütövlüyünün əsaslandırılma bilməməsində özünü göstərir. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində kibercinayətlərlə bağlı sübutların aşkar edilməsi və toplanması zamanı qanunsuz müdaxilə olunan kompüter və ya digər texniki avadanlığın yaddaş qurğusu götürülür (məsələn: HDD, SSD, RAM). Bu zaman maksimum dərəcədə həmin qurğuların zədələnmədən götürülməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Cinayət izlərini özündə əks etdirən orijinal yaddaş qurğularındakı məlumatlar başqa daşıyıcıya köçürülür. Bu yolla ehtiyat nüsxələr (back up) yaradılmış olur ki, əgər orijinal qurğular korlanar və ya məhv olarsa izlər itməsin. Cinayətin araşdırılması ilə bağlı əməliyyatlar həmin ehtiyat nüsxə üzərində aparılır. Lakin Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində həmin ehtiyat nüsxələrin həqiqiliyini təsdiqləyən hər hansı prosesual hüquq normasının olmaması da məhkəmə prosesində onların sübut kimi tanınması baxımından çətinliklərə yol açır. Bir digər məsələ isə cinayətin törədilməsində istifadə olunan masaüstü kompüterlərin məhkəmə prosesi aparılan yerə daşınmasının fiziki baxımdan qeyri-mümkünlüyü ilə bağlıdır. Buna görə də onların zədələnməsinin qarşısının alınması üçün yalnız cinayət işi üzrə əhəmiyyət kəsb edə biləcək hissə və mexanizmləri götürülür.

Yuxarıda təhlil olunan problemlərin mümkün həlli ilə bağlı müəyyən istiqamətlər və qaydalar müəyyənləşdirilməlidir:

1. Qanunvericilik islahatlarının həyata keçirilməsi, yəni Cinayət-Prosesual Məcəlləyə rəqəmsal sübutlara dair ayrıca fəsil və ya maddə əlavə edilməli, rəqəmsal sübutların əldə olunması, qorunması və təqdim olunmasına dair konkret prosedurlar müəyyənləşdirilməlidir.

2. Texniki təminatın təkmilləşdirilməsi - hüquq-mühafizə orqanları müasir rəqəmsal kriminalistika vasitələri ilə təmin olunmalı, elektron sübutların yazılmadan oxunmasını təmin edən yazma blokerləri, "hash" funksiyaları və disk görün-tüləmə vasitələri istifadə edilməlidir.

3. İxtisaslaşmış kadrların hazırlanması və bu sa-

hədə biliyin artırılması üçün ixtisasartırma kurslarının təşkil edilməsi - rəqəmsal kriminalistika üzrə mütəxəssislər hazırlanmalı, bu sahədə hüquqşünaslar üçün təlim proqramları təşkil olunmalıdır.

4. Elektron sübutların etibarlılığını müəyyən edən standartların qəbul edilməsi – ACPO, NIST kimi beynəlxalq standartlar əsasında ölkə miqyasında texniki və hüquqi prosedur qaydalar işlənilib hazırlanmalıdır.

Yuxarıda təhlil olunan məsələlərlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, ölkə miqyasında kibercinayətlərin geniş yayılması həmin cinayət işləri üzrə həyata keçirilən proseslərdə müəyyən prosedur qaydaların qəbul edilməsini şərtləndirir. Xarici ölkələrin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinə, həmçinin ictimai münasibətlərin dinamik inkişafına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin III bölməsinə cinayət işi üzrə sübutetmə prosesində elektron formada sübutlardan istifadə olunması ilə bağlı prosesual qaydaların əlavə edilməsi təklif edilir.

Belə ki, digər ənənəvi cinayətlərdən fərqli olaraq kibercinayətlərin sübutetmə prosesi öz spesifikasiyi ilə seçilir. Bunun ən başlıca səbəbi cinayət işi üzrə toplanacaq sübutların kibermühitdə mövcud olması ilə bağlıdır. Kibercinayət faktı aşkar edildikdən sonra ilkin mərhələdə elektron formada sübutlar toplanmalıdır. Kibercinayətlərlə bağlı sübutların toplanması üçün müstəntiq tərəfindən bir sıra zəruri prosesual hərəkətlər və texniki tədbirlər görülməlidir.

İlk növbədə, loqlar, IP ünvanlar vasitəsilə insidentin baş verdiyi tarix, saat, yer (geolokasiya), istifadə olunan cihaz və s. müəyyən edilməlidir. Daha sonra hadisə yerinə baxış istintaq hərəkətinin keçirilməsi üçün müstəntiqin kibertəhlükəsizlik üzrə mütəxəssisin köməyindən istifadə etməsi tövsiyə olunur. Burada diqqət yetirilməli olan məqam hadisə yerinin toxunulmazlığının qorunub saxlanmasıdır. Şəbəkəyə qoşulmuş cihazlar birbaşa müdaxilə edilərək götürülməməlidir. Əgər kibercinayətin törədilməsi üçün istifadə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları işlək vəziyyətdədirsə və aktiv pəncərədə həyata keçirilmiş son əməliyyatlar görünürsə, müstəntiq tərəfindən video və fotoçəkilişin tətbiqi vacibdir. Bu gələcəkdə iş üzrə hər hansı mübahisəli situasiyanın aradan qaldırılmasında həlledici rolə malik ola bilər. Hadisə yerinə baxışın son mərhə-

ləsində artıq cinayət işi üzrə sübut əhəmiyyəti kəsb edən avadanlıqlar (məsələn: telefon, diskler, fləş-kartlar və s.) ehtiyatla götürülməli və qablaşdırılmalıdır. Daşınması qeyri-mümkün olan əşyaların (məsələn, masaüstü kompüterlər) isə əsas hissə və mexanizmləri götürülməlidir.

Həmin hissə və mexanizmlərə aşağıdakılar aid edilir:

1. operativ yaddaş qurğuları (RAM);
2. HDD, SSD və digər xarici yaddaş qurğuları;
3. şəbəkə və periferik cihazlar (router, modem və s.);
4. sistem blok;
5. digər qurğu və avadanlıqlar.

Cinayət işi üzrə istintaq zamanı götürülmüş elektron formada sübutların üzərində əməliyyatların və digər prosessual hərəkətlərin aparılması məsləhət görülmür. Birincisi, həmin sübutlar birbaşa kibercinayət faktı barədə əhəmiyyət kəsb edən məlumatları özündə əks etdirdiyi üçün onların zədələnməsi, silinməsi və s. hallarında iş üzrə istintaq prosesinə böyük ziyan vurula bilər. Bu məqsədlə elektron formada sübutların surətinin çıxarılması, həmçinin ehtiyat nüsxələrinin alın-

ması tövsiyə edilir. İkincisi, surəti çıxarılmış sübutların autentikliyi ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 133-2.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, cinayət təqibi üzrə icraata xitam verilməsi barədə qərar qüvvəyə mindikdən sonra qanuni sahiblərin xahişi ilə elektron formada sübutlar və onların saxlanıldığı daşıyıcılar qaytarıla bilər. Bu halda müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə həmin sübutların surətlərini çıxarmalı, doğruluğunu təsdiq etməli və cinayət təqibi üzrə icraat materiallarında saxlamalıdır. Fikrimizcə, cinayət işləri üzrə istintaq zamanı elektron formada sübutların surətlərinin çıxarılaraq əslinə bərabər tutulması, bütün prosessual və digər hərəkətlərin həmin sübutların surətləri üzərində aparılması arzuolunandır. Bu həm iş üzrə mövcud sübutların zədələnməsi, silinməsi hallarında riski minimuma endirmək, həm də prosesin daha operativ təşkili baxımından müsbət təsir göstərəcəkdir. Beləliklə, gələcəkdə qeyd olunan istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində hüquqi təkmilləşdirmə işlərinin aparılması tövsiyə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Association of Chief Police Officers (ACPO). Good Practice Guide for Digital Evidence, march, 2012.
2. Avropa İttifaqının 12 iyul 2023-cü il tarixli 2023/1543 sayılı Qərarı – Cinayət işlərində elektron sübutların əldə olunması və qorunması haqqında / 12 iyul 2023-cü il
3. Azərbaycan Respublikasının “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanunu/ 9 mart 2004-cü il
4. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunu / 3 aprel 1998-ci il
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi / 14 iyul 2000-ci il
6. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu/ 3 mart 2026-cı il
7. Estoniya Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi / 12 fevral 2003-cü il
8. Gates Rubber Company v. Bando Chemical Industries, ABŞ məhkəmə prezidenti. 1 may 1996-cı il
9. Kanadanın “Evidence Act” (“Sübutlar haqqında” Qanun)/ 1985
10. United States Federal Rules of Evidence/ 2 january, 1975
11. [Elektron resurs] /URL: [COMPREHENSIVE STUDY ON CYBERCRIME - Draft February 2013](#)
12. [Elektron resurs] /URL: [A Blockchain-Based Framework for OSINT Evidence Collection and Identification](#)
13. [Elektron resurs] /URL: [German Code of Criminal Procedure \(Strafprozeßordnung – StPO\)](#)
14. [Elektron resurs] /URL: [Article 57-1 - Code de procédure pénale - Légifrance](#)

Сейяд АГАЕВ

*Начальник кафедры Уголовного процесса
Полицейской Академии Министерства Внутренних
Дел Азербайджанской Республики,
доктор философии по праву, доцент, полковник полиции
e-mail: seyyad.agamir@gmail.com*

Эльяддин АГАЕВ

*Инспектор отдела Обеспечения качества образования
и мониторинга Полицейской Академии Министерства
Внутренних Дел Азербайджанской Республики,
магистрант II курса, лейтенант полиции
e-mail: aladdinagayev2002@gmail.com*

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ, ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ПРАВИЛА И СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ЭЛЕКТРОННОЙ ФОРМЕ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

РЕЗЮМЕ

Одной из ключевых проблем, возникающих в ходе уголовного судопроизводства по делам о киберпреступлениях, является определение правовых оснований и процессуальных правил использования доказательств в электронной форме. В результате внесённых 3 марта 2026 года изменений и дополнений в действующий Уголовно-процессуальный кодекс правовой статус электронных доказательств получил нормативное закрепление. Однако дальнейшее совершенствование правового регулирования в данном направлении остаётся крайне актуальным. С этой целью в статье анализируются процессуальные правила использования электронных доказательств, выявляются существующие проблемы, а также рассматриваются пути их решения с учётом опыта зарубежных правовых систем.

Ключевые слова: доказательства, цифровые доказательства, электронный документ, хэш-функция, облачные технологии

Seyyad AGAYEV

*Head of the Department of Criminal Procedure at the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, Doctor
of Philosophy in Law, Associate Professor, Police Colonel
e-mail: seyyad.agamir@gmail.com*

Aladdin AGAYEV

*Inspector of the Department for Quality assurance
and monitoring in education at the
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan,
second-year Master's student, Police Lieutenant
e-mail: aladdinagayev2002@gmail.com*

LEGAL FOUNDATIONS, PROCEDURAL RULES AND EXISTING PROBLEMS OF THE USE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

SUMMARY

One of the main challenges encountered in criminal proceedings related to cybercrime has been the determination of the legal foundations and procedural rules governing the use of electronic evidence. As a result of the amendments and additions made to the current Criminal Procedure Code on March 3, 2026, the legal status of electronic evidence has now been formally established. Nevertheless, further improvement of the legal framework in this area remains highly necessary. To this end, the article analyzes the procedural rules for the use of electronic evidence, identifies existing challenges, and examines possible solutions, including a review of the legislative practices of foreign jurisdictions.

Keywords: evidence, digital evidence, electronic document, hash function, cloud computing

УДК 343.13 (470)

Соколова Татьяна СЕРГЕЕВНА

Доцент кафедры уголовного процесса
ФГКОУ ВО «Уфимский юридический институт МВД России»
Российская Федерация, Республика Башкортостан
e-mail: tatyana.fadeeva.19@bk.ru
<https://doi.org/10.62130/LHKT3170>

К ВОПРОСУ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ СРОКОВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РОССИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

Институт процессуальных сроков занимает одно из центральных мест в уголовно-процессуальном законодательстве любой страны. Исключением не стало и уголовно-процессуальное законодательство Российской Федерации и Азербайджанской Республики. Значение исследуемого института, прежде всего обусловлено необходимостью обеспечения не только эффективности и быстроты предварительного расследования и судебного разбирательства, но и реализации фундаментальных прав человека, гарантированных как национальными конституциями, так и международными правовыми актами, такими как например Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Соблюдение разумных сроков уголовного судопроизводства является важнейшей гарантией необоснованного ограничения прав и свобод лиц, вовлеченных в уголовный процесс, особенно подозреваемого и обвиняемого, чье положение зачастую характеризуется состоянием правовой неопределенности.

Ключевые слова: процессуальные сроки, правовое регулирование, следователь, предварительное расследование, доследственная проверка, прокурор

В условиях интеграционных процессов и усиления международного сотрудничества в борьбе с преступностью, сравнительный анализ правовых систем соседних государств, каковыми являются Российская Федерация и Азербайджанская Республика, представляется особенно актуальным. Такой анализ позволяет выявить общие тенденции, заимствования, а также уникальные национальные особенности правового регулирования, что способствует выработке рекомендаций по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики.

Следует отметить, что в основе правового регулирования процессуальных сроков в обе-

их странах лежат прежде всего конституционные нормы. Так, Конституция Российской Федерации в своем положении закрепляет право каждого гражданина на судебное разбирательство в разумный срок [1]. Аналогичное по смыслу положение содержится и в Конституции Азербайджанской Республики, которая гарантирует право каждого на безотлагательное рассмотрение его дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, учрежденным на основании закона [2]. Детальная регламентация сроков осуществляется в уголовно-процессуальных кодексах: УПК РФ [3] и УПК АР [4].

Несмотря на то, что УПК РФ прямо не закрепляет определение процессуального срока,

в доктрине все же устоялось понимание его как установленного законом или назначенного органом уголовного преследования или судом промежутка времени, в течение которого должны быть совершены определенные процессуальные действия или приняты процессуальные решения [5]. Аналогичный подход прослеживается и в азербайджанском законодательстве, где сроки понимаются как временные периоды, отведенные для выполнения процессуальных обязанностей и реализации прав. Система сроков в обеих странах отличается сложностью и включает в себя различные классификации. Можно выделять сроки, установленные законом и назначенные должностными лицами; сроки, относящиеся к действиям государственных органов и к действиям участников процесса; сроки, исчисляемые периодами (часами, сутками, месяцами) и конкретными календарными датами.

Особое значение имеет деление сроков на досудебные и судебные, что соответствует структуре уголовного процесса. К досудебным относятся сроки проверки сообщения о преступлении, предварительного расследования (следствия и дознания), содержания под стражей и применения иных мер процессуального принуждения. К судебным – сроки подготовки к судебному заседанию, рассмотрения уголовного дела по существу, апелляционного, кассационного и надзорного производства. Сравнительный анализ этих групп сроков позволяет выявить существенные особенности правовых систем России и Азербайджана.

Одной из наиболее важных с точки зрения защиты прав граждан является стадия возбуждения уголовного дела. В Российской Федерации срок проверки сообщения о преступлении, по общему правилу, составляет 3 суток, однако этот срок может быть продлен до 10 суток руководителем следственного органа или начальником органа дознания, а при необходимости проведения документальных проверок или ревизий – до 30 суток [3, ст.144]. В Азербайджанской Республике общий срок досудебного производства по полу-

чению информации о преступлении также составляет 3 суток, с возможностью продления прокурором до 10 суток, а в исключительных случаях – до 20 суток [4, ст.237.1]. Таким образом, наблюдается существенное сходство в подходах, однако Российский законодатель предусматривает более длительный максимальный срок проверки в 30 суток, что на практике нередко критикуется доктриной, поскольку создает риск затягивания принятия процессуальных решений [6].

Наиболее значимым сроком досудебного производства является срок предварительного расследования. В РФ срок предварительного следствия установлен 2 месяца с момента возбуждения уголовного дела. Далее он может продлеваться до 6 месяцев руководителем следственного органа субъекта РФ, а по делам особой сложности – до 12 месяцев руководителем следственного органа на федеральном уровне или его заместителем. Дальнейшее продление свыше 12 месяцев возможно лишь в исключительных случаях и только Председателем Следственного комитета РФ, руководителем следственного органа соответствующего федерального органа исполнительной власти или их заместителями [3, ст. 162]. В Азербайджане базовый срок расследования также составляет 2 месяца. Продление осуществляется прокурором: до 6 месяцев, а по особо тяжким преступлениям – до 9 месяцев. Дальнейшее продление свыше 9 месяцев возможно только Генеральным прокурором АР или его заместителем и допускается лишь в исключительных случаях [4, ст.240.1]. Сравнение показывает, что российская модель предусматривает более сложную и многоступенчатую систему продления, с привлечением более широкого круга должностных лиц, в то время как в Азербайджане ключевая роль принадлежит прокуратуре, что отражает исторически более значимую роль данного органа в уголовном процессе.

Крайне важным с точки зрения защиты прав личности является срок содержания под стражей в качестве меры пресечения. В России общий срок содержания под стражей на

досудебной стадии не может превышать 2 месяцев. При невозможности закончить расследование этот срок может быть продлен судом до 6 месяцев, а по делам о тяжких и особо тяжких преступлениях – до 12 месяцев. Продление свыше 12 месяцев допускается только в исключительных случаях и только в отношении обвиняемых в совершении особо тяжких преступлений до 18 месяцев. Дальнейшее продление запрещено [3, ст.109]. В Азербайджане первоначальный срок заключения под стражу также составляет 2 месяца. Он может быть продлен судом до 6 месяцев, а по тяжким и особо тяжким преступлениям – до 9 месяцев. Срок свыше 9 месяцев может быть установлен только по особо тяжким преступлениям и только судом, с санкции прокурора, но не более чем на 18 месяцев в общей сложности [4, ст.164]. Таким образом, максимальный срок досудебного заключения под стражу в обеих странах формально совпадает и составляет 18 месяцев, однако процедурные моменты и распределение полномочий по его продлению различаются, что указывает на разные акценты в обеспечении судебного контроля.

На судебных стадиях также наблюдаются как сходства, так и различия. В Российской Федерации срок подготовки к судебному заседанию по поступившему в суд уголовному делу составляет 30 суток, а для обвиняемого, содержащегося под стражей – 14 суток. Судья должен назначить судебное заседание в пределах срока, не позднее 14 суток со дня принятия соответствующего решения, а по делам с содержанием под стражей – не позднее 7 суток [3, ст. 227, 233]. В Азербайджанском законодательстве срок назначения судебного заседания судьей единолично составляет 15 дней с момента поступления дела в суд, а если обвиняемый содержится под стражей – 48 часов [4, ст.284.1]. Это одно из отличий: азербайджанский законодатель устанавливает значительно более сжатые, практически экстремальные сроки для начала судебного разбирательства в отношении лиц, лишенных свободы, что, с одной стороны, является

сильной гарантией их прав, а с другой – может создавать существенные сложности для обеспечения качественной подготовки защиты.

Срок рассмотрения уголовного дела в суде первой инстанции в России законом прямо не установлен, за исключением дел, рассматриваемых с участием присяжных заседателей, которые должны быть начаты не позднее 30 суток со дня поступления заявления обвиняемого. Однако на суд возложена обязанность осуществлять судопроизводство в разумный срок [3, ст.6.1]. В Азербайджане также отсутствует фиксированный срок судебного разбирательства и действует общий принцип разумности срока. Однако при этом УПК АР прямо предписывает, что судебное следствие должно быть окончено в срок, не превышающий 6 месяцев с момента первого судебного заседания, за исключением особо тяжких преступлений, по которым срок может быть продлен председателем суда до 9 месяцев [4, ст.321.1]. Данная норма представляет собой уникальную черту Азербайджанского процесса, направленную на предотвращение неоправданно затянутых судебных разбирательств путем установления конкретных временных ориентиров.

Что же касается апелляционного производства, отметим, что в России срок апелляционного обжалования приговора или иного судебного решения составляет 15 суток для осужденного, оправданного, их защитников и представителей, а для государственного обвинителя и потерпевшего – также 15 суток [3, ст.389.4]. В Азербайджане этот срок является единым для всех участников и составляет 1 месяц со дня провозглашения приговора или вынесения иного обжалуемого решения [4, ст.381.1]. Более длительный срок в азербайджанском процессе предоставляет сторонам больше времени для подготовки мотивированной жалобы. Срок рассмотрения дела в апелляции в РФ не должен превышать 15 суток в районном суде и 30 суток в судах субъектов федерации и Верховном Суде РФ, если уголовное дело не было истребовано, а если

было – 45 и 75 суток соответственно [3, ст. 389.10]. В Азербайджане апелляционная инстанция должна рассмотреть дело в течение 3 месяцев со дня его поступления [4, ст.388.2], что является более общим и менее детализированным регулированием по сравнению с российским.

Важным элементом института процессуальных сроков являются механизмы их продления и восстановления. В российском уголовном процессе продление сроков, как правило, осуществляется судебным решением (для мер пресечения) или решением руководителя соответствующего следственного органа, прокурора (для предварительного расследования). Восстановление пропущенного срока, установленного для участников процесса (например, срока обжалования), также возможно по решению суда или должностного лица, при наличии уважительных причин пропуска [3, ст.130]. Аналогичные подходы закреплены и в УПК АР: продление сроков расследования и содержания под стражей требует санкции прокурора и судебного решения соответственно, а пропущенный участником процесса срок может быть восстановлен судом [4, ст.57].

Последствия нарушения процессуальных сроков органами уголовного преследования и судом в обеих странах могут быть весьма серьезными. К ним относятся: признание доказательств недопустимыми (если, например, следственное действие проведено по истечении установленного срока); освобождение лица из-под стражи; прекращение уголовного дела или уголовного преследования; отмена судебного решения вышестоящей инстанцией. В России, кроме того, действует специальный институт компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок, регламентированный главой 18 УПК РФ. Лицо, которое считает, что разумный срок уголовного судопроизводства был нарушен, вправе обратиться в суд с заявлением о присуждении компенсации. В Азербайджанской Республике подобный специализированный институт в уголовно-процессуальном законе

отсутствует, однако право на компенсацию в связи с нарушением разумного срока теоретически может быть реализовано через механизмы, предусмотренные гражданским законодательством, или через обращение в международные институты.

Проведенный сравнительный анализ позволяет сделать ряд выводов. Во-первых, правовые системы Российской Федерации и Азербайджанской Республики в области регулирования уголовно-процессуальных сроков демонстрируют значительное сходство, обусловленное общими историческими корнями и сходными задачами уголовного судопроизводства. Это проявляется в единых базовых подходах к определению продолжительности ключевых сроков (проверки сообщения о преступлении, предварительного расследования, содержания под стражей), в использовании схожих классификаций и принципов исчисления. Во-вторых, выявлены и существенные различия, отражающие национальные особенности уголовной политики и распределения полномочий между участниками процесса. К ним относятся: более сложная и многоступенчатая система продления сроков следствия в России; ключевая роль прокуратуры в этом процессе в Азербайджане; чрезвычайно сжатые сроки назначения судебного заседания в отношении лиц, содержащихся под стражей, в азербайджанском процессе; наличие в УПК АР прямого предельного срока для проведения судебного следствия; различные сроки и процедуры апелляционного обжалования. В-третьих, наиболее значимым отличием является наличие в российском уголовном процессе специализированного института компенсации за нарушение разумного срока судопроизводства, что представляет собой более прогрессивный и ориентированный на защиту прав человека механизм. Его отсутствие в законодательстве Азербайджана может рассматриваться как определенный пробел.

Таким образом, каждая из анализируемых правовых систем имеет свои сильные и слабые стороны. Российский опыт в части ком-

пенсации за нарушение разумного срока мог бы быть полезен для азербайджанского законодателя. В свою очередь, российский законодатель мог бы рассмотреть возможность заимствования некоторых элементов, направленных на ускорение судебных процедур, в частности, более жесткой регламентации сро-

ков судебного следствия. Дальнейшая гармонизация регулирования процессуальных сроков будет способствовать как повышению эффективности борьбы с преступностью, так и укреплению гарантий прав личности в уголовном процессе на евразийском пространстве.

Список использованной литературы:

1. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.) // Собрание законодательства РФ. – 2014. – № 31, ст. 4398.
2. Конституция Азербайджанской Республики (принята всенародным голосованием 12 ноября 1995 г.) // Ведомости Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. – 1995. – № 1, ст. 13.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ: принят Гос. Думой Федер. Собр. Рос. Федерации 22 ноября 2001 г.: одобр. Советом Федерации Федер. Собр. Рос. Федерации 5 декабря 2001 г. // Собр. законодательства Рос. Федерации. – 2001. – № 52 (ч. I), ст. 4921.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики: утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 г. № 907-IQ. – Баку, 2000.
5. Бозров В.М. Уголовный процесс: учебник для вузов / В.М. Бозров. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, -2024. – 587 с.
6. Казаков В.А. Проблемы соблюдения сроков на стадии возбуждения уголовного дела в современном Российском уголовном процессе // Российский следователь. – 2024. – № 3. – С. 12–16.

Sokolova Tatyana SERGEYEVNA

*Rusiya Federasiyası Başqırdıstan Respublikası
Daxili İşlər Nazirliyinin Ufa Hüquq İnstitutunun
Cinayət prosesi kafedrasının dosenti
e-mail: tatyana.fadeeva.19@bk.ru*

RUSİYA VƏ AZƏRBAYCANIN CİNAYƏT PROSESİNDƏ PROSESSUAL MÜDDƏTLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR: MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Prosessual müddətlər institutu istənilən ölkənin cinayət-prosessual qanunvericiliyində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Rusiya Federasiyasının və Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi də bu cəhətdən istisna deyil. Tədqiq olunan məsələnin əhəmiyyəti, ilk növbədə, yalnız ilkin istintaq və məhkəmə araşdırmalarının effektivliyini və sürətini deyil, həm də fundamental insan hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək ehtiyacı ilə əlaqədardır. Bu həm milli konstitusiyalarla, həm də beynəlxalq hüquqi aktlarla təmin edilir, məsələn, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası kimi cinayət prosesinin əqlabatan müddətlərinə riayət edilməsi cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin, xüsusən şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin vəziyyəti hüquqi qeyri-müəyyənlik vəziyyəti ilə xarakterizə olunan hüquq və azadlıqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının ən vacib təminatıdır.

Açar sözlər: *prosessual müddətlər, hüquqi tənzimləmə, müstəntiq, ilkin istintaq, istintaq öncəsi yoxlama, prokuror*

Sokolova Tatyana SERGEEVNA

*Associate Professor of the Department of Criminal
Procedure "Ufa Law Institute of the
Ministry of Internal Affairs of Russia"
Russian Federation, Republic of Bashkortostan
e-mail: tatyana.fadeeva.19@bk.ru*

ON THE ISSUE OF PROCEDURAL DEADLINES IN THE CRIMINAL PROCESS OF RUSSIAN AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

SUMMARY

The institution of procedural deadlines occupies a central place in the criminal procedure legislation of any country. The criminal procedure legislation of the Russian Federation and the Republic of Azerbaijan is no exception. The importance of this institution is primarily due to the need to ensure not only the efficiency and speed of preliminary investigation and judicial proceedings, but also the implementation of fundamental human rights guaranteed by both national constitutions and international legal acts, such as the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Compliance with the reasonable time limits of criminal proceedings is an essential guarantee against unjustified restrictions on the rights and freedoms of individuals involved in criminal proceedings, especially suspects and accused persons, whose situation is often characterized by a state of legal uncertainty.

Keywords: *procedural deadlines, legal regulation, investigator, preliminary investigation, pre-investigation check, prosecutor*

UOT 343.1.

Zübeydə RÜSTƏMLİ*Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi
kafedrasının doktorantı*ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9651-209X>e-mail: zubeyda.v@gmail.com<https://doi.org/10.62130/DNTQ1189>

İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN HƏRTƏRƏFLİLİYİ, TAMLIĞI VƏ OBYEKTİVLİYİ KATEQORİYALARININ ANLAYIŞI

XÜLASƏ

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə geniş istifadə edilmiş olsa da, hərtərəflilik, tamlıq və obyektivlik kateqoriyalarının leqal definisiyaları mövcud deyildir. Bunu nəzərə alaraq, müəllif qeyd edilən kateqoriyaları hüququn semantik, məntiqi-fəlsəfi və teleoloji təfsiri metodları prizmasından izah etməyə cəhd göstərmişdir. Həyata keçirilmiş tədqiqat nəticəsində müəllif ibtidai araşdırma mərhələsinin hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi kateqoriyalarına anlayışları verməyə müvəffəq olmuşdur.

Açar sözlər: cinayət prosesi, ibtidai araşdırma, hərtərəflilik, tamlıq, obyektivlik, doktrinal təfsir, semantika, məntiqi-fəlsəfi yanaşma, teleoloji təfsir, anlayış

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə geniş istifadəsinə baxmayaraq, hərtərəflilik, tamlıq və obyektivlik kateqoriyalarına qanunverici tərəfindən leqal təriflər verilməmişdir. Bununla belə, nəzərə alınmalıdır ki, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmalı olması tələbi, müəyyən anlamda, cinayət-prosessual fəaliyyətə yönəlmiş universal tələbdir, çünki bu tələbə cinayət mühakimə icraatının vəzifələri sırasında; cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi haqqında prinsip-normanın tərkib elementi kimi cinayət mühakimə icraatını həyata keçirərkən məhkəmələrin vəzifələri sırasında; cinayət təqibini həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin öhdəlikləri sırasında; sübutların qiymətləndirilməsi meyarları sırasında və s. rast gəlinir. Bundan əlavə, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması bir sıra cinayət-prosessual hüquq institutlarının (məsələn, bir cinayət işindən başqa cinayət işinin ayrılması; vəsatət və xahişlərə baxılması qaydaları; prokuror tərəfindən həyata keçirilən prosessual nəzarət institutunun realizə mexanizmi və s.) realizə edilməsi zamanı əsas

meyar kimi çıxış edir. Bu anlamda, fikrimizcə, mübahisəsizdir ki, leqal tərifləri mövcud olmasa da, hərtərəflilik, tamlıq və obyektivlik kateqoriyaları cinayət-prosessual hüquqi tənzimləmə üçün onların anlayışı, mahiyyəti və məzmunu doktrinal təfsir üsulu ilə açıqlanmalıdır. Odur ki, cari məqalədə tərəfimizdən məhz buna cəhd göstəriləcəkdir. Hesab edirik ki, bunun üçün həmin kateqoriyaların semantik, məntiqi-fəlsəfi və hüquqi-teleoloji təfsirlərinin bir arada verilməsi daha məqsədəuyğun olar.

Hərtərəflilik tələbinin izahından başlayaq. Bunun üçün, ilk növbədə, semantik təfsir metodu tətbiq etsək, görürük ki, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə *hərtərəfli* sözü nitq hissəsi kimi sifət olub, bir şeyin bütün cəhətlərini qavrayan, onun hər tərəfini nəzərdə tutan; ətraflı; hərcəhətli mənalara verən sözdür [1, s.374]. Bu anlamda hərtərəfli ibtidai araşdırma konkret cinayət hadisəsinin bütün cəhətlərini əhatə edən, onun hər tərəfinə diqqət yetirən, ətraflı şəkildə həyata keçirilmiş bir fəaliyyətdir.

Hərtərəflilik kateqoriyasının mənasını açıqlamaq üçün məntiqi-fəlsəfi təfsir metodu tətbiq etsək və apoloqik argument gətirməyə cəhd etsək,

yəni tezisın doğruluğunu antitezisın yanlışlığını nümayiş etdirməklə sübut etmək istəsək, *cinayət prosesində işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar hərtərəfli araşdırılmalıdır* tezisının əvəzinə, *cinayət prosesində işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar təktərəfli araşdırılmalıdır* tezisini ələ almalı olarıq. Bu zaman isə çoxsaylı suallar yaranacaqdır ki, onlara birmənalı cavabların verilməsi, praktiki olaraq, mümkünsüz olacaqdır. Məsələn, əgər qəbul etsək ki, cinayət prosesində işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar təktərəfli araşdırılmalıdır, bu zaman həmin tərəf hansı olacaq? Əgər bu tərəf yalnız ittihamın təsdiqi və / və ya ağırlaşdırılmasına istiqamətlənəcəksə, o zaman müdafiə funksiyası, müdafiə tərəfi və ümumiyyətlə, cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin tərəflərə bölgüsü və onların öz aralarında çəkişməsinin təmin edilməsi ideyası süqut edəcəkdir. Yox, əgər bu tərəf yalnız ittihamın təkzibi və / və ya yüngülləşdirilməsinə istiqamətlənəcəksə, bu zaman hüquq-mühafizə sisteminin mövcudluğu, məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi, cinayət qurbanlarının hüquqları və s. bu kimi institutlar öz mənasını itirəcəkdir. Ən əsası, nəzərə almaq lazımdır ki, işin həlli zamanı təktərəflilik ədalət ideyasının özünə ziddir. Simvolik təsvir etmək istəsək, işin həlli zamanı təktərəfliliyi ədalət ilahəsi hesab edilən Femidanın ikigözlü tərəzi əvəzinə əlində yalnız bir gözü olan tərəzi tutması kimi təsvir edə bilərik. Şübhəsizdir ki, belə tərəzidə nə ölçürsənsə, ölç, hər zaman mövcud olan yalnız bir göz ağır gələcəkdir, çünki ona qarşı dura biləcək hər hansı digər göz sadəcə olaraq mövcud olmayacaqdır. Hüquq fəlsəfəsi kontekstində ədalət ideyasına “xeyir” və “şərin” mübarizəsinin arzuolunan nəticəsi kimi baxdıqda da, hər hansı bir qüvvənin opponenti olmadan təktərəfli mübarizəsi mümkün olmadığı üçün ədalət ideyası təhrif olunacaq və ya yalnız xeyrin (utopiya), yaxud da yalnız şərin (antiutopiya) daimi qələbəsi anlamına gələcəkdir [7, s. 421; 8, s. 167]. İdeyanı qorumaqla simvolizmdən uzaqlaşdıqda, ədalət mühakiməsi zamanı təktərəfliliyin ədalət mühakiməsinin özünün təbiətinə zidd olduğunu görürük. Belə bir mühakimə icraatında minlərlə müxtəlif işlərin fərqli hallarından asılı olmayaraq, bütün hallarda nəticə yalnız bir tərəfin xeyrinə olacaq şəkildə

hesablanır və bu tərəfin ittiham, yaxud müdafiə tərəfi olmasından asılı olmayaraq, ədalət mühakiməsinin mahiyyəti bərpa olunmaz dərəcədə təhrif olunur.

Qeyd edilənlər ona dəlalət edir ki, ədalət mühakiməsi hüduqlarında işin hallarının təktərəfli tədqiq edilməli olmasına dair antitezis həyat qabiliyyətli deyil və o, heç zaman doğru kimi qəbul edilə bilməz. Odur ki, məntiqi-fəlsəfi təfsir metodunun *tertium non datur* qaydasına görə, bir-birini təkzib edən iki fikirdən yalnız birinin doğru ola biləcəyi və üçüncü variantın tamamilə istisna edildiyi üçün [4, s.44; 12, s.28-29] prosesin gedişatında işin halları yalnız hərtərəfli araşdırıldığında ədalət mühakiməsindən və çəkişmədən bəhs etmək mümkündür.

Nəhayət, hərtərəflilik kateqoriyasına sırf hüquqi kateqoriya kimi yanaşsaq və onun teleoloji təfsirini (yunan dilindən tərcümədə məqsəd, nəticə mənası verən *telos* sözündən götürülüb, hüquq normasının ali, yaxud konkret məqsədinə istinadən təfsir edilməsini nəzərdə tutur) [5, s. 15-16; 11, s. 32] vermək istəsək, nəzərə almalıyıq ki, cinayət mühakimə icraatında işin hallarının hərtərəfli araşdırılmasının məqsədi ittiham və müdafiə funksiyalarına balanslı yanaşmanın, işin mahiyyəti üzrə həlli zamanı həm ifşaedici, həm də bəraətverici sübutların, eynilə, məsuliyyəti və cəzanı həm yüngülləşdirən, həm də ağırlaşdıran halların qarşılıqlı əlaqədə diqqətə alınmasının təmin edilməsidir.

Hərtərəflilik həm mütləq, həm də nisbi mənada anlaşıla biləcək bir kateqoriya olduğu üçün cinayət prosesində onun yalnız nisbi anlamda başa düşülməli olmasını vurğulamağı vacib hesab edirik. Çünki hər nə qədər arzulasaq da, ayrı-ayrı işlər üzrə sözün əsl mənasında bütün ittiham və / və ya bütün bəraət sübutlarını toplamaq, eləcə də, bütün yüngülləşdirici və / və ya bütün ağırlaşdırıcı halları müəyyən etmək praktiki olaraq mümkün deyildir. Bunun fərqli səbəbləri ola bilsə də (məsələn, hər hansı sübut formal mülahizələrə görə “sıradan çıxmış” ola bilər; yüngülləşdirici halların dairəsi açıq olduğuna görə, bir səlahiyyətli subyekt tərəfindən qanunda adı keçməyən hər hansı hal yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilə, digər səlahiyyətli subyekt tərəfindən isə bu hal

yüngülləşdirici hal hesab edilməyə bilər; sayca həddən artıq çox olan sübutlar mahiyyət və məzmunca bir-birini təkrarladığı üçün səlahiyyətli orqanlar tərəfindən onların bir qisminin toplanmasından, tədqiq edilməsindən imtina edilə bilər və s.), nəticə dəyişməz olaraq ondan ibarətdir ki, bütün işlər üzrə, bütün hallarda, bütün ittiham və / və ya bütün bəraət sübutlarının toplanmış olduğunu, eləcə də, bütün yüngülləşdirici və / və ya bütün ağırlaşdırıcı halların müəyyən edilmiş olduğunu iddia etmək mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdən, cinayət-prosessual hüquq elmində, sübutlar nəzəriyyəsində *sübutetmə hədləri* kateqoriyası işlənib hazırlanmış və cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə həmin ideya *sübutların kifayət etməsi* institutu (CPM-in 146-cı maddəsi) vasitəsilə təsbit edilmişdir.

Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, hərtərəflilik qazanıla və itirilə bilən xassə olub, statik deyil, dinamik xarakter kəsb edir. Bu anlamda, icraatın hər hansı bir mərhələsində, xüsusilə də ilkin mərhələlərində, məsələn, cinayət işinin başlanması mərhələsində, yaxud ibtidai araşdırmanın ən ilkin etaplarında toplanmış sübutlar araşdırmanın hərtərəfli aparılmış olması təəssüratı yarada bilsə də, davam edən araşdırma gedişatında açıq qalan suallar, həll edilməmiş şübhələr meydana çıxdıqca, araşdırmanın kifayət qədər hərtərəfli aparılmamış olması ortaya çıxa bilər. Araşdırmanın hərtərəfliliyi icraat zamanı strateji cəhətdən səhv qəbul edilmiş prosessual qərarlar nəticəsində də xələl görə bilər. Məsələn, məqsədəuyğun olmadığı halda bir cinayət işindən başqa cinayət işinin ayrılmalı olması haqqında qərarın qəbul edilməsi perspektivdə ya ilkin, ya ayrılmış, ya da hər iki cinayət işi üzrə hərtərəfli araşdırmanın aparılması üçün dəfəedilməz çətinliklər yarada bilər. Bununla belə, hərtərəfliliyin qazanıla bilən xassə olması prosessual nəzarət institutu, çəkişmə prinsipi kimi təsir mexanizmləri vasitəsilə araşdırmanın hərtərəfliliyinin “sığortalıması” üçün zəmin yaradır. Belə ki, icraatın müəyyən bir hissəsində araşdırmanın tək tərəfli getməsinə müəyyən etmiş prosessual nəzarət institutu (bir qayda olaraq, prokuror tərəfindən həyata keçirilən prosessual nəzarət nəzərdə tutulur) zamanında müdaxilə və zəruri göstərişlərin verilməsi (məsələn, alibinin

yoxlanmasına, təqsirləndirilən şəxsin müsbət xarakterizə edilməsinə, cinayət qurbanının qanunsuz, əxlaqsız və s. təhrikedici əməllərinə dair yeni sübutların toplanması haqqında və s.) vasitəsilə vəziyyəti dəyişə və araşdırmaya gərəkli hərtərəflilik xassəsini qazandıra bilər. Eynilə, çəkişmə prinsipi də qarşı tərəfə, bir qayda olaraq, müdafiə tərəfinə tək tərəfli aparılmış araşdırmaya cavab olaraq, diqqətdən kənarda qalmış digər məsələlərə fərziyyələrə dair sübut və materiallar təqdim etmək imkanı və bununla da araşdırmanın hərtərəfliliyinin təmin edilməsinə yardım göstərmək imkanı verir.

Tamlıq tələbinə gəlincə, semantik təfsirdə tam dedikdə, nitq hissələrindən sifət kimi istifadə olunan, başdan-başa, bütünlüklə, tamam, bütöv; vaxt bildirən saylardan əvvəl gəldikdə, vaxtın bütövlüyü, qalığı, kəsiri, əskiylə olmaması; bütöv, bitmiş, qurtarmış, tamamlanmış; müəyyən, lazımi ölçüdə, normada olan; kəsri olmayan, kəsrlərdən ibarət olmayan mənaları verən söz nəzərdə tutulur [3, s. 259]. Bu anlamda, ibtidai araşdırmanın tamlığı onun bütöv bir şəkildə aparılmış olması, əskiksiz həyata keçirilmiş olması, tamamlanmış xarakter kəsb etməsi kimi başa düşülə bilər.

Məntiqi-fəlsəfi təfsirdə “tam” hissələrin məcmusudur, tamlıq isə natamamlığın, fraqmentarlığın antitezisidir (həmçinin az sonra aşağıda aparaşığımız apoloqik arqumentasiya üçün qeyd edilməlidir ki, natamamlıq və fraqmentarlıq da tamlığın antitezisidir).

Fəlsəfə və məntiq elmlərində tamın hissələrlə münasibətlərini öyrənən ayrıca bir istiqamət – mereologiya mövcuddur. Mereologiyada üç əsas yanaşma fərqləndirilə bilər. Bunlardan biri mereoloji nihilizmdir ki, bu yanaşmaya görə, hissələrdən ibarət obyektlər ümumiyyətlə, mövcud olmur və yalnız müəyyən şəkildə təşkil olunmuş fundamental hissələr (atomlar, kvant hissələri miqyasında) mövcud ola bilər. Bu yanaşma radikal yanaşma hesab edilir və bu yanaşmada ümumiyyətlə, “tam” deyə biləcəyimiz bir obyekt mövcud deyildir, çünki hissələrin nə zaman tama çevrildiyini müəyyən etmək mümkün deyildir (məsələn, müəyyən etmək olmur ki, neçə qum dənəsi bir araya gəldikdə, qumsal sahil formalaşmış olar və s.) [6, s. 21-22; 9, s. 12-14; 10, s. 89].

Bu yanaşmanı ibtidai araşdırmaya tətbiq etsək, belə nəticə hasil etməli olarıq ki, tam ibtidai araşdırma anlayışı ümumiyyətlə mövcud ola bilməz, çünki bu tamlığın hüddud və çərçivələri müəyyən edilə bilməz. Göründüyü kimi, ibtidai araşdırmanın tamlığının belə təfsiri praktik vəzifələrin həlli baxımından qeyri-səmərəlidir. Digər yanaşma mereoloji universalizm yanaşmasıdır. Bu yanaşma mereoloji nihilizmin tam əksi olub, istənilən obyektlərin (hissələrin) birləşərək “tam” yarada bilməsini dəstəkləyir. Bu yanaşmanın isə özəlliyi ondadır ki, belə izah zamanı bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki yad obyekt də birləşərək müəyyən bir tamlıq yarada bilər [6, s. 21-22; 9, s. 12-14; 10, s. 89]. İbtidai araşdırmaya bu yanaşma hüddudlarında bir “tam” kimi baxsaq, o, özündə həm hüquqla nizamlanan fəaliyyəti, həm də hüquqla nizamlanmayan (qeyri-hüquqi, qeyri-prosessual), hətta hüquqla qadağan edilən fəaliyyəti birləşdirə bilər. Məsələn, bu yanaşmada əgər ibtidai araşdırma zamanı sübutların bir qismi leqal və legitim yollarla əldə edilmiş, digər qismi isə illeqal və qeyri-legitim üsullarla toplanmışdırsa, hər iki yolla əldə edilmiş sübutlar ibtidai araşdırmanın tam sübut bazasını təşkil edə bilər. Göründüyü kimi, mereoloji universalizm yanaşması da hüquq institutlarının izahı baxımından praktiki cəhətdən səmərəsizdir. Nəhayət, moderantizm yanaşmasına nəzər yetirək. Bu yanaşmanı, nihilizm və universalizmin rəşional ortaq məxrəci hesab etmək mümkündür, çünki bu yanaşmada nə “tamlıq” ümumiyyətlə istisna edilir, nə də bir-birinə yad ünsürlərin bütün hallarda birləşərək “tamlıq” yaratmasının mümkünlüyü qəbul edilir. Bu yanaşmada hissələr birləşərək “tam” yarada bilərlər, amma bunun üçün müəyyən şərtlər mövcud olmalıdır ki, bu şərtlərə də adətən, təbii fiziki əlaqənin mövcudluğu, hissələrin bir-birinə birləşdirilmiş olması və funksional bütövlük, yəni hissələrin bir araya gələrək müəyyən bir işin görülməsini təmin etməsi aid edilir. Fikrimizcə, ibtidai araşdırmaya məhz bu yanaşmanın və onun da daxilində funksional bütövlük konsepsiyasının tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Belə olduqda, biz, ibtidai araşdırmaya konkret məsələnin həlli – iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi üçün bir araya toplanmış müxtəlif, lakin vahid şərtlərə cavab ve-

rən (məsələn, qanuni hesab edilən, hüquqla nizamlanan, işin mahiyyəti ilə əlaqəli olan və s.) hissələrin məcmusu kimi baxa bilərik.

Bəs niyə ibtidai araşdırma tam olmalıdır? Bu suala cavab vermək üçün biz burada da, tezisni doğruluğunu antitezisni yanlışlığını nümayiş etdirməklə sübut etmək istərdik. Bunun üçün isə, *ibtidai araşdırma tam olmalıdır* tezisni anti-tezisi, yəni *ibtidai araşdırma natamam, yaxud fragmentar olmalıdır* fikrinə diqqət yetirilməlidir.

İbtidai araşdırmanın natamam, yaxud fragmentar olması araşdırma zamanı yüzlərlə digər faktın mötəbər müəyyən edilmiş olmasına rəğmən, işin ədalətli həlli üçün vacib olan məhz bir hissənin (elementin) diqqətdən kənarda qalması riskini yaradır. Belə ki, ibtidai araşdırmanın sonunda tam bir *corpus delicti*-nin (cinayət tərkibinin) mövcudluğu iddia edilirsə (bu barədə ittiham aktında tezis formulə olunursa), bu zaman onun dörd vacib elementinin üçü (məsələn, əməldən zərər görəni ictimai münasibət, yəni obyekt, əməlin zahiri tərəfi, yəni obyektiv cəhət, əməli törədən əmələ psixi münasibəti, yəni təqsir) haqqında faktlar maksimal səviyyədə dəqiqlik və mötəbərliklə müəyyən edilmiş olsa da, vacib elementlərdən biri (məsələn, əməli törədən xüsusi əlamətlərə cavab verən şəxs olması tələbi, yəni xüsusi subyektin mövcudluğu tələbi) diqqətdən kənarda qalmış olarsa, irəli sürülən iddia fiaskoya uğramış olacaqdır. Xüsusilə çoxepizodlu işlər üzrə nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai araşdırmanın tamlığı hər bir epizoda ayrı-ayrılıqda şamil edilməli, bütün digər epizodların ətraflı və tam araşdırılmış olması hesabına, diqqətdən kənarda qalmış epizod barədə analogiya üzrə qərar qəbul edilməməlidir. Bu anlamda, ibtidai araşdırmanın natamamlığı və fragmentarlığı ədalət ideyası ilə bir araya sığmadığı üçün *ibtidai araşdırma natamam, yaxud fragmentar olmalıdır* anti-tezisi həyat qabiliyyətli deyil.

Tamlıq kateqoriyasına hüquqi kateqoriya kimi yanaşsaq və onun teleoloji təfsirini versək, ibtidai araşdırmanın tamlığına dair tələbin məqsədi əməlin dürüst təsvifi üçün müəyyən edilməsi zəruri olan, sübuta yetirilməsi tələb edilən bütün halların araşdırılmasının təmin olunmasıdır. Bu tələbə riayət edilməməsi ibtidai araşdırmanın natamam

aparılması, təqsirli şəxslərin məsuliyyətdən kənarda qalması, cinayət nəticəsində dəymiş zərərin həcmnin dürüst şəkildə müəyyən edilməməsi, əməlin səhv tövsifi, zəruri sübutların diqqətdən kənarda qalması və s. bu kimi neqativ risklər yara-
dır.

Tamliq kateqoriyasının mütləq və nisbi anlam-
larda başa düşülməsi məsələsinə gəlincə, qeyd
edilməlidir ki, cinayət prosesində və eləcə də ibti-
dai araşdırmaya münasibətdə tamliqın yalnız nis-
bi mənada başa düşülməsi praktiki baxımdan sə-
mərəlidir, çünki mütləq tamliqa nail olma həm əl-
çatmaz, həm də qeyri-məqsədəuyğundur. Belə ki,
konkret cinayət hadisəsi baş verən anda ətraf
aləmdə minlərlə paralel proseslər və hadisələr baş
verir, amma bu heç də o demək deyildir ki, hə-
min cinayət hadisəsinin tam araşdırılması üçün o
anda baş vermiş bütün hadisə və proseslərə diq-
qət yetirilməlidir. Bunu etmək, araşdırmanın
mütləq tamliqına nail olmaq mənası verərdi ki,
bu həm mümkünsüzdür, həm də ədalətin bərqərar
edilməsi üçün lüzumsuzdur. Demək ki, ədalət
ideyası baxımından araşdırmanın tamliğı nisbi
kateqoriyadır və onun hüdudları cinayət-proses-
sual hüquq elmində də, cinayət-prosessual hüquqi
tənzimləmə təcrübəsində də *“thema probandi”*,
yəni sübut etmə predmeti institutu vasitəsilə mü-
əyyən edilir. Məhz *“thema probandi”* konkret iş
üzrə araşdırmanın tam hesab edilməsi üçün zəruri
sayılan, müəyyən edilməsi (sübut edilməsi olması)
tələb edilən halların minimal dairəsinə təşkil edir.
Thema probandi dairəsinə aid olan hər hansı bir
halın araşdırmadan kənarda qalması isə, öz növ-
bəsində, ibtidai araşdırmanın natamam olmasına
dəlalət edir [16, s. 57, 74; 19, s. 60-61].

Həmçinin qeyd edilməlidir ki, tamliq da hərtə-
rəflilik kimi həm qazanıla bilən, həm də itirilə bi-
lən xassədir. Bu anlamda, araşdırmanın müəyyən
mərhələsi üçün o, tam olmasına dair təəssürat ya-
rada bilər, irəliləyən mərhələlərdə isə diqqətdən
yayınmış vacib məqamların da mövcud olduğu
ortaya çıxarılır. Odur ki, eynilə, hərtərəflilik tə-
ləbinin təminatı üçün vacib olduğu qədər, tamliq
tələbinin də təmin edilməsi üçün prosessual nəzə-
rət və çəkişmə prinsipinin verdiyi prosessual im-
kanların realizəsi olduqca vacibdir.

Obyektivlik tələbinə gəlincə, semantik təfsirdə

obyektiv sözü nitq hissəsi kimi sifət olaraq, şüur-
dan kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcud
olan; qərəzsiz, tərəf tutmayan, bitərəf, obyektiv-
lik sözü isə nitq hissəsi kimi isim olaraq, bir şe-
yin şüurdan asılı olmayaraq müstəqil bir obyekt
kimi mövcud olması; qərəzsizlik, bir şeyə qiymət
verərkən bitərəflik göstərmək mənalı verir [2, s.
510]. Bu anlamda, obyektiv ibtidai araşdırma de-
dikdə, bu fəaliyyətin qərəzsiz bir şəkildə həyata
keçirilmiş olması, əldə edilmiş nəticələrin (müə-
yyən edilmiş həqiqətin, şəxsin təqsirli olub-olma-
masının, cinayət hadisəsinin baş verib-verməmə-
sinin sübutlarının və s.) isə icraatı aparan subyek-
tin şüurundan asılı olmayaraq müstəqil şəkildə
mövcud olması başa düşülür.

Hüquq fəlsəfəsində obyektivlik dedikdə, hər
hansı biliyin, faktın, hadisənin və s. onu qavrayan
şəxsin hiss və emosiyalarından, maraq və qərəz-
zindən, intellekt və təxəyyülündən asılı olmaya-
raq, mövcudluğu, başqa sözlə, real gerçəklikdəki
halı kimi qəbul edilməsi başa düşülür. Hüquq fəl-
səfəsində obyektivizm fakt və hadisələrin necə
varsa, eləcə də (təhrif edilmədən, dərk etmə sub-
yektinin öz xassələrinin dərk edilən biliyə ötürül-
məsinə istisna etməklə) öyrənilməsi və qiymət-
ləndirilməsini nəzərdə tutduğu üçün ədalət müha-
kiməsinə münasibətdə də istifadə olunan vacib
kateqoriyalardan biridir, çünki bu kateqoriya həm
ədalət mühakiməsinin təməl prinsiplərindən biri
olan obyektiv həqiqət prinsipinin, həm də digər
bir təməl prinsip olan ədalət mühakiməsinin qə-
rəzsizliyi prinsipinin mərkəzində durur. İnsan
fəaliyyətinin digər müxtəlif növlərindən, məsə-
lən, bədii yaradıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq,
hüquqda obyektivizm təxəyyül əsasında qiymət-
ləndirməni istisna edir. Obyektivizmin cinayət
prosesi üçün yararlılığının daha bir arqumenti
onun müstəqil mövcudluq konsepsiyasına əsas-
lanmasıdır. Bu konsepsiyaya əsasən, obyektiv re-
allıqdakı hadisə və proseslər bizim onları müşahi-
də edib-etməməyimizdən asılı olmayaraq, möv-
cud olurlar. Məsələn, əgər haradasa gedən yanğın
prosesini biz real zaman kəsiyində müşahidə et-
miriksə, bu, heç də o anlama gəlməyəcəkdir ki,
həmin yanğın hadisəsi baş vermir. Nəzərə alsaq
ki, cinayət prosesini, bir qayda olaraq, keçmişdə
baş vermiş hadisələrin öyrənilməsi və qiymətlən-

dirilməsini ehtiva edir, bu konsepsiya bizə əsas verir ki, cinayəti bilavasitə özü müşahidə etməmiş müstəntiqin, yaxud hakimın həmin hadisəni sonradan reallıqda olduğu kimi qavraya bilmə imkanını qəbul edək. Başqa sözlə, real mövcudluq konsepsiyasına görə, əgər hər hansı cinayət reallıqda mövcud olmuşdursa, onu şəxsən və bilavasitə müşahidə etməmiş müstəntiq və ya hakim daha sonra obyektiv bir şəkildə dərk edə və qiymətləndirə bilər. Obyektivizmin cinayət prosesi üçün yararlılığının digər arqumenti onun universal həqiqət konsepsiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Belə ki, universal həqiqətə görə, dünyanın hər yerində suyun üç halı dedikdə, buz, maye və qaz halı başa düşülür və ayrı-ayrı subyektlərin iradəsindən asılı olmayaraq, suyun məhz bu üç halının mövcudluğu hamı tərəfindən həqiqət kimi qəbul edilir. Bu anlamda, cinayət prosesində universal həqiqət sayılan fakt və hallar mühakimə icraatını aparan subyektin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud və həqiqi qəbul edilir ki, bu da, öz növbəsində, mühakimənin obyektivliyinə öz töhfəsini verir. Obyektivizmin cinayət prosesi üçün yararlılığının vacib arqumentlərindən biri də qavranılan və qiymətləndirilən biliyə qərəzsiz yanaşmanın mövcudluğu, yəni biliyin qavranılması zamanı subyektin hiss və maraqlarının tamamilə kənara qoyulması zərurətidir [13, s. 138-140; 17, s. 37-38].

Təsadüfi deyildir ki, məntiqi-fəlsəfi təfsirdə obyektivliyin antitezisi kimi məhz subyektivizm çıxış edir ki, cinayət mühakimə icraatına münasibətdə subyektivizmin yolverilənliyinin qəbul edilməsi ədalət mühakiməsinin faktlar əsasında və reallığa uyğun bir şəkildə deyil, tamamilə simpatiya (yunan dilində “*sympatheia*” sözündən tərcümədə rəğbət anlamı verən, bir insanın digərini səbəbli, yaxud səbəbsiz daxili bəyənmə, ona qarşı xoş münasibətə, güzəşt və imtiyaz verməyə meyillilik hissidir), antipatiya (simpatiyanın tam əksi olub, bir şəxsin digərinə qarşı səbəbli və ya səbəbsiz daxili narahatlıq, bəyənməmə, gizli nifrət bəsləmə hissidir) və empatiya (bir şəxsin özünü başqa şəxsin yerində təsəvvür etməklə, onun hiss və həyəcanlarını şəxsən yaşaması hissidir) əsasında, sırf şəxsi mülahizə, intuisiya, emosiya və istəklər rəhbər tutulmaqla həyata keçirilməsi

mənası verərdi. Bu anlamda, cinayət prosesində subyektivizm ədalət ideyası ilə bir araya sığmır, çünki ədalət mühakiməsinin subyektivizmə əsaslanması konkret iş üzrə qəbul edilməli olan qərarlarda həqiqətin, qanunun, ədalətin maraqlarının icraatı aparan subyektin hiss və emosiyalarına tabe etdirilməsi anlamına gələrdi. Bu isə o deməkdir ki, ədalət mühakiməsində subyektivizm rəhbər tutularsa, insanlar, onların hiss və emosiyaları, işdə marağı və işə (iş üzrə iştirak edən şəxslərə) münasibəti fərqli olduğu üçün, qərar qəbul edən subyekt dəyişdikcə, iş üzrə qəbul ediləcək qərarın mahiyyət və məzmunu, başqa sözlə, yekun nəticə olaraq, müəyyən edilmiş həqiqətin və bərqərar edilmiş ədalətin məzmunu da dəyişər. Obyektivlik isə, bunun tam əksinə olaraq, mühakimə icraatı gedişatında və yekununda müəyyən ediləcək həqiqətin və bunun əsasında bərqərar ediləcək ədalətin qərar qəbul edən subyektin şəxsiyyətindən maksimal dərəcədə qeyri-asılılığını təmin etməyə yönəlmiş bir tələbdir. Odur ki, ədalət ideyası baxımından, cinayət prosesində subyektivizm konkret iş üzrə fərqli həqiqətlərə və fərqli ədalətlərə zəmin yaratdığı üçün yolverilməz, obyektivizm isə konkret iş üzrə icraatı aparan subyektin kimliyindən asılı olmayaraq, eyni real həqiqətə və ədalətə nail olmağa zəmin yaratdığı üçün arzuolunandır.

Həqiqətin müəyyən edilməsi cinayət prosesi üçün olduqca vacibdir. Həqiqətin aşkara çıxmadığı bir prosesi heç bir halda ədalət mühakiməsi adlandırmaq mümkün deyildir. Bununla belə, həqiqətin müəyyən edilməsi cinayət prosesinin yekun məqsədi kimi də nəzərdən keçirilə bilməz. Əks təqdirdə, belə çıxar ki, cinayət prosesi həqiqətin müəyyən edilməsi anında başa çatmalıdır, çünki həqiqətin müəyyən edilməsi ilə cinayət prosesi-nin yekun məqsədinə nail olunmuşdur. Göründüyü kimi, belə yanaşma həm sübutetmənin, həm də bütünlüklə cinayət prosesinin özü mahiyyətinə uyğun gəlmir. Çünki həm sübutetmə, həm də bütün cinayət prosesi yekun qərarın qəbul edilməsi ilə başa çatmalıdır. Həqiqət isə, məhz belə bir qərarın qəbul edilməsinə imkan verən zəmindir. Belə demək olarsa, həqiqətin müəyyən edilməsi öz-özlüyündə cinayət prosesinin son məqsədi deyildir, o, cinayət mühakimə icraatının digər yekun

məqsədlərinə nail olmanın vasitəsidir.

Eynilə, hərtərəflilik və tamlıq kateqoriyaları kimi, obyektivlik kateqoriyasından da mütləq və nisbi anlamlarda danışmaq mümkün olsa da, cinayət prosesinə münasibətdə biz, obyektivliyin də yalnız nisbi formasından bəhs edə bilərik. Çünki birincisi, cinayət prosesinin əsas subyektinin hər zaman insan olacağı üçün bir insanın, prinsip etibarilə, mütləq obyektivizmə nail olmasının, qərar qəbul edərkən bütün hiss və emosiyalarını kənara qoya bilməsinin, illərlə formalaşmış dünyagörüşü və xarakter xüsusiyyətlərinin öz qərarına təsir göstərməsini tam istisna edə bilməsinin mümkünliyi hər zaman müzakirəyə açıq olaraq qalacaqdır. İkincisi, paradoksal səslənsə də, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik özü mühakimənin (araşdırmanın) obyektivliyi tələbi ilə yanaşı, müəyyən anlamda subyektivizmə də rəvac verir. Məsələn, CPM-in 145.2-ci maddəsinə nəzər saldıqda, aşkar görünür ki, qanunvericinin mövqeyinə görə, ibtidai araşdırma subyektləri, eləcə də hakim sübutları qiymətləndirərkən obyektiv kateqoriya olan qanunla yanaşı, sırf subyektiv kateqoriya olan vicdanlarını da rəhbər tutmalı, eləcə də, yenə sırf subyektiv kateqoriya olan daxili inamlarına görə sübutları qiymətləndirməlidirlər. Başqa bir misal kimi isə, ibtidai araşdırma subyektlərinin, eləcə də, məhkəmənin öz mülahizələrinə görə qərar qəbul etmək imkanlarını nəzərdə tutan normaları göstərmək olar (məsələn, CPM-in 40.2-ci, CM-in 72.1-ci, 73.1-ci, 73-1.3-cü, 74-cü maddələri və s.). Bütün bunlar isə ona dəlalət edir ki, hətta qanunvericinin özü tərəfindən cinayət prosesində müəyyən anlamda, subyektivizmə rəvac verildiyi üçün, cinayət mühakimə icraatının və onun tərkib hissəsi kimi ibtidai araşdırmanın obyektivliyindən yalnız nisbi mənada danışmaq mümkündür.

Nəhayət, hərtərəflilik və tamlıq xassələri kimi, obyektivlik xassəsi də həm itirilə bilən, həm də qazanıla bilən xassədir. Belə ki, icraatın ilkin mərhələlərində səlahiyyətli subyektlər işdə tam qərəzsiz ola, lakin sonradan ələ alma, hədə-qorxu, yaxud sair neqativ təsirlər nəticəsində bu subyektlərdə işə dair şəxsi-qərəzlilik yaradıla bilər. Göründüyü kimi, belə hallarda obyektivlik ibtidai araşdırmaya əvvəldə xas olan, lakin daha sonra

itirilə bilən bir xassə kimi çıxış edir. Eynilə, əks situasiyalarda isə, məsələn, ibtidai araşdırmanın özünə etiraz etməli olan subyekt tərəfindən həyata keçirilmiş olması məhkəmənin hazırlıq iclasında müəyyən edilərsə və yol verilmiş bu kimi kobud pozuntu ilə əlaqədar olaraq, cinayət işi ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora geri qaytarılırsa, daha əvvəl həyata keçirilmiş ibtidai araşdırmanın qeyri-obyektivliyinin aradan qaldırılması üçün zəmin yaranar və obyektivlik sonradan qazanılmış xassə kimi çıxış edə bilər.

Beləliklə, cari məqalə həddlərində aparılan tədqiqatın elmi yeniliyi onda ifadə edildi ki, onun məzmununda milli hüquq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq, ibtidai araşdırmaya yönəlmiş hərtərəflilik, tamlıq və obyektivlik tələbləri hüququn semantik, məntiqi-fəlsəfi və teleoloji təfsiri metodları vasitəsilə izah edildi. Tədqiqatın əsas nəticəsi qismində isə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyinə, tamlığına və obyektivliyinə növbəti müəllif anlayışlarının verilməsini mümkün hesab edirik. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi – bu fəaliyyətin gedişatında bütün mümkün və ağlabatan istintaq fərziyyələrinin qurulmuş və yoxlanılmış olması, hüquqi əhəmiyyətli məsələlərin həlli, o cümlədən, əməlin tövsifi, ittihamın irəli sürülməsi və cinayət işinin sonrakı hərəkəti barədə qərarlar qəbul edilərkən təkcə ifşaedici deyil, həmçinin bəraətverici halların, eləcə də, məsuliyyəti və cəzanı həm yüngülləşdirici, həm də ağırlaşdırıcı halların eyni dərəcədə nəzərə alınmış olması deməkdir. İbtidai araşdırmanın tamlığı – bu fəaliyyət nəticəsində işin mahiyyəti üzrə ədalətli, əsaslı və qanuni həlli üçün vacib olan, sübutetmə predmetinə (həm ümumi, həm də bir sıra işlər üzrə xüsusi sübutetmə predmetinə) daxil olan bütün elementlərin istisnasız olaraq, mötəbər şəkildə sübut edilmiş olması deməkdir. İbtidai araşdırmanın obyektivliyi – bu fəaliyyətin işdə hər cür şəxsi marağı və / və ya önyarğısı istisna edilmiş qərəzsiz vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilməklə iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəlmiş olması və prosessual qərarların yalnız reallıqda mövcudluğu mötəbər sübutlarla təsdiq edilmiş faktlara istinadən qəbul edilmiş olması deməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. II cild / red. Axundov A. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III cild / red. Axundov A. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV cild / red. Axundov A. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Aldisert R. Logic for lawyers: A guide to clear legal thinking. Publisher: Contemporary Medical Education, 2001, 270 p.
5. Barber S., Fleming J. Constitutional Interpretation: The Basic Questions. Publisher: Oxford University Press, 2007, 208 p.
6. Cotnoir A., Varzi A. Mereology. Publisher: Oxford University Press, 2024, 432 p.
7. Dimock S. Classic readings and cases in the philosophy of law. Publisher: Routledge, 2006, 736 p.
8. Kelsen H. What is justice?: Justice, law and politics in the mirror of science. Publisher: The Lawbook Exchange, Ltd., 2014, 410 p.
9. Lando G. Mereology: A philosophical introduction. Publisher: Bloomsbury Academic, 2018, 248 p.
10. Pietruszczak A. Foundations of the theory of parthood: A study of mereology. Publisher: Springer, 2020, 308 p.
11. Scalia A., Garner B. Reading law: The interpretation of legal texts. Publisher: West Group, 2011, 567 p.
12. Trachtman J. The tools of argument: How the best lawyers think, argue and win. Publisher: Create Space Independent Publishing Platform, 2013, 200 p.
13. Безрядин В.И., Акинин Я.Е., Морозов А.И. Соотношение содержания истины как категории уголовно-процессуального права и философии // Юридическая наука: история и современность, 2021, № 11, с. 133-143.
14. Козьявин А.А., Цуканова Е.С. Всесторонность, полнота и объективность как системообразующий аксиологический принцип отправления правосудия в уголовном процессе: современное состояние и перспективы развития // Современное общество и право, 2011, № 1 (2). С. 114-119.
15. Коомбаев А.А. Реализации принципа всесторонности, полноты и объективности исследования обстоятельств дела при расследовании уголовных дел // Российский следователь, 2010, № 16, с. 21-23.
16. Печерский В.В. Предмет доказывания и типовые программы допроса в уголовном судопроизводстве Российской Федерации. Учебно-практическое пособие. Москва: Юрлитинформ, 2012, 384 с.
17. Пржиленский В.И. Реальность и истина в конструктивистской парадигме философии права // Lex Russica, 2015, № 5, с. 23-43.
18. Тулянский Д.В. Принципы всесторонности, полноты и объективности в качестве средств установления истины в ходе уголовного судопроизводства необходимо восстановить // Следователь, 2013, № 9 (185), с. 37-41.
19. Чурилов С.Н. Предмет доказывания в уголовном судопроизводстве и криминалистике: Научно-практическое пособие. Москва: Юстицинформ, 2010, 136 с.

Зубейда РУСТАМЛИ

*Докторант кафедры Уголовного процесса
Бакинского Государственного Университета
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9651-209X>
e-mail: zubeyda.v@gmail.com*

**ПОНЯТИЕ КАТЕГОРИЙ ВСЕСТОРОННОСТИ, ПОЛНОТЫ И ОБЪЕКТИВНОСТИ
ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ****РЕЗЮМЕ**

Несмотря на широкое применение в уголовно-процессуальном законодательстве, категории всесторонности, полноты и объективности не имеют свои легальные дефиниции. Учитывая данный факт, автор предпринял попытку истолковать данные категории через призму методов семантического, логико-

философского и телеологического толкования. В результате проведенного исследования автору удалось сформулировать авторские понятия для категорий всесторонности, полноты и объективности стадии предварительного расследования.

Ключевые слова: уголовный процесс, предварительное расследование, всесторонность, полнота, объективность, доктринальное толкование, семантика, логико-философский подход, телеологическое толкование, понятие

Zubeyda RUSTAMLI

*Doctoral Candidate at the Department of Criminal Procedure,
Baku State University*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9651-209X>

e-mail: zubeyda.v@gmail.com

THE CONCEPT OF CATEGORIES OF COMPREHENSIVENESS, COMPLETENESS AND OBJECTIVITY OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION

SUMMARY

Despite the widespread application in criminal procedure legislation, the categories of comprehensiveness, completeness and objectivity do not have their legal definitions. Given this fact, the author made an attempt to interpret these categories through the prism of methods of semantic, logical-philosophical and teleological interpretation. As a result of the study, the author was able to formulate author's concepts for the categories of comprehensiveness, completeness and objectivity of the preliminary investigation stage.

Keywords: criminal process, preliminary investigation, comprehensiveness, completeness, objectivity, doctrinal interpretation, semantics, logical and philosophical approach, teleological interpretation, concept

UOT 342.3:342.7

Babək NƏSİROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi
kafedrasının rəisi, polis polkovniki
e-mail: babek180@mail.ru
<https://doi.org/10.62130/XDEJ8855>*

DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN BƏRPASININ İNSAN HÜQUQLARINA TƏSİRİ: TARİXİ ZƏFƏR KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

XÜLASƏ

Dövlət suverenliyinin bərpasının insan hüquqlarına təsiri müasir hüququn ən aktual məsələlərindən birini təşkil edir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, suverenlik və insan hüquqları bir-birinə zidd deyil, qarşılıqlı tamamlayıcı kateqoriyalardır. 1991–2020-ci illər ərzində işğal altında qalan ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarının tətbiq edilə bilməməsi “suverenlik defisiti”nin, eyni zamanda insan hüquqlarının təminatı sahəsində boşluğun yaranmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci il Vətən müharibəsi və 2023-cü il anti-terror əməliyyatı nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası ilə birlikdə məhkəmə sistemi, hüquq-mühafizə orqanları və inzibati strukturlar fəaliyyətə başlamış, məcburi köçkünlər üçün mülkiyyət, təhsil, səhiyyə və sosial təminat hüquqlarının reallaşması mümkün olmuşdur. Eyni zamanda məqalədə vurğulanır ki, suverenliyin bərpası insan hüquqlarının avtomatik təminatı anlamına gəlmir, hüququn aliliyi, proporsionallıq və beynəlxalq standartlara uyğunluq əsas prinsip kimi qorunmalıdır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan nümunəsi suverenliyin insan hüquqlarının əsas dayacağı olduğunu sübut edən analitik model kimi beynəlxalq elmi diskursda mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Konstitusiya, dövlət suverenliyi, insan hüquqları, ərazi bütövlüyü, Vətən müharibəsi, beynəlxalq hüquq

Müasir beynəlxalq hüququn və siyasi-hüquqi nəzəriyyənin əsas anlayışlarından olan dövlət suverenliyi və insan hüquqları uzun müddət akademik diskursda ya paralel, ya da bir-birinə zidd kateqoriyalar kimi təqdim edilmişdir. Xüsusilə post-münaqişə cəmiyyətlərində bu iki anlayışın qarşılıqlı münasibəti həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının suverenlik təcrübəsi bu münasibətin elmi-analitik təhlili üçün mühüm empirik baza yaradır. Suverenlik dedikdə nəzərdə tutulur ki, dövlət öz daxili subyektlərinə nisbətdə ali və qeyri-məhdud hakimiyyətə malikdir və bu hakimiyyəti hüquq normaları çərçivəsində həyata keçirməkdə müstəqildir [4]. Dövlət suverenliyi klassik

yanaşmaya görə, dövlətin öz ərazisi üzərində ali və müstəqil hakimiyyətini ifadə edir. İnsan hüquqları isə fərdin ləyaqətinin və azadlıqlarının hüquqi müdafiəsini təmin edən universal normativ sistem kimi formalaşmışdır. İlk baxışdan bu iki anlayış arasında uyğunsuzluq görünə bilər. Lakin müasir hüquqi yanaşmalar göstərir ki, effektiv suverenlik olmadan insan hüquqlarının real təminatı mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət suverenliyi dövlətin konstitusiyası və qanunlarının, hakimiyyətinin həmin dövlətin bütün ərazisində mövcud olmasını və aliliyini nəzərdə tutur. Dövlətin öz ərazisi çərçivəsindəki yurisdiksiyası mütləq və müstəsna xarakter daşıyır [5]. 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etsə də, 30 illik bir dövr ərzində Qarabağda

və işğal altında olan digər suveren ərazilərimizdə faktiki olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları tətbiq edilə bilmirdi. Digər tərəfdən qondarma, separatçı rejimin Qarabağda fəaliyyətini davam etdirməsi qeyri-qanuni və qəbul edilməz bir vəziyyət idi. Bu vəziyyət Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi suverenliyini sual altına qoymadan onun suveren ali hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Nəticə etibarilə, həmin ərazilərdə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün zəruri olan institusional mexanizmlər mövcud olmamış, hüquqi boşluq yaranmışdı. Bu isə beynəlxalq praktikada “suverenlik defisiti”nin insan hüquqları boşluğu yaratmasının klassik nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu faktlar suverenliyin insan hüquqları üçün alternativ deyil, onların ilkin şərti olduğunu təsdiqləyir. 2020-ci il Vətən müharibəsi və lokal antiterror tədbirləri nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası dövlət suverenliyinin praktik təzahürü kimi həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli idarəetmədə mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu proses yalnız ərazi bütövlüyünün təminatı ilə məhdudlaşmayıb, eyni zamanda insan hüquqları üzrə göstəricilərin normativ və empirik səviyyədə real bərpasını şərtləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasında dövlət suverenliyinin bərpası yalnız hərbi-siyasi deyil, eyni zamanda hüquqi və institusional xarakter daşıyan proses kimi çıxış etmişdir. Suveren nəzarətin bərpası ilə paralel olaraq Konstitusiyanın tətbiq dairəsi genişlənməmiş, milli qanunvericiliyin qüvvəsi təmin edilmiş, məhkəmə və hüquq-mühafizə sistemlərinin fəaliyyəti bərpa olunmuşdur. Bu isə insan hüquqlarının müdafiəsinin deklarativ deyil, faktiki müstəviyə keçməsinə imkan yaratmışdır. İnsan hüquqları baxımından dövlətlərin yalnız neqativ öhdəlikləri deyil, eyni zamanda pozitiv öhdəlikləri mövcuddur. Dövlət fərdin hüquqlarına müdaxilə etməməklə yanaşı, təhlükəsiz mühit yaratmalı, sosial xidmətlər göstərməli, mülkiyyət hüququnu qorumaq və bərabərliyi təmin etməlidir. Azərbaycan Respublikasında suverenliyin bərpası bu pozitiv öhdəliklərin icrası üçün zəruri hüquqi və faktiki imkanları formalaşdırmışdır. Xüsusilə məcburi köçkünlərin hüquqları kontekstində bu təsir aydın şəkildə müşahidə olunur. Uzun illər fundamental hüquqlar-

dan məhrum olmuş əhəlinin geri qayıdışı yalnız təhlükəsizlik deyil, eyni zamanda mülkiyyət, sosial təminat, təhsil və səhiyyə hüquqlarının bərpası məsələsini gündəmə gətirmişdir. Bu hüquqların təminatı isə yalnız suveren dövlət idarəçiliyi çərçivəsində mümkün olmuşdur. Suverenlik təzahürünün genezisi və tarixi inkişafı bizə göstərdi ki, dövlət suverenliyi və xalq suverenliyi anlayışları müxtəlif tarixi dövrlərdə və şəraitdə yaranmasına baxmayaraq, onlar qırılmaz surətdə bağlı olan və bir-birini tamamlayan hadisələrdir. Demokratik siyasi rejimdə dövlət suverenliyi və xalq suverenliyi anlayışları üst-üstə düşür. Belə ki, demokratik rejimdə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi xalqdır [6]. Bu baxımdan Azərbaycan modeli klassik beynəlxalq idarəetmə alternativlərinə qarşı xalq suverenliyinə əsaslanan yanaşmanı nümayiş etdirir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi funksiyası dövlətin ən mühüm daxili funksiyalarından biridir, çünki dövlətin əsas vəzifə və məqsədini insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin qorunması, pozulmuş hüquqların bərpası, bir sözlə, insan həyatı ilə bağlı məsələlərin həlli təşkil edir [7]. Vətən müharibəsi nəticəsində dövlət suverenliyinin bərpası ilə paralel olaraq məhkəmə və hüquq-mühafizə sistemləri fəaliyyətə başlamış, inzibati strukturların effektivliyi artırılmışdır. Bu, insan hüquqları indekslərinin əsas komponentləri olan hüquqi müdafiə, mülki və siyasi hüquqların reallaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Azadlıq və təhlükəsizlik hüquqları sahəsində empirik dəyişikliklər xüsusilə nəzərə çarpır. Əraziyə qayıdan mülki əhali üçün təhlükəsizliyin təmin olunması, mina və partlamamış sursatların təmizlənməsi, infrastruktura nəzarətin bərpası hüquqların real icrasına şərait yaratmışdır. Bu, suverenliyin insan hüquqlarına həlledici təsirini göstərən açıq empirik nümunədir. Sosial-iqtisadi hüquqlar da suverenliyin bərpasından sonra reallaşmağa başlamışdır. Təhsil, səhiyyə və sosial təminat xidmətlərinin təşkil olunması yalnız milli idarəetmə və resursların effektiv səfərbərliyi şəraitində mümkün olmuşdur. Məcburi köçkünlərin geri dönüş imkanlarının yaranması insan hüquqları indekslərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Vətən müha-

ribəsi kontekstində suverenliyin bərpası sosial-iqtisadi və mədəni hüquqların normativ və empirik səviyyədə təminatını mümkün etmişdir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, beynəlxalq nəzarət altında olan post-münaqişə ərazilərində insan hüquqları mexanizmləri uzunmüddətli və davamlı nəticə verməmişdir. Azərbaycan nümunəsində isə hüquqların təminatı milli institutlar vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün indeks göstəricilərində daha dayanıqlı irəliləyiş müşahidə olunmuşdur.

Eyni zamanda elmi təhlil onu da göstərir ki, suverenliyin bərpası avtomatik olaraq insan hüquqlarının tam təminatı anlamına gəlmir. Post-münaqişə dövründə təhlükəsizlik prioritetlərinin insan hüquqları üzərində üstün tutulması riski mövcuddur. Bu səbəbdən hüququn aliliyi, proporsionallıq və beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğunluq əsas prinsip kimi qorunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi bu balansın qorunmasına yönəlmiş institusional yanaşma ilə xarakterizə olunur. Bu yanaşma müasir “məsuliyyətli suverenlik” konsepsiyasına tam uyğun gəlir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasında dövlət suverenliyinin bərpası insan hüquqlarına təhdid deyil, əksinə onların hüquqi, institusional və praktiki təminatı üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Bu təcrübə göstərir ki, insan hüquqları yalnız effektiv, legitim və hüquqa əsaslanan dövlət hakimiyyəti şəraitində davamlı şəkildə qoruna bilər. Suverenlik və insan hüquqları arasında ziddiyyət deyil, qarşılıqlı tamamlayıcılıq mövcuddur. Beləliklə, Azərbaycan nümunəsi beynəlxalq elmi diskursda suverenliyin insan hüquqlarının alternativini deyil, onların əsas dayacağı olduğunu sübut edən mühüm analitik model kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir və bu siyasətin həyata keçirilməsində hüquq-mühafizə orqanları, xüsusilə polis orqanları mühüm rol oynayır. Polis fəaliyyətinin səmərəliliyi birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət və qanunun aliliyinə sadıqlıq prinsipləri ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, dünya təcrübəsində polis fəaliyyətinin tarixən iki əsas modeli formalaşmışdır [8]:

1. Repressiv (güc yönü) model - sərt nizam-

intizam, güc tətbiqinin geniş səlahiyyətlərlə həyata keçirilməsi, cəmiyyətlə məhdud ünsiyyət, təhlükəsizliyin insan hüquqlarından üstün tutulması. Bu model XX əsrdə bir çox ölkələrdə geniş yayılmışdı. Lakin zaman göstərdi ki, repressiv polisin yüksək güc tətbiqi və qeyri-mütənasib müdaxiləsi yüksək ictimai gərginlik və etimad böhranı yaradır.

2. İnsan hüquqları yönü (“community policing”) modeli - Bu sistem ilk dəfə ABŞ və Böyük Britaniyada tətbiq olunub, daha sonra Avropa ölkələrinin polis islahatlarının əsas istiqamətinə çevrilib. Əsas meyarlar: polis-vətəndaş əməkdaşlığı, şəffaflıq və ictimai etimad, insan hüquqlarının mühafizəsi və profilaktik tədbirlərin cəza tədbirlərindən üstün tutulmasıdır.

Müasir dövrdə polis fəaliyyətinə ictimai nəzarətin artması, şəffaflıq tələbləri və hüquqi məsuliyyət mexanizmləri insan hüquqlarının təminatını daha da aktuallaşdırır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və sosial münasibətlərin dəyişməsi polis orqanları qarşısında yeni çağırışlar formalaşdırmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin və sosial şəbəkələrin təsiri, kibercinayətkarlığın artması və ictimai proseslərin sürətlənməsi polis əməkdaşlarından yalnız fiziki təhlükəsizliyin deyil, həm də hüquqi və rəqəmsal hüquqların qorunmasını tələb edir. Bu halda insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn polis modeli müasir hüquq-mühafizə sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu modelin formalaşmasında Polis Akademiyası xüsusi rola malikdir. Polis Akademiyası insan hüquqlarına hörmət edən, yüksək hüquqi düşüncəyə malik və peşəkar hüquqşünas polis kadrlarının hazırlanmasında əsas elm-tədris mərkəzi kimi çıxış edir.

İnsan hüquqları bəşəriyyətin minilliklər boyu qazandığı ən dəyərli nailiyyətlərdən biridir. Lakin XXI əsr göstərdi ki, hüquq və azadlıqların qorunması artıq yalnız hüquqi məsələ deyil, global təhlükəsizlik, texnologiya, iqtisadiyyat və informasiya mühitinin kəsişdiyi mürəkkəb bir prosesdir. Bu gün insan hüquqlarına qarşı təhdidlər daha çevik, daha gizli və daha genişmiqyaslıdır. Müasir çağırışlar sırasında kibertəhlükəsizliklə mübarizə xüsusi yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, kibercinayətkarlıqla mübarizə, informasiya təhlükəsiz-

liyi və rəqəmsal sübutlarla iş sahələrini əhatə edən müxtəlif proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi vətəndaşların şəxsi məlumatlarının qorunması, rəqəmsal hüquqların təmin edilməsi və kiberhücumlara hüquqi reaksiya mexanizmlərinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, həm Vətən müharibəsi təcrübəsi, həm də “konstitusiya” və “suverenlik” anlayışlarının ideya məzmunu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması milli təhlükəsizlik, dövlət suverenliyi və konstitusion dəyərlərlə vəhdətdə həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası (2002, 2009 və 2016-cı illərdəki dəyişiklik və əlavələrlə). Bakı: Hüquq yayın evi, 2018, 92 s.
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2024. 608 s.
3. İsmayilov X.C. Azərbaycan Respublikasının konstitusion inkişafı. Bakı: Elm və Təhsil, 2024. 416 s.
4. Nağıyev Fəxrəddin. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı. Qanun, 2014, 47 s.
5. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı. Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2000, 83 s.
6. Süleymanov C.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik, Bakı, 2024. 106 s.
7. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı. Elm və Təhsil. 2023 (2019). 109 s.
8. de Maillard, J. and Roché, S. "Comparative policing". *Policing and Society*, 2018. Açıq əlçatan: https://www.academia.edu/96302114/Comparative_policing.
9. Gözler K. Türk Anayasa Hukuku Dersleri. Bursa, Ekin Yayınevi, 2025. 512 s.

Бабек НАСИРОВ

*Полицейская Академия МВД Азербайджанской Республики
начальник кафедры Теории государства и права,
полковник полиции
e-mail: babek180@mail.ru*

ВЛИЯНИЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА НА ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОПЫТ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОБЕДЫ

РЕЗЮМЕ

Влияние восстановления государственного суверенитета на права человека является одной из наиболее актуальных проблем современного права. Проведённое исследование показывает, что суверенитет и права человека не противоречат друг другу, а представляют собой взаимодополняющие категории. В период 1991–2020 годов невозможность применения Конституции и законов Азербайджанской Республики на оккупированных территориях привела к возникновению «дефицита суверенитета», а также вакуума в сфере обеспечения прав человека.

В результате Отечественной войны 2020 года и антитеррористической операции 2023 года, наряду с восстановлением территориальной целостности, начали функционировать судебная система, правоохранительные органы и административные структуры, что сделало возможной реализацию прав вынужденных переселенцев на собственность, образование, здравоохранение и социальное обеспечение.

В то же время в статье подчёркивается, что восстановление суверенитета не означает автоматического обеспечения прав человека; верховенство права, принцип соразмерности и соответствие международным стандартам должны сохраняться в качестве основополагающих принципов. В итоге азербайджанский пример представляет собой аналитическую модель, имеющую важное значение в международном научном дискурсе и доказывающую, что суверенитет является не альтернативой правам человека, а их основной опорой.

Ключевые слова: Конституция, государственный суверенитет, права человека, территориальная целостность, Отечественная война, международное право

Babek NASİROV

*Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of
Azerbaijan Head of the Department Theory of
State and Law, Police Colonel
e-mail: babek180@mail.ru*

IMPACT OF THE RESTORATION OF STATE SOVEREIGNTY ON HUMAN RIGHTS: THE AZERBAIJANI EXPERIENCE IN THE CONTEXT OF THE HISTORIC VICTORY

SUMMARY

The impact of the restoration of state sovereignty on human rights constitutes one of the most actual issues of modern law. The conducted research demonstrates that sovereignty and human rights are not contradictory concepts, but rather mutually complementary categories. During the period from 1991 to 2020, the inability to implement the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan in the occupied territories caused a “sovereignty deficit” and simultaneously created a vacuum in the protection of human rights.

As a result of the Patriotic War of 2020 and the anti-terror operations of 2023, together with the restoration of territorial integrity, judicial institutions, law-enforcement bodies, and administrative structures resumed functioning, making it possible to realize the rights of internally displaced persons to property, education, healthcare, and social security.

At the same time, the article emphasizes that the restoration of sovereignty does not automatically guarantee the protection of human rights; the rule of law, proportionality, and compliance with international standards must remain fundamental principles. Consequently, the Azerbaijani example represents an analytical model of significant importance in international academic discourse, proving that sovereignty is not an alternative to human rights, but rather their principal foundation.

Keywords: *Constitution, state sovereignty, human rights, territorial integrity, Patriotic War, international law*

UOT 342.7(479.24)

Etibar ƏLİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının professoru,
hüquq elmləri doktoru
e-mail: a-etibar@rambler.ru
<https://doi.org/10.62130/HLGD1108>*

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNAT SİSTEMİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması, müdafiə olunması, təmin olunması universal, regional və milli (dövlətdaxili) səviyyələrdə yaradılmış hüquqi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması sahəsində milli hüquqi təminatlar sistemi formalaşmışdır: qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti, məhkəmə müdafiəsi və digər siyasi-iqtisadi, sosial-hüquqi təminatlar.

Açar sözlər: insan hüquqları, təminat mexanizmi, normativ hüquqi aktlar, məhkəmə müdafiəsi, sosial-hüquqi təminatlar

Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi hüquqi dövlət quruculuğu prosesində mühüm mərhələ oldu. Beynəlxalq aləmdə ən ali dəyərlərdən biri sosial-hüquqi kateqoriya kimi insan hüquqları sayılır. Belə ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, ayrılmaz hüquq və azadlıqları vardır [2, s.8; 10, s.674]. Deməli, insan hüquqları şəxsiyyət varlığının azadlığını ehtiva edərək, şəxsiyyətin cəmiyyət, dövlət və fərdlərlə qarşılıqlı münasibətləri kontekstində zəruri vasitə kimi vacib rol oynayır. Eyni zamanda, insan hüquqları fundamental imtiyazlardır, cəmiyyətə qarşı irəli sürülən tələblərdir. İnsan hüquqları konstitusiyasının aktual komponentləri qismində demokratiya, azadlıq, humanizm, bərabərlik, ədalətlik və s. elementlər çıxış edir [5, s.9]. Cəmiyyətdə hüquqi düşüncənin (legal awareness) təşəkkül tapması fəlsəfi-hüquqi kateqoriya kimi hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya elementlərinin formalaşmasını şərtləndirir. Başqa sözlə ifadə etsək, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi üzrə dövlətin, onun ayrı-ayrı orqanlarının, ictimai təşkilatların məqsəd-

yönlü sisteməlik fəaliyyəti hüquq tərbiyəsi kimi anlayışla əhatə olunur [6, s.207].

Elmi dövriyyədə insan hüquqlarına anlayış verilir və o, həm məhdud mənada, həm də geniş mənada işlədilir. Belə ki, məhdud mənada insan hüquqları vətəndaşlığından və hansı dövlətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, hər bir fiziki şəxsin malik olduğu insan hüquq və azadlıqlarını ifadə edir. Bu cür hüquqlar təbii hüquqlar adlanır. Geniş mənada insan hüquqları dedikdə isə, həm insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), həm də vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) blokundan ibarət olan hüquqi imkanlar məcmusu ehtiva olunur [3, s.238-239]. Diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, hər bir dövlətin konstitusiyasında, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlı 3-cü fəslində fiziki şəxslərin malik olduqları hüquqlar iki növə bölünür: insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) [2, s.8-19].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatına ayrıca maddə həsr edilmişdir (maddə

71). Belə ki, Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq dövlət hakimiyyət orqanlarının borcudur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Lakin hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənəssib olmalıdır. Müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə, qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Eyni zamanda, həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq əhaliyə (fiziki şəxslərə), idarə, müəssisə və təşkilatlara (hüquqi şəxslərə) qabaqcadan müvafiq qaydada məlumat verilir [2, s.18].

Göründüyü kimi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusu bütövlükdə insan haqlarının sistemini formalaşdırır. Bu sistem iki blok hüquqi imkanlardan ibarətdir; birinci blok insan hüquq və azadlıqlarını, ikinci blok isə vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ehtiva edir.

İnsan haqlarının, praktiki olaraq, hüquqi cəhətdən müdafiəsinə bütün hüquq sistemləri üstünlük verir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq bir sıra vacib məsələni özünün tənzimləmə predmetinə daxil edir. Belə ki, insan haqlarının qorunması və müdafiəsi həmin məsələlərdən biri sayılır. Bu hüquq sistemi vasitəsilə insan haqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi həyata keçirilir. Həmçinin məlumat üçün qeyd edək ki, xüsusi xarakterli və ayrıca hüquq sistemi olan Avropa hüququ da "insan hüquqları" anlayışını geniş mənada işlədir [1, s.576-603].

Beynəlxalq publik hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, insan hüquqları məzmunca müxtəlifdir. Belə ki, məzmun kimi əlamətə görə insan hüquqlarının üç növü fərqləndirilir: [3, s.240]

1) şəxsi hüquqlar (məsələn, yaşamaq hüququ, nigah hüququ, azadlıq hüququ və s.);

2) ictimai-siyasi hüquqlar (məsələn, cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ, seçki hüququ, siyasi partiyalarda birləşmək hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ,

sərbəst toplaşmaq azadlığı və s.);

3) sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar (məsələn, mülkiyyət hüququ, mənzil hüququ, azad sahibkarlıq hüququ, əmək hüququ, mədəniyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ və s.).

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sferasında müvafiq beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirir, həm də insan haqlarının təmin edilməsinin beynəlxalq mexanizmlərini formalaşdırır [3, s.235-293]. Məhz buna görə də, müasir qloballaşma və süni intellekt dövründə demokratik integrasiya proseslərinin və milli inkişafın mühüm şərti kimi dəyərləndirilən prioritet fenomen - insan hüquqlarına hörmət, onların müdafiəsi və təmin edilməsi hər bir dövlətin ali məqsədinə çevrilmişdir.

Diqqətəlayiq məqam kimi qeyd etməliyik ki, ölkənin hərtərəfli tərəqqisi üçün insan hüquqları sahəsinin inkişafı olduqca önəmli faktorlardan biridir. Azərbaycan Respublikası öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dünya birliyinin və beynəlxalq təşkilatların tamhüquqlu üzvünə çevrilmiş, ilk milli-hüquqi Konstitusiyaya ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş (1995-ci il), beynəlxalq münasibətlər sahəsi genişlənmiş, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində vacib qanunvericilik aktları qəbul edilərək, əhalinin azad, təhlükəsiz və sağlam ətraf mühitdə yaşaması və insan hüquqları sahəsinin inkişafı istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir [8].

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müxtəlif növ mülkiyyət formalarının tanınması (maddə 13), insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi (maddə 26), insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatı (maddə 26, II hissə), hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ (maddə 26, I hissə), yaşamaq hüququ (maddə 27), əqli mülkiyyət hüququnun mühafizəsi (maddə 30), sosial təminat hüququ (maddə 38), sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 41), vətəndaşlıq hüququnun təminatı (maddə 53), müraciət etmək hüququ (maddə 57), azad sahibkarlıq hüququ (maddə 59), hüquq və azadlıqların məhkə-

mə təminatı (maddə 60), hüquqi yardım almaq hüququ (maddə 61), insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı (maddə 71) və s. barədə çoxsaylı müvafiq normalar təsbit olunmuşdur [2, s.6-18]. Belə ki, hər kəsin konstitusional hüquqları vardır və belə hüquqlar qanunla qorunur.

Müdrək Ulu Öndərin ölkədə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və insan hüquqlarının təmin edilməsi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu sferaya xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarının təmin edilməsi işi hər bir dövlətin müstəqilliyinin mühüm atributlarından biridir. Belə ki, suveren və müstəqil Azərbaycanda baş verən dinamik sosial-iqtisadi inkişaf və ümumdünya təsisatlar sisteminə integrasiya prosesləri insan hüquqlarının təminatına mexanizminin təkmilləşdirilməsi, müvafiq hüquqi bazanın daim modernləşdirilməsini və bu işin beynəlxalq standartlara tam uyğun şəkildə aparılmasını təmin edir [9].

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyev Fondu sözügedən sahənin inkişafını öz fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir və insan hüquqları sahəsinə aid proqram və layihələrin həyata keçirilməsi işlərində fəal şəkildə iştirak edir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən ölkədə insan hüquqlarının təminatı istiqamətində göstərilən diqqət və qayğı, habelə verilən real töhfələr təqdirəlayiqdir.

Dünyada insan hüquqlarının qorunması, müdafiəsi və təmin olunması universal, regional və milli (dövlətdaxili) səviyyələrdə yaradılmış hüquqi mexanizmlər sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir [3; 5; 6]. Belə ki, insan hüquqlarının universal səviyyədə müdafiəsi ideyası ilk dəfə BMT Nizamnaməsində (1945-ci il) öz əksini tapmışdır. Nizamnamədə irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan edilmişdir. İnsanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və buna riayət edilməsinə dəstək veril-

məsi (55-ci maddə) və bundan ötrü BMT ilə birgə və ya müstəqil tədbirlər görülməsi (56-cı maddə) üzv dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi qoyulmuşdur. Bu baxımdan, 1948-ci il 10 dekabr tarixdə BMT Baş Assambleyasının Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin adını xüsusilə qeyd etməliyik. Ümumilikdə 30 maddədən ibarət olan bu sənəddə vətəndaş və siyasi hüquqlardan başqa, bir sıra iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da təsbit olunmuşdur. Əlamətdar haldır ki, hər il dekabr ayının 10-u Beynəlxalq İnsan Hüquqları Günü kimi qeyd edilir.

Müasir beynəlxalq hüquq sistemində insan haqlarının təminatı ilə bağlı həm universal, həm də regional səviyyədə yeni normaların qəbul edilməsini təqdirəlayiq hal kimi qeyd etməliyik. Belə ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktlar (1966-cı il) qəbul edildi; 1976-cı ildə “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Pakta dair Birinci Fakültativ Protokol, 1989-cu ildə isə ölüm cəzasının ləğvinə yönəlmiş İkinci Fakültativ Protokol qəbul olundu və s. [6, s.480].

Adıçəkilən fundamental aktlar “İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill” adlanaraq, bu sahədə beynəlxalq standartların əsasını təşkil etdi. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında (1950-ci il), Avropa Mədəniyyət Konvensiyasında (1954-cü il), “Terrorizmin qarşısının alınması haqqında” Konvensiyada (1977-ci il), “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyasında (1995-ci il), Avropa Sosial Xartiyasında (1996-cı il), 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında, 1990-cı il Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında və digər beynəlxalq sənədlərdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmləri inkişaf etdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təmin olunması, həmçinin milli (dövlətdaxili) müstəvidə həyata keçirilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında zəruri kompleks normativ hüquqi təminat sistemi yaradılmış və bu sistem səmərəli fəaliyyət göstərir. Təbii ki, sözügedən sistemdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası aparıcı yer tutur [2, s.7]. Bununla yanaşı, aşağıdakı aktların da

bu sahədə vacib əhəmiyyət kəsb etməsini ayrıca qeyd etməliyik. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22.02.1998-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər konsepsiyasını səhih müəyyən etdi, bununla da ölkədə ölüm hökmü ləğv edildi, müharibə şəraitində baş verən hallar istisna olmaqla. Eləcə də ölkə Prezidentinin 18.06.1998-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” insan hüquqlarının təminatı ilə bağlı yeni mexanizmlərin hazırlanması istiqamətində fundamental bir sənəd olmaqla aşağıdakı məsələlərin: qanunvericilik və institusional islahatların aparılmasını, demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni məhkəmə sisteminin, konstitusiya nəzarətinin, insan hüquqları üzrə müvəkkil təsisatının yaradılmasını, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini, qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin genişlənməsini və digər məsələlərin həllini qarşıya məqsəd olaraq qoymuşdu. İnsan hüquqlarının təmin olunmasının dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edildiyi nəzərə alınaraq, Dövlət Proqramının qəbul olunduğu gün – iyunun 18-i ölkə başçısının 2007-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Azərbaycanda İnsan Hüquqları Günü elan edilmişdir.

Eyni zamanda, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanununun da vacib əhəmiyyəti vardır. Onu Azərbaycanda “insan hüquqları manifesti” kimi adlandırmaq olar. Bu akt Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyaya uyğunlaşdırılması məqsədilə qəbul edilmişdir. Qanunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, burada məhdudlaşdırılması qadağan olunan insan hüquqlarının dairəsi dəqiqləşdirilmiş və qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci (yaşamaq hüququ) maddəsində (müharibənin hüquqauyğun aparıl-

ması nəticəsində baş verən ölüm halları istisna olmaqla), 28-ci (azadlıq hüququ) maddəsinin I hissəsində, 46-cı (şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ) maddəsinin III hissəsində, 63-cü (təqsirsizlik prezumpsiyası), 64-cü (bir cinayətə görə təkrarən məhkum etməyə yol verilməməsi) maddələrində və 71-ci (insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı) maddəsinin VIII hissəsində nəzərdə tutulan hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz və onlara dair qeyd-şərtlər müəyyən edilə bilməz.

Adıçəkilən Konstitusiya Qanununun digər üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada, ilk dəfə olaraq, şəxsin hüquqlarını və azadlıqlarını pozan qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının qərarlarından, habelə bələdiyyə qurumlarının aktlarından Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətvermə hüququ nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində aparılan islahatların uğurlu davamı olaraq, ölkə Prezidentinin 28.12.2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Bu akt, faktiki olaraq, insan hüquqlarına yeni bir baxış sərgiləyərək, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət edir. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı” da (2011-ci il) xüsusi maraq doğurur. Burada əhalinin müxtəlif, o cümlədən həssas qruplarına aid olan şəxslərin (məsələn, məhkumlar, hərbi qulluqçular, qadınlar, uşaqlar, ahıllar, əlillər və b.) inklüziv hüquqlarının təmin edilməsində səmərəliliyin artırılması məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Diqqətəlayiq hal kimi qeyd etməliyik ki, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sisteminə polis orqanları özünəməxsus vacib rol oynayır. Belə ki, bu işin həyata keçirilməsində aşağıdakı polis qanunvericilik aktları, xüsusilə diqqəti cəlb edir [4]:

– “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il). Əlamətdar məqamdır ki, Qanunun 5-ci maddəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində polisin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur;

-“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il). İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları barədə müddəalar Qanunda ayrıca norma kimi təsbit edilmişdir (maddə 4);

-Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (1999-cu il). İnsan və vətəndaşın konstitusiya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər Məcəllənin iyirmi birinci fəslində yer almışdır;

- Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi (2015-ci il). Məcəllənin 5-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi inzibati xətlər qanunvericiliyinin əsas prinsipi kimi təsbit edilmişdir;

-“Yol hərəkəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1998-ci il). Yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zamanı insanların mənafeələrinə əməl olunması Qanunda başlıca prinsip kimi müəyyənləşdirilmişdir (maddə 7) və s.

Belə bir məqamı da, xüsusilə qeyd etməliyik ki, həyata keçirilən hüquqi islahatların qayəsini, ilk növbədə, insan hüquqlarının etibarlı təminatı, vətəndaşlara şəffaf qayğılı münasibət, onlara yüksəkkeyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi təşkil edir. Bu kontekstdə “ASAN xidmət” və DOST mərkəzlərinin, İcbari Tibbi Sığorta Agentliyinin,

TƏBİB qurumunun, vəkillik və mediasiya institutlarının fəaliyyətini, eləcə də könüllü ictimai qrupların polis xidmətinə göstərdiyi dəstəyi qeyd edə bilərik. Bu da, təbiidir, çünki “Dövlət siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır” – deyən ölkə Prezidenti mütəmadi olaraq ictimaiyyətlə görüşərək, vətəndaşların qayğıları ilə marqlanır, onların müraciətlərinə həssaslıqla yanaşılmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır, humanizm siyasətini uğurla davam etdirir.

Göründüyü kimi, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı vəzifəsi Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir və onun daim təkmilləşməsi fonunda zəruri işlərin aparılması uğurla davam etdirilir.

Beləliklə, aparılmış elmi tədqiqatın yekunu olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində milli (dövlətdaxili) hüquqi təminatlar sistemi təsbit üsulundan və subyekt tərkibindən asılı olaraq, aşağıdakı kimi fərqləndirilir: Konstitusiyada təsbit edilən təminatlar, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən təminatlar, məhkəmə müdafiəsi təminatı və digər siyasi-iqtisadi, sosial-hüquqi təminatlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Avropa hüququ. Dərslik/ E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2019, 764 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “PG” nəşriyyatı, 2014, 52 s.
3. Beynəlxalq publik hüquq kursu. Dərslik / E.Ə.Əliyev, F.E.Hüseynova. Bakı: “MAXPRINT”, 2024, II cild, Xüsusi hissə, 704 s.
4. Əliyev E.Ə. Polis hüququ. Dərslik. Yenidən işlənilmiş və təkmilləşdirilmiş. II nəşr. Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2019, 552 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, 352 s.
6. Əliyev Z.H. İnsan hüquqları. Ensiklopediya. Bakı, “İndigo Print House”, 2025, 480 s.
7. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 698 s.
8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1 – 46 kitab. Bakı: Azərənəşr, 1997-2013.
9. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər / İ. H. Əliyev . 1 – 140 kitab. Bakı: “Azərənəşr”, 2003-2025.
10. Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М.: Юринформцентр, 2005, 972 с.

Этибар АЛИЕВ*Профессор кафедры ЮНЕСКО**«Права человека и информационное право»**Юридического факультета Бакинского Государственного Университета,**доктор юридических наук**e-mail: a-etibar@rambler.ru*

СИСТЕМА ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху защита, отстаивание и обеспечение прав человека осуществляются посредством правовых механизмов, созданных на универсальном, региональном и национальном (внутреннем) уровнях. В Азербайджанской Республике в сфере защиты прав человека сформирована система национальных правовых гарантий: законодательная власть, исполнительная власть, судебная защита и другие политико-экономические и социально-правовые гарантии.

Ключевые слова: права человека, гарантийный механизм, нормативно-правовые акты, судебная защита, социально-правовые гарантии

Etibar ALIYEV*Professor at the UNESCO Chair**“Human Rights and Information Law”**Faculty of Law, Baku State University,**Doctor of Law**e-mail: a-etibar@rambler.ru*

HUMAN RIGHTS PROTECTION SYSTEM IN AZERBAIJAN IN THE MODERN PERIOD

SUMMARY

In modern times, the protection, defense and provision of human rights are carried out through legal mechanisms created at the universal, regional and national (domestic) levels. In the Republic of Azerbaijan, a system of national legal guarantees has been formed in the field of human rights protection: legislative power, executive power, judicial protection and other political-economic, socio-legal guarantees.

Keywords: human rights, guarantee mechanism, normative legal acts, judicial protection, socio-legal guarantees

UOT 004.8:35

Həbib HACİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ üzrə UNESCO kafedrasının elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: h.hajiyev@hotmail.com
<https://doi.org/10.62130/DOQW8624>

SÜNİ İNTELLEKT VƏ E-İDARƏETMƏ: RİSKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

XÜLASƏ

Süni intellekt və e-idarəetmə mövzusu təkcə hüquq elmi üçün yeni bir tədqiqat sahəsi deyildir, həm də hüquqi düşüncənin özünün yenilənməsini tələb edən fundamental bir problemlərdən biridir. Bu sahə üzrə tədqiqatlar hüququ texnologiyaya uyğunlaşdırmağa deyil, əksinə, texnoloji prosesləri qanunvericiliyə tabe etməyə və rəqəmsal mühitdə hüquqi dəyərlərin dayanıqlığını təmin etməyə yönəldilməlidir. Süni intellektdən istifadə edərək e-idarəetmədə risklərin idarə edilməsi müəyyən bir iyerarxik və funksional struktur daxilində təşkil edilməlidir. İdarəetmə orqanının risk profilinə uyğun olaraq risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasına cavabdeh olan qurumu (və ya məsul şəxsləri) müəyyən etmək, risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyini vaxtaşırı qiymətləndirmək və onun təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq lazımdır. Süni intellektin e-idarəetmədə tətbiqi zaman anlayışının hüquqi konsepsiyasını da dəyişdirir. Lakin süni intellektin tətbiqindən irəli gələn çətinliklər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Açar sözlər: e-idarəetmə, yeni texnologiyalar, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, e-portal

Dördüncü Sənaye İnqilabı fərdi, iş və sosial həyat münasibətlərini köklü şəkildə dəyişən, hazırkı sürətli texnoloji inkişaf dövrünü təsvir edən bir termin kimi elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Buraya süni intellekt, robottexnikası, əşyaların interneti, kvant hesablamaları, blokçeyn, dron texnologiyaları, öz-özünü idarəedən avtomobillər və yüzlərlə digər texnologiyalar aiddir. Süni intellektin inkişafından danışarkən xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, bu gün artıq bəşəriyyəti daha çox invariant idarəetmə sistemlərinin nəzəriyyəsi və tətbiqi, süni intellekt üsullarının, ekspert sistemlərinin yaradılması, idarəetmə proseslərinin intellektualaşdırılması, qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis neyron sistemlər və s. daha çox düşündürür. Real həyatda qərar qəbulətmə və idarəetmə məsələlərini həll edərkən mövcud qeyri-müəyyənlik nəzərə alınmalıdır.

Süni intellektin üç növü məlumdur. Bunlar:

–Məhdudlaşdırılmış süni intellekt.

–Ümumi süni intellekt. Bu növ insan intellektinə maksimum yaxındır. O, məlumatları təhlil edir, digər məşinlərlə ünsiyyətə girir, özünü təlimdən keçirir.

–Süni super intellekt. Bu intellekt növü o qədər inkişaf edib ki, insan intellektindən fərqlənir. Başqa sözlə, bizim intellektimiz həmin super intellektin motivlərini anlamaq üçün yetərin-cə inkişaf etmiş deyil [2, s.107-108].

Lakin süni intellekt insan müdaxiləsi olmadan qərar qəbul edə bilmir. Belə ki, süni intellekt insanın qərar qəbulətmə prosesində komanda üzvü ola bilər, amma onun özü sərbəst surətdə fəaliyyət göstərmir. Müasir dövrdə hər bir dövlətin süni intellekt strategiyası olmalı və burada prioritetlər müəyyən edilməlidir. Ölkəmizdə süni intellekt daha çox sənayedə, istehsalda,

logistika və nəqliyyat sistemində, satınalma prosesində, səhiyyədə, bank sektorunda tətbiq edilir. Bir sıra dövlət xidmətlərində də süni intellektə bağlı tətbiqlər hazırlanıb. Bununla belə, süni intellekt, verilənlər bazasının idarəedilməsi, dataların vizuallaşdırılması, təhlili, analitikasının aparılması, müxtəlif cihazların, robotların yaradılması, o cümlədən kibertəhlükəsizlik sahəsi üzrə mütəxəssislərə ehtiyac vardır. Bu sferalar rəqəmsallaşdıqca kibertəhlükəsizlik məsələləri daha çox gündəmə gəlir və bu sahə üzrə mütəxəssislərin yetişməsinə daha böyük ehtiyac yaranır [1].

Araşdırmalar ilə elmi baxımdan aşağıdakı boşluqların olması müşahidə olunur:

- elektron inzibati qərarların hüquqi statusunun tam müəyyən edilməməsi;
- dövlət portallarında hüquqi təminat mexanizmlərinin fraqmentar olması;
- vətəndaşın rəqəmsal hüquqlarının konstitusional baxımdan sistemli tənzimlənməməsi;
- inzibati məhkəmə praktikasının rəqəmsal qərarlara adaptasiya problemləri.

ABŞ-də bu sahə özünü tənzimləmə prinsiplərinə və etik qaydalara əsaslanır (məsələn, 2022-ci il Süni İntellekt Hüquqları Qanunu təşəbbüsü çərçivəsində). Lakin dövlət sektorunda süni intellektdən istifadəni tənzimləyən federal qanunun olmaması hüquqi parçalanmaya və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Avropa Birliyinin dövlət idarəçiliyində süni intellektdən istifadənin tətbiqində bir sıra çətinliklər mövcuddur. 2024-cü ildə süni intellekt sistemləri üçün ilk dəfə olaraq risk qiymətləndirməsi, sertifikatlaşdırma və qadağan olunmuş texnologiyaların qara siyahıya salınması mexanizmi daxil olmaqla, məcburi tələblər müəyyən edən süni intellekt qanunu qəbul edildi. Lakin bu qanunun dövlət idarəçiliyində praktik tətbiqi hələ yeni-yeni ortaya çıxmağa başlayır.

Ənənəvi inzibati akt səlahiyyətli dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin hüquqi iradəsinin ifadəsi kimi çıxış edir və subyektiv məsuliyyət institutu ilə sıx bağlıdır. Süni intellekt tərəfindən qəbul edilən qərarlar isə fərdi iradə daşımır, avtomatlaşdırılmış şəkildə yaranır və statistik əsaslı modellərə söykənir. Bu səbəbdən hüquq elmi baxımından belə qərarların “alqoritmik inzibati qərar” kimi ayrıca kateqoriya kimi tanınması zərurəti meydana çıxır [3].

Süni intellektin e-idarəetmə portallarında tətbiqi, şübhəsiz, müəyyən risklər yaradır. İdarəetmə orqanlarında risk inzibatçısının təyin edilməsi məqsədmüvafiq sayılır. O, müvafiq idarəetmə orqanının əsas səlahiyyətli qurumunun rəyini nəzərə alaraq risklərin idarə edilməsi strategiyası və siyasətinin layihəsini hazırlamalı, onu müəssisədə risklərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyət göstərən quruma (struktura) təqdim etməlidir, orqanın struktur bölmələrinin risklərin idarə edilməsi ilə bağlı fəaliyyətini koordinasiya etməli, risk limitləri, habelə risk profili üzrə monitorinqin nəticələrinə dair hesabatlar hazırlamalı, risk göstəricilərində hər hansı yayınma olduqda dərhal səbəbləri ilə birlikdə Risklərin idarə edilməsi qurumuna məlumatın verilməsini, müvafiq sahədə işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılması üçün tədbirlərin görülməsini təmin etməlidir.

Hüquqi risklər arasında, ilk növbədə, hüquqi müəyyənlik prinsipi ciddi sınaq qarşısında qalır. Hüquqi müəyyənlik prinsipinin tarixi kifayət qədər qədim olsa da, milli hüquq sistemində nisbətən yeni prinsiplərdən sayılır. O, hüquqi tənzimləmədə mühüm rol oynayır və onun ümumi sabitliyini təmin edir. Bundan əlavə, hüquqi müəyyənlik prinsipi bərabərlik, qanuna ictimai etimadın qorunması, hüquqi məsuliyyət prinsipləri və digərləri daxil olmaqla digər hüquqi prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün möhkəm təməl yaradır. Akademik ədəbiyyatda bu prinsipin məzmunu və onun spesifik təbiəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir sıra müəlliflər hüquqi müəyyənlik prinsipinin bir-biri ilə əlaqəli bir neçə aspektə malik olduğunu vurğulayır və buna görə də onun çoxşaxəli və ümumi hüquqi təbiətindən danışırlar. Hüquq normalarının tətbiqi təcrübəsində, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin mövqelərində hüquqi müəyyənlik prinsipi çoxşaxəli və ümumi hüquqi prinsip kimi nəzərdən keçirilir. Hüquqi müəyyənlik prinsipi hüquqi münasibətlərin tərəflərinə rəsmi olaraq tanınmış hüquqi statuslarında ixtiyari və gözlənilməz dəyişikliklərin olmamasını təmin edir, qanuni məhkəmə qərarının sabitliyini təmin edir. Bu baxımdan, hüquqi dövlətin əsas tələblərindən biri şəxsin ona münasibətdə qəbul edilmiş qəra-

rın səbəblərini, hüquqi əsaslarını və nəticələrini əvvəlcədən aydın şəkildə dərk edə bilməsidir.

Ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, hüquq normasının müəyyənliyi, onun təbiətindən irəli gələn daxili bir xüsusiyyətdir. Əlbəttə, bəzi hallarda mücərrəd ifadələrin və qiymətləndirici anlayışların istifadəsi istisna edilmir. Süni intellekt sistemləri isə sanki təyyarənin “qara qutusu” xarakterini daşıyır və qərarın məntiqi və səbəbləri vətəndaş üçün çox zaman aydın olmur və hüquqi münasibətlərin proqnozlaşdırıla bilmə xüsusiyyətini zəiflədir [6, s.152].

Süni intellektin tətbiqi ilə bərabərlik prinsipi yeni formada təhdid altına düşür. Məlum olduğu kimi, bərabərlik prinsipi beynəlxalq, regional və milli insan hüquqları sahəsində inkişaf etmiş hüquqi konsepsiyalara əsaslanır. Bərabərlik hüququnun iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və ya ictimai həyatın istənilən sahəsində başqaları ilə bərabər əsasda iştirak tələb etməsi kimi tərfi beynəlxalq hüququn insan hüquqları üzrə müddəalarına uyğun gəlir. Bərabərliklə bağlı hüquqi müddəalar bərabərsizlikdən əziyyət çəkənlərin təcrübələrini əks etdirmək üçün özündə hüquqi müəyyənliyi və təkmilləşdirməyə açıqlığı birləşdirməlidir. Qanunvericilikdə bu baxımdan cəmiyyətin həyatında mühüm amillər olan və irqi, etnik mənşəyi, cinsi, dili, dini, siyasi və ya digər fikirləri, milli və ya sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, sinfi, milli azlıqla əlaqəsi, yaşı, əlilliyi, cinsi oriyentasiyası, sağlamlıq vəziyyəti və digər çoxsaylı əlamətləri əhatə edən ayrı-seçkilik formaları xüsusi olaraq müəyyən edilir. Belə hallarda diskriminasiya açıq və birbaşa formada deyil, alqoritmik dolay diskriminasiya şəklində baş verir. Bu isə klassik diskriminasiya anlayışının genişləndirilməsini və konstitusion şərhin yenidən qurulmasını tələb edir.

Effektiv hüquqi müdafiənin təmin edilməsi süni intellekt əsaslı dövlət portalları kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər vətəndaş alqoritmik qərarın hansı əsasla qəbul edildiyini bilmirsə və həmin qərara qarşı etiraz mexanizmləri real və əlçatan deyilsə, hüquqi müdafiə hüququ formal xarakter alır. Bu baxımdan müasir dövrdə süni intellektlə qəbul edilən qərarlara

qarşı şikayət və yenidən baxılma mexanizmlərinin yaradılması dövlətin öhdəliyi sayılır.

Süni intellektin tətbiqi idarəetmə subyektlərinin məsuliyyət mövzusunı kifayət qədər aktuallaşdırır. Məsələn, süni intellektin tətbiqi nümunələrindən biri sayılan Amazon təcrübəsinə diqqət yetirək. Avstraliyanın Melburn şəhərindəki “Amazon” anbarında çalışanlar hansı əşyaların seçiləcəyini, daşınacağını, saxlanacağını və göndəriləcəyini müəyyən edən proqramlar tərəfindən idarə olunur. İşçilər hər saatda rəflərdən neçə əşyanın çıxarıldığını hesablayan mexanizm üzrə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən təzyiqlərə məruz qalır. İşçilər təhlükəli şəraitdə işlədiklərini iddia edirlər, çünki proqram təminatı işçilərin rahatlığı və əməyin təhlükəsizliyi standartlarına məhəl qoymur və onların əməyinin yalnız məhsuldarlıq göstəricilərinə diqqət yetirir. Məsələn, “Amazon”-un JFK8 anbarında qablaşdırıcı işləyən bir işçi saatda 700 ədəd məhsul qablaşdırmaqlı olduğunu və buna riayət etməyən işçilərin işdən çıxarıldığını bildirmişdir. Yaxud konveyer lentindən çıxan bir sancaq işçinin əlcəklərindən birini qoparmış və əlini yaralamışdır [5, s.399].

Beləliklə, süni intellekt dövlət portallarında idarəetmənin səmərəliliyini və çevikliyini artırarsa da, onun hüquqi çərçivədən kənar tətbiqi fundamental hüquqlar üçün ciddi risklər yaradır. Buna görə də müasir hüquq elminin vəzifəsi süni intellekti sadəcə texnoloji yenilik kimi deyil, dövlət nəzarətinə tabe olan normativ mexanizm kimi dərk etmək və onun hüquqi rejimini sistemli şəkildə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu yanaşma rəqəmsal konstitusionizm anlayışının dərinləşməsinə və dövlət portallarının hüquqi mahiyyətinin yenidən qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Süni intellektin dövlət portallarında tətbiqi yalnız mövcud hüquqi institutların reinterpreta-siyası ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda, hüquq sisteminin daxili strukturunun yenidən qurulmasını tələb edir [7]. Müasir hüquq nəzəriyyəsinə bu transformasiya texnoloji uyğunlaşma kimi deyil, normativ təkamül kimi qiymətləndirilir. Çünki süni intellekt klassik hüquq münasibətlərinə sonradan əlavə edilən texniki vasitə

yox, hüquqi nəticələrin yaranma mexanizmini dəyişdirən amil kimi daxil olmuşdur.

Bu kontekstdə yeni elmi yanaşma kimi alqoritmik normativ tənzimətmə anlayışı təklif olunur. Alqoritmləşdirmə gündəlik həyatda getdikcə daha çox yer tutmağa başlamış və işçilərin davranışına və işlərini yerinə yetirmə tərzinə birbaşa təsir göstərir. Bu termin 2013-cü ildə Tim O'Reilly (1954-cü ildə İrlandiyanın Kork şəhərində anadan olub, Amerikalı naşirdir, "O'Reilly Publishing" şirkətinin təsisçisi və açıq mənbəli proqram təminatı hərəkatının fəalıdır, "Veb 2.0" konsepsiyasının əsas ideoloqlarından biri sayılır) tərəfindən alqoritmik idarəetmənin bir forması kimi populyarlaşmış. Alqoritmləşdirmə ilə bağlı ədəbiyyatda alqoritmik istifadəsini xarakterizə edən beş funksiya müəyyən edilir: iş prosesinin monitorinqi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün məlumatların toplanması, avtomatlaşdırılmış qərar qəbulətmə, avtomatlaşdırılmış mesajlaşma sistemləri və rəqəmsal qərar arxitekturası işlərin idarə edilməsinin yeni modeli "alqokratiya" kimi konsepsiyalaşdırılıb [4, s.1051].

Beləliklə, alqoritmik tənzimətmə nəqliyyat, maliyyə, iqtisadiyyatdan tutmuş hüquqi proseslərə kimi həyatın müxtəlif sahələrində davranışı izləmək, standartlar müəyyən etmək və avtomatik olaraq idarə etmək üçün kompüter alqoritmiklərindən, süni intellektdən və blokçeyn texnologiyasından istifadə etməni nəzərdə tutur. Alqoritmik normativ tənzimətmə dedikdə, hüquq normasının yalnız mətn şəklində deyil, eyni zamanda, kodlaşdırılmış, icraedici və avtomatik fəaliyyət göstərən strukturda mövcud olması nəzərdə tutulur. Belə olan halda hüquq norması artıq yalnız davranış qaydasını müəyyən etmir, həm də həmin davranışın nəticəsini birbaşa formalaşdırır. Dövlət portallarında süni intellekt bu funksiyayı yerinə yetirdikdə, norma ilə tətbiq arasında ki klassik fərq faktiki olaraq aradan qalxır.

Bu yanaşma hüququn mənbələri nəzəriyyə-sində də yeni elmi müzakirələrə yol açır. Əgər hüquq norması alqoritm vasitəsilə avtomatik tətbiq olunursa və bu tətbiq konstitusion hüquqlara təsir edirsə, bu zaman alqoritm hüququn formal mənbəyi olmasa da, funksional normativ mənbə kimi çıxış edir. Bu isə pozitiv hüquq nəzəriyyə-

sində normanın yalnız qanunvericilik iradəsi ilə məhdudlaşdırılması yanaşmasını yenidən nəzərdən keçirməyə müəyyən əsaslar verir.

Süni intellektlə bağlı elmi yeniliklərdən biri də proqnozlaşdırıcı inzibatçılıq anlayışı və onun hüquqi qiymətləndirilməsidir. Dövlət portallarında süni intellekt vasitəsilə mövcud müraciətlərə yalnız cavab verilmir, vətəndaşın gələcək davranışı və ehtiyacları proqnozlaşdırılaraq qabaqlayıcı qərarlar qəbul edilir. Məsələn, sosial yardımın, müavinətin, pensiyanın avtomatik təyin edilməsi və ya risk qruplarının öncədən müəyyən olunması bu qəbildəndir. Lakin hüquqi baxımdan bu yanaşma presumpsiya prinsipini dəyişdirir: vətəndaş faktiki hərəkətinə görə deyil, ehtimal olunan davranışına görə hüquqi nəticə ilə üzləşir. Bu isə klassik hüquqi məsuliyyət və fərdi yanaşma prinsipləri ilə müəyyən ziddiyyətlər yaradır.

Məlum olduğu kimi, məsuliyyətin klassik anlayışı hər bir fərdin (şəxsiyyətin) öz hərəkətlərinin müəllifi olmaq, onun nəticələrini qabaqcadan görmək və təqsirini qəbul etməsi üzrə şüurlu qabiliyyətidir. Bu, azad iradə ilə cəmiyyətin əxlaqi normalarına və hüquqi qaydalarına riayət etməklə öhdəlikləri yerinə yetirmək ehtiyacı arasında ayrılmaz bir əlaqədir. Hüquqi məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi tələbi səlahiyyətli dövlət orqanını və ya vəzifəli şəxsi konkret bir işə yalnız cəza təyin etmə mərhələsində deyil, həm də məsuliyyət hüquqi münasibətlərinin inkişafının digər mərhələlərində, başlanğıcından tamamlanmasına qədər, ciddi şəkildə fərqləndirilmiş yanaşma tətbiq etməyə məcbur edir.

Ədalət və humanizm prinsiplərini özündə cəmləşdirən fərdiləşdirmə prinsipi yalnız cinayətin ağırlığına və subyektin şəxsi xüsusiyyətlərinə uyğun hüquqi məsuliyyət tədbirinin seçilməsinə deyil, həm də istənilən mərhələdə onun ləğv edilməsinə, əgər bu, qanunilik və cəzanın etibarlılığı tələblərinə zidd deyilsə və son məqsədlərinə ən yaxşı şəkildə nail ola bilərsə, imkan verir. Fərdiləşdirmə tələblərinə məhəl qoymamaq hüquqi məsuliyyətin effektivliyini azaldır, çox vaxt hüquq-mühafizə orqanlarında səhvlərə, xüsusən, əsassız və qanunsuz olaraq hüquqi məsuliyyətin tətbiqi, əsassız dərəcədə sərt və ya həddindən artıq yüngül cəzaların tətbiqinə səbəb

olur və cəzanın icrası mərhələsində məhkum edilmiş şəxslərin islah və yenidən sosiallaşma dərəcəsinin kifayət qədər nəzərə alınmamasına səbəb olur. Klassik hüquq nəzəriyyəsinin fundamental ideyalarından biri kimi fərdiləşdirmənin əsas xüsusiyyətləri onun qanunilik və məsuliyyətin labüdlüyündə ifadə olunur.

Süni intellekt tərəfindən verilən inzibati qərarlara görə kimin məsuliyyət daşdığını müəyyən etməkdə çətinlik yeni bir hüquqi qeyri-müəyyənlik forması yaradır. Məsələn, vergi xidməti əməliyyatların süni intellekt təhlili əsasında hesabı bloklamaq qərarına gələrsə, kimin məsuliyyət daşdığı sualı yaranır: alqoritm operatoru, dövlət, proqramçı və ya konkret vəzifəli şəxs. Bu cür suallar çoxsəviyyəli nəzarət imkanı ilə “inzibati məsuliyyət bölgüsü” doktrinasının hazırlanmasını, eləcə də süni intellektdən istifadə edən süni intellekt və ya sistemin inkişaf etdiricisini, sahibini, operatorunu və istifadəçisini müəyyən etməyə imkan verən terminologiyanın qanunvericilikdə təsbit edilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənəsib olmalıdır. Beləliklə, hüquq və azadlıqları ən yüksək dəyər elan edən və bununla da sosialist ideologiyasından yeni liberal ideologiyaya keçidi təmin edən milli Konstitusiyamızda hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının ümumnəzəri və konseptual əsasları formalaşdırılmışdır. Onu da nəzərə alaq ki, Azərbaycanda subyektiv hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması meyarlarını və proseduru tənzimləyən xüsusi qanun yoxdur. Müasir Azərbaycan qanunvericiliyi hüquqların sui-istifadəsi anlayışını, xüsusən, şəxsi hüquqi maraqlar dairəsi ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir. Bu baxımdan analoji münasibətlərin ictimai hüquq münasibətləri kontekstində nəzər-

dən keçirilməsi bizə perspektivli görünür.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri insan fəaliyyətinin bütün aspektlərinə təsir edən qlobal transformasiyalar dövrü kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. Müasir dövrdə subyektiv hüquqlara müəyyən məhdudiyyətlərin tətbiqinin məqsədəuyğunluğu, şübhəsiz, ilk olaraq onun açıq-aşkar siyasi və geosiyasi çəkarlara malik olub-olmaması ilə müəyyən edilir. Vaxtilə müvafiq mövzu ətrafında müzakirə, əsasən, formal hüquqi koordinatlar çərçivəsində aparılmış və bəzi məhdudiyyətlərin tətbiqinin məqsədəuyğunluğu məsələsinin həlli hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin optimallaşdırılması və demokratiyanın inkişafı baxımından qiymətləndirilmişdir. Müasir dövrdə bu sıraya yeni texnologiyalar, süni intellekt alətləri də daxil olmuşdur. Fikrimizcə, fundamental insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ehtimalı istənilən müasir dövlətin uğurlu fəaliyyətinin təməlini təşkil edir. Başqa sözlə, hüquq və azadlıqlar məhdudiyyətlər olmadan mövcud ola bilməz. Hüquq və azadlıqlar yalnız məhdudiyyətləri sayəsində praktik olaraq potensial realizə imkanlarını qazanır.

Nəhayət, süni intellektin e-idarəetmədə tətbiqi məsələsi hüquqi zaman anlayışını da dəyişikliyə məruz qoyur. Klassik hüquq müddəalarına əsasən qərarlar müəyyən prosedur mərhələlərindən sonra qəbul edilir və zaman burada hüquqi təminat funksiyası daşıyır. Süni intellektin tətbiqi zamanı isə qərar anı şəkildə, dərhal qəbul edilir və klassik hüquqa xas olan prosedur fasilələri aradan qaldırılır ki, bu da düşünmə, etiraz etmə və mövqeyini bildirmə kimi alətlərdən istifadə etməyə imkan verən hüquqi pauzanın faktiki olaraq aradan qalxmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan süni intellektin sürəti ilə rəqəmsal prosedur zamanətlərinin ədalətli balanslaşdırılması lazım olur. Rəqəmsal prosedur zamanətləri sistemi vətəndaşın etiraz və müdafiə hüquqlarının qorunması üçün xüsusi vaxt və imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Hüquqi zamanın yeni anlayışı qərarın sürətini ədalətli balanslaşdırma prinsipinə əsaslanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərov F. Kibertəhlükəsizlik sahəsində kadrlara ciddi tələbat var / <https://4sim.gov.az/az/interviews/238/fariz-ceferov-kibertehluksizlik-sahesinde-kadrlara-ciddi-telebat-var>
2. Qədiməliyev A., Məmmədova K. (2020). Süni intellekt və robot texnikası insan hüquqları kontekstində (elmi məqalələr toplusu), Bakı, "Elm və təhsil", 298 s.
3. Bryson J.M. (2018). Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations: A Guide to Strengthening and Sustaining Organizational Achievement. John Wiley & Sons. / <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=3494795>
4. Gandini A. (2019). Labour Process Theory and the Gig Economy // Human Relations. Vol. 72. Is. 6. P. 1039–1056.
5. Kellogg K.C., Melissa A.V., and Angèle C. (2020). Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control // Academy of Management Annals. 14. № 1. P. 366–410.
6. Richard A. Clarke, Robert K. Knake. (2019). The Fifth Domain: Defending Our Country, Our Companies, and Ourselves in the Age of Cyber Threats Hardcover.
7. Sandra Wachter, Brent Mittelstadt, & Chris Russell (2018). Counterfactual explanations without opening the black box: automated decisions and the GDPR. <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/Counterfactual-Explanations-without-Opening-the-Black-Box-Sandra-Wachter-et-al.pdf>

Габиб ГАДЖИЕВ

*Докторант программы доктора наук кафедры ЮНЕСКО
по правам человека и информационному праву
Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по праву
e-mail: h.hajiyev@hotmail.com*

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЭЛЕКТРОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ: РИСКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

Тема искусственного интеллекта и электронного управления — это не только новая область исследований для юридической науки, но и фундаментальный вызов, требующий обновления самой правовой мысли. Исследования в этой области должны быть направлены не на адаптацию права к технологиям, а на подчинение технологических процессов праву и обеспечение устойчивости правовых ценностей в цифровой среде. Организация управления рисками в электронном управлении с применением искусственного интеллекта должна быть построена в рамках определенной иерархической и функциональной структуры. Необходимо определить институт (ответственных лиц), ответственных за создание системы управления рисками в соответствии с профилем риска в органе управления, периодически оценивать эффективность системы управления рисками и разрабатывать предложения по ее совершенствованию. Вопрос применения искусственного интеллекта в электронном управлении также меняет правовое понятие времени. При этом не следует упускать из виду трудности, возникающие при применении искусственного интеллекта.

Ключевые слова: электронное управления, новые технологии, искусственный интеллект, кибербезопасность, электронный портал

Habib HAJIYEV

*Doctoral Candidate of the Doctor of Sciences Program
at the UNESCO Chair on Human Rights and Information Law,
Baku State University,
PhD in Law
e-mail: h.hajiyev@hotmail.com*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND E-GOVERNMENT: RISKS AND PROSPECTS

SUMMARY

The topic of artificial intelligence and e-governance is not only a new field of research for legal science, but also a fundamental challenge that requires the renewal of legal thought itself. Research conducted in this area should not aim at adapting law to technology, but at subordinating technological processes to law and ensuring the sustainability of legal values in the digital environment. The organization of risk management in e-governance with the application of artificial intelligence should be established within a certain hierarchical and functional framework. The institution (responsible persons) responsible for establishing a risk management system in accordance with the risk profile in the governing body should be determined, the effectiveness of the risk management system should be periodically assessed, and proposals should be developed to improve the risk management system. The issue of applying artificial intelligence in e-governance also changes the legal concept of time. At the same time, the difficulties arising from the application of artificial intelligence should not be overlooked.

Keywords: *e-governance, new technologies, artificial intelligence, cybersecurity, e-portal*

UOT 341.1:342.7

Məhəmməd QULUZADƏ*“Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu” publik hüquqi şəxsin İdarə Heyətinin sədri,**h.ü.f.d.**e-mail:mguluzade@lhri.az**https://doi.org/10.62130/VKNR9005*

“JUS COGENS” NORMALARININ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI POZUNTUSUNA TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Hazırkı məqalə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində pozulmuş insan hüquqları və “jus cogens” normalarının qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edir. Müəllif tərəfindən “jus cogens” (beynəlxalq ümumi hüququn imperativ normaları) normasının anlayışı, elementləri və vacib şərtləri araşdırılır və həmin normaların Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarına tətbiqi təhlil olunur. Təcavüz, soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinin “jus cogens” normalarının pozuntusu kimi qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təhlil zamanı müvafiq beynəlxalq hüquqi sənədlərə və beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarına istinadlar yer alır.

***Açar sözlər:** “jus cogens”, insan hüquqları, Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ, beynəlxalq humanitar hüquq, soyqırımı, təcavüz, müharibə cinayətləri*

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində insan hüquqlarının pozulması danılmaz faktıdır. Burada tək-cə yaşamaq hüququ, işgəncələrə məruz qalmamaq hüququ, azadlıq hüququ, ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüquqları deyil, həmçinin bir sıra digər hüquqların (o cümlədən köləliyə və məcburi əməyə məruz qalmamaq hüququ, mülkiyyət hüququ, mədəni hüquqlar, dini etiqad azadlığı və s.) pozulması yer alır [1]. Hazırkı məqalənin məqsədi bu insan hüquqlarının pozulmasına hansı halda “jus cogens” normalarının tətbiqi edilməsini araşdırmaqdır. Bunun üçün ilkin olaraq “jus cogens” normasının anlayışı, elementləri və vacib şərtləri araşdırılır və daha sonra onun Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarına tətbiqi təhlil olunur.

“Jus cogens” normasının anlayışı və elementləri

Beynəlxalq Müqavilələr haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində “jus cogens” nor-

maları belə təsvir edilir:

“Bağlanılan zaman beynəlxalq ümumi hüququn imperativ normasına zidd olan müqavilə heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Hazırkı Konvensiyanın məqsədləri üçün beynəlxalq ümumi hüququn imperativ norması dedikdə, bütövlükdə beynəlxalq dövlətlər birliyi tərəfindən geri çəkilməsinə icazə verilməyən və yalnız beynəlxalq ümumi hüququn eyni xarakterli növbəti norması ilə dəyişdirilə bilən norma kimi qəbul olunan və tanınan norma başa düşülür” [13].

Hər hansı normanın “jus cogens” hesab edilməsi üçün onun dörd meyara cavab verməsi zəruridir: 1) beynəlxalq ümumi hüquq norması statusu; 2) ümumilikdə beynəlxalq dövlətlər birliyi tərəfindən qəbul edilməsi; 3) geri çəkilməsinə icazə verilməməsi; 4) yalnız eyni xarakterli yeni norma ilə dəyişdirilə bilən olması [7, p.76].

Lakin müxtəlif vaxtlarda bu meyarların müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq hüquqda yer almış bəzi təkliflərə görə “jus cogens” aşağıdakılar əsa-

sında müəyyən edilməlidir: onların fundamental xarakteri; təmsil etdikləri dəyərlərin əhəmiyyəti; təmin etdikləri maraq və ya maraqlar, yaxud bu maraqların təmin olunduğu qurum və ya qurumlar qrupu; qurduqları hüquqi münasibət və ya münasibətlər; onların mənşəyi və ya əldə etdikləri hüquq mənbəyi; onların deontik xarakteri; onların “jus cogens” kimi təsnif edilməsindən irəli gələn hüquqi nəticələr [9].

“Jus cogens” normaları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Universal yurisdiksiyanın tətbiqi üçün hüquqi əsas qismində həm dövlətin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr, həm də beynəlxalq hüquqi adət kimi tanınan və bütün dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyan “jus cogens” normaları çıxış edir.

“Jus cogens” normaları pozulduqda bütün dövlətlərin hüquq və mənafeləri pozulmuş sayılır. “Jus cogens” xüsusiyyətinə malik normaların hüquqi təbiəti onunla şərtlənir ki, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin mənafeyinin deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyin mənafeyinin təmininə xidmət etməlidir [16].

L.Hüseynov haqlı olaraq qeyd edir ki, dövlətlər qarşılıqlı razılıq əsasında “jus cogens” normalarının ziddinə hərəkət edə bilməzlər, istənilən belə bir müqavilə etibarsız sayılır və hüquqi qüvvəsi yaranmır [10]. Oxşar olaraq İqnatenko “jus cogens” normalarını “mübahisəsiz hüquq” adlandırır [8]. Bu normalardan geri çəkilmənin mümkünsüzlüyü onun tənzimlədiyi münasibətlərin obyektinin xarakteri ilə əlaqəlidir. Belə xüsusiyyət onun bütün beynəlxalq ictimaiyyət üçün maraq kəsb etməsindən irəli gəlir [8].

Bayers hesab edir ki, “jus cogens” qaydası iki səbəbdən beynəlxalq konstitusion qayda təbiətini əldə edib. Birincisi, o, dövlətlərin beynəlxalq hüquq qaydalarını yaratmaq və ya dəyişdirmək imkanını məhdudlaşdırır. İkincisi, bu qaydalar dövlətlərin beynəlxalq ictimai siyasətin əsas qaydalarını pozmasının qarşısını alır, çünki yeni yaranan qaydalar və ya qaydaların pozulması beynəlxalq hüquq sisteminə ciddi zərər verə bilər [11].

“Jus cogens”, həmçinin “imperativ normalar” (“peremptory norms”) adlandırılır. Bu normaların yaradılması üçün dəqiq müəyyən edilmiş prosedurların olmaması halında, onların ortaya çıxması və sonrakı müəyyənləşdirilməsinin müxtəlif döv-

lət qruplarının siyasi üstünlüklərini əks etdirən ziddiyyətli iddialar məsələsinə çevrilə biləcəyi təhlükəsi artmaqdadır [4]. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz Hüququ Konvensiyası (UNCLOS) üzrə danışıqlar prosesi zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələr 1970-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının dəniz dibi ilə bağlı Qətnaməsi ilə elan edilmiş bəşəriyyətin ortaq irsi prinsiplərinin “jus cogens” prinsipləri olduğunu iddia etdilər. Bu arqument Qərbi dövlətlərinin azlığı tərəfindən açıq şəkildə rədd edildi [7, s.83].

Təsadüfi deyil ki, “jus cogens” konsepsiyası aşağıdakı ilk iki məhkəmə praktikasında təsdiqini tapmışdır: Fransa-Meksika Tələblər Komissiyasının Pablo Najera işi üzrə 1928-ci il tarixli Qərarında və 1934-cü ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Oskar Çinn işi ilə bağlı Qərarında [7]. Daha sonra Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Nikaraqua işində “jus cogens”in beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş doktrina olmasını açıqca təsdiq etmişdir [12].

İmperativ norma (“jus cogens”) beynəlxalq hüququn elə məcburi normasıdır ki, ondan heç bir dövlət kənara çıxsa və ya ona zidd müqavilə bağlaya bilməz. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Dövlətin Yurisdiksiyalı İmmunitetləri işində qeyd etmişdir ki, “jus cogens” norması ilə beynəlxalq adət hüququ norması arasında ziddiyyət yaranıqda, dövlətlər birincisinə əsasən hərəkət etməlidirlər [5]. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti “jus cogens” norması ilə qadağan edilmiş heç bir cinayətə şamil edilmir [3].

Yuxarıdakılar nəzərə alınmaqla, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində pozulmuş insan hüquqlarının “jus cogens” normasının pozuntusunu təşkil etməsi aşağıdakı hallarda tətbiq edilir: təcavüz; soyqırımı; insanlıq əleyhinə cinayətlər; müharibə cinayətləri.

Təcavüz

BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il tarixli “Təcavüzün tərfi haqqında” 3314 sayılı Qətnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, təcavüz dedikdə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsi başa düşülür. Bundan əlavə, Qətnamənin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı

aktlardan biri təcavüz hesab olunur: a) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal; b) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi; c) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması; d) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi; e) bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrindən bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi, habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi; f) dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi; g) bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya muzdluların göndərilməsi [2].

Roma Statutunun 8 bis maddəsinə görə, “təcavüz cinayəti” belə müəyyən edilir:

“Bu Statutun məqsədləri üçün ‘təcavüz cinayəti’ dedikdə, dövlətin siyasi və ya hərbi fəaliyyətinə effektiv nəzarət etmək və ya onu yönləndirmək imkanına malik olan şəxs tərəfindən, BMT Nizamnaməsinin açıq pozuntusunu təşkil edən xarakterinə, ağırlığına və miqyasına görə təcavüz aktının planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya həyata keçirilməsi başa düşülür”.

“Təcavüz aktı” isə belə izah olunur: “Bir dövlət tərəfindən başqa dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsinə başqa şəkildə zidd olaraq silahlı qüvvədən istifadə edilməsi” [14].

Statutda təcavüz aktına nümunə kimi bunlar göstərilir: bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə silahla daxil olması və ya hücum etməsi; hərbi işğal; bombardman; limanların blokadası; silahlı qrupların və ya muzdluların göndərilməsi və s.

BMT TŞ-nin 822, 853, 874 və 884 sayılı Qətnamələri Azərbaycan ərazilərinin işğal edildiyini təsdiq etsə də, faktiki olaraq təcavüz olmasına baxmayaraq, bunu “təcavüz” adlandırmaqdan çəkinib.

Soyqırımı

“Soyqırımı” anlayışı ilk dəfə beynəlxalq hüquqda Soyqırımı Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiya ilə ayrıca cinayət kimi tanınmış və dövlətlərin onun qarşısını almaq və cəzalandırmaq öhdəliyi təsbit edilmişdir. Sözügedən Konvensiyanın II maddəsində soyqırımı belə müəyyən edilir: “Bu Konvensiyaya görə, “soyqırımı” dedikdə, milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri başa düşülür”.

Bu əməllərə daxildir: qrup üzvlərinin öldürülməsi; qrup üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya psixi zərər yetirilməsi; qəsdən qrupun fiziki məhvini gətirib çıxara biləcək həyat şəraitinin yaradılması; qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin tətbiqi; qrupa mənsub uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi

Bu tərif sonradan Roma Statutunda da demək olar ki, eyni formada qəbul edilmişdir. Roma Statutunun 6-cı maddəsinə görə, “soyqırımı” belə müəyyən edilir: “Bu Statutun məqsədləri üçün “soyqırımı” dedikdə, milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri başa düşülür” [14].

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı Xocalı, Qaradağlı və Ağdaban kəndlərində soyqırımı cinayəti törədilmişdir. 26 fevral 1992-ci il tarixində Xocalıda törədilən soyqırımında 613 mülki şəxs qətlə yetirilmişdir ki, onlardan 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca idi, 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir. 17 fevral 1992-ci il tarixində Xocavəndin Qaradağlı kəndində törədilən soyqırımı zamanı kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. 1992-ci il aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə hücum edərək 130 evdən ibarət kəndi tamamilə yandırmış, 779 nəfər dinc sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirərək soyqırımı törətmişlər [1, s.32-33].

“Jus cogens” prinsipini rəhbər tutan BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi 1948-ci il Soyqırımı Konvensiyasının əsasında duran prinsipləri beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi kimi tanıyaraq, hətta hər hansı müqavilə öhdəliyinin olmasının belə, dövləti soyqırımı cinayəti ilə müba-

rizə üzrə beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirməkdən azad etmədiyini qeyd etmişdir [15].

İnsanlığ əleyhinə cinayətlər

“İnsanlığ əleyhinə cinayətlər” anlayışı ilk dəfə beynəlxalq hüquqda Nürnberq Məhkəməsi zamanı formalaşdırılmış və sonradan Roma Statutu ilə daha ətraflı şəkildə kodifikasiya edilmişdir. Roma Statutunun 7-ci maddəsinə görə, “insanlığ əleyhinə cinayətlər” belə müəyyən edilir:

“Bu Statutun məqsədləri üçün “insanlığ əleyhinə cinayətlər” dedikdə, hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sisteməlik hücumun bir hissəsi olaraq, həmin hücum haqqında məlumatlı şəkildə törədilən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri başa düşülür” [14].

Bu əməllərə aşağıdakılar aiddir: qətl; məhv etmə; köləlik; əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi; beynəlxalq hüququn əsas normalarını pozaraq azadlıqdan məhrum etmə; işgəncə; zorlama və digər ağır cinsi zorakılıq əməlləri; siyasi, milli, etnik, mədəni, dini və ya gender əsaslı təqib; şəxslərin zorla yoxa çıxarılması; aparteid; qəsdən böyük iztirab və ya ağır zərər doğuran digər qeyri-insani əməllər

Sadalanan cinayətlərin demək olar ki, hamısı ermənilər tərəfindən Qarabağda kütləvi şəkildə törədilib.

Müharibə cinayətləri

“Müharibə cinayətləri” anlayışı Cenevrə Konvensiyalarında və onların əlavə protokollarında, həmçinin Haaqa Konvensiyalarında təsbit olunur. Roma Statutunun 8-ci maddəsinə görə, müharibə cinayətləri “beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları” kimi müəyyən edilir [14].

Statut müharibə cinayətlərinə nümunə olaraq bunları göstərir: qəsdən öldürmə; mülki şəxslərə və ya mülki obyektlərə hücum; əsirlərə və ya mühafizə olunan şəxslərə işgəncə vermə və qeyri-insani rəftar; girov götürmə; qadağan olunmuş silahlardan istifadə; şəhərlərin və kəndlərin əsassız dağıdılması; humanitar yardımın qəsdən bloklanması [14].

Ermənistan tərəfindən Qarabağda törədilən müharibə cinayətləri sırasına daxildir: qəsdən adamöldürmə; işgəncə və qeyri-insani rəftar; hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan, qanunsuz və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi; mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı

mülki şəxslərin hücum obyekti edilməsi; şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması; təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, dini və tarixi abidələrin, incəsənət və elm əsərlərinin qəsb edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması; muşdluların maliyyələşdirilməsi, onlara təlim keçirilməsi və onların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi; işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisinin bir hissəsinin işğal etdiyi ərazilərə köçürülməsi və s. [1, s.92].

Lakin humanitar hüququn hər pozulması “jus cogens” normasının pozuntusu hesab edilməyə bilər. Məsələn, Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Tadiç işində yalnız beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntusunu “jus cogens” normalarının pozuntusu kimi təsdiq etmişdir. Bununla belə, işgəncə faktlarını araşdırarkən, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi heç bir səbəbi işgəncə üçün üzrlü səbəb kimi qəbul etməmişdir (Belçika Seneqala qarşı, 2012-ci il tarixli iş) [9, s.4].

Bu normalar həm dövlətlər, həm faktiki hakimiyyətlər, həm də silahlı qruplar üçün eyni dərəcədə məcbureddici xarakterə malikdir.

Nəticə

Göründüyü kimi, “jus cogens” normaları beynəlxalq hüququn ən ali və məcburi qaydaları kimi dövlətlərin davranış sərhədlərini müəyyən edir və onlardan heç bir halda geri çəkilməyə yol verilmir. Təcavüz, soyqırımı, insanlığ əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri kimi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı baş vermiş cinayətlər təkcə ayrı-ayrı insan hüquqlarının pozuntusu deyil, həm də bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarına zidd olan imperativ normaların kobud şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş ağır cinayətlər “jus cogens” normalarının və beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozulması olmaqla yanaşı, beynəlxalq məsuliyyət mexanizmlərinin tətbiqi üçün vacib hüquqi əsas hesab edilməlidir. Təcavüz, soyqırımı, insanlığ əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinə görə cəzasızlıq bu cinayətlərin daha geniş vüsət almasına və dövlətlər tərəfindən beynəlxalq insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinə biganəliyə gətirib çıxara bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ə.Əliyev, T.Hüseynov, M.Quluzadə. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair Kompleks Beynəlxalq Hesabat. Bakı, 2021.
2. Aliyev A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis. Baku: "Nurlar", 2018, s.44-48.
3. Almonacid-Arellano v. Chile, Preliminary objections, Merits, Reparations and costs, Ser C No 154, Judgment of 26 September 2006, available at: www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_152_ing.pdf, para. 153.
4. Gennady M. Danilenko, International Jus Cogens: Issues of Law-Making, 2 EUR. J. INT'L L. 42, 44 (1991), available at <http://www.ejil.org/journal/Vol2/No1/art3.html>
5. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy; Greece intervening), Judgment of 3 February 2012, ICJ Rep. 2012, 99, at para. 92.
6. Judgment of 26 September 2006, available at: www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_152_ing.pdf, para. 153.
7. Kamrul Hossain, The Concept of "Jus cogens" and the Obligation Under the U.N. Charter, 3 Santa Clara J. Int'l L. 72 (2005). Available at: <http://digitalcommons.law.scu.edu/scujil/vol3/iss1/3>
8. Г.Игнатенко. Международное право. Москва, 2006, s.101.
9. Linderfalk U. (2020). The legal consequences of "Jus cogens" and the individuation of norms. Leiden Journal of International Law 33, 893–909. <https://doi.org/10.1017/S0922156520000357> s.894.
10. L.Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2012, s. 12-13.
11. Michael Byers, Conceptualising the Relationship between "Jus cogens" and Erga Omnes Rules, 66 NORDIC J. INT'L L. nos. 2-3 211, 219-220 (1997).
12. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicar. v. U.S.), 1986 I.C.J. 14 (Jun. 27).
13. Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası, <https://e-qanun.az/framework/36996>
14. Roma Statutu, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
15. R.Məmmədov. Soyqırımı - beynəlxalq hüququn "Jus cogens" normalarına qəsd edən beynəlxalq cinayətdir. "Zəfər Günü" və "Konstitusiya və Suverenlik İli"nə həsr olunmuş "Azərbaycanda demokratik respublika modelinin təşəkkül tarixi: dövlət rəmzlərinin təsis edilməsindən dövlət suverenliyinin tam əldə edilməsinə aparan yol" adlı respublika elmi-praktik konfransının materialları, s.35.
16. V.İbayev. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn "Jus cogens" prinsipləri prizmasında. Bakı, 1999, s.13.

Мухаммед ГУЛУЗАДЕ

*Председатель Правления публичного юридического лица
«Институт права и прав человека»,
доктор философии по праву (PhD)
e-mail: mguluzade@lhri.az*

**ПРИМЕНЕНИЕ НОРМ "JUS COGENS" К НАРУШЕНИЯМ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА
В АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КОНФЛИКТЕ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается взаимодействие нарушений прав человека и норм "Jus cogens" в армяно-азербайджанском конфликте. Автор исследует концепцию, элементы и существенные условия норм "Jus cogens" и анализирует применение этих норм к нарушенным правам азербайджанцев в ходе армяно-азербайджанского конфликта. Особое внимание уделяется оценке агрессии, геноцида, преступлений против человечества и военных преступлений как нарушений норм jus cogens. Анализ включает ссылки на соответствующие международно-правовые документы и решения международных судов.

Ключевые слова: *jus cogens, права человека, Армения-Азербайджан, Карабах, международное гуманитарное право, геноцид, агрессия, военные преступления*

Muhammad GULUZADE
*Chairman of the Management Board
of the Public Legal Entity
“Institute of Law and Human Rights”,
PhD in Law
e-mail: mguluzade@lhri.az*

APPLICATION OF “JUS COGENS” NORMS TO HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE ARMENIA-AZERBAIJAN CONFLICT

SUMMARY

This article discusses the interaction of human rights violations and “Jus cogens” norms in the Armenian-Azerbaijani conflict. The author examines the concept, elements and essential conditions of “Jus cogens” norms and analyzes the application of these norms to the violated rights of Azerbaijanis during the Armenian-Azerbaijani conflict. Special attention is paid to the assessment of aggression, genocide, crimes against humanity and war crimes as violations of “Jus cogens” norms. The analysis includes references to relevant international legal documents and decisions of international courts.

Keywords: *jus cogens, human rights, Armenia-Azerbaijan, Karabakh, international humanitarian law, genocide, aggression, war crimes*

UOT 342.7

Pərvinə İSMAYILOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya
hüququ UNESCO kafedrası və Beynəlxalq ümumi
hüquq kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: parvina444@gmail.com*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2709-3660?lang=en>
<https://doi.org/10.62130/GXDE4080>

TİBB QANUNVERİCİLİYİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ SOSIAL-SƏHİYYƏ STANDARTLARI: AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİYİNDƏ NORMATİV KONSEPSİYA VƏ SİSTEMLİ İSLAHAT MODELİ

XÜLASƏ

Məqalədə tibb qanunvericiliyində insan hüquqlarının sosial-səhiyyə standartları anlayışı yeni hüquqi konsepsiya kimi əsaslandırılır. Müəllif göstərir ki, tibb hüququ yalnız normativ aktların məcmusu deyil, sağlamliq hüququnun, pasiyent hüquqlarının, ictimai sağlamliqın, tibbi məlumatların və biotibbi risklərin vahid insan hüquqları sistemi üzrə tənzimlənməsidir. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının tibb qanunvericiliyinin müasir vəziyyəti, icbari tibbi sığorta və dövlət tibb müəssisələrinin idarə edilməsi sahəsində institusional yenilənmə, rəqəmsal sağlamliq təşəbbüsləri, psixi sağlamliq hüququ və pasiyent təhlükəsizliyi problemləri təhlil edilir. Müqayisəli-hüquqi analiz Böyük Britaniya, Norveç, Danimarka və Fransa təcrübəsinin Azərbaycan qanunvericiliyi üçün institusional və normativ əhəmiyyətini göstərir. Nəticədə pasiyent hüquqları, tibbi xidmətin keyfiyyəti, məlumatlandırılmış razılıq, məcburi psixiatriya müdaxiləsi, tibbi məlumatların qorunması, biotibbi innovasiyalar və tibbi zərərin kompensasiyası üzrə sistemli qanunvericilik islahatı təklif olunur.

Açar sözlər: tibb hüququ, sağlamliq hüququ, sosial-səhiyyə standartları, pasiyent hüquqları, tibbi fəaliyyət, bioetika, icbari tibbi sığorta, tibbi məlumatlar, ÜST, Avropa insan hüquqları standartları

Tibb hüququnun elmi anlayışı yalnız normativ aktların məcmusu kimi təqdim edildikdə onun real tənzimləmə predmeti daralır. Tibbi fəaliyyət insan orqanizminə, şəxsi toxunulmazlığa, fərdi məlumatlara, ailə həyatına, ləyaqətə, sosial təminatə və dövlətin pozitiv öhdəliklərinə birbaşa təsir edən kompleks hüquqi sahədir. Buna görə tibb qanunvericiliyi sadəcə səhiyyə idarəçiliyinin texniki mexanizmi deyil, insan hüquqlarının sosial dövlət çərçivəsində institusionalaşdırılması forması kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir dövrdə tibb hüququnun predmeti daha da genişlənməmişdir: klassik müalicə-diaqnostika münasibətləri ilə yanaşı, icbari tibbi sığorta, rə-

qəmsal sağlamliq platformaları, elektron resept, tibbi məlumatların vahid ekosistemi, psixi sağlamliqda məcburi müdaxilənin sərhədləri, klinik tədqiqatlar, dərman vasitələrinin təhlükəsizliyi, süni intellekt və biotibbi məlumatların dövryyəsi hüquqi tənzimləmənin müstəqil obyektlərinə çevrilir. Bu dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasında səhiyyə qanunvericiliyinin yalnız aktlar siyahısı kimi deyil, insan hüquqları əsaslı bütöv normativ sistem kimi yenidən qurulmasını tələb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycan Respublikasında tibb qanunvericiliyinin gələcək inkişafı üçün "sosial-səhiyyə standartları" adlı ayrıca hüquqi kateqoriyanın təklif edilməsindən ibarətdir. Bu kateqoriya sağlamliq hüququnun minimum

maddi təminatını, pasiyentin prosessual müdafiəsini, tibbi xidmətin keyfiyyət və təhlükəsizlik meyarlarını, dövlətin təşkilati və maliyyə öhdəliklərini, habelə bioetik və rəqəmsal risklərə qarşı qabaqlayıcı hüquqi mexanizmləri vahid sistemdə birləşdirir. Bu tədqiqatda “sosial-səhiyyə standartları” anlayışı yalnız milli hüquq üçün praktiki termin kimi deyil, həm də tibbi hüququn ümumi nəzəriyyəsi üçün metodoloji model kimi əsaslandırılır. Konsepsiyanın elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, sağlamlıq hüququnun məzmununu üç normativ səviyyədə müəyyən edir: minimum sosial təminat səviyyəsi, pasiyentin fərdi hüquqi müdafiəsi və səhiyyə sisteminin hesabatlılıq mexanizmi. Bu yanaşma tibb hüququnu inzibati səhiyyə idarəçiliyindən ayıraraq onu insan hüquqlarının təbii mexanizmi kimi təqdim edir.

Məqalənin məqsədi tibb qanunvericiliyində insan hüquqlarının sosial-səhiyyə standartları konsepsiyasını formalaşdırmaq, onun normativ tərkibini müəyyən etmək və Azərbaycan Respublikasında hüquqi tənzimləmənin sistemli yenilənməsi üçün model təklif etməkdir. Tədqiqatın metodoloji əsasını formal-hüquqi təhlil, sistemli yanaşma, beynəlxalq hüquqi integrasiya, müqayisəli hüquq, insan hüquqları doktrinası və bioetik risklərin hüquqi qiymətləndirilməsi təşkil edir. Tibb hüququnun normativ aktlar sistemi kimi izahı sahənin yalnız pozitiv-hüquqi səthini əhatə edir. Hüququ qanunla eyniləşdirmək mümkün deyil, hüquq normativ göstərişlərlə yanaşı prinsiplər, hüquq siyasəti, hüquqi dəyərlər və sosial məqsədlər sistemidir [14, s.29; 15, s.337-340; 40, s.79]. Bu yanaşma tibb hüququ üçün xüsusilə vacibdir, çünki tibbi müdaxilə zamanı hüquqi tənzimləmənin mərkəzində abstrakt inzibati prosedur deyil, konkret insanın bədəni, psixikası, məlumatları, ləyaqəti və həyat perspektivi dayanır.

Tibb hüququnun sahəvi müstəqilliyini əsaslandırarkən onun yalnız tibbi xidmət müqavilələrinə və ya həkim məsuliyyətinə münqar edilməməsi vacibdir. Rusdilli hüquq ədəbiyyatında tibbi hüququn predmeti həkim-pasiyent münasibətləri, səhiyyə idarəçiliyi, tibbi xidmətin keyfiyyəti, tibbi sirr və məsuliyyət mexanizmləri ilə əlaqələndirilir [16, s.6; 17, s.21; 18, s.24; 19]. Bununla belə, müasir mərhələdə bu predmet daha geniş izah

olunmalıdır: tibb hüququ fərdin sağlamlıq statusunun hüquqi müdafiəsi, tibbi risklərin idarə olunması və sosial dövlətin səhiyyə sahəsində ölçülə bilən öhdəlikləri sistemidir. Bu baxımdan tibb hüququnun predmeti üç səviyyədə müəyyən edilməlidir. Birinci səviyyə ictimai sağlamlığın qorunmasıdır: sanitariya-epidemioloji təhlükəsizlik, immunoprofilaktika, ətraf mühitin sağlamlığa təsiri və dövlətin preventiv tədbirləri [6]. İkinci səviyyə fərdi tibbi xidmət münasibətləridir: diaqnostika, müalicə, reabilitasiya, məlumatlandırılmış razılıq, tibbi sirr və zərərin kompensasiyası [2; 7]. Üçüncü səviyyə biotibbi innovasiyaların tənzimlənməsidir: transplantasiya, reproduktiv texnologiyalar, genetik məlumatlar, klinik tədqiqatlar, süni intellekt, biobanklar və elektron sağlamlıq məlumatlarının idarə edilməsi [10; 11]. Məhz bu üçsəviyyəli predmet strukturu tibb qanunvericiliyinin sahəvi sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Beynəlxalq hüquqda dövlətin sağlamlıq sahəsində öhdəliyi yalnız formal qanun qəbul etməklə bitmir. Klassik beynəlxalq hüquq doktrinasında dövlət məsuliyyəti konkret öhdəliyin pozulması ilə əlaqələndirilsə də, insan hüquqları sahəsində pozitiv öhdəliklər dövlətin təşkilati, prosessual və qoruyucu funksiyalarını da əhatə edir [13, s.71]. Bu səbəbdən tibb qanunvericiliyinin effektivliyi qəbul edilmiş aktların sayı ilə deyil, insanın real tibbi yardım almaq, məlumatlandırılmaq, riskdən qorunmaq və zərər baş verdikdə müdafiə vasitəsinə çıxış əldə etmək imkanı ilə ölçülməlidir.

“Sosial-səhiyyə standartları” anlayışı bu məqalədə sağlamlıq hüququnun hüquqi təminatı üçün məcburi minimumlar sistemi kimi təklif olunur. Bu standartlar bir tərəfdən dövlətin əhəlinin sağlamlığının qorunması sahəsində ümumi öhdəliklərini, digər tərəfdən fərdin pasiyent kimi konkret müdafiə mexanizmlərini müəyyən edir. Belə yanaşmada səhiyyə xidməti xeyriyyə və ya sadə inzibati xidmət deyil, insan hüquqlarının realizə formasıdır. Təklif olunan konsepsiyanın normativ tərkibi altı elementdən ibarətdir. Birincisi, əlçatanlıq standartıdır: tibbi yardım coğrafi, maliyyə, informasiya və sosial maneələr olmadan əldə edilə bilməlidir. İkincisi, keyfiyyət standartıdır: tibbi müdaxilə sübutlu tibbə, beynəlxalq təs-

nifatlara, klinik protokollara və peşəkar kompetensiyaya əsaslanmalıdır. Üçüncüsü, bərabərlik standartıdır: yaş, cins, əlillik, sosial vəziyyət, psixi sağlamlıq statusu, miqrasiya vəziyyəti və ya iqtisadi imkanlara görə tibbi yardıma çıxış məhdudlaşdırılmamalıdır. Dördüncüsü, iştirak və razılıq standartıdır: pasiyent tibbi qərarın obyekt deyil, hüquqi iştirakçısı olmalıdır. Beşincisi, məlumat və məxfilik standartıdır: pasiyentin tibbi məlumatı həm müalicə üçün əlçatan, həm də qanunsuz dövryyədən qorunmuş olmalıdır. Altıncısı, hesabatlılıq standartıdır: tibbi zərər, yanlış diaqnoz, məcburi müdaxilə və məlumatların pozulması halları üçün effektiv inzibati, məhkəmə və kompensasiya mexanizmləri mövcud olmalıdır.

Bu elementlər ayrıca hüquqların sadalanması deyil, sosial-səhiyyə standartlarının normativ matrisini formalaşdırır. Matrisin birinci bloku maddi təminatdır: dövlət minimum tibbi xidmət paketini, ictimai sağlamlıq tədbirlərini və maliyyə əlçatanlığını təmin etməlidir. İkinci blok prosesual təminatdır: pasiyent məlumatlandırılmalı, dinlənilməli, razılığı alınmalı və şikayət mexanizminə çıxış əldə etməlidir. Üçüncü blok keyfiyyət və təhlükəsizlik təminatıdır: tibbi xidmət klinik protokollar, sübutlu tibb və risklərin idarə edilməsi əsasında göstərilməlidir. Dördüncü blok bərpaedici təminatdır: hüquq pozuntusu və tibbi zərər baş verdikdə kompensasiya, müstəqil ekspertiza və institusional öyrənmə mexanizmi işləməlidir. Məqalənin əsas konseptual yeniliyi bu dörd blokun birgə tətbiqini tibb qanunvericiliyinin sistemli islahat ölçüsü kimi təqdim etməsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 41-ci maddəsi hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququnu tanıyır. Bu norma sosial dövlət prinsipinin səhiyyə sahəsində konstitusion ifadəsidir [1, m.41]. Lakin konstitusion təminatın effektivliyi yalnız sahəvi qanunvericiliyin anlayış aparatı, institusional bölgüsü və tətbiq mexanizmləri ilə ölçülə bilər. Qanunverici sağlamlıq hüququnu bəyan etməklə kifayətlənməməli, onun əldə edilə bilən, ölçülə bilən və məhkəmə qaydasında müdafiə oluna bilən standartlarını müəyyən etməlidir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu tibb qanunvericiliyinin çərçivə aktı kimi

xüsusi əhəmiyyət daşıyır [2]. Bununla belə, Qanunda “sağlamlıq”, “pasiyent hüquqları”, “tibbi xidmətin keyfiyyəti”, “tibbi risk”, “məlumatlandırılmış razılıq”, “pasiyent təhlükəsizliyi”, “tibbi səhv” və “sosial-səhiyyə standartı” kimi əsas anlayışların sistemli tərfi verilməmişdir. Bu terminoloji boşluq hüquq tətbiqində qeyri-müəyyənlik yaradır və beynəlxalq standartların milli hüquqa integrasiyasını çətinləşdirir. Halbuki “Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsi”ndə sağlamlığın yalnız xəstəliyin olmaması deyil, fiziki, psixi və sosial rifah vəziyyəti kimi izah edilməsi tibb qanunvericiliyinin sosial komponentini normativ səviyyədə gücləndirir [20].

Azərbaycan hüququnda müsbət tendensiya kimi icbari tibbi sığortanın institusionalaşdırılması göstərilməlidir. “Tibbi sığorta haqqında” Qanun tibbi xidmətin maliyyələşdirilməsi və icbari tibbi sığorta mexanizmləri üçün əsas baza yaradır [3]. İcbari tibbi sığorta üzrə Xidmətlər Zərfi tibbi xidmətlərin növünü, həcmi və şərtlərini konkretləşdirərək sosial hüququn maddi təminatına çevrilir [4]. Lakin sığorta mexanizmi pasiyentin hüquqi statusu, xidmətin keyfiyyətinə nəzarət, müstəqil tibbi ekspertiza və kompensasiya mexanizmi ilə əlaqələndirilmədikdə yalnız maliyyə-inzibati alət kimi qalır. Buna görə icbari tibbi sığorta sosial-səhiyyə standartlarının iqtisadi təminat mexanizmi kimi yenidən konseptuallaşdırılmalıdır.

Azərbaycan səhiyyə idarəçiliyində son illərin əsas xüsusiyyəti dövlət tibb müəssisələrinin idarə edilməsi, icbari tibbi sığorta mexanizminin tətbiqi və səhiyyə xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi funksiyalarının institusional şəkildə yenidən bölüşdürülməsidir. TƏBİB modelinin formalaşdırılması dövlət tibb müəssisələrinin vahid idarəetmə çərçivəsində təşkilinə yönəlmiş mühüm mərhələ olmuşdur. Bununla yanaşı, 19 mart 2026-cı il tarixli Prezident Fərmanı ilə İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin əhalinin icbari tibbi sığortası sahəsində səlahiyyətlərinin yenidən təşkili, Dövlət Tibbi Sığorta və Ekspertiza Agentliyinin yaradılması və bir sıra hüquq və öhdəliklərin digər səlahiyyətli qurumlara ötürülməsi səhiyyə idarəçiliyinin dinamik xarakterini göstərir [8]. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” nda sə-

hiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması və rəqəmsal transformasiya prioritetlərinin göstərilməsi bu istiqamətdə normativ-siyasi baza yaradır [9]. Bununla belə, institusional yenilənmə və ya mərkəzləşmə öz-özlüyündə pasiyent hüquqlarının effektiv müdafiəsini təmin etmir. Səhiyyə Nazirliyi, dövlət tibb müəssisələrini idarə edən publik hüquqi şəxslər, icbari tibbi sığorta sistemini həyata keçirən və maliyyələşdirən qurumlar, sosial-tibbi ekspertiza və reabilitasiya institutları, özəl tibb müəssisələri və məhkəmə-tibbi ekspertiza orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsü pasiyent üçün anlaşılan hüquqi marşrut yaratmalıdır.

Mövcud normativ vəziyyətin əsas problemlərindən biri Tibb hüququnda “keyfiyyət” anlayışının hüquqi meyar kimi yetərinə inkişaf etməməsidir. Tibbi xidmətin keyfiyyəti yalnız tibbi müəssisənin lisenziyası və ya həkimin diplomu ilə ölçülə bilməz. Keyfiyyət meyarı klinik protokolların mövcudluğunu, tibbi göstərişin əsaslandırılmasını, pasiyentin məlumatlandırılmasını, müdaxilənin sənədləşdirilməsini, müalicədən sonra müşahidəni və mənfəəti baş verdikdə araşdırmanın obyektivliyini əhatə etməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan qanunvericiliyində “pasiyent təhlükəsizliyi” ayrıca hüquqi prinsip kimi təsbit edilməlidir. Pasiyent təhlükəsizliyi yalnız tibbi etika termini deyil, müasir Tibb hüququnun normativ ölçüsüdür. ÜST-nin 2021-2030-cu illər üzrə Qlobal Pasiyent Təhlükəsizliyi Fəaliyyət Planı səhiyyədə qarşısı alına bilən zərərin aradan qaldırılmasını dövlətlər, tibb müəssisələri və peşəkarlar üçün strateji vəzifə kimi müəyyən edir [41]. Bu yanaşma Azərbaycan hüququ üçün də əhəmiyyətlidir: pasiyent təhlükəsizliyi təkcə həkimin fərdi ehtiyatlılığı ilə deyil, klinik protokollar, dərman təhlükəsizliyi, infeksiya nəzarəti, insident hesabatı, tibbi sənədləşmə və sistemli öyrənmə mexanizmləri ilə təmin edilməlidir.

Məlumatlandırılmış razılıq institutunun ümumi qanunvericilik çərçivəsində sistemli şəkildə işlənməməsi həll edilməmiş suallardan biridir. Razılıq yalnız blankın imzalanması deyil, pasiyentin diaqnoz, müdaxilənin məqsədi, riskləri, alternativləri, mümkün nəticələri və imtina hüququ haqqında anlaşıqlı formada məlumat almasıdır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Glass v. the United Kingdom*, *V.C. v. Slovakia* və *Mayboroda v. Ukraine* işlərində formalaşdırdığı yanaşma göstərir ki, tibbi müdaxilənin qanuniliyi pasiyentin bədən toxunulmazlığına və şəxsi həyatına hörmətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır [30; 31; 32]. Azərbaycan qanunvericiliyində bu prinsip ümumi tibbi fəaliyyət standartı kimi deyil, daha çox ayrı-ayrı normativ fraqmentlərdə ifadə olunur. Ona görə məlumatlandırılmış razılığın məzmunu, forması, istisnaları, yetkinlik yaşına çatmayanlar və məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərlə bağlı qaydaları vahid maddələr sistemində müəyyən edilməlidir.

Ən vacib və xüsusi yanaşma tələb edən məsələlərdən biri də psixi sağlamlıq sahəsində azadlıq və ləyaqət təminatları ilə bağlıdır. “Psixiatriya yardımı haqqında” Qanunun psixi pozuntunun diaqnostikası və müalicəsinin müasir üsullara və beynəlxalq təsnifata uyğun aparılmasını tələb etməsi tibb hüququnda beynəlxalq standartlara istinadın müsbət nümunəsidir [5]. Lakin məcburi yerləşdirmə və məcburi müalicə insan hüquqları baxımından xüsusi risklidir. Avropa Şurasının psixi sağlamlıq üzrə məhkəmə təcrübəsində məcburi yerləşdirmə yalnız qanuni əsas, tibbi zərurət, müstəqil rəy, məhkəmə nəzarəti və dövrü baxış mexanizmləri olduqda legitim hesab edilir [29]. Azərbaycan üçün bu sahədə əsas normativ vəzifə “ən az məhdudlaşdırıcı müdaxilə”, “müstəqil hüquqi yardım”, “pasiyentin dinlənilmək hüququ” və “müalicə planında iştirak” prinsiplərinin açıq qanun normasına çevrilməsidir.

Psixi sağlamlıq sahəsində islahat yalnız milli qanunvericiliyin prosessual sərtləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya şəxsin hüquq subyektliliyinin tanınmasını, dəstəklənən qərarverməni və diskriminasiyasız xidmətə çıxışı tələb edir [22]. Bu mövzu Azərbaycan kontekstində də ayrıca əhəmiyyət daşıyır, R. Səmədovun tədqiqatı psixi pozuntu əsasında azadlıqdan məhrum etmə praktikalarının beynəlxalq standartlarla müqayisədə ciddi hüquqi və institusional problemlər doğurduğunu göstərir [12, s.7-8]. Eyni istiqamətdə BMT xüsusi məruzəçilərinin hesabatlarında psixiatriya müəssisələrində məcburi müdaxilənin,

izolyasiyanın və qeyri-könüllü müalicənin insan ləyaqəti və işgəncənin qadağan edilməsi kontekstində qiymətləndirilməsi zəruriliyi vurğulanır [37, 38, 39]. Minkovitz isə hüquq əsaslı psixi sağlamlıq modelində məcburi psixiatriya qanunlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini müdafiə edir [36, s.169-170].

Növbəti həllini tapmayan məsələ tibbi məlumatların rəqəmsallaşması ilə bağlıdır. Səhiyyə Nazirliyinin rəqəmsal sağlamlıq ekosistemi, elektron resept və vahid tibbi məlumatlar sistemi üzrə təşəbbüsləri səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı və davamlılığı üçün müsbət istiqamətdir [11]. Lakin rəqəmsal səhiyyə yalnız texnoloji layihə kimi deyil, informasiya hüququ, fərdi məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və pasiyentin məlumat üzərində nəzarəti məsələsi kimi tənzimlənməlidir. Elektron sağlamlıq məlumatlarının toplanması, saxlanması, emalı, anonimləşdirilməsi, tədqiqat məqsədilə istifadəsi və üçüncü şəxslərə ötürülməsi üçün xüsusi “tibbi məlumatların hüquqi rejimi” yaradılmalıdır. Dərman vasitələri və klinik tədqiqatlar sahəsində pasiyent təhlükəsizliyinin ümumi tibb hüququ konsepsiyasına tam inteqrasiya olunmaması da bu çərçivədə həllini gözləyən problemlərdən biri hesab oluna bilər. “Dərman vasitələri haqqında” qanunvericilik və əczaçılıq fəaliyyəti üzrə normativ baza dərman dövriyyəsinin inzibati-nəzarət mexanizmlərini müəyyən etsə də, dərman təhlükəsizliyi pasiyentin hüququ kimi ifadə edilməlidir [10]. Farmakologiya, əlavə təsirlərin məcburi bildirilməsi, klinik tədqiqatlarda etik komitələrin müstəqilliyi və tədqiqat iştirakçılarının sığortalanması tibb hüququnun mərkəzi elementlərindən biri olmalıdır.

Nəhayət, növbəti məsələ tibb hüququnda məsuliyyət modelinin əsasən retrospektiv və mübahisəli xarakter daşmasıdır. Tibbi zərər baş verdikdən sonra pasiyent əksər hallarda məhkəmə iddiası, cinayət-hüquqi müraciət və ya inzibati şikayət yolları arasında qalır. Bu mexanizmlər vacibdir, lakin səhiyyə sisteminin öyrənmə və risklərin qarşısının alınma funksiyasını əvəz etmir. Azərbaycan üçün ayrıca pasiyent təhlükəsizliyi reyestri, anonim və ya qorunan insident bildirişi, müstəqil tibbi ekspertiza komissiyası və məhkəməyə qədər sürətli kompensasiya mexanizmi yaradıl-

malıdır. Belə mexanizm tibb işçilərini avtomatik cəzalandırmaq məqsədi daşımamalı, sistem səhvlərinin təkrar edilməməsinə xidmət etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında normayaratmanın hazırkı mərhələsi səhiyyə idarəçiliyinin funksional yenilənməsi ilə xarakterizə olunur. Lakin funksional yenilənmə hüquqi sistemləşdirmə ilə müşayiət edilmədikdə normativ aktlar arasında daxili əlaqə zəifləyir. Məsələn, icbari tibbi sığortanın maliyyə mexanizmləri, dövlət tibb müəssisələrinin idarəçiliyi, özəl tibb fəaliyyəti, dərman təhlükəsizliyi və elektron sağlamlıq məlumatları müxtəlif aktlarda tənzimlənsə də, pasiyentin hüquqi statusu bu aktları birləşdirən ümumi mərkəz kimi hələ tam formalaşmamışdır. Buna görə Azərbaycan tibb hüququnun bugünkü əsas vəzifəsi yeni qanunların sayını artırmaq deyil, mövcud aktları vahid sosial-səhiyyə standartları sisteminə daxil etməkdir.

Normayaratmanın əsas çatışmazlıqlarından biri tibbi xidmətin nəticəsini deyil, daha çox təşkilati proseduru tənzimləməsidir. Tibb hüququnda lisenziyalasdırma, tabelik, maliyyələşdirmə və tarifləşdirmə vacibdir, lakin bunlar pasiyentin gündəlik hüquqi təhlükəsizliyini tam təmin etmir. Pasiyentin hüquqi baxımdan ehtiyac duyduğu əsas təminatlar tibbi qərarın izahı, alternativlərin göstərilməsi, sənəd dövriyyəsinin şəffaflığı, tibb işçisinin məsuliyyət sərhədi, ekspertiza obyektivliyi və pozulmuş hüququn bərpası mexanizmidir. Bu elementlər birbaşa qanun səviyyəsində göstərilmədikdə tibbi xidmətin keyfiyyəti inzibati nəzarət predmeti kimi qalır, hüquqi müdafiə predmeti kimi formalaşmır.

Regionlararası əlçatanlıq və sosial bərabərlik ayrıca normativ problem kimi qiymətləndirilməlidir. İcbari tibbi sığorta ölkə üzrə vahid maliyyə mexanizmi yaratsa da, real əlçatanlıq yalnız xidmətin zərflə daxil olması ilə ölçülə bilməz. Tibbi kadrların regional bölgüsü, yüksəkixtisaslı xidmətlərin paytaxtda cəmlənməsi, diaqnostik avadanlığa çıxış, nəqliyyat xərcləri, elektron qeydiyyatdan istifadə imkanları və tibbi informasiyanın sadə dildə təqdim edilməsi də sağlamlıq hüququnun faktiki həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Buna görə qanunvericilikdə “coğrafi əlçatanlıq” və “sosial həssas qruplar üçün adaptasiya edilmiş

xidmət” ayrıca hüquqi meyar kimi qəbul edilməlidir. Özəl tibb fəaliyyəti ilə dövlət səhiyyə sistemi arasında hüquqi koordinasiya da mühüm məsələdir. Özəl tibb müəssisələrinin icbari tibbi sığorta üzrə Xidmətlər Zərfinə cəlb edilməsi və dövlət sifarişli xidmətlərin göstərilməsi pasiyent üçün imkanları genişləndirə bilər. Lakin özəl sektorun iştirakı pasiyent hüquqlarının vahid standartlara tabe edilməsini tələb edir. Dövlət və özəl tibb müəssisələri üçün məlumatlandırılmış razılıq, tibbi sənədlərin verilməsi, şikayətə baxılma müddəti, infeksiya nəzarəti, klinik protokol və zərərin kompensasiyası baxımından fərqli hüquqi rejimlərin mövcudluğu yolverilməzdir. Pasiyent hüquqları mülkiyyət formasından asılı olmayan ümumi standart olmalıdır.

Həkimlərin hüquqi statusu və peşə müstəqilliyi pasiyent hüquqları konsepsiyasına qarşı qoyulmamalıdır. Pasiyent hüquqlarının gücləndirilməsi tibb işçilərinin hüquqlarını zəiflətməməli, əksinə, peşə fəaliyyətinin proqnozlaşdırıla bilən hüquqi mühitini yaratmalıdır. Həkim tibbi göstərişə əsaslanan qərar qəbul etdikdə inzibati təzyiqdən, əsassız cinayət-hüquqi təqibdən və qeyri-müəyyən məsuliyyət standartlarından qorunmalıdır. Bunun üçün “tibbi səhv”, “peşə riski”, “ehtiyatsızlıq”, “kobud səhlənkarlıq”, “sistem çatışmazlığı” və “tibbi nəticənin obyektiv qaçılmazlığı” kimi anlayışlar qanunvericilikdə fərqləndirilməlidir. Bu fərqləndirmə həm pasiyentin hüquqlarını, həm də həkimin peşə təhlükəsizliyini təmin edir. Tibbi fəaliyyətin riskli xarakteri məsuliyyətsizliyə əsas vermir, lakin hər mənfi klinik nəticənin cinayət-hüquqi müstəviyə keçirilməsi də hüquqi baxımdan düzgün deyil. Cinayət hüququ “ultima ratio” kimi yalnız pasiyentin həyat və sağlamlığına yönəlmiş qəsd, kobud səhlənkarlıq, peşə standartlarına açıq-aşkar etinasızlıq və ya qanunla qadağan edilmiş tibbi müdaxilə hallarında tətbiq edilməlidir. Adi peşə riski, klinik qeyri-müəyyənlik və tibbi nəticənin obyektiv qaçılmazlığı isə ilk növbədə mülki-hüquqi kompensasiya, sığorta və tibb müəssisəsinin institusional məsuliyyəti çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşma pasiyentin pozulmuş hüququnun bərpası ilə həkimin əsassız kriminal təqibdən müdafiəsi arasında hüquqi balans yaradır.

Tibbi məsuliyyətin belə diferensial modeli müdafiəvi tibb fenomeninin qarşısını almaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Həkim hər yüksək riskli müdaxilənin sonradan cinayət işi ilə nəticələnməyindən ehtiyat etdikdə ağır pasiyentlərin qəbulundan yayınma, müdaxiləni gecikdirmə, artıq analiz və konsultasiyalara yönləndirmə və ya pasiyenti başqa müəssisəyə göndərmə meyilləri arta bilər. Bu isə pasiyentin müdafiəsinə deyil, vaxtında və keyfiyyətli tibbi yardım almaq hüququnun zəifləməsinə gətirib çıxarır. Buna görə tibbi hüquq siyasətində cəza mərkəzli modeldən təhlükəsizlik, kompensasiya və sistemli öyrənmə modelinə keçid əsas istiqamət olmalıdır. Tibbi mübahisələrin həllində ekspertiza institutunun gücləndirilməsi ayrıca əhəmiyyət daşıyır. Məhkəmə hüquqi qiymətləndirmə aparsa da, faktiki əsas çox vaxt ekspert rəyindən asılı olur. Ekspertizanın müstəqilliyi, ekspertlərin ixtisaslaşması, maraqlar toqquşmasının qarşısının alınması, tərəflərin sual vermək və alternativ ekspertiza təqdim etmək imkanları qanunla daha aydın müəyyən edilməlidir. Tibbi ekspertiza yalnız məhkəmənin texniki köməkçisi deyil, pasiyent hüquqlarının və həkim peşə azadlığının balanslaşdırılması mexanizmidir.

Bioetika komitələrinin hüquqi statusu da yəni-dən qiymətləndirilməlidir. Klinik tədqiqatlar, reproduktiv texnologiyalar, transplantasiya, genetik testlər və tibbi süni intellekt kimi sahələrdə əvvəlcədən etik-hüquqi qiymətləndirmə aparılmadan sonradan məsuliyyət mexanizmi kifayət etmir. Bioetika komitələri yalnız məsləhətçi qurum kimi deyil, müəyyən hallarda məcburi rəy verən, maraqlar toqquşmasını yoxlayan, pasiyentin və tədqiqat iştirakçısının hüquqlarını qoruyan institusional mexanizm kimi tanınmalıdır. Bu sahədə Avropa standartlarının əsas ideyası elmi tərəqqinin insan ləyaqəti və şəxsi həyat üzərində üstünlük əldə etməməsidir.

Azərbaycan qanunvericiliyində normativ qiymətləndirmənin gücləndirilməsi üçün “Tibb hüququ üzrə tənzimləyici təsir analizi” institutu da təklif edilə bilər. Hər bir yeni tibb və səhiyyə aktı qəbul edilərkən onun pasiyent hüquqlarına, büdcə yükünə, regional bərabərliyə, tibb işçilərinin peşə statusuna, fərdi məlumatların qorunmasına və

həssas qruplara təsiri ayrıca qiymətləndirilməlidir. Belə analiz normayaratmanı hüquqi proqnozlaşdırma alətinə çevirir və sonradan tez-tez edilən parçalı dəyişikliklərin sayını azalda bilər. Beynəlxalq hüquq bu problemlərin həlli üçün yalnız xarici nümunə deyil, Azərbaycan hüquq sisteminin konstitusion strukturunda nəzərə alınmalı normativ mənbədir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsi beynəlxalq müqavilələri qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanıyır [1, m.148]. “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsi sağlamlıq hüququnu ən yüksək mümkün fiziki və psixi sağlamlıq səviyyəsinə çatmaq hüququ kimi formalaşdırır [21, m.12]. BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitəsinin 14 sayılı Ümumi Şərhi bu hüququn əlçatanlıq, mövcudluq, qəbul ediləbirlənlik və keyfiyyət elementləri ilə ölçülməsini tələb edir [42]. Bu dördlü meyar təklif olunan sosial-səhiyyə standartları konsepsiyasının beynəlxalq insan hüquqları bazasını təşkil edir.

Biotibb sahəsində Avropa Şurasının “İnsan hüquqları və biotibb haqqında” Oviedo Konvensiyası mühüm model sənəddir. Konvensiyanın 1-ci maddəsi insan ləyaqəti, kimlik və ayrı-seçkilik olmadan hüquqların qorunması prinsipini, 2-ci maddəsi isə insanın maraq və rifahının cəmiyyətin və elmin müstəsna maraqlarından üstünlüyünü təsbit edir [23, m.1-2]. Konvensiyanın 3-cü maddəsi səhiyyəyə ədalətli çıxışı, 5-ci maddəsi məlumatlandırılmış razılığı, 10-cu maddəsi şəxsi həyat və sağlamlıq məlumatlarına dair hüquqları müəyyən edir. Konvensiyanın əlavə protokolları isə klonlaşdırma, transplantasiya, biotibbi tədqiqat və genetik testləndirmə sahələrində insan hüquqları yönümlü tənzimləmə modelini genişləndirir [24]. Azərbaycan Respublikasının bu Konvensiyanın tərəfi olmaması onun prinsiplərindən müqayisəli və normativ model kimi istifadə edilməsini istisna etmir, əksinə, milli tibb qanunvericiliyinin modernləşdirilməsi üçün bu sənəd hüquqi oriyentir kimi qiymətləndirilməlidir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi tibbi müdaxiləni yalnız səhiyyə məsələsi kimi deyil, Konvensiyanın 2-ci, 3-cü, 5-ci və 8-ci maddələri çərçivəsində dövlətin pozitiv öhdəlik-

ləri kimi qiymətləndirir. Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal işində Məhkəmə tibbi ləqəydlilikə bağlı dövlətin maddi və prosessual öhdəliklərini struktur çatışmazlıqlar və effektiv araşdırma kontekstində izah etmişdir [33]. Bu yanaşma Azərbaycan üçün mühümdür: hər bir tibbi səhv avtomatik olaraq insan hüquqları pozuntusu olmasa da, sistemli çatışmazlıq, həyat qurtaran yardımdan imtina, effektiv araşdırmanın olmaması və kompensasiya mexanizminin qeyri-effektivliyi dövlətin pozitiv öhdəlikləri məsələsini yaradır. Müqayisəli hüquq göstərir ki, uğurlu səhiyyə islahatları yalnız maliyyələşdirmə artımı ilə deyil, idarəetmə fəlsəfəsinin dəyişməsi ilə nəticə verir. Böyük Britaniyada “Milli Səhiyyə Xidməti haqqında” 2006-cı il tarixli Qanun (*National Health Service Act*) və “Səhiyyə və Sosial Xidmətlər haqqında” 2022-ci il tarixli Qanun (*Health and Care Act*) səhiyyə və sosial qayğı sektorlarının inteqrasiyası istiqamətində hüquqi əsasları gücləndirmişdir [25; 26]. “Səhiyyə və Sosial Xidmətlər haqqında” 2022-ci il tarixli Qanun inteqrasiya olunmuş qayğı sistemlərinə hüquqi status verməklə, səhiyyə xidmətlərinin parçalanmasını azaltmaq və yerli səhiyyədə ehtiyacları əsaslanan planlaşdırmanı gücləndirmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan üçün bu model o baxımdan əhəmiyyətlidir ki, tibbi yardım sosial xidmətlərdən, reabilitasiyadan və uzunmüddətli qayğıdan ayrıldıqda sağlamlıq hüququ formal xarakter daşıyır.

Norveç Krallığının “İctimai səhiyyə haqqında” 2011-ci il tarixli Qanunu (*Lov om folkehelsearbeid*) modeli daha geniş normativ nəticə verir. Bu Aktın məqsədi ictimai sağlamlığı təşviq edən, sağlamlıq bərabərsizliyini azaldan və sosial determinantları nəzərə alan cəmiyyət inkişafına töhfə verməkdir [27]. Norveç təcrübəsinin əsas uğurlu tərəfi sağlamlığın yalnız Səhiyyə Nazirliyinin sektorial funksiyası kimi deyil, bütün dövlət siyasətlərində nəzərə alınmalı prinsip kimi qəbul edilməsidir. Azərbaycan qanunvericiliyində də “sağlamlıq bütün siyasətlərdə” prinsipi sosial-iqtisadi inkişaf, urbanizasiya, əmək təhlükəsizliyi, ətraf mühit, qida təhlükəsizliyi, təhsil və rəqəmsal transformasiya sahələrinə inteqrasiya edilməlidir.

Danimarka təcrübəsi pasiyent təhlükəsizliyi və

səhiyyə məlumatlarının idarə edilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Danimarka hüququnda tibbi hadisələrin bildirilməsi və sistem səviyyəsində öyrənmə mexanizmləri səhiyyə keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir, pasiyent təhlükəsizliyi haqqında yanaşma tibbi səhvin yalnız fərdi təqsir kimi deyil, həm də təşkilati risk kimi araşdırılmasını tələb edir [28]. Eyni zamanda, Danimarka Səhiyyə Məlumatları Agentliyinin fəaliyyəti göstərir ki, rəqəmsal səhiyyə infrastrukturunun səmərəliliyi məlumatların hüquqi rejimi, pasiyentin çıxış hüququ və dövlət nəzarəti ilə birgə qurulduqda real nəticə verir [35].

Fransa təcrübəsində 4 mart 2002-ci il tarixli “Pasiyent hüquqları və səhiyyə sisteminin keyfiyyəti haqqında” Qanun “səhiyyə demokratiyası” ideyasını hüquqi kateqoriyaya çevirmişdir [34]. Bu Qanunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, pasiyent tibbi qərarın passiv obyekt deyil, məlumat almaq, razılıq vermək, tibbi sənədlərə çıxış əldə etmək və zərərin kompensasiyasını tələb etmək hüququ olan şəxs kimi tanınır. Azərbaycan qanunvericiliyi üçün bu model “Pasiyent hüquqları haqqında” ayrıca Qanunun və ya “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun yeni redaksiyasının qəbul edilməsini əsaslandırır.

Azərbaycan Respublikası üçün normativ islahat modeli fragmentar dəyişikliklər deyil, sosial-səhiyyə standartları əsasında sistemli kodifikasiya olmalıdır. Bu məqsədlə bir neçə istiqamətin müəyyənəşdirilməsi, terminoloji anlayışların sistemləşdirilməsi və yenilənməsi məqsədmüvafiq hesab olunur. Qanunvericilikdə “sağlamlıq”, “pasiyent”, “tibbi xidmət”, “tibbi müdaxilə”, “məlumatlandırılmış razılıq”, “tibbi risk”, “pasiyent təhlükəsizliyi”, “tibbi səhv”, “tibbi sirr”, “biotibbi tədqiqat”, “tibbi məlumat” və “sosial-səhiyyə standartı” anlayışları ayrıca maddədə təsbit edilməlidir. Bu terminlər yalnız nəzəri dəqiqlik üçün deyil, məhkəmə və inzibati təcrübədə hüquqi qiymətləndirmənin vahidləşdirilməsi üçün zəruridir.

Digər istiqamət pasiyent hüquqlarının prosedural təminatıdır. Hər bir pasiyentin məlumat almaq, aydın və könüllü razılıq vermək, tibbi müdaxilədən imtina etmək, ikinci tibbi rəy almaq, tibbi sənədlərinə çıxış əldə etmək, tibbi sirrin qorunmasını tələb etmək, müstəqil ekspertizaya mü-

raciət etmək və zərərin kompensasiyasını tələb etmək hüquqları qanunda birbaşa göstərilməlidir. Bu hüquqlar deklarativ formada deyil, müddət, prosedur, məsul orqan və müdafiə üsulu ilə birlikdə təsbit edilməlidir. Növbəti istiqamət psixi sağlamlıq hüququnun yenilənməsidir. Məcburi psixiatriya yerləşdirilməsi yalnız məhkəmə nəzarəti, müstəqil tibbi rəy, mütəmadi dövrü baxış, pasiyentin hüquqi nümayəndəyə çıxışı və ən az məhdudlaşdırıcı müdaxilə prinsipi əsasında mümkün olmalıdır. Bu sahədə əlilliyi olan şəxslərin hüquqları, ləyaqət və azadlıq hüququ birlikdə tətbiq edilməlidir. Psixiatriya yardımı sahəsində hüquqi islahat yalnız prosedurun sərtləşdirilməsi deyil, icma əsaslı xidmətlərin, könüllü yardımın və sosial reabilitasiyanın gücləndirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Biotibbi innovasiyaların qabaqlayıcı tənzimi ayrıca istiqamət kimi qəbul edilməlidir. Genetik testlər, reproduktiv texnologiyalar, transplantasiya, klinik tədqiqatlar, biobanklar, tibbi süni intellekt və sağlamlıq məlumatlarının rəqəmsal dövriyyəsi üçün risk əsaslı hüquqi rejim yaradılmalıdır. Bu rejim elmi inkişafı məhdudlaşdırmamalı, lakin insan ləyaqəti, şəxsi həyat, məlumat təhlükəsizliyi, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi və etik ekspertiza prinsiplərini üstün tutmalıdır. Hesabatlılıq və kompensasiya mexanizmi islahat modelinin ayrıca sütunu olmalıdır. Tibbi zərərin araşdırılması üçün yalnız məhkəmə iddiası modeli kifayət deyil. Xüsusi tibbi ombudsman, pasiyent təhlükəsizliyi reyestri, məcburi insident hesabatı, müstəqil ekspertiza komissiyası və zərərin sürətli kompensasiyası mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Bu mexanizmlər tibb işçilərini cəzalandırmaq məqsədi daşıamalı, “ultima ratio” prinsipi və səhiyyə sisteminə risklərin təkrarlanması qarşısını alan öyrənmə mədəniyyəti ilə uzlaşdırılmalıdır.

Sonuncu istiqamət normayaratmanın institusional keyfiyyətidir. Tibb hüququ sahəsində normativ aktlar yalnız inzibati orqanların daxili ehtiyacları əsasında deyil, pasiyent birlikləri, tibb işçiləri, bioetika üzrə mütəxəssislər, hüquqşünaslar, sığorta institutu və rəqəmsal təhlükəsizlik ekspertlərinin iştirakı ilə hazırlanmalıdır. Qanun layihələri üçün sağlamlıq hüququna təsirin qiymətləndirilməsi, ayrı-seçkilik riskinin təhlili,

büdcə dayanıqlılığı və icra mexanizminin real mövcudluğu ayrıca yoxlanmalıdır. Bu, normayaratmanı formal prosedurdan hüquqi siyasət alətinə çevirə bilər.

Beləliklə, məqalədə təklif olunan “sosial-səhiyyə standartları” konsepsiyası Azərbaycan qanunvericiliyi üçün yalnız terminoloji yenilik deyil, tibb hüququnun ümumi hissəsinin yaradılması üçün normativ əsasdır. Bu konsepsiya sağlamlıq hüququnun minimum məzmununu, pasiyentin fərdi hüquqlarını, klinik keyfiyyət və təhlükəsizlik meyarlarını, tibbi məlumatların müdafiəsini və institusional məsuliyyəti vahid sistemdə birləşdirir. Onun beynəlxalq elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial hüquq doktrinası ilə tibbi hüququn pasiyent mərkəzli müdafiə mexanizmləri arasında metodoloji körpü yaradır və postsovet hüquq sistemlərində səhiyyə islahatının insan hüquqları əsaslı modelini təklif edir.

Tibb qanunvericiliyi insan hüquqlarının həyata keçirilməsində yalnız yardımçı sahə deyil, sosial dövlətin mərkəzi normativ mexanizmlərindən biridir. Sağlamlıq hüququnun effektivliyi tibbi yardımın formal mövcudluğu ilə deyil, onun əlçatanlığı, keyfiyyəti, təhlükəsizliyi, bərabərliyi və hüquqi müdafiə mexanizmləri ilə ölçülür. Məqalədə təklif olunan “sosial-səhiyyə standartları” konsepsiyası tibb hüququnun kompleks xarakterini insan hüquqları doktrinası ilə birləşdirir. Bu konsepsiya Azərbaycan Respublikasında tibb qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi, pasiyent hüquqlarının ayrıca normativ status alması, psixi sağlamlıq sahəsində məcburi müdaxilələrin sərtləşdirilmiş hüquqi nəzarətə götürülməsi, biotibbi innovasiyaların risk əsaslı tənzi və tibbi zərərin effektiv kompensasiyası üçün nəzəri və praktik əsas yaradır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə icbari

tibbi sığorta, dövlət tibb müəssisələrinin publik hüquqi şəxs modeli əsasında idarə edilməsi, xidmətlər zərfi və rəqəmsal sağlamlıq istiqamətində atılmış addımlar müsbət institusional baza yaradır. 2026-cı ildə icbari tibbi sığorta və tibbi-sosial ekspertiza sahəsində idarəetmənin yenidən təşkili bu sistemin sabit inzibati sxem deyil, inkişaf edən hüquqi-institusional model olduğunu göstərir [8]. Lakin bu baza hüquq əsaslı pasiyent müdafiəsi ilə tamamlanmadıqda səhiyyə islahatı inzibati idarəetmə səviyyəsində qalır. Buna görə növbəti mərhələ tibbi xidmətlərin yalnız maliyyələşdirilməsi deyil, tibbi xidmətin hüquqi keyfiyyətinin, pasiyent təhlükəsizliyinin, məlumatlandırılmış razılığın və tibbi zərərin kompensasiyasının normativ təminatı olmalıdır.

Avropa ölkələrinin uğurlu təcrübəsi göstərir ki, tibb hüququnun effektiv modeli üç sütun üzərində qurulur: integrasiya olunmuş idarəetmə, pasiyent hüquqlarının qanuni statusu və sistem səhvlərindən öyrənən təhlükəsizlik mexanizmi. Böyük Britaniya səhiyyə və sosial qayğı integrasiyası, Norveç sağlamlıq bərabərsizliyinin sosial determinantlar vasitəsilə azaldılması, Danimarka pasiyent təhlükəsizliyi və tibbi məlumat idarəçiliyi, Fransa isə pasiyent hüquqları və səhiyyə demokratiyası baxımından Azərbaycan qanunvericiliyi üçün praktik model ola bilər.

Beləliklə, tibb qanunvericiliyinin gələcək inkişafı qanunların sadə siyahısının genişləndirilməsi ilə deyil, sağlamlıq hüququnun sosial-səhiyyə standartları vasitəsilə kodifikasiya edilməsi ilə təmin edilməlidir. Bu məqsədlə “Pasiyent hüquqları və tibbi fəaliyyətin sosial-səhiyyə standartları haqqında” ayrıca Qanunun qəbul edilməsi və ya “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun yeni redaksiyada qəbul edilməsi elmi və normativ baxımdan əsaslandırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. <https://e-qanun.az>
2. “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 iyun 1997-ci il, № 360-IQ. <https://e-qanun.az/framework/4078>
3. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 28 oktyabr 1999-cu il, № 725-IQ. <https://e-qanun.az/framework/80>
4. “İcbari tibbi sığorta üzrə Xidmətlər Zərfi” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə təsdiq edilmiş və dəyişdirilmiş redaksiyada. <https://e-qanun.az>, <https://its.gov.az>

5. “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 12 iyun 2001-ci il, № 142-IIQ. <https://e-qanun.az/framework/2698>
6. “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 noyabr 1992-ci il. <https://e-qanun.az>
7. “Özəl tibb fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 dekabr 1999-cu il, № 789-IQ. <https://e-qanun.az/framework/503>
8. Azərbaycan Respublikasında dövlət tibb müəssisələrinin idarə edilməsi, TƏBİB-in fəaliyyəti və əhalinin icbari tibbi sığortası sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı normativ hüquqi aktlar: “Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyinin Nizamnaməsi”, “Əhalinin icbari tibbi sığortası sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2026-cı il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/54031>, <https://president.az/az/articles/view/71960>
9. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/50013>
10. “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu sahədə əlaqəli normativ aktlar. <https://e-qanun.az>
11. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Səhiyyə sisteminin transformasiyası və rəqəmsal sağlamlıq ekosistemi üzrə rəsmi məlumatlar. <https://sehiyye.gov.az>
12. Samadov R. Deprivation of liberty on the grounds of mental disability in the Republic of Azerbaijan: the legal-practical framework in the light of international standards. PhD dissertation. University of Bristol, 2017. 386 p.
13. Броунли Я. Международное право. В двух книгах. Книга 1. М.: Прогресс, 1977. 536 с.
14. Давид Р. Основные правовые системы современности / пер. с фр., вступ. ст. В.А.Туманова. М.: Прогресс, 1988. 496 с.
15. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. 3-е изд., перераб. и доп. М.: СГА, 2003. 521 с.
16. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве: учебное и практическое пособие. М.: БЕК, 1995. 260 с.
17. Мохов А.А. Медицинское право России: учебник / отв. ред. А.А. Мохов. М.: Проспект, 2021. 498 с.
18. Глазев А.А. Медицинское право. М.: Волтерс Клувер, 2004. 202 с.
19. Стеценко С.Г. Медицинское право: учебник. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 572 с.
20. Constitution of the World Health Organization. New York, 22 July 1946, entered into force 7 April 1948. <https://www.who.int/about/governance/constitution>
21. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 December 1966, Article 12.
22. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 13 December 2006.
23. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, ETS No. 164, Oviedo, 4 April 1997.
24. Council of Europe. Oviedo Convention and its Protocols. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-and-biomedicine/oviedo-convention>
25. National Health Service Act 2006, c. 41. United Kingdom. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/41/contents>
26. Health and Care Act 2022, c. 31. United Kingdom. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/31>
27. The Norwegian Public Health Act, ACT-2011-06-24-29, entry into force 1 January 2012. Norwegian Ministry of Health and Care Services.
28. Lundgaard M. et al. The Danish patient-safety experience: the Act on Patient Safety in the Danish health care system. International Journal for Quality in Health Care, 2005.
29. Council of Europe. Report on the case-law of the European Court of Human Rights related to mental healthcare. 2023.
30. European Court of Human Rights. Glass v. the United Kingdom, no. 61827/00, Judgment of 9 March 2004.
31. European Court of Human Rights. V.C. v. Slovakia, no. 18968/07, Judgment of 8 November 2011.
32. European Court of Human Rights. Mayboroda v. Ukraine, no. 14709/07, Judgment of 13 April 2023.

33. European Court of Human Rights. Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal [GC], no. 56080/13, Judgment of 19 December 2017.
34. Law No. 2002-303 of 4 March 2002 relating to patients' rights and the quality of the health system. France.
35. The Danish Health Data Authority. Data Protection Policy and institutional functions. <https://english.sundhedsdatastyrelsen.dk>
36. Minkowitz T. Abolishing Mental Health Laws to Comply with the Convention on the Rights of Persons with Disabilities // McSherry B., Weller P. (eds.). Rethinking Rights-Based Mental Health Laws. Oxford: Hart, 2010. P. 151-178.
37. Interim Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Manfred Nowak, A/63/175, 28 July 2008.
38. Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Juan E. Méndez, A/HRC/22/53, 1 February 2013.
39. Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities, Catalina Devandas-Aguilar, A/HRC/31/62, 12 January 2016.
40. Spencer H. The Man Versus the State: With Six Essays on Government, Society and Freedom. London, 1884.
41. World Health Organization. Global Patient Safety Action Plan 2021-2030: Towards eliminating avoidable harm in health care. Geneva: WHO, 2021.
42. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 14: The right to the highest attainable standard of health, E/C.12/2000/4, 11 August 2000.

Парвина ИСМАИЛОВА

*Доктор философии по праву, преподаватель кафедры ЮНЕСКО
по правам человека и информационному праву и кафедры
Международного общего права Бакинского Государственного Университета
e-mail: parvina444@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2709-3660*

СОЦИАЛЬНО-МЕДИЦИНСКИЕ СТАНДАРТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В МЕДИЦИНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ: НОРМАТИВНАЯ КОНЦЕПЦИЯ И МОДЕЛЬ СИСТЕМНОЙ РЕФОРМЫ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается категория социально-медицинских стандартов прав человека как новая правовая концепция медицинского законодательства. Автор исходит из того, что медицинское право не может быть сведено к совокупности нормативных актов, поскольку оно регулирует реализацию права на здоровье, прав пациента, общественного здоровья, медицинских данных и биомедицинских рисков в единой системе прав человека. Проведён анализ современного состояния медицинского законодательства Азербайджанской Республики, обязательного медицинского страхования, институционального обновления в сфере управления государственными медицинскими учреждениями, цифровизации здравоохранения, права психического здоровья и безопасности пациента. Сравнительно-правовой анализ показывает значение опыта Великобритании, Норвегии, Дании и Франции для реформирования национального законодательства. В результате предлагается системная реформа законодательства о правах пациента, качестве медицинской помощи, информированном согласии, принудительном психиатрическом вмешательстве, защите медицинских данных, биомедицинских инновациях и компенсации медицинского вреда.

Ключевые слова: медицинское право, право на здоровье, социально-медицинские стандарты, права пациента, медицинская деятельность, биоэтика, обязательное медицинское страхование, медицинские данные, ВОЗ, европейские стандарты прав человека

Parvina ISMAYILOVA

*PhD in Law, Lecturer at the UNESCO Chair on
Human Rights and Information Law
and the Department of Public International Law,
Baku State University*

e-mail: parvina444@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2709-3660

**SOCIAL AND HEALTHCARE STANDARDS OF HUMAN RIGHTS IN MEDICAL LEGISLATION:
A NORMATIVE CONCEPT AND MODEL OF SYSTEMIC REFORM FOR THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN**

SUMMARY

The article substantiates social and healthcare standards of human rights as a new legal concept for medical legislation. It argues that medical law cannot be reduced to a set of statutory acts, since it regulates the right to health, patient rights, public health, medical data and biomedical risks within a unified human-rights framework. The study analyses the current state of medical legislation in the Republic of Azerbaijan, compulsory health insurance, institutional renewal in the management of public medical institutions, digital health initiatives, mental-health law and patient safety. The comparative legal analysis demonstrates the relevance of the experience of the United Kingdom, Norway, Denmark and France for national legislative reform. The article proposes systemic reform concerning patient rights, quality of medical care, informed consent, compulsory psychiatric intervention, protection of medical data, biomedical innovations and compensation for medical harm.

Keywords: *medical law, right to health, social and healthcare standards, patient rights, medical activity, bioethics, compulsory health insurance, medical data, WHO, European human-rights standards*

UOT 342.9

Lalə MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyə hüququ kafedrasının doktorantı, "Sirius" Vəkil Bürosunun vəkili, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının müəllimi
 e-mail: mammadlilala25@gmail.com
 ORCID: 0009-0000-8552-4898
 https://doi.org/10.62130/JYVL5383

İNZİBATİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA ÖHDƏLİYİN İCRAATI HAQQINDA İDDİALARA BAXILMASI ZAMANI İŞİN HALLARININ ARAŞDIRILMASI PRİNSİPİNİN TƏTBİQİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Məqalədə inzibati məhkəmə icraatının fundamental prinsiplərindən olan işin hallarının araşdırılması prinsipi və onun sübutetmə yükünün bölüşdürülməsinə təsiri təhlil edilir. Mülki məhkəmə icraatından fərqli olaraq, inzibati məhkəmə icraatında hakim işin hallarını obyektiv araşdırmaq üçün öz təşəbbüsü ilə sübutlar toplamağa borcludur və bu, tərəflər, xüsusən iddiaçı və cavabdeh arasındakı faktiki bərabərsizliyi tarazlaşdırır. Azərbaycan Respublikası və kontinental Avropa hüquq sistemində istinad olunmaqla qeyd edilir ki, hakimin fəal prosesual rolu iddiaçının sübutetmə yükünü yüngülləşdirir. Eyni zamanda məqalədə Azərbaycan Respublikası İnizibati Prosesual Məcəlləsinin müvafiq normalarına istinad edilərək, məhkəmənin yardım etmək vəzifəsinin və tərəflərin araşdırmaya kömək etmək öhdəliyinin hüquqi dövlət prinsipləri daxilində ədalətli məhkəmə mühakimə üçün fundamental şərt olduğu elmi şəkildə əsaslandırılır.

Açar sözlər: inzibati məhkəmə icraatı, sübutetmə yükü, işin hallarının araşdırılması, mülki məhkəmə icraatı, hakimin yardım etmək vəzifəsi

İnzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükünün bölgüsü və məhkəmələrin öz təşəbbüsü ilə sübut toplamaq səlahiyyəti müasir hüquqi elmdə ən çox mübahisə doğuran mövzulardandır. Bu mübahisələrin əsasını inzibati mübahisələrin özünəməxsus xarakteri, tərəflərin hüquqi statusundakı bərabərsizlik, həmçinin inzibati orqanların əlində olan sənəd və məlumatlara iddiaçıların əksər hallarda çıxış imkanlarının məhdudluğu təşkil edir. Belə bir şəraitdə ənənəvi mənada yalnız tərəflərə həvalə olunmuş vəzifəsi inzibati məhkəmə prosesində ədalətli nəticənin əldə edilməsinə mane ola bilər. Məhz buna görə də kontinental hüquq sistemində mənsub ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə Respublikasında və Almaniyada

Federativ Respublikasında inzibati məhkəmələrə işin halları üzrə sübut toplamaq səlahiyyəti verilmişdir.

Məsələyə nəzəri yanaşmalar göstərir ki, inzibati mübahisələrin mahiyyəti sübutetmə institutunun mülki prosesual hüquqdakı klassik çərçivədən kənara çıxmasını tələb edir. Əgər mülki mübahisələrdə tərəflərin bərabər prosesual imkanları nəzərə alınaraq sübutetmə yükü əsasən iddiaçı və cavabdeh arasında bölüşdürülürsə, inzibati mübahisələrdə vəziyyət fərqlidir. Burada cavabdeh tərəfi təşkil edən inzibati orqan faktiki olaraq həm publik hakimiyyətin daşıyıcısıdır, həm də çox zaman mübahisəyə dair sənəd və məlumatların yeganə daşıyıcısı olur. Bu isə iddiaçı ilə inzibati orqan arasında açıq-aydın qeyri-bərabərlik

yaradır. Belə hallarda məhkəmənin obyektiv həqiqətə çatmaq üçün müstəqil şəkildə sübut toplaması yalnız hüquq deyil, həm də vəzifə kimi ortaya çıxır.

Digər tərəfdən məhkəmənin sübut toplamaq səlahiyyəti tərəflərin sübut təqdim etmək öhdəliyini tamamilə aradan qaldırmır. Əksinə inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükü çevik şəkildə bölüşdürülür. Belə ki, bəzi hallarda iddiaçıdan ilkin faktları ortaya qoyması tələb olunur, digər hallarda isə cavabdeh inzibati orqan öz hərəkət və ya qərarının qanuniliyini əsaslandırmalıdır. Bu baxımdan sübutetmə öhdəliyi ilə bağlı yekun qərar işə baxan hakimin qiymətləndirməsinə bağlı olur və konkret işin halları ilə şərtlənir.

Hüquqi ədəbiyyatda bu məsələyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir sıra müəlliflər inzibati məhkəmə icraatında “sübutetmə” institutunun müstəqil mənada mövcud olmadığını, çünki işin həllinin əsasən məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə apardığı araşdırmalara söykəndiyini irəli sürürlər. Digər mövqeyə görə isə sübutetmə öhdəliyi tərəflərin arqumentləri ilə məhkəmənin səlahiyyətlərinin sintezindən formalaşır və bu, inzibati məhkəmə icraatının özünəməxsusluğunu təşkil edir.

Müqayisəli hüquq baxımından yanaşdıqda kontinental hüquq sistemində hakimlərə verilən geniş səlahiyyətlər onların inzibati mübahisələrdə obyektiv həqiqətə çatmaq imkanlarını artırır. Anqlo-sakson hüquq sistemində isə əksinə, hakimlər passiv mövqedə dayanır və sübut toplama tərəflərin öhdəsində qalır. Bu fərqliliklər inzibati mübahisələrdə sübutetmə öhdəliyinin hüquqi məhiyyətini, tərəflərin mövqeyinə və işin nəticəsinə təsirini daha aydın görməyə imkan verir.

Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükünün müəyyənləşdirilməsi təkcə prosesual texniki məsələ deyil, eyni zamanda ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin olunması, tərəflərin hüquqlarının müdafiəsi və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin qanuniliyinin yoxlanılması baxımından fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzu həm nəzəri baxımdan, həm də məhkəmə praktikasında əhəmiyyətli araşdırma predmetidir.

İşin hallarının araşdırılması prinsipinə uyğun olaraq sübutetmə vəzifəsinin bölüşdürülməsi. Məhkəmələrin öz təşəbbüsü ilə araşdırma aparmaq və sübutları toplamaq səlahiyyətinə malik olması öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılarkən sübutetmə yükünün əvvəlcədən sərt qay-

dada müəyyən edilmədiyini göstərir. Bu kateqoriya işlərdə sübutetmə yükünün kimə aid olacağı konkret mübahisənin xüsusiyyətləri, işin faktiki halları və tərəflərin təqdim etdiyi məlumatların xarakteri nəzərə alınmaqla hakim tərəfindən ayrıca müəyyən edilir. Bu səbəbdən bəzi hallarda sübutetmə vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşə bilər, digər hallarda isə bu yük cavabdeh inzibati orqana aid edilə bilər. Daha geniş yanaşma tətbiq edildikdə isə, inzibati məhkəmənin özü də faktların müəyyən edilməsi prosesində aktiv rol oynadığından, sübutetmənin subyektivi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə yükü yalnız tərəflər arasında deyil, həm də məhkəmənin faktları aydınlaşdırmaq vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq iddiaçı, inzibati orqan və məhkəmə arasında funksional şəkildə bölüşdürülür. Məhkəmənin faktları aydınlaşdırmaq öhdəliyi bir çox hallarda tərəflərin sübutetmə yükünü yüngülləşdirir, lakin bu hal tərəflərin öz iddialarını əsaslandırmaq məsuliyyətini tam aradan qaldırmır [8, s.6].

Bu baxımdan sübutetmə vəzifəsinin konkret olaraq hansı tərəfə aid olduğunu müəyyən etmək məhkəmənin prosesual səlahiyyətlərinə daxildir [3, s.197]. Məhkəmə bu məsələ üzrə qiymətləndirmə aparmaq imkanına malikdir və işin hallarını nəzərə alaraq sübutetmə yükünü tərəflər arasında müəyyən edir. Bunun nəticəsində sübutetmə yükünün hansı tərəfin üzərinə düşməsi müəyyən olunur və bu, eyni zamanda tərəflərdən hansının prosesual baxımdan daha həssas mövqedə olacağını da müəyyən edir [4, s.19].

Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə anlayışı klassik mülki prosesdəki dar mənadan fərqli olaraq daha geniş məzmunla malikdir və yalnız tərəflərin sübut təqdim etməsi ilə məhdudlaşmır. Bu anlayışın əsas məqsədi mübahisənin düzgün və obyektiv həlli üçün iş üzrə faktların hərtərəfli şəkildə aydınlaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Anqlo-sakson hüquq sistemində sübutetmə standartı məsələsi hüquq nəzəriyyəsində geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu hüquq sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrlə kontinental hüquq sisteminin tətbiq olunduğu ölkələr arasında, xüsusilə inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükünün müəyyən edilməsi və sübutetmə standartının tətbiqi baxımından əhəmiyyətli fərqlər müşahidə edilir. Bəzi hüquqi mənbələrdə qeyd olunur ki,

kontinental hüquq sistemində sübutetmə yükünün konkret olaraq kimə aid edilməsi və faktların hansı səviyyədə sübut edilməli olması məsələsinə nisbətən az diqqət yetirilmişdir. Bu yanaşmanın əsas səbəblərindən biri kontinental hüquq sisteminə müxtəlif hüquq sahələri üzrə fərqli sübutetmə standartlarının müəyyən edilməməsi və bütün məhkəmə icraatları üçün vahid sübutetmə meyarının qəbul edilməsi ilə izah olunur [2, s.244].

Kontinental hüquq sistemində bu vahid meyar hakim vicdanı qənaəti ("intime conviction") prinsipi ilə ifadə olunur və bu prinsip mülki, cinayət və inzibati mübahisələr arasında fərq qoyulmadan tətbiq edilir [3, s.469]. Bu yanaşmaya əsasən hakim təqdim edilmiş sübutları sərbəst qiymətləndirir və iş üzrə faktların mövcudluğu barədə nəticəyə öz daxili inamına əsaslanaraq gəlir.

Bunun əksinə olaraq, anqlo-sakson hüquq sistemində sübutetmə standartları dərəcələndirilmiş şəkildə tətbiq olunur və işin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif sübutetmə meyarlarından istifadə edilir. Bu hüquq sistemində inzibati mübahisələrə baxılması zamanı hakim, bir qayda olaraq, passiv mövqe tutur və sübutların toplanması təşəbbüsü əsasən tərəflərin üzərinə düşür. Hakim müstəqil qaydada sübut toplamaq səlahiyyətinə malik olmur və qərarını tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar əsasında verir.

Kontinental hüquq sistemində isə fərqli yanaşma mövcuddur. Bu sistemdə hakimə iş üzrə faktların müəyyən edilməsi məqsədilə müstəqil sübut toplamaq səlahiyyəti verilmişdir. Hakim yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda işin obyektiv həlli üçün zəruri hesab etdiyi sübutların əldə edilməsini təşəbbüs qaydasında təmin edə bilər və bütün sübutları sərbəst qiymətləndirərək faktların mövcudluğu barədə vicdanı qənaətinə əsasən qərar qəbul edir. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12.2-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır. Həmin normaya əsasən məhkəmə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsatəti əsasında əlavə sübutların toplanmasını təmin etməyə borcludur [1].

Oxşar qayda Türkiyə Respublikasının "İnzibati məhkəmə icraatı haqqında" Qanununun 20.1-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normaya əsasən Danıştay (ali inzibati məhkəmə), bölgə inzibati məhkəmələri, inzibati və vergi məhkəmələri baxdıqları işlər üzrə bütün zəruri

araşdırmaları öz təşəbbüsləri ilə aparmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Məhkəmələr işin düzgün həlli üçün tələb olunan sənədlərin təqdim edilməsini və digər zəruri məlumatların verilməsini tərəflərdən və aidiyyəti qurumlardan tələb edə bilərlər. Eyni zamanda Almaniya Federativ Respublikasının "İnzibati məhkəmə icraatı haqqında" Qanununun 86.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmə işin hallarını öz təşəbbüsü ilə araşdırmalı və bu prosesə tərəfləri də cəlb etməlidir. Bu norma məhkəmənin yalnız tərəflərin təqdim etdiyi materiallarla kifayətlənməməli olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Hakimə müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətinin verilməsi yalnız inzibati orqanın fəaliyyətinə nəzarətin təmin edilməsinə deyil, eyni zamanda tərəflər arasında mövcud ola biləcək faktiki və prosessual qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu, xüsusilə inzibati mübahisələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki belə mübahisələrdə bir tərəf adətən daha çox informasiya və resurslara malik olan inzibati orqan olur. Məhkəmənin aktiv mövqeyi bu qeyri-bərabərliyin balanslaşdırılmasına və iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

İnzibati məhkəmələrin sübutların toplanması ilə bağlı müstəqil səlahiyyətə malik olması ilə tərəflərin sübutetmə vəzifəsi arasında müəyyən gərginliyin mövcud olduğu barədə fikirlər hüquq ədəbiyyatında geniş müzakirə olunur. Bu yanaşmaya əsasən, inzibati məhkəmə icraatında məhkəmənin faktların müəyyən edilməsində aktiv rol oynaması səbəbindən klassik mənada "sübutetmə yükü" institutunun mövcudluğu sual altına alına bilər [5, s.566]. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu iki prinsip bir-birinə zidd olmaqdan daha çox, qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. İnzibati məhkəmə icraatında faktların müəyyən edilməsi prosesi tərəflərin təqdim etdiyi arqumentlər və sübutlarla məhkəmənin araşdırma aparmaq səlahiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır və bu münasibət konkret işin hallarından asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edə bilər.

Praktikada tez-tez rast gəlinən hallardan biri ondan ibarətdir ki, iddiaçı inzibati orqanın müəyyən hərəkəti həyata keçirməkdən imtina etməsi barədə yalnız rəsmi məktubla tanış olur və digər zəruri sənədlərə çıxış imkanına malik olmur. Belə vəziyyətdə iddiaçının arqumentlərinin təsdiqi üçün tələb olunan sübutların əldə edilməsi məhkəmənin təşəbbüsü ilə inzibati orqana ünvanla-

nan sorğular vasitəsilə mümkün olur [6, s.36]. Bu halda məhkəmə sübutların araşdırılması prinsipini rəhbər tutaraq inzibati orqandan mübahisə ilə bağlı bütün zəruri məlumat və sənədlərin təqdim edilməsini tələb edə bilər. Xüsusilə inzibati orqan iddiaçının irəli sürdüyü arqumentləri təkzib etmədikdə, məhkəmə müvafiq sənədlərin təqdim edilməsini tələb etməklə işin faktiki hallarını aydınlaşdırmaq imkanına malikdir [6, s.32].

Bu prinsip çərçivəsində məhkəmə yalnız tərəflərdən deyil, həm də digər səlahiyyətli orqan və qurumlardan mübahisənin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün məlumat və sənədlərin təqdim edilməsini tələb edə bilər və zəruri hesab etdiyi hallarda araşdırmaları öz təşəbbüsü ilə həyata keçirə bilər. Bu səlahiyyət yalnız məhkəmənin hüququ deyil, eyni zamanda onun prosesual vəzifəsi kimi də qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasının inzibati prosesual qanunvericiliyi də bu yanaşmanı təsbit etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 60-cı maddəsinə əsasən inzibati orqanlar məhkəmənin tələb etdiyi sənədləri, aktları və digər zəruri məlumatları təqdim etməyə borcludurlar. Bu öhdəlik, hətta müəyyən hallarda ictimai maraqların qorunması ilə bağlı məhdudiyyətlərə və ya məlumatların məxfi xarakter daşmasına baxmayaraq, məhkəmənin işin hallarını aydınlaşdırmaq səlahiyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır [7, s.120].

Bu səbəbdən inzibati məhkəməni yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar əsasında qərar qəbul edən passiv arbitraj orqanı kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz [6, s.37]. Bununla yanaşı, məhkəmənin müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətinə malik olması tərəflərin sübut etmə vəzifəsini aradan qaldırmır. Tərəflər öz iddialarını əsaslandırmaq üçün mümkün olan sübutları təqdim etməyə davam etməlidirlər və məhkəmə bu səlahiyyətindən istifadə edib-etməmə məsələsində tam sərbəst davranmamalıdır [6, s.35].

Bu baxımdan öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı iddiaçının tələbini əsaslandıran bütün sübutları təqdim edə bilməməsi avtomatik olaraq iddianın rədd edilməsi üçün əsas hesab edilə bilməz. Əgər məhkəmə sübutların araşdırılması prinsipinə uyğun olaraq apardığı araşdırma nəticəsində iddia tələbinin əsaslı olması qənaətinə gələrsə, bu halda sübut etmə yükünün bölgüsü dəyişə bilər. Belə vəziyyətdə iddiaçının

ilkin olaraq irəli sürdüyü arqumentlər kifayət qədər əsaslı hesab edilir və əksini sübut etmək vəzifəsi inzibati orqanın üzərinə düşür. Bu isə inzibati məhkəmə icraatında sübut etmə yükünün sabit deyil, işin konkret hallarından asılı olaraq dəyişə bilən dinamik xarakter daşdığını bir daha təsdiq edir.

İnzibati prosesual qanunvericiliklə hakimlərə verilmiş müstəqil sübut toplamaq səlahiyyəti eyni zamanda inzibati mübahisənin tərəfləri üçün mühüm prosesual təminat rolunu oynayır. Bu səlahiyyət məhkəməyə mübahisəni yalnız tərəflərin təqdim etdiyi materiallarla məhdudlaşmadan, işin faktiki hallarını hərtərəfli və obyektiv şəkildə araşdırmaq imkanı verir. Çünki inzibati mübahisələrdə tərəflər, xüsusilə iddiaçı bütün zəruri sənədlərə və məlumatlara çıxış imkanına malik olmaya bilər. Bu səbəbdən məhkəmənin passiv mövqe tutaraq yalnız təqdim olunmuş sübutlarla kifayətlənməsi ədalətli nəticənin əldə olunmasına mane ola bilər. Məhz bu baxımdan inzibati məhkəmə icraatı sübutların araşdırılması prinsipinə əsaslanır və məhkəmə işin düzgün həlli üçün zəruri olan bütün halların müəyyən edilməsinə yönəlmiş aktiv rol həyata keçirir. Məsələn, torpaq sahəsinin istifadəyə verilməsi haqqında inzibati aktın hüquqi qüvvəsi və mötəbərliyi, habelə iddia edilən torpaq sahəsinin koordinatlarının müvafiq inzibati aktla ayrılmış torpaq sahəsinin koordinatları ilə uyğunluğu müəyyən edildikdə, həmin inzibati aktın qəbul edildiyi vaxtda torpaq sahəsinin ayrılmasının onun hüquqi təyinatına və məqsədinə uyğun olduğu prezumpsiyası yaranır. Bu halda inzibati aktın qanuniliyinə və əsaslılığına dair ilkin ehtimal mövcud hesab edilir. Lakin bu halın əksini iddia edən tərəf, xüsusilə inzibati orqan, torpaq sahəsinin ayrılmasının qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmadığını və ya faktiki vəziyyətin inzibati aktda göstərilən məlumatlarla üst-üstə düşmədiyini irəli sürdükdə, həmin iddianın sübut edilməsi vəzifəsi inzibati orqanın üzərinə düşür.

Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatında sübutların araşdırılması prinsipi yalnız faktların müəyyən edilməsinə xidmət etmir, eyni zamanda tərəflər arasında prosesual balansın təmin olunmasına yönəlir. Bu prinsipin tətbiqi nəticəsində sübut etmə yükü işin konkret hallarından asılı olaraq tərəflər arasında dəyişə bilər və məhkəmənin aktiv araşdırma aparmaq səlahiyyəti bu prosesin obyektiv və ədalətli şəkildə həyata keçirilməsinə təminat verir.

İşin hallarının araşdırılması prinsipinin praktiki tətbiqi. İnzibati prosessual qanunvericiliyin məhkəmələrə işin hallarının araşdırılması istiqamətində müstəqillik verməsi inzibati məhkəmə icraatının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu çərçivədə hakim yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla məhdudlaşmamalı, mübahisənin düzgün və obyektiv həlli üçün zəruri olan bütün araşdırmaları həyata keçirməli, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən sübutları və məlumatları toplamalıdır. Bununla belə, qanunvericiliyin bu yanaşması inzibati məhkəmənin inzibati orqanın funksiyalarını əvəz etməsi kimi qiymətləndirilməməlidir. Əksinə, sübutların araşdırılması prinsipi inzibati məhkəməyə mübahisənin faktiki hallarını hərtərəfli müəyyən etməklə obyektiv həqiqətə nail olmaq imkanı yaradır və bu yolla qəbul edilən məhkəmə qərarlarının əsaslılığını və qanuniliyini təmin edir.

İşin hallarının araşdırılması prinsipi iddia ərizəsinin məhkəmə tərəfindən icraata qəbul edildiyi andan etibarən tətbiq olunmağa başlanır. Hakim inzibati mübahisəni icraata qəbul etdikdən sonra iddianın mümkünlüyünü müəyyən etmək məqsədilə ilkin araşdırmalar aparmağa borcludur. Bu araşdırmalar iddia ərizəsinin prosessual tələblərə uyğun olub-olmamasının, iddia tələbinin mahiyyətinin və iddiaçının hüquqi mövqeyinin qiymətləndirilməsinə xidmət edir. İşin araşdırılması prinsipinin tətbiqi və onun effektiv həyata keçirilməsi iddiaçının irəli sürdüyü tələbin məzmunundan, bu tələbin hansı məqsədə yönəldiyindən və iddia ərizəsində nə dərəcədə aydın və konkret şəkildə ifadə olunduğundan birbaşa asılıdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 46.1.3-cü maddəsində iddia ərizəsində iddia tələbinin mahiyyətinin dəqiq göstərilməsi imperativ tələb kimi təsbit edilmişdir [7, s.119].

İşin hallarının araşdırılması prinsipi yalnız iddianın predmetini təşkil edən faktiki halların müəyyən edilməsini deyil, eyni zamanda iddianın mümkünlüyü ilə bağlı digər mühüm prosessual məsələlərin də yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Buraya məhkəmənin səlahiyyətli olub-olmaması, iddiaçının subyektiv hüququnun mövcudluğu, iddianın düzgün cavabdehə yönəldilib-yönəldilməməsi, iddia müddətlərinə riayət olunması və iddia tələbinin məzmu-

nunun qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğu kimi məsələlər daxildir. Xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı hakim iddiaçının müvafiq tələbi irəli sürmək hüququnun olub-olmadığını müəyyən etməlidir.

Məsələn, bələdiyyənin qərarı ilə torpaq sahəsi iddiaçının atasına ayrılmışdırsa və iddiaçı həmin torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatı alınması tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmişdirsə, bu halda məhkəmə iddiaçının həmin tələbi irəli sürmək üçün müvafiq subyektiv hüquqa malik olub-olmadığını araşdırmalıdır. Əgər müəyyən edilərsə ki, iddiaçı həmin hüququn daşıyıcısı deyildir, bu halda iddianın mümkün sayılmaması haqqında qərar qəbul edilməlidir. Bu cür araşdırmaların aparılması həm iddiaçının məhkəmə müdafiəsi hüququnun təmin olunması, həm də üçüncü şəxslərin hüquq və qanuni mənafələrinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bəzi hallarda isə iddia tələbi düzgün cavabdehə yönəldilmir. Belə vəziyyətlərdə Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq hakim yardım etmək vəzifəsi çərçivəsində iddiaçıya müvafiq izahlar verməlidir. Lakin mövcud inzibati prosessual qanunvericilik hakimə öz təşəbbüsü ilə yeni cavabdeh cəlb etmək səlahiyyəti vermir. Bu baxımdan Türkiyənin “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanununun 14-cü maddəsi daha geniş yanaşma nümayiş etdirir. Həmin norma-ya əsasən, əgər iddia düzgün cavabdehə yönəldilməmişdirsə və ya ümumiyyətlə, cavabdeh göstərilməmişdirsə, hakim iddianın düzgün cavabdehə yönəldilməsi barədə qərar qəbul edə bilər.

Eyni zamanda hakim işin araşdırılması prinsipi çərçivəsində məhkəmənin konkret mübahisəyə baxmaq səlahiyyətinə malik olub-olmadığını da müəyyən etməlidir. Bu prinsipin vaxtında və düzgün tətbiq edilməməsi prosessual qərarların qəbul edilməsinin gecikməsinə, eləcə də qəbul edilən məhkəmə qərarlarının kifayət qədər əsaslandırılmaması riskinin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də işin hallarının araşdırılması prinsipi inzibati məhkəmə icraatının səmərəliliyinin və qəbul edilən qərarların hüquqi əsaslılığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual

Məcəlləsinin VII fəslə mülki mübahisələr üzrə faktların hansı sübut vasitələri ilə təsdiq edilə biləcəyini ətraflı şəkildə tənzimləyir və sübutların növləri, onların təqdim edilməsi və qiymətləndirilməsi qaydalarını konkret olaraq müəyyən edir. İnzibati Prosessual Məcəllədə isə sübutlara dair müddəalar daha ümumi xarakter daşıyır və inzibati mübahisələr üzrə iddiaların hansı konkret sübut vasitələri ilə əsaslandırılmalı olduğuna dair xüsusi və detallı normalar nəzərdə tutulmamışdır. Bu xüsusiyyət inzibati məhkəmə icraatında hakim rolunu daha fəal edir və işin hallarının araşdırılması prinsipinin tətbiqini zəruri edir. Belə hallarda hakim hər bir konkret mübahisənin xüsusiyyətlərini, predmetini və tərəflərin hüquqi vəziyyətini nəzərə alaraq sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi məsələsinə fərdi yanaşma tətbiq edir. İnzibati mübahisələr öz hüquqi təbiətinə görə mülki mübahisələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlər mübahisənin tərəflərində, predmetində, məqsədində və hüquqi nəticələrində özünü göstərir. İnzibati mübahisələrdə tərəflərdən biri, bir qayda olaraq, publik hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik inzibati orqan olur və mübahisə inzibati aktın qanuniliyi və ya inzibati orqanın müəyyən hərəkəti və ya hərəkətsizliyi ilə bağlı yaranır. Bu səbəbdən inzibati mübahisələrin mülki və cinayət işlərindən fərqli prosessual qaydalara tabe olması hüquqi baxımdan əsaslı hesab olunur.

Sübutların araşdırılması prinsipinə uyğun olaraq inzibati məhkəmə mübahisənin tərəfləri tərəfindən irəli sürülməmiş halları da araşdırmaq, işin düzgün həlli üçün zəruri hesab etdiyi ekspertizanı təyin etmək və əlavə sübutların toplanmasını təmin etmək səlahiyyətinə malikdir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə əsasən bu səlahiyyət yalnız məhkəməyə iddia ərizəsi təqdim edildikdən və iş icraata qəbul edildikdən sonra həyata keçirilə bilər. İddia ərizəsi təqdim edildikdən məhkəmənin inzibati orqanın fəaliyyəti ilə bağlı təşəbbüs qaydasında araşdırma aparması məhkəmənin səlahiyyət hədlərini aşması kimi qiymətləndirilməlidir.

İnzibati məhkəmənin işin hallarını hərtərəfli araşdırmaq vəzifəsi çərçivəsində sübutların tələb

edilməsi səlahiyyəti yalnız mübahisənin tərəfləri ilə məhdudlaşmır. Məhkəmə işin düzgün həlli üçün zəruri hesab etdiyi digər dövlət orqanlarından, təşkilatlardan və qurumlardan da müvafiq məlumatların və sənədlərin təqdim edilməsini tələb edə bilər. Bununla belə, hakimin sübutların toplanması ilə bağlı geniş səlahiyyətləri bütün sübutların yalnız məhkəmə tərəfindən toplanmalı olduğu kimi başa düşülməməlidir. Sübutların təqdim edilməsi vəzifəsi ilk növbədə mübahisənin tərəflərinə aiddir və məhkəmənin müdaxiləsi işin obyektiv həllinə zəruri ehtiyac yarandıqda həyata keçirilir.

Bəzi hallarda iş üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatların iddiaçıya və ya onun nümayəndəsinə təqdim edilməsi həmin məlumatların məxfi və ya şəxsi xarakter daşması səbəbindən mümkün olmur. Belə hallarda məhkəmənin sorğusu vasitəsilə həmin məlumatların əldə edilməsi təmin edilə bilər. Əgər tələb olunan sənədlərin və ya məlumatların açıqlanması qanunla qorunan maraqlara zərər vurmaq ehtimalı yaradırsa və ya həmin məlumatlar qanunvericiliyə əsasən məxfi xarakter daşıyarsa, bu halda həmin sənədlər inzibati orqan tərəfindən birbaşa məhkəməyə təqdim edilməlidir. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 60-cı maddəsinə uyğun olaraq, belə sənədlərin və məlumatların araşdırılması zərurət olduqda qapalı məhkəmə iclasında həyata keçirilə bilər. Bu yanaşma həm dövlət və ya xidməti sirrin qorunmasına, həm də mübahisənin obyektiv həllinə imkan yaradır. Eyni zamanda İnzibati Prosessual Məcəllənin 12-ci maddəsinin müddəaları həmin Məcəllənin 49.1.2-ci maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilməlidir. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 49.1.2-ci maddəsinə əsasən hakim proses iştirakçılarına təqdim etdikləri sənədləri, izahatları, vəsatətləri və etirazları dəqiqləşdirməyi, tamamlamayı və ya əlavə materialların təqdim edilməsini təklif edə bilər. Hakim, həmçinin iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən halların aydınlaşdırılması məqsədilə tərəflərə müvafiq izahat vermək və əlavə sənədlər təqdim etmək üçün müddət təyin etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu mexanizm işin daha səmərəli və operativ şəkildə araşdırılmasına xidmət edir və inzibati məhkəmə icraatının əsas məqsədi olan obyektiv

tiv və əsaslandırılmış məhkəmə qərarının qəbul edilməsinə şərait yaradır [7, s.120].

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, inzibati məhkəmənin mübahisənin düzgün həlli üçün zəruri olan bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə uyğun olaraq araşdırmaq öhdəliyinin mövcudluğu məhkəmənin proses iştirakçılarının izahatlarına, ərizələrinə, vəsatətlərinə və təqdim etdikləri sübutlara əhəmiyyət verməməsi kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, məhkəmənin işin hallarını hərtərəfli araşdırmaq vəzifəsi tərəflərin təqdim etdiyi materialların qiymətləndirilməsini və zəruri hallarda onların tamamlanmasını da ehtiva edir. Bu prinsip məhkəmənin yalnız mövcud materiallarla formal şəkildə kifayətlənməməsini, eyni zamanda mübahisənin obyektiv həlli üçün əhəmiyyətli olan bütün halların müəyyən edilməsinə yönəlmiş fəal prosesual mövqe tutmasını nəzərdə tutur [7, s.123].

Bu baxımdan inzibati məhkəmə icraatında sübutların araşdırılması prinsipi məhkəmə ilə proses iştirakçıları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsinə əsasən məhkəmə prosesinin iştirakçıları mübahisə ilə bağlı faktiki halların araşdırılmasında və sübutların toplanmasında məhkəməyə yardım etməyə borcludurlar. Bu norma tərəflərin prosesual passivlik nümayiş etdirməsinin yolverilməz olduğunu göstərir və onların mübahisənin obyektiv həllinə yönəlmiş fəaliyyət göstərməsini tələb edir.

Beləliklə, inzibati məhkəmənin sübutların araşdırılması ilə bağlı fəal rolu tərəflərin sübut etmə vəzifəsini aradan qaldırmır, əksinə bu vəzifə məhkəmə ilə proses iştirakçıları arasında funksional bölgü əsasında həyata keçirilir. Tərəflər öz mövqelərini əsaslandıran faktları və sübutları təqdim etməli, məhkəmə isə təqdim olunmuş materialları qiymətləndirməklə yanaşı, zəruri hallarda əlavə araşdırmalar aparmalı və mübahisənin obyektiv həlli üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidir. Bu yanaşma inzibati məhkəmə icraatının əsas məqsədi olan qanuniliyin təmin edilməsinə və inzibati orqanların fəaliyyətinə effektiv məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İnzibati məhkəmə icraatında sübut etmə yükünün bölgüsü və işin araşdırılması prinsipi hüquqi

dövlət anlayışının mühüm təminatlarından biridir. Hakimin öz təşəbbüsü ilə sübut toplamaq səlahiyyəti tərəflərin prosesual imkanları arasında mövcud olan mümkün qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmağa xidmət edir və obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsini asanlaşdırır. Bununla belə, bu səlahiyyət tərəflərin sübut etmə vəzifəsini aradan qaldırmır, əksinə, onu tamamlayaraq inzibati məhkəmə icraatında həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəlmiş kompleks prosesual mexanizmin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialarda sübut etmə yükü işin konkret hallarından asılı olaraq iddiaçı, cavabdeh inzibati orqan və məhkəmə arasında bölüşdürülür. Hakimin yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla kifayətlənməməsi və mübahisənin düzgün həlli üçün zəruri olan əlavə faktiki halları öz təşəbbüsü ilə araşdırması inzibati ədalət mühakiməsinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Kontinental hüquq sistemi bu yanaşmanı dəstəkləyərək hakimin aktiv rolunu ön plana çıxarır. Anqlo-sakson hüquq sistemində isə sübut etmə yükü əsasən tərəflərin üzərinə qoyulur və məhkəmənin təşəbbüsü daha məhdud xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasının inzibati prosesual qanunvericiliyi kontinental hüquq modelinə uyğun olaraq, inzibati məhkəməyə işin hallarını müstəqil şəkildə araşdırmaq və zəruri sübutları toplamaq səlahiyyəti verməklə inzibati mübahisələrin effektiv həllinə yönəlmiş mühüm təminat mexanizmi yaratmışdır.

Beləliklə, sübut etmə yükünün çevik şəkildə bölüşdürülməsi, məhkəmənin aktiv araşdırma aparmaq səlahiyyəti və tərəflərin prosesual öhdəlikləri arasında balansın qorunması inzibati məhkəmə icraatında ədalət mühakiməsinin əsas təminatlarından biri kimi qiymətləndirilməlidir. Mövzunun tədqiqi nəticəsində qanunvericiliyin və məhkəmə praktikasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsi inzibati məhkəməyə sübutların toplanması ilə bağlı geniş səlahiyyətlər vermişdir. Hazırda məhkəmə praktikasında baxılan inzibati mübahisələrin əhəmiyyətli hissəsi öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlıdır. Bu kateqoriyaya

aid işlərdə bəzi hallarda mübahisənin həlli üçün zəruri olmayan çoxsaylı sənədlərin, məlumatların və aktların toplanması mübahisənin əsassız şəkildə mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Halbuki daha etibarlı və kifayət edən azsaylı sübutlar əsasında işə mahiyyəti üzrə baxılaraq qərar qəbul edilməsi mümkün olduğu halda, əlavə sorğuların verilməsi inzibati məhkəmə icraatının müddətinin uzanmasına və bəzi hallarda hakimnin işin halları barədə yanlış nəticəyə gəlməsi riskinin artmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, öhdəliyin icrası haqqında iddialar üzrə inzibati məhkəmələrin müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətlərinin tətbiq dairəsinin və hədlərinin inzibati prosessual qanunvericilikdə daha dəqiq müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olardı.

2. Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı tərəflərin sübutetmə vəzifəsi qanunvericilikdə kifayət qədər konkret və dəqiq şəkildə müəyyən edilməmişdir. Bu isə tərəflərin Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə istinad edərək sübutların toplanmasının əsasən məhkəmənin üzərinə düşdüyünü iddia etmələrinə səbəb olur. Mübahisələndirmə və məcburetmə haqqında iddialardan fərqli olaraq, öhdəliyin icrası haqqında iddialar çox vaxt inzibati orqanın faktiki hərəkətləri ilə bağlı olur. Bu hallarda həmin hərəkətlərin qanuni və ya qanunsuz olduğunu təsdiq edən sübutların əldə edilməsi və təqdim edilməsi tərəflər üçün bəzən çətin, bəzi hallarda isə faktiki olaraq müm-

kün olmur. Bununla belə, hakim müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətini həyata keçirərkən tərəflərin prosessual vəzifələrini tam şəkildə öz üzərinə götürməməli və onları əvəz etməməlidir. Bu səbəbdən, qanunvericilikdə tərəflərin sübutetmə vəzifəsi ilə məhkəmənin işin hallarını araşdırmaq öhdəliyi arasında daha aydın və konkret balansın müəyyən edilməsi zəruridir.

Aparılan tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin müvafiq qərarları da təhlil edilmişdir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı hakimnin işin hallarını müstəqil araşdırmaq səlahiyyətinin düzgün və tam şəkildə həyata keçirilməməsi məhkəmələrin iş yükünün artmasına səbəb olur. Xüsusilə birinci instansiya məhkəmələrində Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsinin qeyri-vahid tətbiqi, zəruri sübutların toplanması üçün müvafiq sorğuların verilməməsi, ekspertizaların vaxtında təyin edilməməsi nəticəsində işlər apellyasiya və kassasiya instansiyalarında əlavə araşdırmaya ehtiyac duyur. Bu isə öz növbəsində apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin iş yükünün artmasına səbəb olur. Bu baxımdan, öhdəliyin icrası haqqında iddialar üzrə sübutetmə yükünün bölgüsü və məhkəmənin işin hallarını araşdırmaq prinsipinin tətbiqi ilə bağlı vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi // 30 iyun 2009-cu ildə qəbul edilmişdir (28 fevral 2025-ci ildə dəyişiklik). URL: <https://e-qanun.az/framework/46956>
2. Clermont K.A. Comparative View of Standards of Proof / K. Clermont, E. Sherwin // *The American Journal of Comparative Law*, -Oxford:-2002. № 50 (2),- s. 243-275.
3. Courrèges A. Contentieux administratif. / A. Courrèges, S. Daël- Paris: Presses Universitaires de France (PUF),-2006.-424 p.
4. Foulquier Caroline. La preuve et la justice administrative française. Résumé de thèse de doctorat. Toulouse : Université Toulouse 1 Capitole, 2008, 19 p.
5. Karahanoğulları O. İdari yargı, idarenin hukuka zorlanması / O. Karahanoğulları.-Ankara: Turhan Kitabevi,- 2019.- 928 s.
6. Leger M.D. *La preuve devant le juge administratif français*: [Ressource électronique] // *Rapport du Colloque de Bruxelles, 19–21 octobre 1972 – Rapport de la France*. – pp. 27-45.
7. Sübhan Əliyev. İnzibati Prosessual Məcəllənin Kommentariyası. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2024. – 777 s.
8. Umar B. İspat yükü / B. Umar, E.Yılmaz- İstanbul: Kazancı Yayınları, -1980. -371 s.

Лала МАММАДЛИ

*Докторант кафедры Конституционного права
Бакинского Государственного Университета,
адвокат Адвокатского бюро «Sirius», преподаватель Академии
Государственного Таможенного Комитета Азербайджанской Республики
e-mail: mammadlilala25@gmail.com
ORCID: 0009-0000-8552-4898*

ПРИНЦИПЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА ИССЛЕДОВАНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ДЕЛА ПРИ РАССМОТРЕНИИ ИСКОВ ОБ ИСПОЛНЕНИИ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется принцип исследования обстоятельств дела, являющийся одним из фундаментальных принципов административного судопроизводства, а также его влияние на распределение бремени доказывания. В отличие от гражданского судопроизводства, в административном судопроизводстве судья обязан по собственной инициативе собирать доказательства для объективного выяснения обстоятельств дела, что обеспечивает баланс фактического неравенства между сторонами, в частности между истцом и ответчиком — административным органом. Со ссылкой на правовые системы Азербайджана и континентальной Европы отмечается, что активная процессуальная роль судьи облегчает бремя доказывания истца. В то же время, ссылаясь на соответствующие положения Административно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики, в статье научно обосновывается, что обязанность суда содействовать и обязанность сторон содействовать исследованию обстоятельств дела являются фундаментальными условиями обеспечения справедливого судебного разбирательства в рамках принципа правового государства.

Ключевые слова: административное судопроизводство, бремя доказывания, исследование обстоятельств дела, гражданское судопроизводство, обязанность судьи содействовать

Lala MAMMADLI

*Doctoral student of the Department of Constitutional Law,
Baku State University, lawyer at the “Sirius” Law Office,
lecturer at the Academy of the State Customs Committee
of the Republic of Azerbaijan
e-mail: mammadlilala25@gmail.com
ORCID: 0009-0000-8552-4898*

FOUNDATIONS FOR THE APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF EXAMINATION OF CASE CIRCUMSTANCES IN ADJUDICATING CLAIMS FOR THE PERFORMANCE OF OBLIGATIONS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

SUMMARY

The article analyzes the principle of investigation of the facts of the case, which is one of the fundamental principles of administrative judicial proceedings, and its impact on the distribution of the burden of proof. Unlike civil proceedings, in administrative judicial proceedings the judge is obliged to collect evidence on their own initiative in order to objectively clarify the facts of the case, which ensures the balancing of factual inequality between the parties, particularly between the claimant and the respondent administrative authority. With reference to the legal systems of Azerbaijan and continental Europe, it is noted that the active procedural role of the judge alleviates the burden of proof of the claimant. At the same time, by referring to the relevant provisions of the Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, the article scientifically substantiates that the court's duty to assist and the parties' obligation to contribute to the investigation constitute fundamental conditions for ensuring fair trial guarantees within the framework of the rule of law principle.

Keywords: administrative judicial proceedings, burden of proof, investigation of the facts of the case, civil proceedings, duty of the judge to assist

UOT 85.(100)

Ələkbər ALLAHVERDİYEVAzərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının

baş müəllimi, polis polkovniki

e-mail: alakbar14.02@gmail.com

https://doi.org/10.62130/QZQC9653

İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN RƏQƏMSAL PLANLAŞDIRILMASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə kriminalistik planlaşdırmanın istintaq fəaliyyətində rolu və müasir dövrdə onun inkişaf istiqamətləri geniş şəkildə izah olunur. Qeyd edilir ki, cinayətlərin mürəkkəbləşməsi və texnologiyaların inkişafı planlaşdırmanın yeni formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal planlaşdırma istintaqın daha sistemli, çevik və elmi əsaslarla aparılmasına imkan yaradır. Həmçinin strateji, operativ-taktiki, situasiya, rəqəmsal-analitik və komanda əsaslı planlaşdırma kimi müasir yanaşmalar izah edilir. Bu yanaşmalar istintaq prosesinin düzgün istiqamətləndirilməsinə, sübutların vaxtında toplanmasına və müxtəlif mütəxəssislər arasında koordinasiyanın təmin olunmasına xidmət edir.

Eyni zamanda istintaq planlaşdırmasının mahiyyəti, əhəmiyyəti və əsas formaları (şifahi və yazılı planlaşdırma) açıqlanır. Yazılı planlaşdırmanın xüsusilə mürəkkəb və çoxepizodlu işlərdə daha effektiv olduğu vurğulanır. Planlaşdırmanın müxtəlif növləri — ümumi istintaq planı, ayrı-ayrı istintaq hərəkətləri üzrə plan, epizod üzrə plan və çoxepizodlu işlər üzrə ümumiləşdirilmiş plan sistemli şəkildə təqdim olunur.

Xüsusilə istintaqın planlaşdırılması cinayət işlərinin səmərəli, obyektiv və vaxtında araşdırılmasını təmin edən əsas təşkilati vasitədir. Düzgün planlaşdırma istintaqın keyfiyyətini artırır, sübutların toplanmasını asanlaşdırır və ümumilikdə cinayətlərin daha operativ açılmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: ibtidai araşdırma, rəqəmsal planlaşdırma, epizodlar, istintaq planı, istintaqın təşkili

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı cinayətkarlığın forma və məzmununda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi cinayət növləri ilə yanaşı, rəqəmsal mühitdə baş verən hüquqpozmalar – kibercinayətlər, məlumat sızmaları, sosial mühəndislik və digər rəqəmsal manipulyasiya formaları hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində yeni metodoloji yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə rəqəmsal kriminalistika cinayətlərin aşkar olunması, sübutların əldə edilməsi və onların məhkəmə prosesində istifadəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elmi sahəyə çevrilmişdir.

Rəqəmsal kriminalistika yalnız rəqəmsal sübutların toplanması ilə məhdudlaşmır, həm də onların mühafizəsi, təhlili və hüquqi baxımdan

qiymətləndirilməsi proseslərini əhatə edir. Bu proseslərin effektivliyi isə ilk növbədə istintaqın düzgün planlaşdırılmasından asılıdır. Planlaşdırma cinayət hadisəsinin rəqəmsal izlərinin sistemli şəkildə aşkar edilməsi və analitik şəkildə qiymətləndirilməsi üçün strateji baza rolunu oynayır.

Rəqəmsal kriminalistikada istintaqın planlaşdırılması cinayət hadisəsinin rəqəmsal izlərinin müəyyən olunması, onların mühafizəsi və analitik emalı üçün kompleks yanaşmanın tətbiqini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə əsas məqsəd sübutların məhv olmasının qarşısını almaq, onların autentikliyini təmin etmək və istintaq prosesinin elmi əsaslarla idarə olunmasına nail olmaqdır. Rəqəmsal mühitin dinamik və dəyişkən xarakteri nəzərə alındıqda, planlaşdırma istintaqın keyfiyyətli aparılmasında həlledici rol oynayır.

Hadisə yerinin rəqəmsal qiymətləndirilməsi bu prosesin ilkin mərhələsini təşkil edir. Burada yalnız fiziki mühit deyil, eyni zamanda virtual infrastruktur – şəbəkələr, serverlər, bulud sistemləri və istifadəçi cihazları da nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma cinayətin baş verdiyi rəqəmsal ekosistemin tam şəkildə dərk olunmasına imkan yaradır və istintaqın istiqamətini müəyyən edir [10, s.60].

Daha sonra rəqəmsal sübutların müəyyən edilməsi və onların əhəmiyyət dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə bütün məlumatlar eyni əhəmiyyət daşımadığından, kritik sübutlar, məsələn: sistem loqları, IP ünvanları və metadata xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu, istintaqın resurs baxımından səmərəli təşkilinə şərait yaradır.

Sübutların mühafizəsi istintaqın planlaşdırılmasında ən mühüm elementlərdən biridir. Rəqəmsal məlumatların dəyişdirilməsinin və ya silinməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi texniki vasitələrdən istifadə olunur. Eyni zamanda, sübutların toxunulmazlığını təmin etmək məqsədilə kriptografik heş (rəqəmsal barmaq izi) funksiyalarından istifadə edilir ki, bu da onların məhkəmə prosesində etibarlılığını artırır.

Analitik mərhələdə toplanmış məlumatlar müxtəlif kriminalistik metodlarla təhlil edilir. Zaman xətti analizi, şəbəkə trafikinin araşdırılması və silinmiş məlumatların bərpası kimi üsullar cinayətin başvermə mexanizminin rekonstruksiyaasına imkan verir. Bu mərhələ yalnız texniki deyil, həm də analitik düşüncə tələb edən kompleks prosesdir [11, s.90].

Eyni zamanda, müasir rəqəmsal kriminalistika multidisiplinar xarakter daşıyır. İstintaq prosesində kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri, hüquqşünaslar və məlumat analitiklərinin birgə fəaliyyəti zəruri hesab olunur. Bu əməkdaşlıq istintaqın daha geniş və dəqiq aparılmasına şərait yaradır.

Son illərdə rəqəmsal kriminalistika sahəsində baş verən texnoloji yeniliklər istintaq prosesinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Xüsusilə süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları böyük həcmli məlumatların emalını avtomatlaşdıraraq şübhəli davranış nümunələrinin aşkar edilməsini asanlaşdırmışdır. Bu texnologiyalar müxtəlif məlumat mənbələri arasında

əlaqələrin qurulmasına və gizli cinayət şəbəkələrinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Bulud texnologiyalarının geniş yayılması isə yeni kriminalistika yanaşmalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bulud mühitində məlumatların müxtəlif coğrafi serverlərdə saxlanılması istintaq prosesini daha mürəkkəb etsə də, eyni zamanda daha geniş məlumat bazasına çıxış imkanı yaradır. Bu sahədə əsas çağırışlardan biri yurisdiksiya məsələləridir ki, bu da beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın vacibliyini artırır.

Mobil cihazların kriminalistika sahəsində rolu da getdikcə artır. Smartfonlar istifadəçilərin gündəlik fəaliyyətlərini əks etdirən mühüm rəqəmsal sübut mənbəyinə çevrilmişdir. GPS məlumatları, mesajlaşma tarixçələri və tətbiq istifadəsi kimi məlumatlar cinayət hadisələrinin rekonstruksiyaasında əvəzsiz rol oynayır. Bundan əlavə, avtomatlaşdırılmış kriminalistika proqramları istintaq prosesinin texniki hissəsini xeyli sadələşdirmişdir. Bu proqramlar sübutların toplanması, analiz edilməsi və vizuallaşdırılması proseslərini sürətləndirərək insan faktorundan qaynaqlanan səhvlərin azalmasına şərait yaradır [8, s.215].

Texnoloji yeniliklər cinayətlərin açılma prosesində həm keyfiyyət, həm də sürət baxımından mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Əvvəllər uzun zaman tələb edən analitik proseslər artıq avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə qısa müddətdə həyata keçirilir. Bu isə hüquq-mühafizə orqanlarının operativliyini artırır.

Eyni zamanda, analitik sistemlərin dəqiqliyinin artması sübutların daha etibarlı qiymətləndirilməsinə imkan verir. Süni intellekt əsaslı sistemlər böyük məlumat bazaları arasında əlaqələri aşkar edərək ənənəvi metodlarla görünməyən nümunələri üzə çıxarır. Bu, xüsusilə mürəkkəb kibercinayətlərin açılmasında mühüm rol oynayır. Texnoloji inkişaf, həmçinin proqnozlaşdırma kimi analiz imkanlarını genişləndirmişdir. Müasir sistemlər əvvəlki cinayət nümunələrinə (istintaq təcrübəsinə) əsaslanaraq potensial riskləri müəyyən edə bilir ki, bu da preventiv tədbirlərin görülməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal kriminalistika sahəsində bir sıra çətinliklər də mövcuddur. Şifrələnmiş məlumatlara çıxışın məhdudluğu, texnologiyaların sürətlə dəyişməsi və beynəlxalq hüquqi

qeyri-səmərəli hesab olunur.

Yazılı planlaşdırma isə planın yazılı şəkildə tərtib olunmasını nəzərdə tutur. Bu planlaşdırma forması xüsusilə mürəkkəb, çoxepizodlu və çoxşəxslı cinayət işlərində mütləq hesab edilir. Yazılı planlaşdırmanın əsas üstünlükləri sistemliliyin təmin olunması, istintaq üzərində nəzarət imkanının yaranması və istintaqın fasiləsiz davamlılığının təmin edilməsidir. Buna görə də praktikada ən geniş tətbiq olunan və tövsiyə edilən planlaşdırma forması yazılı planlaşdırmaadır.

İstintaqın planlaşdırılması miqyasına və istiqamətinə görə müxtəlif növlərə bölünür. Bu növlərdən biri ümumi istintaq planıdır. Ümumi istintaq planı cinayət işinin bütövlükdə araşdırılmasını əhatə edir və cinayətin bütün halları və epizodları nəzərə alınmaqla hazırlanır. Adətən bu plan istintaqın ilkin mərhələsində tərtib olunur və istintaq fəaliyyətinin ümumi istiqamətini müəyyən edir.

Digər bir növ isə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin planıdır. Bu plan konkret bir istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi üçün hazırlanır. Məsələn, dindirmə, üzləşmə, axtarış və ya götürmə kimi istintaq hərəkətlərinin hər biri üzrə ayrıca plan tərtib edilə bilər. Dindirmə planı da məhz bu növ planlaşdırmaya daxildir və konkret şəxsin dindirilməsi zamanı istifadə olunan taktiki yanaşmaları və veriləcək sualların ardıcılığını müəyyən edir.

İstintaq planlaşdırmasının mühüm növlərindən biri də fərziyyələr üzrə planlaşdırmaadır. Bu planlaşdırma irəli sürülmüş istintaq fərziyyələrinə əsaslanır. Hər bir fərziyyə üzrə yoxlanılmalı faktlar müəyyən edilir və həmin faktların yoxlanılması üçün keçiriləcək istintaq hərəkətləri planlaşdırılır. Beləliklə, istintaq fərziyyələrinin yoxlanılması məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilir.

Planlaşdırmanın digər növü təqvim və ya vaxt planlaşdırmasıdır. Bu zaman istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilmə vaxtı və ardıcılığı müəyyən edilir. Təqvim planlaşdırması prosessual müddətlərin pozulmasına kömək edir və istintaq hərəkətlərinin vaxtında həyata keçirilməsini təmin edir.

İstintaq planının tərtib edilməsi zamanı bir sıra əsas elementlər nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə istintaq fərziyyələri müəyyən edilir. İstintaq fərziyyələri cinayətin baş vermə mexanizmi ilə bağlı ehtimallardır və planın mərkəzi elementi hesab olunur.

Plan çərçivəsində həyata keçirilən bütün tədbirlər bu fərziyyələrin yoxlanılmasına xidmət edir [9, s.102].

Planın digər mühüm elementi sübut edilməli hallardır. Bu hallar cinayət tərkibinin əlamətlərini əhatə edir və hadisənin baş verməsi, şəxsin təqsiri, motiv və məqsəd, eləcə də səbəbli əlaqə kimi məsələləri özündə birləşdirir. Bu halların müəyyən olunması cinayət işinin düzgün hüquqi qiymətləndirilməsi üçün vacibdir.

Bundan başqa, plan çərçivəsində keçiriləcək istintaq hərəkətləri də müəyyən edilir. Bu hərəkətlərə dindirmə, üzləşmə, axtarış, götürmə, ekspertiza və digər prosessual tədbirlər daxildir. Zəruri hallarda planlaşdırmaya əməliyyat-axtarış tədbirləri də daxil edilir və bu tədbirlər istintaq hərəkətləri ilə əlaqələndirilir.

İstintaq planında hər bir tədbirin icra müddəti də göstərilir. Bu, istintaqın vaxtında aparılmasına və prosessual müddətlərin pozulmamasına kömək edir. Adətən təxirəsalınmaz istintaq hərəkətləri ilk növbədə həyata keçirilir. Bundan əlavə, planın icraçıları da müəyyən edilir. İcraçılar sırasında müstəntiq, əməliyyat müvəkkilləri, ekspertlər və mütəxəssislər iştirak edə bilər [4, s.156].

Xüsusilə dindirmənin planlaşdırılması zamanı əlavə amillər də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman dindirilən şəxsin prosessual statusu, psixoloji xüsusiyyətləri və cinayətə münasibəti diqqətlə təhlil edilir. Eyni zamanda veriləcək sualların ardıcılığı və tətbiq ediləcək taktiki üsullar əvvəlcədən müəyyən olunur. Dindirmə zamanı mümkün müqavimət formaları və sübutların hansı mərhələdə təqdim ediləcəyi də planlaşdırmada nəzərə alınır.

Çoxepizodlu cinayət işlərində planlaşdırma epizodlar üzrə aparılır. Bu halda hər bir cinayət faktı ayrıca epizod kimi araşdırılır və hər epizod üçün ayrıca istintaq fərziyyəsi, sübutetmə predmeti və istintaq hərəkətləri müəyyən edilir. Belə yanaşma cinayət işinin daha sistemli və dəqiq araşdırılmasına imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, istintaqın planlaşdırılması istintaq fəaliyyətinin əsas təşkilati elementlərindən biridir. O qanunçuluğun və obyektivliyin təmin olunmasına xidmət edir və istintaq prosesinin səmərəli aparılmasına imkan yaradır. Xüsusilə dindirmə zamanı planlaşdırma taktiki səhvlərin qarşısını alır və sübutetmə prosesinin daha effektiv

həyata keçirilməsinə kömək edir. Yaxşı planlaşdırılmış istintaq vaxt itkisini azaldır, sübutların toplanmasını və qiymətləndirilməsini asanlaşdırır və ümumilikdə istintaqın keyfiyyətini artırır [6, s.80].

İstintaq planlaşdırılması cinayət işinin düzgün, ardıcıl və səmərəli aparılması üçün müstəntiq tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış təşkilati tədbirlər sistemidir. Bu plan istintaqın istiqamətini müəyyən edir, sübut edilməli halları, keçiriləcək istintaq hərəkətlərini və əməliyyat-axtarış tədbirlərini sistemləşdirir.

İstintaq planlaşdırılması əsasən bir neçə formada həyata keçirilir; ümumi istintaq planı, ayrı-ayrı istintaq hərəkətləri üzrə plan, epizod üzrə istintaq planı və çoxepizodlu cinayət işi üzrə ümumiləşdirilmiş plan.

Ümumi istintaq planı bütün cinayət işi üzrə istintaqın ümumi istiqamətini müəyyən edən əsas sənəddir. Bu planda istintaq fərziyyələri, sübut olunmalı hallar, aparılacaq istintaq hərəkətləri, əməliyyat tədbirləri, onların icra müddəti və icraçı şəxslər göstərilir. İstintaq fərziyyələri cinayətin hansı şəraitdə və kim tərəfindən törədilməsi barədə ehtimal olunan variantlardır. Məsələn, cinayətin şübhəli şəxs tərəfindən tək törədilməsi, bir neçə şəxs tərəfindən törədilməsi və ya başqa şəxs tərəfindən törədilməsi kimi fərziyyələr irəli sürülə bilər. Hər bir fərziyyənin yoxlanılması üçün konkret istintaq və əməliyyat tədbirləri planlaşdırılır [3, s.245].

Ayrı-ayrı istintaq hərəkətləri üzrə plan isə konkret istintaq tədbiri üçün hazırlanır. Belə plan ən çox dindirmə zamanı tətbiq olunur. Dindirmə planında dindirilən şəxsin şəxsiyyəti, onun prosessual statusu (şahid, zərərçəkən və ya şübhəli),

məlum olan hallar, aydınlaşdırılmalı suallar, istifadə ediləcək taktiki üsullar və xüsusi qeydlər göstərilir. Məsələn, zərərçəkmiş şəxsi dindirmə zamanı sərbəst danışmaq üsulu tətbiq edilə bilər, şahidlə dindirmədə detallaşdırma üsulu istifadə olunur, şübhəli şəxsi dindirmə zamanı isə sübutların mərhələli təqdim edilməsi kimi taktiki üsullardan istifadə edilir.

Epizod üzrə istintaq planı çoxepizodlu cinayət işlərində hər bir cinayət faktı üçün ayrıca tərtib olunur. Hər epizod üzrə cinayətin tarixi, hadisə yeri, şübhəli şəxs, zərərçəkən, sübut edilməli hallar, istintaq fərziyyələri, keçiriləcək istintaq hərəkətləri, əməliyyat-axtarış tədbirləri, müddət və icraçı şəxslər göstərilir. Epizod üzrə planlaşdırmanın əsas xüsusiyyəti, hər bir cinayət faktının özünəməxsus istintaq fərziyyəsi, sübutetmə predmeti və istintaq hərəkətlərinin olmasından ibarətdir [2, s. 89].

Çoxepizodlu cinayət işi üzrə ümumiləşdirilmiş plan isə bütün epizodları bir cədvəldə birləşdirən plan formasıdır. Bu planda epizodun nömrəsi, tarixi, cinayətin növü, şübhəli şəxs, sübut olunmalı hallar, əsas istintaq hərəkətləri və qeydlər göstərilir. Bu plan istintaq prosesinin ümumi koordinasiyasını təmin edir və bütün epizodlar üzrə aparılan tədbirləri sistemləşdirir.

Beləliklə, istintaqın planlaşdırılması cinayət işinin effektiv araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal planlaşdırmanın yeni forma və növlərinin yaranması istintaq prosesinin təşkili və operativ aparılması ilə yanaşı, istintaqın ardıcılığını təmin edir, fərziyyələrin yoxlanılmasını sistemləşdirir və sübutların toplanması prosesini daha səmərəli təşkil etməyə imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. – Bakı, son redaksiya, maddələr 84–92
2. C.A.Daenov, A.M.Mahmudov, A.A.Allahverdiyev. Kriminalistik taktika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022, s. 70–89
3. A.Mahmudov, A.Allahverdiyev və başqaları. Kriminalistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, s. 245
4. Белкин Р.С. Криминалистика. – Москва, 2015, с. 150–180
5. Васильев А.Н. Планирование расследования преступлений. – Москва, 2016, с. 35–70
6. Дулов А.В. Планирование и организация следственной деятельности. – Москва: Юридическая литература, 1985, с. 78–104
7. Ларин А.М. Тактика следствия и проблемы планирования. – Москва: Наука, 1996, с. 59–86
8. Криминалистика: учебник / ред. И.Ф. Герасимов. – Москва: Юрайт, 2015, с. 210–235
9. Волчецкая Т.С. Криминалистические версии и их проверка. – Москва: Статут, 2009, с. 97–119
10. Casey, E. (2021,p.1-80). Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers, and the Internet. Academic Press.
11. Nelson, B., Phillips, A., & Steuart, C. (2020,p. 50-120). Guide to Computer Forensics and Investigations. Cengage Learning

Алекпер АЛЛАХВЕРДИЕВ

*Старший преподаватель кафедры Криминалистики
Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики,
полковник полиции*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ПЕРВИЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается роль криминалистического планирования в следственной деятельности, а также направления его развития в современный период. Отмечается, что усложнение преступлений и развитие технологий привели к появлению новых форм планирования. Современное планирование позволяет проводить расследование более системно, гибко и на научной основе. Также раскрываются современные подходы, такие как стратегическое, оперативно-тактическое, ситуационное, цифрово-аналитическое и командное планирование. Эти подходы способствуют правильному направлению процесса расследования, своевременному сбору доказательств и обеспечению координации между различными специалистами.

Одновременно объясняются сущность, значение и основные формы планирования расследования (устная и письменная формы). Подчеркивается, что письменное планирование особенно эффективно при сложных и многоэпизодных делах. Различные виды планирования — общий план расследования, план отдельных следственных действий, план по эпизодам и обобщенный план по многоэпизодным делам — представлены в систематизированном виде.

Особо отмечается, что планирование расследования является основным организационным средством, обеспечивающим эффективное, объективное и своевременное рассмотрение уголовных дел. Правильное планирование повышает качество расследования, облегчает сбор доказательств и в целом способствует более оперативному раскрытию преступлений.

Ключевые слова: *предварительное расследование, цифровое планирование, эпизоды, план расследования, организация расследования*

Alakbar ALLAHVERDIYEV

*Senior Lecturer at the Department of Criminalistics,
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan,
Colonel of Police*

SOME FEATURES OF DIGITAL PLANNING OF PRIMARY RESEARCH

SUMMARY

The article provides a comprehensive explanation of the role of forensic planning in investigative activities, as well as its development trends in the modern era. It is noted that the increasing complexity of crimes and the advancement of technology have led to the emergence of new forms of planning. Modern planning enables investigations to be conducted in a more systematic, flexible, and scientifically grounded manner. It also describes contemporary approaches such as strategic, operational-tactical, situational, digital-analytical, and team-based planning. These approaches help ensure proper direction of the investigative process, timely collection of evidence, and effective coordination among various specialists.

At the same time, the essence, significance, and main forms of investigative planning (oral and written) are explained. It is emphasized that written planning is particularly effective in complex and multi-episode cases. Various types of planning — a general investigation plan, plans for individual investigative actions, episode-based plans, and a consolidated plan for multi-episode cases — are presented in a systematic way.

In particular, investigative planning is highlighted as a key organizational tool that ensures efficient, objective, and timely handling of criminal cases. Proper planning improves the quality of investigations, facilitates evidence collection, and overall contributes to the more operative detection of crimes.

Keywords: *preliminary investigation, digital planning, episodes, investigation plan, investigation organization*

УДК 349.6:004.056

Каримов Хасан ТАЛХИЕВИЧ

Уфимский юридический институт МВД России,
доцент кафедры информационного и
технического обеспечения ОВД,
кандидат технических наук
e-mail: carimov.ces@mail.ru

Ахметьянов Ильшат РАСИМОВИЧ

Башкирский государственный аграрный университет,
заведующий кафедрой прикладной механики и
компьютерного инжиниринга,
кандидат технических наук, доцент
e-mail: ahmetir@rambler.ru
<https://doi.org/10.62130/ZJNN5281>

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В статье проводится комплексный анализ правового регулирования защиты информации в деятельности органов внутренних дел Российской Федерации и Азербайджанской Республики. Рассмотрены нормативные правовые акты, регламентирующие обеспечение информационной безопасности в правоохранительной сфере. Выявлены сходства и различия в подходах двух государств к правовой охране конфиденциальной информации. Обоснована необходимость совершенствования механизмов межгосударственного сотрудничества в сфере защиты информации. Определены перспективы гармонизации законодательства в условиях развития цифровых технологий и роста киберпреступности.

Ключевые слова: защита информации, органы внутренних дел, информационная безопасность, правовое регулирование, сравнительный анализ, законодательство, персональные данные, конфиденциальная информация.

Введение

Цифровая трансформация правоохранительной деятельности объективно требует пересмотра устоявшихся подходов к обеспечению информационной безопасности. Органы внутренних дел, выполняя функции по охране общественного порядка, борьбе с преступностью и обеспечению государственной безопасности, ежедневно оперируют массивами сведений,

содержащих персональные данные граждан, материалы оперативно-розыскной деятельности, а также информацию ограниченного доступа. Эффективность противодействия современным угрозам напрямую зависит от качества нормативно-правового фундамента, регламентирующего обработку, хранение и передачу таких сведений [19, с.84].

Актуальность настоящего исследования обусловлена тремя взаимосвязанными факто-

рами. Во-первых, экспоненциальный рост объемов цифровых данных в информационных системах МВД требует адекватного правового реагирования. Во-вторых, усложнение векторов кибератак и рост трансграничной киберпреступности диктуют необходимость унификации стандартов защиты информации на межгосударственном уровне. В-третьих, отсутствие единых доктринальных подходов к регулированию информационных отношений в рамках СНГ создает правовые коллизии при взаимодействии правоохранительных органов России и Азербайджана [18, с.69].

Цель статьи – выявить системные особенности правового регулирования защиты информации в деятельности органов внутренних дел РФ и АР, определить пробелы в нормативной базе и сформулировать научно обоснованные предложения по гармонизации законодательства двух государств.

1. Теоретико-правовые основы защиты информации в ОВД

Защита информации в правоохранительной сфере представляет собой не просто техническую функцию, а сложный правовой институт, интегрирующий нормы конституционного, административного, информационного и уголовного права. В научной доктрине под информацией в контексте деятельности ОВД понимаются документированные или электронные сведения, обрабатываемые в ходе оперативно-розыскных мероприятий, следственных действий, административного производства и охраны правопорядка [15, с.16].

Конфиденциальность таких сведений обеспечивается через триаду мер: правовые (установление режимов доступа и ответственности), организационные (регламентация внутренних процедур) и технические (применение сертифицированных средств защиты). При этом правовые нормы выступают системообразующим элементом, поскольку именно они легитимизируют применение технических средств и определяют границы полномочий субъектов защиты информации [17, с.215].

Особую научную значимость приобретает разграничение режимов конфиденциальности.

В деятельности ОВД информация классифицируется на сведения, составляющие государственную тайну, персональные данные, информацию ограниченного доступа (служебная тайна, тайна следствия) и общедоступные данные. Каждый из указанных режимов требует дифференцированного правового регулирования, что находит отражение в отраслевом законодательстве [2, ст.23–24].

2. Правовое регулирование в Российской Федерации

2.1. Конституционные и федеральные основы

Конституция РФ гарантирует право на неприкосновенность частной жизни и запрещает сбор информации о частной жизни лица без его согласия [2, ст. 23–24]. Эти положения получили развитие в специализированном законодательстве. Федеральный закон «О персональных данных» устанавливает принципы законности и целенаправленности обработки, требования к безопасности баз данных, а также особенности обработки сведений в правоохранительных целях [14].

Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» формирует концептуальную основу защиты, вводя классификацию информации по уровням доступа и закрепляя требования к защите информационных систем государственных органов [13]. Специфика правоохранительной деятельности дополнительно регулируется Федеральным законом «О полиции», который обязывает сотрудников обеспечивать сохранность персональных данных граждан и разграничивать доступ к служебной информации [11, ст. 5, 8].

2.2. Ведомственное нормотворчество и уголовно-правовая охрана

МВД России разработало детализированную систему подзаконных актов, регламентирующих практическую реализацию требований защиты информации. Приказ МВД России № 103 утверждает инструкцию по защите сведений, составляющих государственную тайну, устанавливая процедуры допуска, хранения и уничтожения носителей информации

[9]. Приказ МВД России № 230 определяет порядок организации работы с персональными данными, включая требования к локализации баз данных и применению средств криптографической защиты [10].

Уголовный кодекс РФ предусматривает дифференцированную ответственность за нарушения в информационной сфере: ст. 137 (нарушение неприкосновенности частной жизни), ст. 183 (разглашение коммерческой или банковской тайны), ст. 272 (неправомерный доступ к компьютерной информации), ст. 283 (разглашение государственной тайны) [4, гл. 14, 28]. Для сотрудников ОВД предусмотрены квалифицирующие признаки, усиливающие ответственность за использование служебного положения при совершении информационных преступлений.

3. Правовое регулирование в Азербайджанской Республике

3.1. Конституционные гарантии и базовое законодательство

Конституция АР гарантирует право на неприкосновенность частной жизни (ст. 32) и тайну переписки и переговоров (ст. 33), запрещая сбор и распространение личной информации без согласия субъекта [1]. Режим работы с особо охраняемыми сведениями в органах внутренних дел регламентирован Законом АР «О государственной тайне», устанавливающим процедуры засекречивания, классификации носителей и порядок допуска должностных лиц [5]. Уголовно-правовой контур защиты выстроен через дифференцированные составы: ст. 156 (вторжение в частную жизнь), ст. 293 (разглашение гостайны), ст. 271 (несанкционированный доступ к компьютерным системам) и нормы об ответственности операторов персональных данных [3, гл. 25, 34]. Как справедливо отмечают Азербайджанские исследователи, несмотря на динамичное развитие отрасли, национальная доктрина требует дальнейшей конкретизации ведомственных регламентов и усиления ведомственного контроля за применением сертифицированных средств защиты [15, с.48].

3.2. Специальное регулирование и ответственность

Закон АР «О государственной тайне» определяет перечень сведений, относящихся к государственной тайне, порядок их засекречивания и защиты, а также режим работы с такими сведениями в органах внутренних дел [5]. Уголовный кодекс АР предусматривает ответственность за нарушение неприкосновенности частной жизни (ст. 156), разглашение государственной тайны (ст. 293), неправомерный доступ к компьютерной информации (ст. 271) и нарушение правил обработки персональных данных [3, гл. 25, 34].

В научной литературе Азербайджана отмечается, что национальное законодательство в сфере защиты информации находится в стадии активного развития, однако требует большей детализации ведомственных регламентов и усиления технического контроля [15, с.48].

4. Сравнительный анализ правового регулирования

Проведенный анализ позволяет выявить как конвергентные тенденции, так и системные различия в подходах России и Азербайджана к правовому регулированию защиты информации в деятельности ОВД.

Общие черты. В обоих государствах защита информации опирается на конституционные гарантии неприкосновенности частной жизни [1; 2]. Законодательство характеризуется системностью: приняты специализированные законы о защите информации, персональных данных и государственной тайне. Правовое регулирование учитывает специфику правоохранительной деятельности, предоставляя ОВД особые полномочия при обработке конфиденциальных сведений. Уголовно-правовая охрана информационных отношений реализована через дифференцированные составы преступлений, предусматривающие отягчающие обстоятельства для должностных лиц правоохранительных органов [3; 4].

Различия. Российское законодательство отличается высокой степенью детализации и развитой системой ведомственных нормативных актов, регламентирующих технические и организационные меры защиты [9; 10]. В

Азербайджане регулирование носит более рамочный характер, что обеспечивает гибкость, но создает пробелы в практической реализации требований. В РФ действует жесткая система локализации баз данных граждан на территории страны (ст. 18 ФЗ-152), тогда как в АР аналогичные требования менее выражены. Техническое регулирование в России опирается на стандарты ФСТЭК и ФСБ, в то время как в Азербайджане система сертификации средств защиты информации находится в стадии формирования [15, с.50]. Россия участвует в гармонизации законодательства в рамках ЕАЭС, Азербайджан сохраняет большую самостоятельность, но сталкивается с вызовами трансграничной передачи данных в условиях цифровизации [18, с.71].

Проблемные аспекты. Ключевыми вызовами остаются регулирование трансграничной передачи данных в рамках международного полицейского сотрудничества, поиск баланса между оперативной эффективностью и защитой прав граждан, технологическое отставание нормативной базы в условиях внедрения облачных технологий, больших данных и искусственного интеллекта, а также недостаточная гармонизация стандартов защиты информации между двумя государствами [20, с.17; 16, с.25].

5. Направления совершенствования законодательства

На основе проведенного анализа целесообразно выделить следующие приоритеты развития нормативно-правовой базы:

Гармонизация законодательства. Разработка модельного закона в рамках СНГ, регламентирующего защиту информации в правоохранительной сфере с учетом национальных особенностей. Унификация технических стандартов защиты информации упростит обмен данными между правоохранительными органами РФ и АР [18, с.73].

Совершенствование национального законодательства. Для России: уточнение норм о трансграничной передаче данных в контексте

международного сотрудничества, развитие регулирования применения биометрии и систем распознавания лиц, усиление защиты информации при цифровизации государственных услуг. Применительно к Азербайджанской правовой системе целесообразно сфокусироваться на проработке ведомственных инструкций МВД, запуске национальной процедуры сертификации средств защиты и введении жестких правил локализации критических информационных массивов [15, с.51]. На уровне межгосударственного взаимодействия первостепенной задачей остается отработка защищенных линий передачи служебных данных, организация совместных программ переподготовки кадров в сфере ИБ и налаживание системного обмена методическими рекомендациями [16, с.26]. Реализация указанных шагов напрямую сократит операционные риски при трансграничных запросах, минимизирует угрозы несанкционированного доступа и усилит общественное доверие к институтам правопорядка [20, с.19].

Заключение

Сопоставление правовых режимов показывает, что законодательные базы двух стран имеют общую концептуальную основу, но расходятся в деталях: Российская система опирается на жесткую регламентацию и технические стандарты, тогда как Азербайджанская сохраняет большую гибкость норм. Такие расхождения затрудняют согласование процедур при совместных расследованиях. Дальнейшее сближение возможно через принятие типовых документов в рамках СНГ, унификацию требований к средствам защиты и подготовку специалистов, учитывающих как задачи раскрытия преступлений, так и нормы о приватности. Последующие работы целесообразно посвятить анализу правоприменительной практики, изучению иностранного опыта регулирования и формулированию ведомственных инструкций, отвечающих вызовам цифровой трансформации дознания и следствия.

Список использованной литературы:

1. Конституция Азербайджанской Республики: принята всенародным голосованием 12.11.1995 г. – Баку : Азернешр, 1995.
2. Конституция Российской Федерации : принята всенародным голосованием 12.12.1993. – М. : Юрид. лит., 1993.
3. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики : от 30.12.1999 г. – Баку : Официальное издание, 2000.
4. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ (ред. от 2025 г.). – М. : Проспект, 2025.
5. Закон Азербайджанской Республики «О государственной тайне» от 10.03.2017 № 539-VQD . – Баку : Официальное издание, 2017.
6. Закон Азербайджанской Республики «Об информации, информатизации и защите информации» от 22.02.2011. – Баку : Официальное издание, 2011.
7. Закон Азербайджанской Республики «О полиции» от 28.10.1999 № 727-IQ. – Баку : Официальное издание, 1999.
8. Закон Азербайджанской Республики «О персональных данных» от 11.05.2010. – Баку : Официальное издание, 2010.
9. Приказ МВД России от 16.09.2019 № 625 «Об организации работы по оформлению допуска к государственной тайне должностным лицам и гражданам Российской Федерации в системе МВД России». – М. : МВД России, 2019.
10. Приказ МВД России от 06.07.2012 № 678 «Об утверждении инструкции по организации защиты персональных данных, содержащихся в информационных системах органов внутренних дел Российской Федерации». – М. : МВД России, 2012.
11. О полиции : Федеральный закон от 07.02.2011 № 3-ФЗ. – М. : Юрайт, 2024.
12. Об оперативно-розыскной деятельности : Федеральный закон от 12.08.1995 № 144-ФЗ. – М. : Инфра-М, 2023.
13. Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный закон от 27.07.2006 № 149-ФЗ. – М. : Кнорус, 2024.
14. О персональных данных : Федеральный закон от 27.07.2006 № 152-ФЗ. – М. : Дашков и К, 2025.
15. Гумбатов С.Г. Правовые аспекты информатизации и информационной безопасности в Азербайджанской Республике // Закон и право. – 2012. – № 7. – С. 111–113.
16. Лустин В.И. Защита персональных данных в органах внутренних дел: Уч. Пособие – М.: МосУ МВД России, 2018. – 95 с.
17. Копылов В.А. Информационное право: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 512 с.
18. Абазалиева М.М., Боташева А.К. Международное сотрудничество: основные направления реализации // Современная наука и инновации. – 2022. – № 2 (38). – С. 258–267.
19. Рассолов И. М. Право и Интернет: теорет. Проблемы. – 2-е изд., доп. – М. : Норма, 2009. – 383 с.
20. Лепешкина О.И. Международное сотрудничество государств СНГ по противодействию киберпреступности. ЕВРАЗИЙСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ: экономика, право, политика. 2023;17(4):82-91. Официальный сайт МВД России [Электронный ресурс]. – URL: <https://мвд.рф> (дата обращения: 15.03.2026).
21. Официальный сайт МВД Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.mia.gov.az> (дата обращения: 15.03.2026).

Kərimov Xasan TALXİYEVIÇ

Rusiya DİN-in Ufa Hüquq İnstitutunun

Daxili işlər orqanlarının informasiya və texniki təminatı kafedrasının dosenti,

texnika elmləri namizədi

e-mail: carimov.ces@mail.ru

Axmetyanov İlşat RASİMOVİÇ

Başqırdıstan Dövlət Aqrar Universitetinin

Tətbiqi mexanika və kompüter mühəndisliyi kafedrasının müdiri,

texnika elmləri namizədi, dosent

e-mail: ahmetir@rambler.ru

AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYANIN DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARINDA İNFORMASIYANIN MÜHAFİZƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ: MÜQAYİSƏLİ HÜQUQŞÜNASLIQ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarının fəaliyyətində informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi əsasları müqayisəli şəkildə araşdırılır. Mövcud qanunvericilik aktlarının təhlili hər iki ölkədə konfidensial məlumatların qorunması mexanizmlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarır. Nəticələr dövlətlərarası məlumat mübadiləsində mövcud hüquqi boşluqları göstərir və rəqəmsal cinayətkarlığın artması şəraitində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün konkret yanaşmalar irəli sürülür.

Açar sözlər: *informasiyanın mühafizəsi, daxili işlər orqanları, informasiya təhlükəsizliyi, hüquqi tənzimlənmə, müqayisəli təhlil, qanunvericilik, şəxsi məlumatlar, konfidensial informasiya*

Karimov Khasan TALKHIYEVICH

Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia,

Associate Professor of the Department of Information and

Technical Support of Internal Affairs Bodies,

Candidate of Technical Sciences

e-mail: carimov.ces@mail.ru

Akhmetyanov Ilshat RASIMOVICH

Bashkir State Agrarian University,

Head of the Department of Applied Mechanics and Computer Engineering,

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

e-mail: ahmetir@rambler.ru

LEGAL REGULATION OF INFORMATION PROTECTION IN THE ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES: COMPARATIVE ANALYSIS OF RUSSIAN AND AZERBAIJANI LEGISLATION

SUMMARY

The paper contrasts the legal regimes for information security applied by internal affairs bodies in Russia and Azerbaijan. A review of statutory provisions reveals both aligned principles and jurisdiction-specific divergences in how confidential policing data is handled. Findings point to institutional gaps in cross-border data exchange and propose adjustments to national statutes that account for accelerating cyber threats and digital evidence workflows.

Keywords: *information protection, internal affairs bodies, information security, legal regulation, comparative analysis, legislation, personal data, confidential information*

УДК 343.98.062

Мезяк Вадим ЮРЬЕВИЧ

Учреждение образования «Академия Министерства
внутренних дел Республики Беларусь»,
старший преподаватель кафедры информационного права
факультета криминальной милиции
e-mail: int@amia.by
<https://doi.org/10.62130/QBPI2019>

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемные вопросы исследования экономических документов в деятельности по выявлению и расследованию экономических преступлений. Анализируются существующие подходы к определению документа, классификации методов его исследования, а также особенности применения криминалистических, финансово-контрольных и судебно-бухгалтерских методов при работе с экономической информацией. Обосновывается недостаточность традиционного технико-криминалистического подхода для анализа содержания экономических документов и выявления скрытых следов преступной деятельности. Особое внимание уделяется необходимости расширения круга исследуемых документов и формированию единой методологической системы их анализа. Делается вывод о перспективности развития экономической криминалистики как самостоятельного отраслевого направления, обеспечивающего комплексное исследование экономической информации, отражающей механизм совершения преступления.

Ключевые слова: экономическая криминалистика, криминалистическое исследование документов, латентные экономические преступления, методы исследования экономических документов, документирование экономических преступлений, судебная бухгалтерия, экономическая информация как след преступления

Одним из факторов, влияющих на эффективность противодействия экономической преступности, является ее высокая латентность. Данное обстоятельство требует соответствующих методов борьбы, позволяющих преодолевать обозначенный барьер. Это могут быть и новые подходы в оперативно-розыскной деятельности, направленные на получение оперативно-значимой информации, и совместные действия оперативных сотрудников и следователей в процессе расследования: проведение оперативных комбинаций, оперативное обслуживание, оперативное сопровождение, и вопросы оптимизации организационной

структуры: введение в штат оперативных подразделений ревизоров, и совершенствование методов исследования документов и др.

Эффективное противодействие экономической преступности предполагает также наличие соответствующей нормативно-правовой базы, систематическое повышение квалификации сотрудников органов уголовного преследования, внедрение в практическую деятельность современных научных подходов к обнаружению и документированию латентных экономических преступлений.

Решение обозначенных задач непосредственно связано с совершенствованием методического обеспечения служебной деятельно-

сти, в частности с овладением и дальнейшим развитием методик исследования документов. Каждое из обозначенных направлений деятельности по противодействию преступности в сфере экономики имеет свою специфику и свои проблемы. Мы постараемся более подробно рассмотреть методы исследования экономической документации.

В различных отраслях знаний термин «документ» имеет свои специфические особенности. В экономике, в частности, в сфере хозяйственно-финансовой деятельности организаций документ выступает носителем как экономической, так и юридически значимой информации. С экономической точки зрения в нём фиксируются первичные наблюдения и регистрация хозяйственных операций; с юридической — содержатся сведения, позволяющие сформировать полное и объективное представление о характере и содержании совершённой операции.

В криминалистической литературе часто документ определяется как «предмет, на котором с помощью слов или иных общедоступных обозначений любым способом зафиксированы сведения о фактах, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела» [1, с.5].

Исследование документов позволяет решать широкий круг задач, связанных с установлением обстоятельств совершения экономических преступлений, выявлением особенностей производственных процессов, а также содержания и последовательности хозяйственных операций. В этом аспекте документы выступают источником сведений, необходимых для формирования доказательственной базы и принятия обоснованных процессуальных решений.

Вместе с тем исследование экономических документов представляет значительную сложность для органов уголовного преследования, что во многом обусловлено недостаточным уровнем знаний в сфере документального оформления хозяйственных операций, особенностей документооборота и методов их криминалистического анализа. Суще-

ственным фактором является и то, что исследование содержания документов традиционно делегируется соответствующим специалистам (в области бухгалтерского учёта, налогового учёта и др.), а способы работы оперативных сотрудников и следователей с экономическими документами остаются недостаточно разработанными. В результате чего усложняется процесс расследования и создаются риски утраты значимой доказательственной информации, не выявляемой ввиду отсутствия у них соответствующих знаний в области криминалистического анализа, уголовного права, уголовного процесса и др. В этой связи для эффективного выявления и последующего расследования экономических преступлений принципиальное значение приобретает первоначальное исследование документов оперативными сотрудниками, следователя, предполагающее соблюдение установленных правил работы с ними, проведение их первичного анализа, а также своевременное обнаружение признаков материальной подделки, интеллектуального подлога, фальсификации данных, приписок и пр.

В исследованиях, посвященных проблемам выявления экономических преступлений, основное внимание традиционно уделяется бухгалтерским документам как основному источнику экономически значимой информации. Вместе с тем анализ исключительно указанной категорией документов не в полной мере учитывает многообразие документальных форм, используемых в современной хозяйственной практике. В процессе экономической деятельности формируется значительное число документов, не относящихся непосредственно к бухгалтерскому учёту, однако содержащих сведения, представляющие интерес, в том числе документы, составляемые при осуществлении закупочных процедур, договорной, управленческой деятельности и др. Указанные документы могут отражать как фактические обстоятельства принятия управленческих решений, так и элементы механизма совершения преступления. В этой связи методы исследования бухгалтерских доку-

ментов, в значительной степени, могут быть применены при анализе иных документов, содержащих экономически и юридически значимую информацию. Такой подход позволяет рассматривать обозначенные документы в качестве самостоятельных объектов криминалистического исследования, отражающих элементы механизма совершения экономических преступлений. Расширение круга исследуемых документов и использование универсальных специальных методов их анализа способствует повышению эффективности выявления и последующего расследования экономических преступлений.

Традиционно, помимо судебного почерковедения и судебного автороведения отраслью криминалистической техники является технико-криминалистическое исследование документов, включающее исследование: полностью поддельных документов (исследование бланков); документов, выполненных на печатных устройствах (исследование машинописных текстов, кассовых чеков и т.п.); оттисков печатей и штампов; частично поддельных документов; документов, снабженных средствами защиты от подделок [5, с.302]. Как видно, не все методы исследования экономических документов находят свое воплощение в классической криминалистике. В этой связи представляется целесообразным обратиться к с другим юридическим дисциплинам.

Так, в частности, в финансовом праве, метод исследования документов рассматривается как «совокупность приемов и способов, с помощью которых уполномоченные органы осуществляют финансовый контроль» [7, с.49–51]. Однако у разных авторов классификации методов исследования документов разнятся. Например, в зависимости от объекта исследования выделяют методы документального и фактического контроля. К методам документального контроля относят: формальную проверку; арифметическую проверку; логическую проверку; нормативно-правовую проверку; экономическую проверку; встречную проверку; обратную калькуляцию; про-

верку документов по данным корреспондирующих счетов; аналитическую (счетную) проверку отчетности и балансов [7, с.49–51]. В других источниках к методам финансового контроля относят: наблюдение; проверку; исследование; анализ; ревизию [4, с.43–44].

В судебной бухгалтерии способы и приемы исследования бухгалтерских документов, способствующие выявлению, пресечению, предупреждению и расследованию экономических преступлений, собиранию доказательственной базы, образуют методы проверки бухгалтерских документов. Методы проверки взаимосвязанных документов подразделяются на встречную проверку и метод взаимного контроля. Методы проверки документов с информацией об однородных операциях применяются при проверке нескольких документов, в которых зарегистрирована одна и та же операция [8].

В судебно-бухгалтерской экспертизе в зависимости от сферы применения предлагается классификация приёмов исследования учётных данных, в рамках которой выделяются общенаучные и специальные методы. К общенаучным относятся методы, используемые при проведении исследований независимо от их предметной направленности (анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция, обобщение и др.). Специальные методы, в свою очередь, с учётом способа их реализации подразделяются на методы исследования документов, а также на расчётные методы, основанные на использовании экономических и математических приёмов анализа [6, с.33]

Общенаучные методы используются на уровне общего подхода к исследованию, тогда как непосредственное значение для анализа документов имеют специальные методы. По мнению С.А. Звягина специальные методы исследования документов можно разделить на четыре группы: диагностирующие, конкретизирующие, аналитические, систематизирующие [3].

Таким образом мы видим, что в специальной литературе до настоящего времени не сложилось единого подхода к определению

стройной системы исследования экономической документации, принципов классификации используемых методов, их принадлежности единой научной дисциплине и алгоритма применения. Криминалистическое исследование документов, не в полной мере отвечает современным требованиям практики выявления экономических преступлений. Его инструментарий ориентирован преимущественно на установление фактов материального подлога, идентификацию исполнителя текста либо исследование технических характеристик документа. Между тем в сфере экономической преступности криминалистически значимая информация достаточно часто сосредоточена не в форме документа, а в его содержании, логике хозяйственных операций, системе экономических показателей и их взаимосвязях.

Особенности исследования документов, разработанные в других отраслях знаний и, в частности, в судебной бухгалтерии, направлены преимущественно на анализ бухгалтерской документации и учётных регистров. При этом иные документы хозяйственной деятельности – договоры, сметы, акты управленческих решений, документы закупочных процедур, внутренние распорядительные акты – рассматриваются фрагментарно либо вовсе остаются вне системного анализа. В сфере противодействия экономическим преступлениям это проявляется особенно отчётливо: практика формирует всё больше вопросов, связанных с анализом экономической информации, тогда как традиционные методы криминалистики не дают на них исчерпывающих ответов.

Экономические преступления обладают собственной спецификой слеодообразования: взаимодействие события преступления с экономической системой хозяйствующего субъекта формирует особую категорию следов – изменения в системе экономической информации предприятия. В таких преступлениях объектом выступает конкретная организация, её имущество либо экономические интересы. Именно объект в значительной мере влияет на

механизм преступления и обуславливает формирование специфической следовой картины. Следовательно, особенности экономических преступлений требуют специализированного методического инструментария. На основе данных рассуждений Г.А. Шумак делает вывод о наличии объективных предпосылок для выделения экономической криминалистики в самостоятельное отраслевое направление [10, с.286]. К похожему выводу приходят и другие исследователи. Так, еще в середине 70-х прошлого столетия начал активно обсуждаться вопрос о разработке специального аналитического инструментария поиска экономических преступлений, что в последующем привело к обсуждению вопросов о выделении экономической криминалистики из судебной бухгалтерии [2, с.22].

Значительный вклад в развитие данного подхода внесли работы С.С. Воронова, С.П. Голубятникова, В.А. Дубровина, А.В. Дулова, Н.В. Кудрявцевой, Е.С. Лехановой, А.Н. Мамкина, Я.В. Орлова, В.Г. Танасевича, В.А. Тимченко, И.Л. Шрага, Г.А. Шумака, и других авторов, определявших экономическую криминалистику как учение о творческом использовании положений конкретных экономических наук в криминалистике [2, с.20,23].

По мнению Г.А. Шумака в методологическом плане экономическая криминалистика может базироваться на криминалистических научных методах, однако, переработанных и модернизированных с учётом специфики экономической среды. Кроме того, она разрабатывает собственные специфические методы, активно используя методологию экономических наук - анализа, статистики, бухгалтерского учёта, аудита, - наполняя их криминалистическим содержанием и придавая им процессуально допустимую форму [9, с.261–262].

Таким образом, выход за пределы традиционного курса криминалистики в исследовании экономических документов не означает отказа от криминалистики как науки, а свидетельствует о необходимости её отраслевого

развития. Экономическая криминалистика выступает тем направлением, которое способно обеспечить методическое единство исследования различных видов экономических документов — бухгалтерских, договорных, управленческих, закупочных и иных — как элементов единой следовой системы преступления.

По нашему мнению, в рамках экономической криминалистики возможно формирование целостной системы знаний о закономер-

ностях возникновения, обнаружения, анализа и интерпретации экономической информации, отражающей механизм преступления. Это позволяет не только выявлять отдельные дефекты документации, но и реконструировать структуру преступной деятельности, устанавливать причинно-следственные связи между хозяйственными операциями и противоправными действиями, а также формировать доказательственную базу на основе анализа экономических следов.

Список использованной литературы:

1. Голубятников С.П. Учётные документы как доказательство при расследовании хищений государственного и общественного имущества: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С.П.Голубятников. – М : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1965. – 19 с.
2. Мамкин А.Н. История развития теоретических основ экономической криминалистики / А. Н. Мамкин // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2009. – № 1(10). – С. 20–24.
3. Звягин С.А. Исследование документов при производстве судебно-бухгалтерской экспертизы / С.А.Звягин // Уголовный процесс. – 2008. – № 1. – С. 58–64.
4. Каменков В.С. Финансовое право Республики Беларусь: учеб.-метод. комплекс / В.С. Каменков, А. В. Каменков. – Мн : Финансовое право Республики Беларусь: учеб.-метод. комплекс, 2008. – 439 с.
5. Криминалистика. Учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е. Р. Росинская. – Москва : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 990 с.
6. Пащенко Т.В. Судебно-бухгалтерская экспертиза: принципы, методы и методика: монография / Т.В. Пащенко. – Пермь : Перм. гос. нац. исслед. ун-т., 2018. – 116 с.
7. Финансовое право : учебное пособие / О.В. Маркова, А.В. Дешук, И.В. Сауткин [и др.]. – Мн : Академия МВД, 2023. – 331 с.
8. Цыпарков Н.Г. Судебная бухгалтерия (включая бухгалтерский учет и аудит): учебное пособие / Н.Г. Цыпарков, М.А. Балухтин, И.В. Сауткин. – Мн : Академия МВД, 2018. – 187 с.
9. Шумак Г.А. Система экономико-криминалистических методов расследования преступлений / Г.А. Шумак // Право и демократия: Сб. науч. тр. – 2002. – № 13. – С. 259–266.
10. Шумак Г.А. Экономическая криминалистика в системе криминалистической науки / Г.А. Шумак // Право и демократия: сб. науч. тр. – 2001. – № 11. – С. 281–289.

Mezyak Vadim YURIYEVİÇ

Belarus Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Akademiyasının

Kriminal polis fakültəsinin

İnformasiya hüququ kafedrasının baş müəllimi

e-mail: int@amia.by

İQTİSADİ SƏNƏDLƏRİN TƏDQİQİNİN PROBLEMLİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi cinayətlərin aşkar edilməsi və istintaqı fəaliyyətində iqtisadi sənədlərin tədqiqinin problemləli məsələləri nəzərdən keçirilir. Sənəd anlayışına mövcud yanaşmalar, onun tədqiqi metodlarının təsnifatı, həmçinin iqtisadi informasiya ilə işləyərkən kriminalistik, maliyyə nəzarəti və məhkəmə mühasibatlığı

metodlarının tətbiq xüsusiyyətləri təhlil olunur. İqtisadi sənədlərin məzmununun araşdırılması və cinayət fəaliyyətinin gizli izlərinin müəyyən edilməsi üçün ənənəvi texniki-kriminalistik yanaşmanın yetersizliyi əsaslandırılır. Tədqiq olunan sənədlərin dairəsinin genişləndirilməsi və onların təhlili üzrə vahid metodoloji sistemin formalaşdırılması zərurətinə xüsusi diqqət yetirilir. Nəticədə iqtisadi kriminalistikanın müstəqil sahəvi istiqamət kimi inkişafının perspektivli olduğu qənaətinə gəlinir; belə yanaşma cinayət mexanizmini əks etdirən iqtisadi informasiyanın kompleks tədqiqini təmin edir.

Açar sözlər: *iqtisadi kriminalistika, sənədlərin kriminalistik tədqiqi, latent iqtisadi cinayətlər, iqtisadi sənədlərin tədqiqi metodları, iqtisadi cinayətlərin sənədləşdirilməsi, məhkəmə mühasibatlığı, iqtisadi informasiya cinayətin izi kimi*

Mezyak Vadim YURYEVICH

*Educational Institution "Academy of the Ministry of
Internal Affairs of the Republic of Belarus"*

Senior Lecturer of the Department of Information Law

Faculty of Criminal Police

int@amia.by

PROBLEMATIC ISSUES OF THE EXAMINATION OF ECONOMIC DOCUMENTS

SUMMARY

The article examines problematic issues related to the examination of economic documents in the process of detecting and investigating economic crimes. Existing approaches to the definition of a document, the classification of methods for its examination, as well as the specifics of applying forensic, financial control, and forensic accounting methods when working with economic information are analyzed. The author substantiates the insufficiency of the traditional technical-forensic approach for analyzing the content of economic documents and identifying concealed traces of criminal activity. Particular attention is paid to the need to expand the range of examined documents and to develop a unified methodological system for their analysis. It is concluded that the development of economic criminalistics as an independent branch is promising, as it provides for a comprehensive examination of economic information reflecting the mechanism of criminal activity.

Keywords: *economic criminalistics, forensic examination of documents, latent economic crimes, methods of economic document examination, documentation of economic crimes, forensic accounting, economic information as a trace of crime*

УДК 343.985

Петр Леонидович БОРОВИК

*Доцент кафедры Информационного права
факультета Криминальной милиции
Академии МВД Республики Беларусь,
кандидат юридических наук, доцент*

Святослав Викторович ПИЛЮШИН

*Доцент кафедры Информационного права
факультета Криминальной милиции
Академии МВД Республики Беларусь
кандидат юридических наук, доцент
<https://doi.org/10.62130/XEDF5171>*

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ СИТУАЦИОННОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ОПЕРАТИВНО- РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Существующие подходы к анализу неопределенности не всегда учитывают особенности работы оперативных подразделений, что снижает их эффективность. Предлагаемый Боровиком Петром Леонидовичем и Пилюшиным Святославом Викторовичем в статье «Методология оценки ситуационной неопределенности в оперативно-розыскной деятельности» вероятностно-статистический подход позволяет учитывать влияние системы критериев на конечный результат, обеспечивая более точную оценку вероятности успеха в разрешении ситуации неопределенности.

Ключевые слова: неопределенность, прогноз, формализация, вероятность, модель, факторы, оперативно-розыскная деятельность.

В современных научных изысканиях проблема неопределенности представляет собой междисциплинарную задачу, охватывающую широкий спектр аспектов. В научных трудах различных исследователей данный феномен рассматривается преимущественно через призму психологии, философии, экономики, криминалистики, оперативно-розыскной деятельности (далее – ОРД) и управленческой теории. Внимание уделяется когнитивным и психологическим механизмам принятия решений [1, с.114–115], криминалистической оценке ситуаций с неопределенными исходами [2, с.84–89], применению аналитических методов прогнозирования в органах внутренних дел [3, с.76–86], а

также отдельным аспектам разрешения ситуационной неопределенности при осуществлении ОРД [4, с.58–62]. Особое значение приобретают научные работы, посвященные принятию решений сотрудниками оперативных подразделений в ситуациях неопределенности, исследованию механизмов обработки информации в условиях дефицита данных, обоснованию ряда комплексных подходов к управлению рисками в условиях неопределенности [5, с.17–22].

В контексте задач, решаемых ОРД, под *ситуационной неопределенностью* предлагается понимать совокупность условий и факторов, создающих у лиц, принимающих решения, отсутствие либо неполноту представлений о

возможных сценариях развития оперативной обстановки, ограничивающих формирование обоснованных выводов и прогнозов. Данное определение фокусируется на проблеме прогноза и сложности выбора действий в условиях ограниченной предсказуемости, отражая тем самым неоднозначность ситуации, вызванную как недостаточностью информации, так и многообразием потенциальных вариантов развития событий. При этом особую роль играет не только объективная сложность самой среды (разнообразие источников угроз, динамика оперативной обстановки, временные ограничения и т. д.), но и субъективное восприятие заинтересованных участников (уровень подготовки, опыт, психологические установки и пр.). Именно эта совокупность объективных и субъективных факторов формирует конечный уровень ситуационной неопределенности, влияющий на принятие управленческих решений.

Несмотря на теоретическую и практическую значимость соответствующих научных изысканий, а также на разнообразие предлагаемых подходов к решению обозначенной проблемы, они не исчерпывают всех аспектов рассматриваемой проблематики применительно к ОРД. Существующие методологические подходы к оценке ситуаций неопределенности не позволяют в полной мере обеспечить качественную поддержку управленческой деятельности. Отсутствие научно обоснованных методов оценки вероятности разрешения ситуационной неопределенности также констатируют 94,58 % опрошенных нами респондентов из числа сотрудников оперативных подразделений.

Аргументируя сказанное, проведем краткий анализ наиболее распространенных общих подходов к оценке неопределенности и определим их применимость в контексте задач ОРД. Основное внимание уделим таким аспектам, как точность, универсальность и адаптивность к локальным условиям ОРД.

Так, одним из широко представленных в специальной литературе является метод «Балльная оценка», который основывается на

экспертной оценке каждого фактора и последующем сведении результатов в общую таблицу [6, с.90–91]. В этом подходе неопределенность оценивается на основе предварительно определенной шкалы (например, от 1 до 5), где более высокий балл соответствует большому уровню неопределенности. Преимуществом метода является его простота и наглядность получаемых результатов, легкость применения в условиях недостатка данных. К недостаткам следует отнести высокую субъективность оценивания, относительную ограниченность в учете сложных взаимосвязей между критериями оценки, а также необходимость разработки унифицированной системы критериев для минимизации субъективного влияния.

В основе метода «Интервальный анализ» лежит определение диапазона возможных значений неопределенности для каждого фактора [7, с.108–112]. Например, изменение законодательной базы может быть оценено в пределах «умеренное» до «критическое», что отражает степень воздействия на управленческое решение. Интервальный анализ достаточно хорошо подходит для анализа многокритериальных задач, в которых требуется учитывать большие диапазоны неопределенности. Среди ограничений отметим необходимость значительного объема исходной информации (выборки), сложность интерпретации результатов.

Следующий метод «Энтропийный анализ данных» основан на применении концепции энтропии, предложенной К. Шенноном [8, с.218–220]. Он позволяет количественно измерять уровень неопределенности в системе на основе вероятностного распределения событий. Очевидным преимуществом этого подхода является его универсальность и возможность применения к любым исходным данным с известным распределением вероятностей. Недостатком является необходимость точного знания оценки информационной обеспеченности по каждому фактору влияния на ситуацию неопределенности.

Метод расчета, именуемый в специальной

литературе как «Байесовский подход», основывается на теории вероятностей и обновлении априорных знаний на основе поступающей информации [9, с.119–124]. Оценка уровня неопределенности производится через вычисление апостериорных вероятностей, что позволяет учитывать как априорную, так и новую информацию. С одной стороны, это добавляет гибкости в применении к сложным сценариям конкретных ситуаций, требующих оценки. С другой стороны, данный метод требует достоверности априорных данных, значительных вычислительных и временных затрат.

Метод «Анализ сценариев» предполагает моделирование различных сценариев развития событий с оценкой вероятностей их реализации [10]. Его весомым преимуществом является учет множественных факторов и взаимосвязей, возможность четкой визуализации возможных исходов анализируемой ситуации. Однако, высокий уровень субъективности в процессе построения сценариев также не позволяет его в полной мере использовать в ОРД.

Метод расчета «Статистический анализ вариации» используется для оценки неопределенности на основе анализа вариативности данных (например, стандартное отклонение, коэффициент вариации и пр.) [8, с.231–232]. Неоспоримым преимуществом этого метода является высокая точность (при наличии достаточного объема данных), существенным ограничением – использование объемных выборок для достижения приемлемого уровня точности оценки.

В контексте рассматриваемой проблематики одним из наиболее эффективных и практически реализуемых в деятельности оперативных подразделений методом расчета уровня неопределенности может являться метод *взвешенных оценок*. Этот метод представляет собой системный подход к оценке неопределенности, который позволяет учесть несколько ключевых факторов, влияющих на ситуацию и свести их в единый интегральный показатель.

Основная идея метода взвешенных оценок заключается в так называемом взвешивании, т. е. присвоении каждому фактору веса, отра-

жающего его значимость в рамках рассматриваемой задачи. Затем производится количественная оценка фактора в рамках конкретной ситуации неопределенности, после чего полученные значения умножаются на соответствующие весовые коэффициенты. Это позволяет учесть следующее обстоятельство: не все факторы равнозначны и некоторые из них могут играть большую или меньшую роль в итоговой оценке. Например, некоторые из них оказывают решающее влияние на результат (например, ограниченность временных ресурсов), в то время как другие имеют меньшую важность (например, уровень риска). Ключевой момент в предлагаемом подходе – представление не только результата (успех/неуспех) в вероятностном виде, но и формализация факторов, которые воздействуют на уровень ситуационной неопределенности в совокупности или по отдельности.

Итоговый интегральный уровень ситуационной неопределенности U_{sit} определяется путем суммирования взвешенных результатов:

$$U_{sit} = \sum_{i=1}^n w_n * s_n$$

где i – общее количество влияющих факторов, w_i – вес фактора A_i , s_i – количественная оценка фактора A_i .

Количественные оценки (s_i) для каждого фактора A_i устанавливаются эмпирически с помощью балльной шкалы, основываясь на экспертном мнении и анализе исторических данных. Наиболее оптимальным вариантом представляется шкала с возможными значениями от 0 до 10, где 0 – это минимальное значение, а 10 – максимальное. Возможно использование и других градаций шкал, например от 1 до 5, 1 до 7 или любой другой. Главное – унифицировать её для всех анализируемых факторов. Подобный подход позволяет формализовать мнение специалистов в динамичной обстановке и обеспечивает более реалистичное и адаптивное отражение влияния различных факторов на успешное разрешение оперативных ситуаций, что является критически важным для ОРД.

В общей постановке задачи каждому фактору A_i назначается численный вес w_i , где $w_i \in [0, 1]$ – вес фактора, отражающий его относительную важность. При этом сумма весов всех факторов равна 1:

$$\sum_{i=1}^n w_n = 1$$

где n – общее количество влияющих факторов A_i .

Значения весов (w_i) определяются эмпирически и зависят от контекста задачи, целей исследования и приоритета тех или иных факторов. Так, при отсутствии больших наборов данных значения w_i можно назначить вручную, исходя из опыта аналогических исследований, а также пилотных тестов, в которых параметры проверяются на небольшом числе задач, схожих с текущей. Если же у оперативного сотрудника есть доступ к объемным историческим данным (выборкам) о схожих ситуациях неопределенности, то соответствующие параметры могут быть с высокой степенью точности вычислены при помощи специализированного программного обеспечения (например, «Mathcad»), использующего методы машинного обучения.

Значение показателя ситуационной неопределенности U_{sit} , полученное в результате применения метода взвешенных оценок, следует рассматривать как интегральную характеристику, отражающую совокупное влияние критических факторов на принятие решений в конкретной оперативной обстановке. При этом более высокое итоговое значение U_{sit} свидетельствует о значительной сложности и непредсказуемости развития событий, требующей дополнительных ресурсов, повышенного контроля и тщательного анализа потенциальных сценариев. Напротив, низкое значение показателя указывает на стабильность условий и меньший уровень угроз, при котором прогнозирование исходов и координация действий осуществляются с относительно невысокими рисками. В практической плоскости интерпретация результатов может основываться на заранее определенных пороговых

критериях, позволяющих субъектам ОРД своевременно идентифицировать кризисные ситуации и принимать превентивные меры по снижению неопределенности.

В рамках обсуждаемых вопросов актуальной задачей является формирование и теоретическое обоснование единой совокупности факторов, влияющих на возникновение ситуаций неопределенности в сфере ОРД. Представляется, что в подобной системе следует различать как *базовые* факторы, обладающие универсальным характером и охватывающими все возможные оперативно-розыскные ситуации, так и *факультативные*, целесообразность использования и оценки которых определяется спецификой конкретной оперативно-розыскной ситуации и условиями ее реализации.

Первым фактором, относящимся к числу базовых является *выбор*. В контексте принятия решений понятие выбора может быть рассмотрено как процесс применения соответствующей тактики, определяемой на основе анализа имеющейся информации, позволяющей дать оценку сложившейся ситуации неопределенности. Выбор приемлемого способа действия в сложившейся ситуации осуществляется как на основе выявленных признаков, так и на подсознательном, интуитивном уровне, с учетом накопленных знаний оперативного сотрудника. В том числе в ситуациях, где альтернативные варианты воспринимаются как равнозначные, а их различия представляют собой скорее набор ситуационных характеристик, возникает основа для принятия неочевидных решений. Такие решения могут казаться противоречащими логике текущей ситуации, но парадоксальным образом именно они, как показывает дальнейший ход событий, оказываются наиболее эффективными. В подобных условиях ключевую роль играет способность выйти за рамки шаблонного мышления, опираясь на контекстуальную оценку обстоятельств, даже если их признаки не указывают напрямую на оптимальный вариант действий.

Соответственно, успешность выбора среди

заданных субъектом альтернатив определяется результативностью проведенных оперативно-розыскных и иных мероприятий, позволивших достичь наилучшего результата. Иными словами, выбор – это итоговый результат оценки доступных вариантов действий с учётом ограничений по времени, накопленного опыта и возможных рисков. Математически может быть интерпретирован как операция оптимизации некоторой целевой функции (например, функции ожидаемой полезности или функции эффективности), учитывающей все остальные факторы.

В качестве следующего базового фактора полагаем целесообразным выделить *опыт*. Аргументированный приоритет, отданный этому фактору, обосновывается тем, что опыт, являясь источником субъективного знания, выступает фундаментальной основой осознанного акта деятельности, обеспечивает возможность адекватного восприятия окружающей действительности, сложившейся ситуации неопределенности, позволяет прогнозировать вероятность развития тех или иных событий. Он обеспечивает как экспертные оценки текущей ситуации (качественный аспект), так и статистические данные о вероятности различных событий (количественный аспект). Таким образом, опыт интегрирует интуитивное понимание контекста и объективные закономерности, выявленные через анализ повторяющихся явлений.

Одновременно на точность оценки сложившейся ситуации и выбор наилучшей поведенческой альтернативы значительно влияет *время*, в пределах которого субъекту необходимо принять решение. Как известно, время представляет собой ту меру, которая связывает субъекта познания с окружающей реальностью. Будучи формой внутреннего созерцания всех пространственных явлений, время предоставляет возможность сформировать объективное знание о самом предмете исследования, получить полное представление о допустимых вариантах развития и последствиях тех или иных процессов в результате проведенного выбора.

Вместе с тем, время выступает ограничителем глубины анализа и степени детализации возможных сценариев развития ситуации неопределенности. Чем меньше времени на принятие решения, тем больше вероятность того, что субъект будет склонен к упрощённому выбору, недооценке информации, просчетам в избранной оперативно-розыскной тактике. Однако, в ОРД зачастую возникают ситуации, когда излишнее обдумывание подвергает *риску* потерять инициативу и контроль над развитием ситуации.

Будучи ключевым фактором, определяющим возможность разрешения ситуации неопределённости, риск предполагает более тщательный анализ альтернатив и осознанный выбор оптимальной, исходя из личных приоритетов, целей и внутренней системы ценностей. Таким образом, риск становится результатом рационального взвешивания возможностей в контексте индивидуальных ориентиров.

Еще один важный аспект обозначенной проблемы обусловлен наличием взаимосвязей между указанными факторами – выбором, опытом, временем и риском, которые выражаются в их совместном влиянии на принятие решений, выбор соответствующей оперативно-розыскной тактики и оценку возможных последствий при неполной или противоречивой информации.

Так, опыт повышает точность оценки вероятностей исходов, что улучшает (обогащает) выбор и даёт возможность экономить время (за счёт опыта решения типовых задач), а также снижает риск путём более адекватного (углубленного) анализа. Время может ограничивать глубину анализа (и, следовательно, влиять на риск и качество выбора). При его избытке можно углубиться в разрешаемую ситуацию, шире задействовать опыт, в противном случае увеличиваются вероятность ошибок, просчётов из-за невнимания к нюансам. Риск задаёт уровень неопределённости и возможность неблагоприятных последствий, что формирует критерии выбора и требует корректировки на основе опыта, а также су-

щественным образом влияет на требуемое время (например, дополнительная проверка данных). Выбор становится результатом баланса между стремлением максимально эффективно задействовать имеющийся опыт, учётом доступного времени и готовностью принять определённый риск.

Одним из способов наглядно отразить взаимосвязи (отношения) между элементами системы является так называемая *матрица взаимного влияния*. Общая идея заключается в следующем: каждый фактор рассматривается как «узел» (вершина) в графе; наличие или отсутствие влияния одного фактора на другой отражается в соответствующей ячейке квадратной матрицы (размером $n \times n$, где n – число факторов); в зависимости от задач исследования и требуемой степени детализации, в указанной ячейке могут находиться число 1 (если фактор i оказывает влияние на фактор j) либо 0 (при отсутствии влияния), числовой коэффициент силы или направления влияния (положительный, если фактор i способствует ро-

сту или позитивному воздействию на фактор j либо отрицательный – если возникает подавление или негативное воздействие и т. п.), символы или комментарии (стрелки, словесные описания, ссылки на более развёрнутые пояснения).

Таким образом, матрица влияния отображает структуру взаимозависимостей между факторами, а при необходимости может быть расширена до весовой матрицы, где учитывается не только сам факт влияния, но и его интенсивность или характер (положительный/отрицательный).

В контексте нашего исследования речь идёт о четырёх базовых факторах, оказывающих влияние на ситуацию неопределённости в ОРД: выбор, опыт, время, риск. Ниже приведён иллюстративный пример матрицы взаимного влияния базовых факторов, в которой первый столбец и первая строка – это указанные базовые факторы влияния, а в пересечении указываются краткие подписи или символы влияния (см. таблица 1).

Таблица 1. Матрица влияния базовых факторов на ситуацию неопределённости

ФАКТОРЫ	Выбор	Опыт	Время	Риск
Выбор	–	качество ↑	глубина анализа ↔	критерии выбора ↔
Опыт	опыт ↑	–	время на анализ ↓	точная оценка риска ↓
Время	выбор ↔	опыт ↑	–	риск ошибки ↑
Риск	выбор ↔	опыт ↔	потребность во времени ↑	–

Краткое пояснение к каждой связи целесообразно представить в виде следующего набора взаимосвязей:

опыт → *выбор*: накопленные знания (опыт) повышают качество выбора;

выбор → *опыт*: принятые решения, в случае успеха или неудачи, дополняют опыт;

время → *выбор*: чем меньше времени, тем меньше возможностей для анализа вариантов (рост вероятности ошибки);

выбор → *время*: если выбор сделан быстро

или заранее, это экономит время (но может снизить точность);

риск → *выбор*: уровень риска влияет на критерии выбора (стремление минимизировать негативные последствия или максимизировать выгоду);

выбор → *риск*: принятый выбор может увеличить или уменьшить риск в зависимости от последствий;

опыт → *риск*: опыт помогает точнее оценивать вероятности неблагоприятных исходов

и тем самым корректировать риск;

риск → *опыт*: реализованный риск (оправдавшийся или не оправдавшийся) дополняет и корректирует опыт;

время → *риск*: недостаток времени повышает риск ошибки;

риск → *время*: высокий риск может требовать дополнительных временных затрат (проверка информации, консультации и т. д.);

опыт → *время*: богатый экспертный опыт сокращает время на поиск решения;

время → *опыт*: при наличии достаточного запаса времени можно глубже проанализировать ситуацию и улучшить опыт.

Наряду с вышеперечисленными базовыми факторами (выбор, опыт, время и риск), определяющими ситуацию неопределённости в ОРД, следует также учитывать ряд *факультативных* факторов, которые не являются основополагающими, но в совокупности с первыми способны оказывать существенное влияние на ход и результат оперативно-розыскных мероприятий. К их числу мы полагаем целесообразным отнести следующие:

возможность автоматизации процессов сбора, обработки, анализа и визуализации данных (благодаря применению специализированного программного обеспечения и алгоритмов обработки больших массивов данных существенно оптимизируется временной ресурс, необходимый для поиска и идентификации оперативно значимой информации);

наличие следов преступления, обнаруженных в ходе осмотра мест происшествий (следовая картина формирует ключевую доказательственную базу, способствуя построению гипотез о механизме преступления, личности преступника и мотивах, а также напрямую влияет на степень неопределённости);

возможность привлечения специалистов и экспертов (узкопрофильные знания в криминалистике, судебной медицине, психологии и других областях повышают достоверность оценки доказательств, обоснованность выводов и снижают риск принятия неверных решений, компенсируя недостаток опыта оперативного сотрудника);

качество информации (информативность и надёжность сведений, отвечающих критериям своевременности, проверяемости, относимости и достоверности, напрямую влияет на точность оценки и вероятность разрешения ситуации неопределённости);

техническое оснащение и материально-техническая база (использование современного оборудования, программного обеспечения, в том числе их негласное применение напрямую влияет на возможность оперативного сотрудника получать оперативно значимую информацию. Ограниченное оснащение может повышать уровень неопределённости, усложняет процессы планирования и проведения необходимых мероприятий);

уровень межведомственного взаимодействия (ОРД зачастую требует привлечения ресурсов и информации, находящихся в ведении различных подразделений и ведомств. От согласованности действий, оперативного обмена данными и взаимного доверия зависит оперативность выявления признаков преступной деятельности и точность их последующего анализа. Недостаточная координация повышает неопределённость, усложняя принятие решений в оптимальные сроки).

Упомянутые факультативные факторы в совокупности с базовыми формируют целостное поле условий и предпосылок для принятия рациональных решений в условиях неопределённости при осуществлении ОРД. Их комплексный учёт позволяет более гибко и точно прогнозировать развитие обстановки, повышает обоснованность принимаемых решений и способствует оптимизации процессов поиска, анализа и использования доказательственной информации.

Изложенное позволяет сформулировать следующие выводы:

1. Предлагаемый вероятностно-статистический подход к оценке ситуационной неопределённости в ОРД основан на формализации процесса принятия решений посредством анализа влияющих на ситуацию факторов и определения их количественных характеристик.

Метод взвешенных оценок, лежащий в основе предлагаемой методологии, основывается на присвоении каждому фактору веса, отражающего его значимость в принятии решений, а также его количественной оценке. Это позволяет учитывать различную степень влияния факторов на конечный результат, обеспечивая более точную оценку вероятности успеха в разрешении ситуации неопределенности. Данный метод выступает не только как средство комплексного анализа текущих обстоятельств, но и представляет собой ключевой механизм, обеспечивающий обоснованное принятие решений и минимизацию ошибок в условиях ограниченной предсказуемости.

2. Проведенный теоретико-методологический анализ свидетельствует о целесообразности формирования унифицированной системы факторов, определяющих характер ситуаций неопределённости в ОРД. Представляется, что в данной системе должны быть предусмотрены как базовые (основные) факторы универсального характера, охватывающие весь спектр потенциальных опера-

тивно-розыскных ситуаций, так и факультативные, выбор и оценка которых обуславливаются спецификой конкретного случая.

Взаимосвязь между этими факторами играет ключевую роль в процессе принятия решений в условиях неопределенности, формируя динамическую систему, в которой каждый элемент не только влияет на другие, но и подвержен коррекции под воздействием взаимосвязанных факторов.

Предложенная совокупность базовых (основных) и факультативных факторов, влияющих на ситуацию неопределённости, даёт возможность более полно отразить все аспекты, значимые в деятельности оперативных подразделений. Учёт данных факторов предоставляет дополнительные ресурсы и инструменты для снижения уровня неопределённости, повышения эффективности решений и оптимизации планирования оперативно-розыскных мероприятий. Она также формирует научно-обоснованные предпосылки для развития управленческих и тактических моделей, способствующих повышению эффективности ОРД.

Список использованной литературы:

1. Ломов, Б.Ф., Антиципация в структуре деятельности : монография / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М.: Наука. – 1980. – 280 с.
2. Асаёнок, Б.В. Ситуация информационной неопределенности: особенности криминалистической оценки (применительно к законодательству Республики Беларусь) / Б. В. Асаёнок // Вестник Белгородского юридического института МВД России имени И.Д. Путилина. – 2022. – № 2. – С. 84–89.
3. Гонов, Ш.Х. Экспертный метод оценки оперативной обстановки как инструмент информационно-аналитической работы / Ш. Х. Гонов, Б. А. Торопов // Вестник Воронежского института МВД России. – 2022. – № 2. – С. 76–86.
4. Лаппо, Е.А. Отдельные аспекты устранения информационной неопределенности при осуществлении оперативно-розыскной деятельности // Е. А. Лаппо, М. С. Шлыков, В. Э. Моисеев // Вестник Могилевского института МВД. – № 2 (8) / 2023. – С. 58 – 62.
5. Чуманов, Ю.В. Принятие решения сотрудниками уголовного розыска в ситуациях неопределенности ориентиров поиска / Ю. В. Чуманов, И. Б. Лебедев // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2018. – № 3(74). – С. 17 – 22.
6. Арутюнова, Д.В. Инновационный менеджмент : учебное пособие / Д. В. Арутюнова. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2014. – 152 с.
7. Калмыков, С.А. Методы интервального анализа : монография / С. А. Калмыков, Ю. И. Шокин, З. Х. Юлдашев. – Новосибирск: «Наука», 1986. – 223 с.
8. Гнеденко, Б.В. Курс теории вероятностей : учебник / Б. В. Гнеденко. – 6-е изд. М.: Наука. – 2017. – 448 с.
9. Новикова, Н.М. Байесовский механизм принятия решения человеком-оператором / Н. М. Новико-

ва. – Вестник ВГУ: Системный анализ и информационные технологии, 2006, № 2. – С. 119-124

10.Кулинская, Е.Л., Метод сценариев в оценке инвестиционных проектов / Е. Л. Кулинская, Р. Р. Мамлеева, Л. Ю. Уразаева // E-Scio. – 2019.– №12 (39) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-stsenariiev-v-otsenke-investitsionnyh-proektov-1>. – Дата обращения: 28.01.2026.

Petr Leonidoviç BOROVİK

*Belarus Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Akademiyasının
Kriminal polis fakültəsinin İnformasiya hüququ kafedrasının dosenti,
hüquq elmləri namizədi, dosent*

Svyatoslav Viktoroviç PİLYUŞİN

*Belarus Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Akademiyasının
Kriminal polis fakültəsinin İnformasiya hüququ kafedrasının dosenti,
hüquq elmləri namizədi, dosent*

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN SİTUASIYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI

XÜLASƏ

Qeyri-müəyyənliyin təhlilinə mövcud yanaşmalar hər zaman operativ bölmələrin fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almır ki, bu da onların effektivliyini azaldır. Petr Leonidoviç Borovik və Svyatoslav Viktoroviç Pilyuşin tərəfindən “Operativ-axtarış fəaliyyətində situasion qeyri-müəyyənliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası” adlı məqalədə təklif olunan ehtimal-statistik yanaşma meyarlar sisteminin yekun nəticəyə təsirini nəzərə almağa imkan verir və qeyri-müəyyən situasiyanın həllində uğur ehtimalının daha dəqiq qiymətləndirilməsini təmin edir.

Açar sözlər: qeyri-müəyyənlik, proqnoz, formallaşdırma, ehtimal, model, amillər, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

Pyotr Leonidovich BOROVİK

*Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Information Law,
Faculty of Criminal Police,
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus.*

Svyatoslav Viktorovich PILYUSHIN

*Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Information Law,
Faculty of Criminal Police,
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus.*

METHODOLOGY FOR ASSESSING SITUATIONAL UNCERTAINTY IN OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY

SUMMARY

Existing approaches to uncertainty analysis do not always take into account the specifics of the operations of operational units, which reduces their effectiveness. The probabilistic-statistical approach proposed by Petr Leonidovich Borovik and Svyatoslav Viktorovich Pilyushin in the article 'Methodology for Assessing Situational Uncertainty in Operational-Search Activities' allows for considering the influence of the criteria system on the final result, providing a more accurate assessment of the probability of success in resolving an uncertainty situation.

Keywords: uncertainty, forecast, formalization, probability, model, factors, operational-search activity

UOT 343.982

Rasim İSAQOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı
e-mail: rasim-isaqov@rambler.ru
<https://doi.org/10.62130/PCES3088>*

MƏHKƏMƏ-OLFAKTOR EKSPERTİZASININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə məhkəmə olfaktor ekspertizasının (qoxu izləri üzrə ekspertiza) müasir dövrdə qarşılaşdığı əsas problemlər və onun hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlıqla təcrübəsinə təsiri təhlil olunur. Məhkəmə olfaktor ekspertizasının elmi əsasları, tətbiq sahələri və sübutetmə prosesində rolu araşdırılır. Xüsusilə maddi sübut əhəmiyyətli qoxu izlərinin götürülməsi, saxlanması və müqayisəli tədqiqi zamanı metodiki çatışmazlıqlar, standartlaşdırmanın kifayət qədər olmaması və subyektiv amillərin nəticələrə mümkün təsiri diqqət mərkəzinə çəkilir. Məqalədə kinoloji metodların etibarlılığı, ekspert rəyinin qiymətləndirilməsində məhkəmə ekspertizası təcrübəsində mövcud ziddiyyətlər, həmçinin beynəlxalq təcrübə ilə milli yanaşmalar arasındakı fərqlər təhlil edilir. Bununla yanaşı, müasir texnoloji yeniliklərin və elmi tədqiqatların olfaktor ekspertizasının inkişafına verdiyi töhfələr qiymətləndirilir.

Nəticə etibarilə, məqalədə bu sahədə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, elmi-metodiki yanaşmaların yenilənməsi və ekspert fəaliyyətinin obyektivliyinin artırılması üçün tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: məhkəmə-olfaktor ekspertizası, qoxu izləri, kinoloji metodlar, məhkəmə-tibbi ekspertizası

Müasir zamanda cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi zərurəti cinayətlərin açılması üçün yeni kriminalistik vasitələrin və üsulların axtarışını, cinayət işlərinin uğurlu istintaqı və məhkəmə baxışı üçün zəruri olan sübut mənbələrinin toplanması və tədqiqini stimullaşdırır.

Planlaşdırılan və mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən törədilən cinayətlərin araşdırılması zamanı hadisə yerindən görünməyən mikroizlər, o cümlədən bioloji mənşəli maddi sübut əhəmiyyətli obyektlər (saç, tər, qan və s.) getdikcə daha çox silinir.

Bioloji mənşəli maddi sübutlar hadisə yerini tərk etmiş şəxsin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi, kriminalistik eyniləşdirilməsi və cinayətlərin araşdırılması metodologiyasında mühüm yer tutur [5, s.140].

Qoxu verən obyektlərin aşkar edilməsi üçün canlı orqanizmlərin qoxu və əksetmə orqanlarının

istifadəsinə əsaslanan iybilmə üsulu əməliyyat-axtarış fəaliyyətində və xüsusilə təhlükəli cinayətlərin araşdırılmasında tətbiqi baxımından artıq perspektivli olduğunu sübut etmişdir.

Bu üsul insan qoxu izlərinin əsasını təşkil edən ekspertiza növü olan olfaktor (qoxu izləri üzrə ekspertiza) ekspertizasıdır.

İnsan qoxu izlərinin ekspertizası, əksər hallarda, insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə ilə əlaqəli ağır cinayətlər (qətl, quldurluq, zorlama) ilə bağlı cinayət işlərində təyin edilir.

Hazırda ekspert tədqiqatlarında biosensor qoxu metodunun istifadəsi üzrə kifayət qədər təcrübə toplanıb. Müasir hüquqi, sosial və təbiətsünaslıq baxışları baxımından bu cür tədqiqatların nəticələrinin etibarlılığının nəzəri anlaşılması və qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Beləliklə, iybilmə tədqiqatlarının nəticələrindən sübut mənbəyi kimi istifadənin praktiki ehtiyacı və insan qoxu izlərinin ekspert tədqiqinin

yeni metodoloji prinsipləri onların etibarlılığını qiymətləndirmək üçün meyarların işlənilib hazırlanmasının aktuallığını müəyyən edir [6, s.85].

İnsan qoxu izlərinin biosensorlar vasitəsilə öyrənilməsi əsasında iybilmə tədqiqatlarının nəticələrinin etibarlılığı müəyyən edilir. İybilmə metodu və onlardan cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində diaqnostik və eyniləşdirmə xarakterli məsələlərin həlli və şəxsin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir.

Məhkəmə ekspertizası təcrübəsində iybilmə tədqiqatının hazırkı vəziyyəti təhlil edilərək olfaktor tədqiqat metodunun yenilənməsi gün-gündən irəliləyir. Cinayətlərin açılması və istintaqı zamanı insanın qoxu izlərinin iybilmə tədqiqatlarının nəzəri aspektləri, metodoloji əsasları və prosesual forması müəyyən edilmişdir. Məhkəmə ekspertizasında qoxu analizatorunun və detektor itlərinin biosensorla idarə olunan iybilmə tədqiqatının texniki və məhkəmə-tibbi təminatı vasitəsi kimi əks etdirilməsinin mümkünlüyü və yolverilməzliyi göstərilir [9, s.122].

Olfaktor sistem (qoxu duyğu sistemi) insan və digər canlılarda qoxunun qəbulunu təmin edən sensor sistemdir. Bu sistem əsasən iki hissədən ibarətdir: əsas qoxu sistemi (main olfactory system) və aksesuar qoxu sistemi (accessory olfactory system).

Əsas qoxu sistemi havada yayılan uçucu kimyəvi maddələri qəbul edir və onları beyindəki olfaktor soğanağa (olfactory bulb) ötürür. Buradan isə siqnallar birbaşa limbik sistemə, xüsusilə amiqdala və hipokampus kimi emosiyalar və yaddaşa əlaqəli beyin strukturlarına yönləndirilir.

Aksesuar qoxu sistemi isə əsasən maye fazalı kimyəvi stimullara reaksiya verir və bəzi canlılarda feromonların qəbulunda mühüm rol oynayır. Feromonlar instinktiv davranışlar, sosial ünsiyyət və emosional reaksiyaların formalaşmasında iştirak edir. Bu xüsusiyyət qoxu duyğusunun digər duyğu sistemlərindən fərqli olaraq daha dərin neyrobioloji təsirə malik olduğunu göstərir [6, s.79].

Qoxu duyğusunun limbik sistemlə birbaşa əlaqəsi səbəbindən qoxu yaddaşı vizual və eşitmə yaddaşıdan daha güclü və uzunmüddətlidir. Məsələn, insan uşaqlıqda sevdiyi bir yeməyin və ya mühitin qoxusunu illər sonra yenidən hiss etdikdə, həmin dövrə aid emosiyalar, əhval-ruhiyyə və xatirələr avtomatik şəkildə aktivləşə bilər. Elmi təd-

qiqatlar göstərir ki, qoxular emosional yaddaşın canlanmasında xüsusi rol oynayır və bu səbəbdən psixoloji terapiyada, eləcə də marketinq və davranış analizində geniş istifadə olunur. Kriminalist alimlər tərəfindən aparılmış araşdırmalara əsasən, insanların böyük əksəriyyəti müəyyən qoxuların onları keçmiş xatirələrə apardığını etiraf edir [10, s.59].

Qeyri-təbii, gözlənilməz və ya şübhəli şəraitdə baş verən ölümlər zamanı ölümün səbəbini və xarakterini müəyyən etmək məqsədilə adətən autopsiya (postmortem müayinə) aparılır. Baş vermiş ölüm halının səbəbi və xarakteri ilə yanaşı, postmortem müayinələrin əsas komponentlərindən biri də ölümdən sonra keçən vaxtın – yəni postmortem intervalın (PMİ) təyin edilməsidir. Bu göstəricinin dəqiq hesablanması üçün müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, ətraf mühit şəraiti, cəsədin ölçüsü, bükülmə və ya örtülmə vəziyyəti, geyimin olub-olmaması kimi çoxsaylı dəyişənlər parçalanma (dekompozisiya) sürətinə təsir göstərir və PMİ-nin dəqiq qiymətləndirilməsini çətinləşdirir [6, s.123].

Məhkəmə-tibbi mütəxəssislər əsasən erkən postmortem dəyişikliklərə – ölümün klassik əlamətlərinə, yəni “livor mortis” (ölüm ləkələri), “rigor mortis” (ölüm sərtliliyi) və “algor mortis” (bədən soyuması) göstəricilərinə əsaslanaraq təxmini zaman çərçivəsi müəyyən edirlər. Bundan əlavə, geniş istifadə olunan metodlardan biri də məhkəmə entomologiyasıdır. Məhkəmə entomoloqları cəsəd üzərində mövcud olan həşəratları və onların sürfə mərhələlərini araşdıraraq, həşərat populyasiyalarının inkişaf mərhələlərinə əsasən ölüm vaxtını təyin edirlər.

Son onillikdə aparılan tədqiqatlar postmortem müayinələr üçün yeni bir alət – qoxu analizini təqdim etmişdir. Qoxu analizi məhkəmə-tibbi sahədə toksikologiya, narkotik maddələrin eyniləşdirilməsi və profiləşdirilməsi, partlayıcı və alısan maye qalıqlarının araşdırılması, həmçinin canlı şəxslərin və meyitlərin qoxularının təhlili kimi bir çox sahədə tətbiq olunur. Postmortem müayinələr baxımından isə qoxu analizinin əsas məqsədi insan cəsədinin parçalanmasının müxtəlif mərhələlərinə xas olan uçucu qoxuların müəyyən etməkdir [9, s.141].

Meyitin parçalanması dövründə ortaya çıxan iy izlərinin müəyyənləşdirilməsi postmortem dövrdə mövcud olan müxtəlif mənbələrdən – cəsə-

din özü, bioloji maye və toxumalar, daxili kədə-verik sahələr, mikroorqanizmlər, entomoloji nümunələr və torpaqdan yayılan hədəf uçucu kimyəvi maddələrin daha dərinədən tədqiqinə şərait yaratmışdır. Qoxu analizinin bu nümunələr üzərində aparılması postmortem dəyişikliklərin uçucu kimyəvi maddələr prizmasından başa düşülməsinə kömək edir və eyni zamanda cəsədin axtarışında xidməti axtarış itlərinin istifadəsi kimi aşkarlama metodlarının inkişafına töhfə verir.

Məhkəmə sübutları cinayət hadisələrinin araşdırılmasında əsas rol oynayır, çünki onların toplanması və laborator analizləri cinayət yeri, qurban və şübhəli şəxs arasında əlaqələrin qurulmasına imkan verir. Texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində qoxu sübutlarının tətbiqi sahəsində böyük irəliləyiş müşahidə olunur. Bu sahə əsasən müxtəlif tədqiqat obyektlərindən ayrılan uçucu üzvi birləşmələrin (VOC-ların) kimyəvi xarakteristikasına fokuslanır. Qoxu nümunələrinin toplanması, ekstraksiyası və analizi bu sahədə son dərəcə mühüm mərhələdir.

Postmortem müayinələrdə nümunə növləri (bütöv cəsəd və ya toxuma), növü (insan və ya heyvan), parçalanma mərhələsi, mühit və istifadə olunan analitik metodlar nəticələrə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ən çox istifadə olunan üsullara statik və dinamik headspace, bərk fazalı mikroekstraksiya (SPME) və qaz xromatografiyası–kütlə spektrometriyası (GC-MS) daxildir. GC-MS VOC analizində “qızıl standart” hesab olunur.

Analitik cihazların inkişafına baxmayaraq, itlərin qoxu duyğusu hələ də bir çox hallarda daha üstündür. İnsan qalıqlarını aşkarlayan itlər parçalanma qoxusunu tanımaq üçün xüsusi şəkildə öyrədilir və istintaqın müəyyən mərhələlərində – itkin düşmüş şəxslərin axtarışı, qəsdən adamöldürmə, təbii fəlakətlər və ya gizli olan kütləvi məzarlıqların aşkarlanmasında geniş istifadə olunur. Bu itlər insan və heyvan qalıqlarını, həmçinin parçalanmanın müxtəlif mərhələlərini bir-birindən ayırd edə bilirlər [9, s.166].

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində olfaktor məlumatlardan istifadə tarixi olduqca qədimdir. Xüsusilə bu sahədə XIX əsrə aid mənbələr mövcuddur. Məsələn, Avstriyada kriminalistikanın banilərindən biri olan Hans Qrossun təşəbbüsü ilə polis xidmətinə

12 xidmət iti cəlb edilmişdir.

Hazırda dünyanın əksər müasir dövlətlərində alimlər və hüquq-mühafizə orqanları olfaktor ekspertizasının nəticələrini tanıyırlar. Belə ki, odoroloji tədqiqatlar Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Latviya, Litva DİN sisteminə daxil olan ekspert qurumlarında, həmçinin bir sıra xarici ölkələrdə aparılır.

Odoroloji tədqiqatlar stasionar şəraitdə həyata keçirilir və hadisə yerindən götürülmüş qoxu daşıyıcılarından əldə edilən nümunələrin istintaq çərçivəsində yoxlanılan şəxslərdən götürülmüş müqayisə nümunələri ilə qarşılaşdırılmasına əsaslanır. Bu cür tədqiqatlar zamanı xüsusi təlim keçmiş xidməti axtarış itlərindən, laborator biotektorlardan, eləcə də eyni formalı qoxu obyektlərindən (qoxu simulyatorları) istifadə edilir. Bu vasitələr biotektorların reaksiyalarına əsaslanaraq tədqiq olunan qoxu nümunələrinin müəyyən əlamətlərini (fərdi qoxu, bioloji növə aid qoxu və s.) aşkar etməyə imkan verir.

Məhkəmə ekspertizasında biosensor qoxu tədqiqatlarının etibarlılığının təmin edilməsinin əsas prosessual aspektləri qoxu obyektlərinin aşkar edilməsi, bərkidilməsi və götürülməsi üçün prosessual prosedura riayət edilməsindən, yoxlanılan şəxslərdən müvafiq, etibarlı və kifayət qədər təzə və qan nümunələrinin alınmasından ibarətdir.

Məhkəmə ekspertizasında iybilmə tədqiqatının nəticələrinin etibarlılığının qiymətləndirilməsinə integrasiya olunmuş yanaşma təklif olunur, bunun əsasında insan iy izlərinin məhkəmə-tibbi ekspertizasının nəticələrinə əsasən ekspert rəyinin qiymətləndirilməsi üçün tövsiyələr hazırlanır.

Konkret növ ekspertiza çərçivəsində tədqiq edilən, insan qanının və tərinin iy izləri (iyli maddələrin izləri) olan, sabit subyekt və obyekt arasında qarşılıqlı təsir obyektləri üzərində müəyyən müddətə davam edən insan qoxu izlərinin ekspert tədqiqinin mümkünlüyü onların fərdiliyi ilə bağlıdır ki, bu da onların hər hansı digər cisimlərdən qeyri-şərtsiz fərqi (məcmuluğu unikal, təkrarolunmaz xüsusiyyətlərin olması) və nisbi sabitliyi ilə əlaqədardır. Alət metodları ilə aparılan tədqiqatlarda olduğu kimi, odoroloji tədqiqatın subyektı it deyil, mütəxəssisdir. Heyvanlar özləri kriminalistik əlamətləri aşkar etmir, yalnız bioindikator cihazlar kimi ekspertin əlində alət rolunu oynayrlar.

Bununla belə, kriminalistlər arasında odoroloji tədqiqatların nəticələrinin sübut etmə prosesində istifadəsi məsələsində yekdil fikir yoxdur. Məsələn, N.Q.Alişunast-Levina və V.İ.Şikanovun işlərində göstərilən eksperimental sınaqlar sübut etmişdir ki, xidmət itləri insanları qoxuya görə etibarlı şəkildə identifikasiya edə bilmir və “ən çox oxşarlıq” prinsipinə əsaslanır. Yəni əgər qoxu nümunəsi götürülmüş şəxs təqdim edilməzsə, it qoxuca ona ən yaxın olan başqa bir şəxsi seçir.

Məhkəmə sübutu kimi odoroloji tədqiqatların nəticələrinin yolverilməzliyi barədə R.S.Belkin, M.S.Stroqoviç, V.İ.Şikanov, N.N.Tarnayev, A.Vinberq kimi tanınmış kriminalist alimlər də çıxış etmişlər.

İnsanların müəyyən edilməsində xidmət axtarış itlərinin istifadəsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar otaqda cəmi 10–15 dəqiqə olmuş şəxslərin qoxusunu belə yüksək dəqiqliklə seçə bilirlər. Adətən fərdi insan qoxusunun mənbəyi kimi tər və qan qoxusu maddələrindən istifadə olunur. İnsan qoxusu bu maddələrin xüsusi, unikal xüsusiyyəti kimi biotektor itlər tərəfindən qəbul edilir. Bununla yanaşı, şəxsin qoxusu həyat təzi, məşguliyyəti və vərdislərindən yalnız cüzi dərəcədə asılıdır və bu amillər tədqiqat zamanı nəzərə alınmalıdır.

Məhkəmə olfaktor ekspertizası çox zaman cinayət işində həqiqi şübhəlinin müəyyən edilməsinin qeyri-formal üsulu kimi dəyərləndirilir. Bu ekspertizanı dəstəkləyənlər qeyd edirlər ki, o, ekspertin yüksək peşəkarlığını, qoxu izlərinin düzgün götürülməsi bacarığını tələb edir. Rusiya Federasiyasında bütün qaydalara uyğun olfaktor ekspertizası aparan laboratoriyaların sayı çox azdır. Həmçinin lazımi biliklərə malik mütəxəssislərin çatışmazlığı mövcuddur. Məhz bu səbəbdən məhkəmələr tez-tez bu ekspertizanı birbaşa sübut kimi qəbul etmir, çünki qoxu izlərinin savadsız götürülməsi və qarışdırılması səhv laborator nəticələrə və yanlış şübhəlilərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxara bilər [8, s.233].

İy (qoxu) izlərinə malik obyektlərin ehtimal olunan yeri qəsdin xarakterindən (oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq), habelə yaranmış nəticələrdən asılı olaraq aşkar edilir. Qoxu izlərinin daşıyıcısı olan obyektlərin aşkar oluna biləcəkləri ən tipik yerlərə hadisə yerinin girəcəyi, cinayətkarın gəliş-gediş yerləri, giriş qapıları, pəncərələr, nəfəsliliklər, cinayətkarın dəf etdiyi digər maneələr,

cinayət qəsdinin obyektləri, hadisə yerinin şəraitində cinayətkarın yerini dəyişdirdiyi əşyalar aiddir. Hadisə yerindən aşkar edilmiş iy izlərinin digər izlərlə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Belə ki, peşəkar oğrular cinayət əməlini törətdikdən sonra hadisə yerində iz (əl-barmaq izi, siqaret kötüyü) qoymamağa çalışır, bu məqsədlə toxunduğu əşyaları silir, təmizləyir. Bu zaman cinayətkar özündən asılı olmayaraq başqa bir izi, iy izini hadisə yerində qoymuş olur. Bundan başqa oğurluq cinayətlərinin törədilməsinə istifadə edilən ling, balta, digər dağıdıcı, kəsici və deşici alətlər üzərindən digər izlər, yəni əl-barmaq və bioloji izlər aşkar edilə bilmədiyi hallarda da iy izlərinin əldə edilməsi cinayətlərin araşdırılmasında, cinayət törətmiş şəxslərin və əldə edilən əmlakın aşkar edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [10, s.100].

İy (qoxu) izləri hadisə yerinə baxış başlanmadan əvvəl və ya digər sahələrə baxışla eyni vaxtda götürülür. Lakin bu zaman aşkar edilmiş predmetlər üzərindən əl-barmaqların papilyar naxışlarını pozmaq üçün tədbirlər görülməli, predmet üzərində bioloji və digər mikroizlərin olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. İy izləri ilə davranış qaydası (aşkar etmə, götürmə və konservasiya) xüsusi ədəbiyyatda ətraflı surətdə açıqlanır. İyi izlərinin götürülməsi digər izlərin götürülməsinə münasibətdə olduqca asan olsa da, həmin izlərin istintaqın sonrakı gedində istifadəsi ilə bağlı vahid metodiki qaydalar müəyyən edilməmişdir. Hazırda iy izlərinin tədqiqində biotektorlardan (itlərdən) istifadə edilir. Ölkəmizdə də itlərin iybilmə qabiliyyətindən Dövlət Gömrük Komitəsinin gömrük postlarında narkotiklərin axtarışında, Dövlət Sərhəd Xidmətinin əməkdaşları tərəfindən sərhəd pozucularının təqibində geniş istifadə edilir. 2020-ci ildə 44 günlük müharibədən sonra ordumuz tərəfindən işğalçı Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuş ərazilərimizə basdırılmış minlərlə mina və partlamamış döyüş sursatlarının aşkar edilməsində, eyni zamanda, partlayıcı maddələr və döyüş sursatları, o cümlədən də terror aktı törədilməsi barədə məlumat alındıqda Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin istifadəsində olan itlərdən, onların iybilmə qabiliyyətlərindən geniş istifadə edilir. Bundan başqa, ayrı-ayrı sahələrdə instrumental-olfaktorlardan, iy detektorlarından istifadə edilir. Buna misal olaraq, meyitaxtaran detektor, sərxoşluq vəziyyə-

tini müəyyən edən detektoru və s. göstərmək olar. Son zamanlar isə “suni burun və ya elektron burun” hazırlanmışdır ki, bununla kimyəvi-radio-aktiv izlərin götürülməsində istifadə imkanları tədqiq edilir. Dünya təcrübəsində iy izlərindən Rusiya Federasiyası, Almaniya, Fransa, Macarıstan kimi ölkələrdə cinayətlərin istintaqında sübut növü kimi tətbiq edilsə də, ölkəmizdə və Türkiyə Respublikasında bununla bağlı ətraflı tədqiqatlar aparılmamışdır. İy izlərinin sübut növü kimi tanınması ilə bağlı Türkiyə Respublikasında 24 fevral 2017-ci ildə “1-ci Adli Koku Seminarı” keçirilmiş, bu sahədə mövcud olan problemlər müzakirə edilmişdir. Müzakirədə Özyeğin Universiteti Hukuk Fakültəsi Dekanı və TUBİTAK Bilim Kurulu üyesi Prof. Dr. Yener Ünver iy izlərinin tədqiqində Almaniyanın bu sahədə təcrübəsinin öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Prof. Dr. Yener Ünver Almaniya Federal Məhkəməsinin bir iyni ayrıca sübut növü kimi qəbul edilməsi üçün biodektorun (itin) Bavyera Emniyyəti sınavını keçməli olduğunu, araşdırmada eyniləşdirmə üçün birbaşa şübhəli şəxsədən götürülmüş iy izinin istifadə edilməli, eyniləşdirmənin bir-birlərindən ayrı iki it (biodektor) tərəfindən aparılmalı, bir itin təlimçisinin digər tədqiqatda iştirak etməməli olduğunu və bu eyniləşdirmə tədqiqatının video çəkilişlə rəsmiləşdirməli olduğunun tələb edildiyini bildirmişdir [4, s.133].

Cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətində uğurluq nəticəsində bağlı ələ keçirilmiş əmlakın, həmçinin narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, odlu və soyuq silahlarla törədilmiş cinayətlərdə şübhəli şəxsin yaşadığı və gizləndiyi yerlərdə ancaq vizual axtarış aparılır ki, bu da gizlədilmiş

əşyaların tapılmasını çox vaxt mümkünsüz edir. Ancaq bu fəaliyyətdə biodektor rolunu oynayan itlərdən istifadə müsbət nəticələrin əldə edilməsinə səbəb ola bilərdi.

Detektor itlərin iştirakı ilə aparılan tədqiqatın uğurlu olması üçün ekspert iki əsas amili nəzarətdə saxlamalıdır:

1. itin davranışının proqnozlaşdırıla bilən və birmənalı olmasını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması;

2. istifadə olunan qiymətləndirmə üsullarının və itlərin reflektor reaksiyalarının adekvatlığının daim yoxlanılması.

Olfaktor ekspertizanın əsas problemi məhz onun düzgün təşkili, aparılması və nəticələrinin düzgün şərhilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, xidmət itləri “isti izlər”lə cinayətkarın tez müəyyən edilməsinə imkan verir. Lakin bu metod hər zaman praktikada tətbiq oluna bilmir və nəticələr itlərin təlim metodlarından asılı olaraq dəyişir. Məsələn, ABŞ-də xidmət axtarış itlərinin təlimində onlara instinktiv olaraq sərbəst hərəkət etmək imkanı verilir və bu, cinayətkarların 90 %-dən çoxunun müəyyən edilməsinə şərait yaradır [7, s.143].

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası hazırda olfaktor ekspertiza sahəsində Avropa ölkələri səviyyəsində tam inkişaf etmiş institusional və texnoloji sistemə malik olmasa da, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin, xüsusilə Avropa dövlətlərinin elmi-praktiki yanaşmalarının öyrənilməsi və tətbiqi istiqamətində ardıcıl işlər aparılır. Xarici ölkələrin əldə etdiyi müsbət nəticələr, müasir texniki vasitələrdən və metodlardan istifadə imkanları mühüm metodoloji baza rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası CPM.
2. Azərbaycan Respublikası CM.
3. “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. Kriminalistika. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2022.
5. Saricalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.
6. Kokunun adli delil sayılması üçün çalışma başlatıldı. Türkiye Adalet Akademisinin resmi saytı. 24.02.2017. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/konunun-adli-delil-sayilmasi-icin-calisma-baslatildi/758462>.
7. What is Forensic Science? – <https://www.afs.org/careers-forensic-science/what-forensic-science>.
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Судебно-медицинская_экспертиза.
9. Forensic Odor Analysis: Current Application in Postmortem Examinations – <https://www.dovepress.com>
10. https://tr.wikipedia.org/wiki/Olfaktör_sistem.

Расим ИСАКОВ

*Старший преподаватель кафедры Криминалистики
Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики,
подполковник полиции*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНО-ОЛФАКТОРНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ**РЕЗЮМЕ**

В статье анализируются основные проблемы, с которыми сталкивается судебно-олфакторная экспертиза по запаховым следам в современную эпоху, и их влияние на правоохранительную практику. Рассматриваются научные основы, области применения и роль обонятельной экспертизы в доказательном процессе. В частности, выделяются методологические недостатки в сборе, хранении и сравнительном исследовании запаховых следов, недостаточная стандартизация и возможное влияние субъективных факторов на результаты. В статье анализируется надежность кинологических методов, существующие противоречия в практике судебно-медицинской экспертизы при оценке экспертного заключения, а также различия между международной практикой и национальными подходами. Одновременно оценивается вклад современных технологических инноваций и научных исследований в развитие обонятельной экспертизы. В результате статьи предлагаются рекомендации по совершенствованию нормативно-правовой базы в этой области, обновлению научно-методологических подходов и повышению объективности экспертной деятельности.

Ключевые слова: *судебно-олфакторная экспертиза, следы запаха, методы с использованием собак, судебно-медицинская экспертиза, первичная обонятельная система, добавочная обонятельная система*

Rasim ISAQOV

*Senior Lecturer at the Department of Criminalistics
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan,
Lieutenant Colonel of Police*

MODERN PROBLEMS OLFACTOR EXPERTISE**SUMMARY**

The article analyzes the main problems faced by forensic olfactory expertise (smell trace expertise) in the modern era and their impact on law enforcement practice. The scientific foundations, areas of application and role of olfactory expertise in the evidentiary process are examined. In particular, methodological shortcomings in the collection, storage and comparative study of scent traces, insufficient standardization and the possible influence of subjective factors on the results are highlighted. The article analyzes the reliability of cynological methods, the existing contradictions in the practice of forensic expertise in assessing expert opinion, as well as the differences between international practice and national approaches. At the same time, the contributions of modern technological innovations and scientific research to the development of olfactory expertise are assessed. As a result, the article puts forward recommendations for improving the regulatory and legal framework in this area, updating scientific and methodological approaches and increasing the objectivity of expert activities.

Keywords: *forensic olfactory examination, scent traces, canine methods, forensic medical examination, primary olfactory system, accessory olfactory system*

УДК 343.98

Николай Николаевич КОВАЛЁВ

*Старший преподаватель кафедры информационного права
факультета криминальной милиции Академии
Министерства внутренних дел Республики Беларусь
e-mail: kovalev.amia.by@yandex.ru
<https://doi.org/10.62130/ZCMP9745>*

ПОНЯТИЕ ЦИФРОВОГО СЛЕДА В КРИМИНАЛИСТИКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются теоретико-методологические аспекты понятия и сущности следов преступлений, формирующихся в цифровой среде, в контексте современного состояния законодательства и криминалистики. Актуальность работы обусловлена отсутствием унифицированного понятийного аппарата, что приводит к терминологической разрозненности в научной доктрине и правоприменительной практике. На основе анализа научных источников выделены три основных направления понимания сущности цифровых следов: технико-ориентированное, информационно-ориентированное и средово-ориентированное. Обосновывается ограниченность технико и средово-ориентированных концепций, а также их недостаточность для раскрытия сущностных характеристик исследуемого явления. Делается вывод о приоритетности информационно-ориентированного направления, позволяющего рассматривать цифровой след как форму отражения преступной деятельности. Предлагается авторское определение понятия цифровой след, учитывающее современные особенности цифровой среды и отвечающее требованиям криминалистической теории и практики.

Ключевые слова: компьютерная информация, цифровая среда, виртуальный след, компьютерный след, электронно-цифровой след, цифровой след

Начавшийся во второй половине XX века процесс компьютеризации и цифровизации способствовал развитию глобального информационного пространства, облачных технологий и систем удаленного доступа, внедрению новых форм социальных коммуникаций и т.д., которые кроме очевидных преимуществ для общества, наделили современную преступность новыми возможностями. Дистанционное хищение активов и конфиденциальной информации, блокирование данных с целью выкупа, использование цифровых двойников и дипфейков, организация теневых рынков – все эти угрозы, порожденные цифровой средой, стали реальным вызовом для национальной и международной безопасности, стабильности ключевых институтов общества.

Представители правоохранительных органов и эксперты в сфере информационной безопасности приходят к выводу о том, что в реалиях современного мира методы выявления и раскрытия преступлений все больше опираются на анализ данных, генерируемых в цифровой среде.

Цифровая среда включает в себя компьютерные системы, информационно-телекоммуникационные сети, облачные инфраструктуры, программное обеспечение, а также алгоритмы обработки информации, определяющие порядок функционирования указанных систем. Ее особенностью является опосредованный характер взаимодействия субъектов, при котором любые действия пользователя фиксируются не непосредственно, а через преобразование физических процессов (в том

числе электромагнитных сигналов) в цифровые данные. Кроме того, цифровая среда носит динамический и распределенный характер. Современные технологии предполагают хранение и обработку информации не на одном материальном носителе, а в распределенных системах (в том числе облачных), а также ее непрерывное перемещение между различными узлами сети.

Криминалистическая значимость данных, генерируемых в цифровой среде, подчеркивается в научных трудах В.Б.Вехова, В.Е.Козлова, А.Н.Колычевой, А.В.Комова, В.А.Мещерякова, В.А.Милашева, А.А.Саркисян и др. Исследователи связывают рассматриваемые данные с термином след, который в своем традиционном понимании занимает центральное место в криминалистике.

Вместе с тем, в научном сообществе еще не сформирован единый терминологический подход к определению следов преступлений, формирующихся в цифровой среде. В научных источниках приводятся бинарные [7], виртуальные [5, 6], цифровые [2, 9], электронно-цифровые [1, 4] и иные. следы, при этом авторы имеют ввиду один и тот же предмет исследования. Многообразие в терминологии говорит о том, что процесс образования следов в цифровой среде в ходе совершения преступлений является недостаточно изученным и требует проработки понимания их сущности и особенностей.

Кроме того, отсутствие единообразного понимания сущности цифровых следов оказывает негативное влияние не только на теоретические исследования, но и на правоприменительную практику. В условиях, когда объектом исследования выступают сложные информационные образования, представленные в цифровой форме, недостаточная определенность их правовой и криминалистической природы приводит к трудностям, например, в формулировании вопросов при назначении экспертиз и оценке полученных заключений. На практике нередко наблюдается подмена объекта исследования его материальным носителем, в связи с чем экспертиза

фактически направляется на исследование технического устройства, а не содержащейся в нем информации. Это, в свою очередь, снижает доказательственную ценность полученных результатов, поскольку не позволяет установить отражение конкретных действий и событий в цифровой среде.

Анализ научных взглядов позволяет выделить три основных направления понимания сущности следов преступлений, формирующихся в цифровой среде: технико-ориентированный, связывающий их с физическими процессами формирования; информационно-ориентированный, рассматривающие их как криминалистически значимую информацию, отражающую событие преступления; а также средово-дифференцирующий, акцентирующий внимание на условиях их формирования.

К технико-ориентированному направлению можно отнести работы А.Н.Колычевой, В.А.Милашева, Д.А.Свиридова, а также ранние работы В.Б.Вехова, который одним из первых предложил термин электронно-цифровой след – любая криминалистически значимая компьютерная информация, т.е. сведения (сообщения, данные), находящиеся в электронно-цифровой форме, зафиксированные на материальном носителе либо передающиеся по каналам связи посредством электромагнитных сигналов [1, с.30]. Автор обосновывает материальную природу следов через физические процессы, в основе которых лежат электромагнитные взаимодействия двух и более материальных объектов, являющихся объективной формой существования компьютерной информации.

А.Н.Колычева, также придерживаясь термина электронно-цифровой след, определяет его как криминалистически значимую информацию, выраженную посредством электромагнитных взаимодействий или сигналов в форме, пригодной для обработки с использованием компьютерной техники, возникающую в результате создания, преобразования, модификации, копирования, удаления или блокирования данных и зафиксированную на материальном носителе [4, с.10]. В определе-

нии автор излагает физико-техническую природу следов, указывая на электромагнитные сигналы, связь с машинным кодом, а также перечисление операций (создание, копирование, удаление и др.), что позволяет устранить абстрактность понятия.

В.А.Милашев считает, что образование следов через электрические сети и в электронно-вычислительных машинах подчинено механизму взаимодействия электронно-вычислительных машин в компьютерных сетях и обработке компьютерной информации электронно-вычислительной машиной. Автор связывает следы с двоичным кодом и применяет термин бинарные следы [7, с.9].

Д.А.Свиридов считает, что рассматриваемые следы представляют собой системное структурированное изменение цифровой среды, хранящееся на цифровых или физических носителях [8, с.260-263]. Автор не предлагает собственное определение следов, но выделяет их особенности, такие как уникальная физическая структура цифрового следа, представленная электромагнитными сигналами, которые возможно декодировать и представить в виде понятных файлов, существование следа на цифровых и иных физических носителях информации.

Вышеприведенные мнения о сущности следов в значительной степени обусловлено механизмом их образования, который связан с протеканием информационных процессов, реализуемых посредством преобразования физических (в том числе электромагнитных) сигналов в структурированные цифровые данные. Вместе с тем криминалистическая сущность следов определяется не физической природой указанных процессов, что характерно для технико-ориентированных подходов, выраженных, в частности, в использовании термина электронно-цифровой след, а способностью отражать обстоятельства события преступления и связанные с ним действия.

Кроме того, является спорным характерное для представителей технико-ориентированного подхода к пониманию сущности рассматриваемых следов утверждение о нераз-

рывности связи между следом и его носителем, без которого он (след) не может существовать, так как современные технологии предполагают хранение и обработку информации не на одном материальном носителе, а в распределенных системах (в том числе облачных), а также ее непрерывное перемещение между различными узлами сети. Это обстоятельство обуславливает возможность существования одного и того же следа в различных состояниях и формах фиксации, что имеет принципиальное значение для криминалистики, поскольку определяет как механизм образования цифровых следов, так и специфику их выявления и исследования.

К числу представителей средово-дифференцирующего подхода можно отнести В.А. Мещерякова, А.В.Комова и др., среди которых наиболее популярным является термин виртуальный след.

В.А. Мещеряков определяет виртуальный след как любое изменение состояния автоматизированной информационной системы (образованного ею кибернетического пространства), связанное с событием преступления и зафиксированное в виде компьютерной информации (т.е. информации в виде, пригодном для машинной обработки) на материальном носителе, в том числе и на электромагнитном поле [6, с.21]. В данном определении автор объединяет несколько компонентов цифровой среды – кибернетический и виртуальный, которые подразумевают управление данными посредством цифровых технологий и их продукт в виде опосредованного пространства взаимодействия субъектов соответственно. При этом В.А.Мещеряков сформулировал определение кибернетического пространства, под которым следует понимать область возможного нахождения информации, представленной в виде, пригодном для автоматизированной обработки, имеющей существенное значение для установления истины по расследуемому преступлению, и образованную средствами хранения информации, устройствами автоматизированной обработки информации (в том числе средствами вычис-

лительной техники), вспомогательными средствами и системами, а также средствами и системами связи и телекоммуникации, функционирующими в соответствии с принятым протоколом обработки информации под управлением соответствующего программного и с использованием необходимого информационного обеспечения [6, с.33].

Предложенное автором определение кибернетического пространства представляется излишне детализированным с технической точки зрения. Включение в него признака доказательственной значимости информации видится дискуссионным, поскольку данный аспект относится скорее к функциональным, а не к сущностным характеристикам рассматриваемого понятия.

Особенностью исследования А.В. Комова является отделение виртуальных следов от компьютерных следов, так как по мнению автора компьютерные (цифровые) следы – это информация, зафиксированная на материальном носителе с помощью электромагнитных взаимодействий либо передаваемая по каналам связи посредством электромагнитных сигналов, а виртуальные следы, будучи частью компьютерных (цифровых) следов, представляют собой определенные изменения в сетевом виртуальном пространстве со всеми протекающими в нем информационными процессами, непосредственно связанные с механизмом совершения преступления и зафиксированные в электронном поле [5, с.11]. А.В. Комов считает, что подобного рода выделение части от целого необходимо при составлении алгоритма действий при работе с компьютерными (цифровыми) следами по различным видам преступлений и выработке необходимых тактических приемов.

Вместе с тем, выделение виртуальных следов в качестве самостоятельной категории основано преимущественно на особенностях среды их формирования, что не отражает сущностных характеристик следа как формы отражения события. Кроме того, так называемое разграничение виртуальных и компью-

терных следов фактически описывает различные состояния одного и того же информационного образования в процессе его функционирования в сети и последующей фиксации на носителе.

Таким образом, представители средово-ориентированного подхода, признавая объективное существование цифровой среды, абстрагируют ее до категорий виртуального или кибернетического пространства, что обуславливает использование термина виртуальный след, однако не позволяет в полной мере раскрыть сущностные характеристики исследуемого явления.

Кроме того, термин виртуальный след является дискуссионным с точки зрения криминалистической теории, поскольку категория виртуальности не обладает достаточной определенностью и может создавать представление о некоем условном или нереальном характере следа. Вместе с тем след представляет собой объективно существующее отражение события, доступное для познания и исследования.

К представителям информационно-ориентированного подхода можно отнести работы В.Е.Козлова, А.А.Саркисян и др., а также поздние работы В.Б.Вехова.

Так В.Е.Козлов полагает, что применительно к процессам работы со следами компьютерного преступления в процессе его выявления и раскрытия вполне достаточно термина компьютерная информация [3, с.63-66]. Указанный подход отождествляет следы с законодательно закрепленным термином компьютерная информация – информация, хранящаяся в компьютерной системе, сети или на машинных носителях, обрабатываемая компьютерной системой либо передаваемая в пространстве с помощью любых программно-технических средств [10]. Данное определение представляется актуальным в правоприменительной сфере, однако привязан к техническим средствам и не в полной мере отражает современную природу информационных процессов, не охватывает все возможные виды воздействия на следы.

В исследованиях представителей информационно-ориентированного подхода наиболее часто встречается термин цифровой след. Вышеупомянутый В.Б.Вехов использует его в своих современных научных трудах, предпочитая термину электронно-цифровой след. Автор предлагает следующее определение цифрового следа – криминалистически значимая компьютерная информация, т.е. сведения (сообщения, данные), представленные в форме электрических сигналов, независимо от средств их хранения, обработки и передачи [2, с. 390-397].

Имея возможность сравнить оба определения В.Б.Вехова полагаем, что в понятии электронно-цифровой след прослеживается стремление одновременно отразить как его сущностную природу, так и механизм формирования, что приводит к смешению различных уровней анализа – физического, связанного с протеканием электронных (электромагнитных) процессов, и информационного, характеризующегося представлением данных в цифровой форме. Переход автора от использования термина электронно-цифровой след к категории цифровой след может быть обусловлен стремлением к методологическому разграничению сущности следа и механизма его формирования. Если ранее в рамках единого понятия автором объединялись физические процессы, лежащие в основе функционирования технических систем, и их информационный результат, то в понятии цифровой след акцент смещается на цифровую форму представления информации как основное содержание следа.

А.А.Саркисян также применяет термин цифровой след, под которым предлагает понимать криминалистически значимую компьютерную информацию о событиях или действиях, отраженную в материальной среде в процессе ее возникновения, обработки, хранения и передачи в уникальной семантической последовательности машинного кода [9, с. 7]. Предложенное автором определение отражает информационную природу, процессу-

альный характер формирования следа и его связь с событием преступления. Вместе с тем определение имеет излишний технико-ориентированный характер, что выражается в акценте на машинный код, а также недостаточно полно раскрывает специфическую среду следообразования, именуя ее материальной.

Резюмируя вышеизложенное, представляется возможным заключить, что механизм образования следов преступлений, формирующихся в цифровой среде, обусловлен протеканием информационных процессов, реализуемых посредством преобразования физических (в том числе электромагнитных) сигналов в структурированные цифровые данные. Вместе с тем их криминалистическая сущность определяется не физической природой указанных процессов, что характерно для технико-ориентированного направления, а также не особенностями среды их формирования, на чем акцентируется средово-ориентированное направление, а способностью отражать обстоятельства события преступления и связанные с ним действия. В этой связи информационно-ориентированное направление, позволяющее раскрыть сущностные характеристики цифровых следов, представляется вполне обоснованным.

Исходя из того, что изучаемые следы представляют собой криминалистически значимую информацию, возникающую в результате отражения деятельности субъектов в процессе функционирования компьютерных систем, информационно-телекоммуникационных сетей и иных цифровых сред, указанная информация фиксируется в виде данных, формализованных в цифровой форме и подлежащих обработке с использованием технических средств, наиболее корректным является использование термина цифровой след.

На основании вышеизложенного, предлагается следующая формулировка понятия цифровой след в криминалистике – это возникающая в результате функционирования цифровой среды криминалистически значимая

информация, в которой отражены сведения о событиях, действиях или состояниях объектов и субъектов, представленная в форме цифровых данных, образующихся, изменяющихся, передающихся и хранящихся в информационно-телекоммуникационных системах, воспроизводимых с использованием технических средств и используемых для установления обстоятельств, имеющих значение для выявления и раскрытия преступления.

Предложенное понятие соответствует современному уровню развития криминалистической науки, поскольку отражает информационную сущность рассматриваемого яв-

ния, не связывая его с конкретной технической реализацией и обеспечивая необходимую степень теоретической универсальности. Кроме того, разработка научно обоснованного определения цифрового следа имеет не только теоретическое, но и существенное практическое значение, поскольку позволяет определить объект осмотра при планировании и проведении следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, а также обеспечить корректную постановку вопросов перед экспертом, что повысит качество доказательственной информации, получаемой в ходе расследования преступлений.

Список использованной литературы:

1. Вехов, В.Б. Криминалистическое учение о компьютерной информации и средствах ее обработки: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Вехов Виталий Борисович ; Волгоградская акад-ия мин-ва вн-х дел Российской Федерации. – Волгоград, 2008. – 46 с.
2. Вехов, В.Б. Криминалистическое исследование цифровых отпечатков компьютерных устройств / В.Б.Вехов, А.Б.Смушкин // Всероссийский криминологический журнал. – 2024. – Т. 18, № 4 – С. 390 – 397.
3. Козлов, В.Е. Криминалистическое исследование механизма образования следов компьютерных преступлений / В.Е.Козлов // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – 2017. – № 1. – С. 63 – 66.
4. Колычева, А.Н. Фиксация доказательственной информации, хранящейся на ресурсах сети Интернет: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Колычева Алла Николаевна ; Российский гос. ун-т правосудия. – М., 2019. – 36 с.
5. Комов, А.В. Использование компьютерных (цифровых) следов при выявлении, раскрытии и расследовании преступлений: дис. ...к-та юрид. наук : 5.1.4 / Комов Андрей Васильевич ; Моск. ун-т м-ва вн-х дел Российской Федерации им. В. Я. Кикотя. – М., 2025. – 279 с.
6. Мещеряков, В.А. Основы методики расследования преступлений в сфере компьютерной информации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : / Мещеряков Владимир Алексеевич ; Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 39 с.
7. Милашев, В.А. Проблемы тактики поиска, фиксации и изъятия следов при неправомерном доступе к компьютерной информации в сетях ЭВМ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Милашев Вадим Александрович ; юр. фак. Московского гос. ун-та им. М. В. Ломоносова. – М., 2004. – 25 с.
8. Цифровой след и его значение в практике расследования преступлений / Д.А.Свиридов // Правовая культура в современном обществе : сб. науч. ст. / Могилевский инст. МВД Респ. Беларусь ; редкол. : И.А.Демидова (отв. ред.) [и др.]. – Могилев, 2023. – С. 260-263.
9. Саркисян, А. А. Цифровизация судебно-экспертной деятельности: теоретические, правовые и организационные аспекты: дис. ... канд. юрид. наук : 5.1.4 / Саркисян Анна Ашотовна ; Московский гос. юрид. ун-т им. О. Е. Кутафина. – М., 2023. – 168 с.
10. Уголовный кодекс Республики Беларусь : 9 июля 1999 г. № 275-З : принят Палатой представителей 2 июня 1999 г. : одобр. Советом Респ. 24 июня 1999 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 20 окт. 2025 г. № 101-З // ЭТАЛОН : информ.-поисковая система (дата обращения: 18.05.2026)

Nikolay Nikolayevich KOVALYOV

*Belarus Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Akademiyasının
Kriminal polis fakültəsinin İnformasiya hüququ kafedrasının baş müəllimi
e-mail: kovalev.amia.by@yandex.ru*

KRİMİNALİSTİKADA RƏQƏMSAL İZ ANLAYIŞI

XÜLASƏ

Məqalədə rəqəmsal mühitdə formalaşan cinayət izlərinin anlayışı və mahiyyətinin nəzəri-metodoloji aspektləri müasir qanunvericiliyin və kriminalistikanın vəziyyəti kontekstində tədqiq olunur. Tədqiqatın aktuallığı vahid anlayış aparatının olmaması ilə şərtlənir ki, bu da elmi doktrinada və hüquqtəbqiyyətə praktikasında terminoloji pərakəndəliyə səbəb olur. Elmi mənbələrin təhlili əsasında rəqəmsal izlərin mahiyyətinin dərk edilməsinə dair üç əsas istiqamət müəyyən edilmişdir: texniki yönümlü, informasiya yönümlü və mühit yönümlü yanaşmalar. Tədqiq olunan fenomenin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərinin şərh baxımından texniki və mühit yönümlü konsepsiyaların məhdudluğu və yetərsizliyi əsaslandırılır. Nəticə etibarilə, rəqəmsal izin cinayət fəaliyyətinin əks olunma forması kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verən informasiya yönümlü yanaşmanın prioritetliyi barədə qənaətə gəlinir. Məqalədə müasir rəqəmsal mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alan və kriminalistika nəzəriyyəsi ilə praktikasının tələblərinə cavab verən “rəqəmsal iz” anlayışına müəllifin yanaşması, verdiyi tərfi təqdim olunur.

Açar sözlər: kompüter informasiyası, rəqəmsal mühit, virtual iz, kompüter izi, elektron-rəqəmsal iz, rəqəmsal iz

Nikolai Nikolaevich KOVALYOV

*Senior Lecturer of the Department of Information Law,
Faculty of Criminal Militia,
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus,
e-mail: kovalev.amia.by@yandex.ru*

THE CONCEPT OF DIGITAL TRACE IN FORENSIC SCIENCE

SUMMARY

The article examines the theoretical and methodological aspects of the concept and essence of crime traces formed within the digital environment in the context of the current state of legislation and forensic science. The relevance of the work is due to the lack of a unified conceptual apparatus, which leads to terminological disunity in scientific doctrine and law enforcement practice. Based on the analysis of scholarly sources, three principal approaches to understanding the essence of digital traces are identified: the technical-oriented, information-oriented, and environment-oriented approaches. The limitations of the technical- and environment-oriented concepts, as well as their insufficiency for revealing the essential characteristics of the phenomenon under study, are substantiated. The study concludes that the information-oriented approach is of primary importance, as it allows a digital trace to be regarded as a form of reflection of criminal activity. The author proposes a definition of the concept of a digital trace that takes into account the contemporary features of the digital environment and meets the requirements of forensic theory and practice.

Keywords: computer information, digital environment, virtual trace, computer trace, electronic-digital trace, digital trace

UOT 346.6:343.3

Əsmər ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses və kommersiya
hüququ kafedrasının müdiri, h.ü.f.d., dosent

e-mail: asmaraliyeva@bsu.edu.az

https://doi.org/10.62130/EVSF7921

VERGİDƏN YAYINMADA “VERGİ CƏNNƏTLƏRİ” PROBLEMİ: ARTAN TƏHLÜKƏ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏNİN YENİ ÇAĞIRIŞLARI

XÜLASƏ

Müasir vergi hüququnun ən ciddi problemlərindən biri vergidən yayınmağın yeni üsulları ilə mübarizədir. Əvvəlki araşdırmalarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, vergidən yan keçmənin ən sıx rastlanan metodlarının içəri-sində birinci yerdə mənfəətin süni şəkildə digər yurisdiksiyalara köçürülməsi durur. Burada şübhəsiz ki, “vergi cənnətləri”nin rolu danılmazdır. “Vergi cənnətləri” ölkələrin vergi gəlirlərini azaldır, dövlətlərin ədalətsiz vergi rəqabətinə daxil olmalarına səbəb olur. “Vergi cənnətləri” ilə mübarizə ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanun-vericiliklərində nəzərdə tutulsa da, problemin qloballaşması dövlətlərin bu məqsədlə səylərinin birləşdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır. Məqalədə “vergi cənnətləri”nin anlayışları, formaları, yaratdığı problemlər və “vergi cənnətləri” ilə mübarizənin milli və beynəlxalq hüquqi üsulları araşdırılır.

Açar sözlər: “vergi cənnətləri”, vergidən yayınma, vergidən yan keçmə, transmilli korporasiyalar, vergi hüquq məsuliyyəti, güzəştli vergitutma müəyyən edən ölkələr

İngiliscə “tax havens” sözünün qarşılığı kimi daxil olan “vergi cənnətləri” termininin nə beynəlxalq hüquqda, nə də yerli Vergi hüququ doktrinasında ümumi qəbul edilmiş bir tərfi yoxdur [11, s.123].

Ümumi qəbul edilmiş tərif olmasa da, “vergi cənnətləri”, vergi dərəcələri və digər vergi üstünlükləri ilə investorları cəlb etmək üçün tənzimləmələrin edildiyi yerlər və getdikcə rəqabətli beynəlxalq şəraitdə investorlara vergilərdən yayınmaq üçün müxtəlif imkanlar təklif edən yerlər kimi də təyin edilə bilər [12, s.238].

Başqa bir müəllifə görə, “vergi cənnətləri” “gəlir, sərvət, kapital və məxaric elementlərindən heç bir vergi tutulmayan və ya çox aşağı vergi dərəcələrinin tətbiq olunduğu və ya daha çox investor cəlb etmək üçün vergitutmada azadolmaların istisnaların və çıxılma limitlərinin çox geniş şəkildə tətbiq olunduğu ölkələr və ya yerlərdir” [5].

Ümumi şəkildə vergi cənnəti dedikdə, vergi dərəcələri çox aşağı olan, yaxud da sıfır olan

dövlətlər və ya ərazilər başa düşülür. Lakin bəzi müəlliflər gəlir və ya mənfəət vergisinin aşağı olduğu, eyni zamanda xarici müəssisələrə və şəxslərə öz ölkələrindəki ağır vergi yükündən azad ola bilmək üçün yalançı şirkət qura bilmək imkanını yaradan yurisdiksiyalara malik dövlətləri və ya əraziləri vergi cənnəti olaraq adlandırır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı-İƏİT (OECD) investorlara inzibati imkanlar təqdim edən ölkələri, eləcə də vergi dərəcələrinin aşağı olduğu və ya heç vergi olmadığı və bank sirri kimi səbəblərə görə məlumat mübadiləsinin olmadığı bir mühiti “vergi cənnətləri” kimi müəyyən edir [5].

Bir çox fərqli müəlliflər tərəfindən “vergi cənnətləri”nə verilən təriflərdə ən çox rast gəlinən orta qüsusiyyətlərə investorlara sıfır və ya aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi və vergi ödəyicilərinin öz məlumatlarını digər vergi idarələri ilə bölüşmək istəməməsi daxildir (5).

Qeyd etmək lazımdır ki, doktrinada anlayış

izah etməyə yönəlmiş təriflər daha çox klassik mənada “vergi cənnətləri”ni, başqa sözlə, “vergi cənnətləri”nin say əksəriyyətini təşkil edən saf “vergi cənnətləri”ni təsvir edir. Saf “vergi cənnətləri” etibarlı yerli korporativ strukturlarla sıfır və ya aşağı vergi dərəcələrini dəstəkləyir, xarici vəsaitlərin vergiyə cəlb edilmədən global iqtisadiyyata yenidən daxil olmasına imkan verir və onları digər vergi administrasiyalarından gizlədir [5]. Hüquqi, inzibati və ya məhkəmə fəaliyyətlərində şəffaflığın olmaması və lazımı həqiqi fəaliyyətin olmaması investorlara investisiya edərkən və ya əməliyyatlar apararkən vergidən yayınma imkanları yaradır.

Xalis, yaxud saf “vergi cənnətləri” əsasən kiçik iqtisadiyyatları olan ada dövlətləridir. Buna misal olaraq Britaniya Virciniya adaları, Baham adaları və Kayman adalarını göstərmək olar. “Vergi cənnətləri”nin digər forması olan “hibrid vergi cənnəti” xalis “vergi cənnətləri”ndən fərqli olaraq yüksək korporativ vergi sisteminə malikdirlər [5]. Bu növ “vergi cənnətləri”ndə xalis “vergi cənnətləri” ilə müqayisədə daha yüksək vergi dərəcələri tətbiq edilsə də, bu ölkələr xarici investorlara yerli fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilmək imkanını verən müxtəlif kombinasiyalarını təklif edirlər [5]. Hibrid “vergi cənnətləri”nin ən bariz nümunələri İrlandiya və İsveçrədir.

1998-ci ildə “Zərərli Vergi Rəqabəti: Yüksələn Qlobal Problem” adlı Hesabatında İƏİT (OECD) bir ölkənin vergi cənnəti kimi təsnif edilməsi üçün cavab verməli olduğu meyarları belə ifadə etdi:

i) sıfır və ya çox aşağı vergi dərəcələri, ii) şəffaflığın olmaması və ya qeyri-kafi olması, iii) effektiv məlumat mübadiləsinin olmaması, iv) etibarlı iqtisadi fəaliyyətin olmaması [13, s.23]. İƏİT 2001-ci il Hesabatında, həmçinin sıfır və ya aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqinin öz-özlüyündə bir ölkənin və ya ərazinin “vergi cənnəti” kimi təsnif edilməsi üçün yetərli olmadığını, hər bir yurisdiksiyanın birbaşa vergi tətbiq etmək və ya tətbiq etməmək və müvafiq vergi dərəcəsini müəyyən etmək hüququ və səlahiyyətinə malik olduğunu və buna görə də digər meyarların da nəzərə alınması lazım olduğunu bildirmişdir. 1998-ci il Hesabatında müəyyən edilmiş xüsusiyyətlər ara-

sında “aşağı və ya sıfır dərəcəli vergi təcrübələri” müəyyənedici xüsusiyyət idi. Lakin OECD 2001-ci ildə bu yanaşmanı yenidən nəzərdən keçirdi. Yeni hesabat əsasən aşağı və ya sıfır dərəcəli vergi tətbiqləri və heç bir iqtisadi dəyəri və məhiyyəti olmayan fəaliyyət “vergi cənnətləri”nin yeganə müəyyənedici xüsusiyyət hesab edilə bilməzdi. Bu dəyişiklikdən sonra qeyd etmək olar ki, İƏİT-nin nəzərində bir ölkənin vergi cənnəti kimi təsnif edilməsi üçün onun effektiv məlumat mübadiləsi və şəffaflığın olmaması kifayət idi. Bu vəziyyət ona gətirib çıxardı ki, şəffaflıq şərti “vergi cənnətləri” ilə mübarizədə funksional alət hesab olunmağa başlandı.

Bununla belə, bir çox müəlliflər, xüsusən də iqtisadçılar yenə də kapitalı cəlb etmək üçün aşağı vergi dərəcələri, daha sadə desək, aşağı və ya sıfır vergi dərəcələri tətbiq edən yerləri vergi cənnəti kimi xarakterizə etməyə meyillidirlər [6].

Mübahisə doğurmayan həqiqət odur ki, vergi cənnəti ölkələrinin əksəriyyəti iqtisadi böhranlı, əhalisi az olan, kapital ixrac edən ölkələrlə həmsərhəd olan, müasir kommunikasiya sistemlərinə malik, təbii resurslardan məhrum, yaxşı idarəetmə və siyasi sistemlərə malik, institusional və bürokratik korrupsiyadan azad olan ada dövlətləridir.

“Vergi cənnətləri” xüsusilə yüksək vergili ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin daha az vergi məbləğlərində qazanmasına imkan yaradır. Məsələn, “vergi cənnətləri”nin təklif etdiyi aşağı vergi dərəcələrindən yararlanmaq transmilli korporasiyalar tərəfindən istifadə edilən ən geniş yayılmış vergidən yayınma üsuludur. Transmilli korporasiyalar patent və ya maliyyə aktivləri kimi likvid aktivləri bu aktivlərdən əldə edilən gəlirlərə görə gəlir vergisini azaltmaq üçün vergiləri aşağı olan ölkələrdəki törəmə şirkətlərə ayıra bilərlər və sıfır və ya sıfıra yaxın korporativ vergi dərəcələri tətbiq edən vergi cənnəti ölkələrinə borc verə və onlardan borc ala bilər. Onlar, həmçinin mənfəəti aşağı vergi tutulan ölkələrə köçürmək üçün firmadaxili ticarətdə transfer qiymətindən istifadə edə bilərlər.

Bununla belə, hesab edilməməlidir ki, “vergi cənnətləri”nin təklif etdiyi xidmətlər yalnız transmilli şirkətlər üçün vergidən yayınma mənbəyidir. “Vergi cənnətləri”ndən fiziki şəxslər də ak-

tivlərini və gəlirlərini öz vergi administrasiyalarından gizlətmək üçün geniş istifadə edirlər. Müştəri məxfiliyi təcrübəsi burada böyük rol oynayır.

“Vergi cənnətləri” dedikdə, hansı ölkələr və ərazilər nəzərdə tutulur?

“vergi cənnətləri”nin ilk siyahısı 2000-ci ildə OECD tərəfindən yaradılmışdır (6). Sonradan müxtəlif qurumlar, məsələn, ABŞ Daxili Gəlir Xidməti (IRS) tərəfindən müxtəlif siyahılar yaradıldı. Həmin siyahılarda əsasən, Andorra, Baham adaları, Barbados, Bermud adaları, Britaniya Virgin adaları, Hollandiya Antilləri və Panama aparıcı “vergi cənnətləri”dir. Fərqli qurumlar “vergi cənnətləri”ni müxtəlif meyarlar əsasında müəyyənləşdirsələr də, dünyadakı “vergi cənnətləri”nin sayı barədə dəqiq rəqəm vermək mümkün deyildir. Qeyd edək ki, OECD tərəfindən “vergi cənnətləri” sayıla bilən ölkə və ərazilərin siyahısı vaxtaşırı dəyişdirilir.

2009-cu ilin aprelində Londonda keçirilən G-20 Sammitində vergi cənnəti ölkələri 3 kateqoriyaya bölündü. Müvafiq olaraq, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş vergi standartlarını qəbul edən və tətbiq edən ölkələr ağ siyahıya, bu standartları qəbul edən, lakin hələ də tətbiq etməyən ölkələr boz siyahıya, qəbul etməyənlər isə qara siyahıya salınıb. Qeyd edək ki, bu siyahılar hər il yenilənir. Bu günkü məlumatlara əsasən, 10 yurisdiksiya qara siyahıya, Türkiyənin də adının olduğu 9 ölkə və ərazi boz siyahıya daxil edilmişdir [7].

“Vergi cənnətləri”nin digər dövlətlər üçün yaratdığı təhlükələr

Çoxmillətli şirkətlər “vergi cənnətləri”ndən yarandığı gündən vergi yükünü minimuma endirmək üçün geniş şəkildə istifadə edirlər. Xüsusilə transmilli şirkətin törəmə şirkətləri arasında həyata keçirilən fəaliyyətlərdə transfer qiymətindən istifadə, mənfəətin aşağı vergi tutulan ölkələrə, itkilərin isə yüksək vergi tutulan ölkələrə köçürülməsinə imkan verir. Bu gün “vergi cənnətləri” konkret şəxslərin, eləcə də transmilli şirkətlərin diqqətini daha çox cəlb etməkdədir. Çünki “rifah” anlayışının dəyişməsi nəticəsində dövlət xərcləri artmış və bu xərc artımının maliyyələşdirilməsi problemi vergi yükünün artmasına səbəb olmuşdur (Öztürk və Ülger, 2016: 239). Nəticə

etibarilə, xüsusilə yüksək gəlirli fiziki və hüquqi şəxslər öz gəlirlərini gəlirin yarandığı ölkənin vergi sistemindən kənara çıxarmağın yollarını axtarırlar.

Məlumdur ki, “vergi cənnətləri” dövlətlərin öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün ehtiyac duyduqları vergi gəlirlərini vergidən yan keçmə və yayınma səbəbindən azaldır, başqa sözlə, gəlir itkisinə səbəb olur.

Şübhə yoxdur ki, şəxslərin “vergi cənnətləri”ndə fəaliyyət göstərməsinin əsas səbəbi onların təmin etdiyi vergi üstünlükləridir. Vergilərin olmaması və ya aşağı vergi dərəcələri xarici bankların və ya transmilli şirkətlərin bu ölkələrə cəlb edilməsi siyasətinin tərkib hissəsidir. “Vergi cənnətləri”, ümumiyyətlə, vergidən azad olma imkanını təqdim etsə də, bəzən onlar vergidən yayınanlar tərəfindən də sui-istifadə edilə bilər [11, s.130].

“Vergi cənnətləri” problemi mahiyyət etibarilə global problemdir və belə hesab edilir ki, prinsipial olaraq dörd istiqamətdə fərdlərin və şirkətlərin maraqlarına xidmət edir.

- “vergi cənnətləri”ndəki bank hesablarının gizliliyi və ofşor trastlar varlı elita və şirkətlərə vergi öhdəliklərindən yayınmaq imkanı verir.
- çoxmillətli korporasiyaların kapital axınına “vergi cənnətləri”ndəki yalançı şirkətlər vasitəsilə yönəltməklə öz vergi yüklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq imkanı bu şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki rəqibləri ilə müqayisədə onlara ədalətsiz üstünlük təmin edir.
- “vergi cənnətləri”ndə maliyyə institutları tərəfindən təklif olunan bank sirri və ofşor tərəfdaşlıqlar qeyri-qanuni silah daşınması kimi beynəlxalq cinayətlərdən əldə edilən pulların leqallaşmasına imkan yaradır.
- “vergi cənnətləri” kasıb ölkələrin dolanışiq vasitələrini məhv edərək maliyyə böhranlarının təsirini gücləndirə bilər.

“Vergi cənnətləri”nin böyük əksəriyyəti dünyanın əsas maliyyə mərkəzləri ilə bağlıdır. Burada vergidən yayınma, vergidən yan keçmə və maliyyə sistemindəki çatışmazlıqlar arasında güclü əlaqə vardır. “Vergi cənnətləri”ndə şəffaflığın olmaması və zəif tənzimləmələr riskli maliyyə alətlərinin inkişafına və global yayılmasına şərait ya-

radır. Nəticədə maliyyə institutlarının ofşor mərkəzlərdə fəaliyyət və aktivlərlə bağlı düzgün fəaliyyət göstərib-göstərmədiyini qiymətləndirmək kifayət qədər çətinləşir. Bundan əlavə, digər maliyyə və coğrafi cəhətdən mobil fəaliyyətləri cəlb etmək məqsədi daşıyan bir çox “vergi cənnətləri”ndə vergi dərəcələri hökumətlər arasında zərərli vergi rəqabəti yaradır və beləliklə, bu ölkələrin vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olur.

Kapitalın köçürülməsi bir çox ölkələrin milli valyuta ehtiyatlarının tükənməsinə səbəb ola bilər, bəzən hökumətləri xaricdən borc almağa məcbur edir. Bu baxımdan zərərli vergi təcrübələri hökumətin büdcə kəsirlərini artırır və beləliklə, bu hökumətlər bu kəsirləri maliyyələşdirmək üçün öz vətəndaşlarına (rezidentlərinə) vergiləri artırmalı və ya sosial xərcləri azaltmalı ola bilərlər.

“Vergi cənnətləri”nin tarixi

Bəzi müəlliflərə görə tarixi prosesə nəzər saldıqda, vergitutma anlayışının yaranması ilə “vergi cənnətləri”nin yaranmasının eyni dövrə təsadüf etdiyi görünür. Bu təcrübənin köklərini Qədim Yunanıstan və ya Vatikan qədər izləmək mümkündür. Qədim Yunanıstanda tacirlər idxal olunan mallara tətbiq edilən 2% idxal vergisindən yayınmaq üçün mallarını Afina yaxınlığındakı adalarda yığırdılar. Ən qədim katolik kilsəsi Vatikan şəhərinin Papa və Papa Heyəti üçün xüsusi bir vergi cənnəti kimi xidmət etdiyi də məlumdur.

Müasir mənada “vergi cənnətləri”nin ən qədim tətbiqinin İsveçrə olduğunu söyləmək olar. İsveçrə digər bölgələrdən qaçan kapital üçün təhlükəsiz sığınacaq hesab olunurdu [15]. Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl İsveçrədə başlanan təcrübələrin “vergi cənnətləri”nə ayrı bir anlam qatdığını söyləmək olar. Əvvəlcə bu təcrübələr vergilər üçün deyil, kapital üçün sığınacaq kimi görünürdü. Müharibədən əvvəl Rusiya, Almaniya, Cənubi Amerika, İspaniya və Balkan ölkələri öz kapitallarını qorumaq üçün İsveçrədə bank hesabları açır və onu oraya yatırırırdılar. Müharibədən sonra yenidənqurma prosesində İsveçrə istisna olmaqla, Avropa və Şimali Amerikada vergilər inanılmaz dərəcədə artdı. Nəticədə İkinci Dünya müharibəsi illərində etibarlı sığınacaq kimi kapital cəlb edən İsveçrə müharibədən sonra da bu mövqeyini qoruyub saxladı və müa-

sir “vergi cənnətləri”nin yaranmasına səbəb oldu.

Zukman qeyd edir ki, vergi cənnəti probleminin ön plana çıxması 1920-ci illərdə Millətlər Liqası tərəfindən elan edilmiş standartlara əsaslanır. O dövrdə bir çox yüksək gəlirli ölkələr korporativ vergiləri tətbiq edir və transmilli korporasiyaların necə və harada vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı müzakirələr aparırdılar. Zamanla iqtisadi vergitutmanın qarşısını almaq üçün müxtəlif prinsiplər müəyyən edilmiş, xüsusilə ölkələr arasında ikitərəfli müqavilələr imzalanmış, sonrakı illərdə isə ölkələr arasında mənfəətin bölüşdürülməsi və son nəticədə vergiyə cəlb edilməsi qaydalarının yaradılması üçün bir araya sığmayan minlərlə saziş imzalanmışdır [16].

Dünyada sosial rifah anlayışının inkişafı və dəyişməsi nəticəsində və dövlət xərclərinin artması və bunun nəticəsində bu xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün vergi yükünün artması ilə “vergi cənnətləri” təkcə transmilli şirkətlərin deyil, həm də ayrı-ayrı şəxslərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Xüsusilə 1980-ci illərdə kapital hərəkətləri üzərində nəzarətin qaldırılması ilə “vergi cənnətləri” ən gəlirli dövrlərini yaşamağa başladı.

Kapitalın yarandığı ölkələrin vergi sistemlərindən kənarda hərəkəti yeni bir hadisə deyildir. İqtisadi qloballaşma mənfəətin yaradıldığı ölkələrdən kənara köçürülməsini asanlaşdırmaqla vergidən yayınma ilə vergidən yan keçmə arasındakı sərhədi daha da dərinləşdirdi. Bu kontekstdə mənfəətin köçürülməsi dedikdə, şirkətlərin mənfəətlərini yüksək vergiyə məruz qalan ölkələrdəki törəmə müəssisələrindən faktiki iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyi “vergi cənnətləri”ndəki digər törəmə şirkətlərə köçürmə prosesi başa düşülür. Bu, ümumiyyətlə, çoxmillətli şirkətlərin vergi tutulan gəlirlərini bir ölkədən digərinə köçürərək beynəlxalq vergi qaydalarından yararlandırıqları zaman baş verir. Nəhayət, şirkətlər qazanclarını daha asanlıqla aşağı vergili ölkələrə köçürə bilsələr də, varlı şəxslər də vəsaitlərini ofşor “vergi cənnətləri”ndəki qeydiyyatdan keçməmiş bank hesablarına asanlıqla köçürə bilərlər [16, s.121]. Beləliklə, mənfəət iqtisadi fəaliyyətin real olaraq həyata keçirildiyi ölkənin vergi sisteminə asanlıqla yayına bilər və müvafiq ölkələr dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün zə-

ruri olan vergi gəlirlərindən məhrum olurlar.

“Vergi cənnətləri”nin gəlirlərini ölçmək kəfiyyət qədər çətinidir. Məsələn, tədiyə balansı və korporativ sənədləşdirmələr göstərir ki, ABŞ şirkətləri öz gəlirlərini Bermuda, Lüksemburq və oxşar ölkələrə geniş və artan miqyasda köçürür. Bu gün ABŞ-nin bütün korporativ gəlirlərinin təxminən 20%-i bu cür “vergi cənnətləri”ndə saxlanılır ki, bu da 1980-ci illərlə müqayisədə demək olar ki, on qat artım deməkdir. Mənfəətin bu şəkildə köçürülməsi qanuni müddəalara uyğun olaraq həyata keçirildiyi üçün, ümumiyyətlə, saxta karlıq deyil, vergidən yan keçmə kimi müəyyən edilir. Son 15 ildə ABŞ şirkətləri üçün effektiv korporativ vergi dərəcəsi 30%-dən 20%-ə düşmüşdür və bu azalmanın üçdə ikisinin qazancların aşağı vergili ölkələrə keçməsi ilə bağlı olduğu düşünülür (yenə orada).

“Vergi cənnətləri”nin vergi ödəyicilərə verdiyi üstünlüklər

Müasir dünyada istənilən vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunmaq istədiyi ölkəni seçməkdə praktiki olaraq azadlığı var. Bu azadlıq sayəsində vergi ödəyiciləri vergitutma bazalarını azaldacaq şəkildə əməliyyatlarını istədikləri yerdə yerləşdirmək imkanı əldə edirlər. “vergi cənnətləri”, ümumiyyətlə, korrupsiya, vergidən yayınma, qaçaqmalçılıq və bu fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlərin yuyulması və vergidən yayınma kimi qeyri-qanuni fəaliyyətlər üçün istifadə olunur. Çoxmillətli bizneslərin vergidən yayınma və vergidən yan keçmə məqsədləri üçün “vergi cənnətləri”ndən istifadə etməsi “vergi cənnətləri”nin həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ciddi təhlükə kimi görünməsinə səbəb olmuşdur.

Vergi cənnəti ölkələrindən vergidən yayınma və ya vergidən yan keçmə üçün istifadə bir çox müxtəlif fəaliyyət növləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər. “Vergi cənnətləri”nə və “vergi cənnətləri”ndən idxal və ixracda vergiqoyma bazası xərc qiymətlərini aşağı salmaqla və ya yüksəltməklə aşına bilər [12, s.243]. Digər tərəfdən, konsaltinq, layihə, təşkilati və araşdırma kimi xidmətlərin “vergi cənnətləri”ndəki şirkətlərdən alındığını iddia edərək saxta sənədlər hazırlamaq və ya istifadə etməklə vergi bazasını azaltmaq mümkün ola

bilər. Transfer qiymətləri vasitəsilə vergitutma bazasını azaltmaq üçün “vergi cənnətləri”ndən istifadə olduqca yayılmışdır. Eyni çoxmillətli qrupun üzvü olan iki şirkətin mal və ya xidmət mübadiləsi aparması və bu mübadilə üçün qiymət müəyyən etməsi tamamilə təbiidir; bu fəaliyyət bu formada qanunsuz sayıla bilməz. Bununla belə, iki əlaqəli şirkət bir-biri ilə ticarət etdikdə, ümumi vergitutma bazasını minimuma endirmək üçün qeyri-real şəkildə ticarətin aparıldığı qiyməti müəyyən edə bilərlər. Bu misalda vergilərin aşağı və ya sıfır olduğu vergi cənnətindən istifadə vergi yükünü mümkün qədər minimuma endirməyə kömək edir.

Vergidən yayınma və vergidən yan keçmə üçün “vergi cənnətləri”ndən istifadəyə dair başqa misallar da vermək olar. Məsələn, turizmlə məşğul olan şirkətlər “vergi cənnətləri”ndə fəaliyyətlərini həyata keçirməklə müəyyən vergi güzəştlərindən yararlanı bilərlər [12, s. 244]. Məsələn, Bermud adalarında otel tikintisi və istismarından əldə edilən gəlir otuz il uzun müddətə vergidən azad edilir (yenə orada). Göndərmə ilə bağlı hüquqi tənzimləmələrin əlverişli olduğu Panama, Liberiya və Kipr kimi ölkələr beynəlxalq gəmiçilik şirkətlərini öz əməliyyatlarını bu ölkələrdə yerləşdirməyə təşviq edirlər.

Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdə aydın olur ki, fəaliyyətlər nəticəsində vergi tutulan gəlirlərin “vergi cənnətləri”nə köçürülməsindən təsirlənən ölkələr büdcə gəlirlərində itki ilə üzləşəcəklər. Həqiqətən də “vergi cənnətləri”ndə törəmə şirkətləri olan şirkətlər üçün vergi tutulan gəlirləri “vergi cənnətləri”nə köçürmək asandır. Digər tərəfdən, “vergi cənnətləri”ndə şirkətlər tərəfindən əldə edilən gəlirlərin müəyyən edilməsi və vergiyə cəlb edilməsi “vergi cənnətləri”nin təqdim etdiyi imkanlar səbəbindən çox vaxt gecikir və ya qeyri-mümkün olur. Belə mənfəətli yerli iqtisadi təsirlərlə yanaşı, vergidən yayınma və vergidən yan keçmə üçün “vergi cənnətləri”ndən istifadə global səviyyədə mənfəətli iqtisadi təsirlər də gətirir. 2007-ci ildə yaranan böhrana ofşor maliyyə mərkəzlərinin təkan verdiyi düşünülür. 2008-ci il global böhranı “vergi cənnətləri”nin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına getdikcə daha çox zərərli təsirlərini görmək

imkanı verdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi cənnəti ölkələrinə görə itkilərinin inkişaf etmiş ölkələrdən aldıkları yardımdan təxminən üç dəfə çox olduğu təxmin edilir.

Müəlliflərin təqribi hesablamalarına görə vergidən yayınma orta illik qlobal maliyyə ehtiyatlarının təxminən 8%-ni təşkil edir [16, s.19]. Transmilli korporasiyaların xaricdəki fəaliyyətlərindən əldə etdikləri pul vəsaitlərinin həcmi son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq səkkiz trilyon ABŞ dollarına çatmışdır [16, s.66]. Lakin “vergi cənnətləri”nin şəffaf olmadığını və buna görə də “vergi cənnətləri”ndəki qeydlərin əlçatan olmadığını nəzərə alsaq, bu məbləğin sadəcə təxmini olduğunu söyləmək olar. Həqiqətən də başqa bir müəllif Ceyms Henri Zukmanın iddiasının əksinə olaraq, qeyd olunan nağd pulun miqdarının iyirmi bir trilyon ABŞ dollarından az olmadığını, ancaq otuz beş trilyon ABŞ dolları civarında olduğunu iddia etdi.

Miçiqan Universitetində “vergi cənnətləri” ilə bağlı aparılan bir araşdırma əlli iki ölkədən on yeddi min üç yüz otuz bir şirkətin və onların beynəlxalq filiallarının ictimaiyyətə açıq məlumatlarından istifadə etdi və aşağıdakı nəticələr verdi: birincisi, yerli korporativ vergi dərəcəsinin 1 faiz bəndi azaldılması, firmaların payında vergilərin 1,2% artması ilə nəticələndi. “vergi cənnətləri”ndəki filiallar artımdan təsirlənmədi. İkincisi, “vergi cənnətləri” və digər ölkələr arasında məlumat mübadiləsi sazişlərinin imzalanması yolu ilə şəffaflığın artırılması təsirə məruz qalan firmaların orta pay dəyərini 2,5% artırdı. Üçüncüsü, “vergi cənnətləri”nin müsbət iqtisadi təsiri “vergi cənnətləri”ndə mürəkkəb firma strukturları olan bizneslər üçün daha hissölünandır. Nəhayət, şirkətlər öz törəmə şirkətlərini məlumat mübadiləsini öhdəsinə götürən “vergi cənnətləri”ndən məlumat mübadiləsini öhdəsinə götürməyən “vergi cənnətləri”nə köçürmək meylini nümayiş etdirir. Bu nəticələr “vergi cənnətləri”ndəki törəmə şirkətlərin sadəcə vergi qənaətindən başqa, gizlətmə fəaliyyəti üçün istifadə edildiyini aşkar etdi. Şübhəsiz ki, bu qənaət “vergi cənnətləri” səbəbindən büdcə gəlirləri azalan ölkələri informasiya mübadiləsi yolu ilə şəffaflığın artırılmasında əməkdaşlıq etməyə vadar etdi.

“Vergi cənnətləri” və Azərbaycan

Milli qanunvericiliyimizdə “vergi cənnətləri” ifadəsinə rast gəlinmir. Bəs fərqli vergi siyasəti aparan ölkələrə münasibətdə Azərbaycan vergi qanunvericiliyi hansı mövqedədir? Bu sualı aydınlaşdırmağa çalışaq.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə ilk dəfə güzəştli vergi tutulan ölkə anlayışı 2000-ci ildə daxil olmuşdur. Lakin o zamankı redaksiyada yalnız həmin ölkələrdə qeydiyyatdan keçən rezidentlərə münasibətdə tənzimləmə nəzərdə tutan bir cümlə qeyd olunurdu: Rezident güzəştli vergi tutulan ölkədə gəlir əldə edən qeyri-rezidentin nişanmamə fondunun 20 faizindən çoxuna bilavasitə və ya dolayısı ilə sahibdirsə, yaxud öz növbəsində onun səsvermə hüququ verən səhmlərinin 20 faizindən çoxunun sahibdirsə, rezidentin həmin gəliri onun vergi tutulan gəlirinə daxil edilir.

16 dekabr 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “güzəştli vergi tutulan ölkə” termininə dəqiq definisiya verən normalar Məcəlləyə daxil edildi. Bu yenilik OECD çərçivəsində BEPS çoxtərəfli konvensiyanın hazırlanması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, 2016-cı ildə Kioto şəhərində keçirilən illik görüşdə OECD-nin 82 üzvü və G20 ölkələri BEPS, yəni vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi ilə mübarizə məqsədilə inkluziv çərçivə standartları hazırlamaq qərarına gəliblər və o gündən etibarən yalnız OECD və G20 ölkələri deyil, bütün dünyada vergidən yan keçmənin qanuni formaları ilə mübarizədə yeni dövr başlanmışdır. BEPS layihəsi barədə əvvəlki tədqiqatlarımızda geniş məlumat vermişik. (bax, 3)

BEPS inklusiv çərçivəsinin dünya ölkələrinə təklif olunması ilə Azərbaycan da vergidən yan keçmə üsulları ilə aktiv mübarizəyə başladı və elə 2016-cı ildə bu istiqamətdə çoxsaylı dəyişikliklər vergi qanunvericiliyə edildi.

Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi güzəştli vergi tutulan ölkələr termini altında hansı ölkələrin nəzərdə tutulduğunu dəqiqləşdirir. Məcəllənin 128-ci maddəsində deyilir ki, *güzəştli vergi tutulan xarici ölkə və ya ərazi dedikdə, aşağıdakı ölkələr və ya ərazilər başa düşülür:*

- vergi dərəcəsi bu Məcəllədə müəyyən edilmiş dərəcənin 75 faizi və ya daha aşağı hissəsinə

bərabər olan ölkələr və ya ərazilər və (və ya);

- *Azərbaycan Respublikası ilə beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində müvafiq standartlara uyğun məlumat mübadiləsini aparmayan ölkələr və ya ərazilər və (və ya);*
- *maliyyə məlumatını, yaxud əmlakın faktiki sahibi və ya gəlir (mənfəət) götürən barədə sirri qorumaq imkanı verilmiş şirkətlər haqqında məlumatın məxfiliyinə dair qanunun mövcud olduğu ölkələr və ya ərazilər [1].*

Vergi Məcəlləsinin həmin maddəsində bundan əlavə olaraq qeyd edilir ki, güzəştli vergi tutulan ölkələrin dəqiq siyahısı müəyyən edilməlidir. Ölkəmizdə həmin siyahı 2017-ci il 11 iyul tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyənənəlməmişdir. Siyahıda olan 47 yurisdiksiyalı vergi ödəyiciləri ilə münasibətlər vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş “güzəştli vergi tutulan ölkələr” üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi qaydalarla tənzimlənir [2].

“Vergi cənnətləri”ndə tənzimləmələr

OECD 1961-ci ildən bəri “vergi cənnətləri” məsələsini müxtəlif yollarla həll edir. O, bu mövzuda ilk araşdırmasını 1963-cü ildə nəşr etdirmişdir. 1977-ci ildə OECD üzvlərinin yeni və daha mürəkkəb beynəlxalq biznes fəaliyyətlərinin və əlaqələrinin inkişafı və vergidən yayınmanın getdikcə daha çox təkmilləşən üsulları ilə bağlı təcrübələrini əks etdirən ilk böyük layihə yeniləməsini nəşr etdi. 1991-ci ildə İƏİT öz vergi qaydalarını biznes fəaliyyətlərində və kapitalın liberallaşdırılmasında qloballaşmanı əks etdirən və bu gün qüvvədə olan qaydalar üçün baliyi həmin il Li-onda görüşən G7 ölkələrinin dövlət başçıları da ifadə ediblər. Eyni məsələlər 1997-ci ildə keçirilmiş G7 dövlət başçılarının görüşlərində də ifadə edilmişdir. ZA sayılan kapital və gəlirlə bağlı “nümunəvi vergi qaydaları” ilə yenidən yenilədi.

Görünür ki, OECD daxilində zərərli vergi təcrübələri ilə bağlı araşdırmalar 1996-cı ildə İƏİT Nazirlər Şurasının zərərli vergi rəqabətinin investisiya və maliyyələşdirmə qərarlarına və ölkələrin milli vergi bazalarına mənfi və təhrifedici təsirlərinin qarşısını almaq üçün sistemlərin inkişafına diqqət yetirməsi ilə başlamışdır.

Vergi dərəcələri yüksək olan ölkələrin vergi bazalarını sarsıtmaq üçün “vergi cənnətləri”ndən

istifadə ilə bağlı narahatlıqlar OECD-nin “vergi cənnətləri” ilə mübarizə söylərini sürətləndirmişdir. 1998-ci ildə OECD zərərli vergi rəqabəti təşviqinin tətbiqi vergi orqanları arasında səmərəli məlumat mübadiləsini təşviq etdi. Bu təşviq sonralar zərərli vergi təcrübələri adlandırıldı. Təşviq xarici investorlar üçün güzəştli vergi sistemlərindən istifadənin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. İcra prosesində OECD “vergi cənnətləri” hesab etdiyi otuz beş ölkə və ərazinin siyahısını yaratdı.

OECD zərərli vergi rəqabətinin daha da yayıl-maması və qlobal səviyyədə rifah itkisinə səbəb olmaması üçün, vergi bazasının qorunması üçün tədbirlər görülməsini və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini tövsiyə edir. OECD tərəfindən hazırlanmış hesabatlar göstərmişdir ki, milli vergi qanunvericiliyində, beynəlxalq vergi müqavilələ-rində və zərərli vergi rəqabətinə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində bir çox ef-fektiv əks tədbirlər görülmə bilər.

“Vergi cənnətləri”ndə yerləşdiyi iddia edilən qara pulların beynəlxalq terrorizmi maliyyələş-dirmək üçün də istifadə olunma ehtimalı xüsusilə 11 sentyabr hücumlarından sonra “vergi cənnət-ləri”nə təzyiqi artırır. Buna görə də “vergi cən-nətləri”nin beynəlxalq təşkilatların qaydalarına və yoxlamalarına daha açıq olması üçün söylər göstərilir [4]. 9 aprel 1998-ci ildə OECD Nazirlər Şurası zərərli vergi rəqabəti haqqında hesabat dərc etmişdir. Bu hesabat iki əsas məsələyə diq-qət yetirir: “vergi cənnətləri” və zərərli vergi re-jimləri. Hesabatda vergi cənnəti hesab edilən ö-lkələrlə mövcud müqavilələrə xitam verilməsi və gələcəkdə bu ölkələrlə heç bir razılaşmanın edil-məməsi tövsiyə edilir. Bununla belə, bu hesabat yalnız maliyyə fəaliyyətlərinə diqqət yetirdiyi üçün tənqid edilmişdir.

Zərərli vergi təcrübələri ilə mübarizənin əsas çərçivəsini müəyyən edən hesabatda həmçinin vurğulanır ki, İƏİT-ə üzv olmayan ölkələrlə əməkdaşlıq zərərli vergi təcrübələri ilə mübarizə söylərinin monitorinqi, qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə Məsələləri Komitəsinin tərkibində zərərli vergi təcrübələri üzrə Forumun yaradılma-sı bu tövsiyələr sırasındadır və 1998-ci il Hesaba-tında əsas prinsiplər və təlimatlar çərçivəsində

zərərli vergi təcrübələri ilə mübarizə söylərini həyata keçirmək, izləmək və təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır.

Nəticə

Müəlliflər hesab edir ki, vergi suverenliyi müqabilində vergi cənnəti ölkələri vətəndaşlarının rifah sistemi üçün pula ehtiyacı olan yüksək vergili ölkələrdən və cənnət olmayan ölkələri digər ölkələri vergitutma bazasından məhrum edirlər və vergi rəqabətində iştirak etməyə məcbur edirlər. Bu cür pis tendensiyanı dəyişmək və geri qaytarmaq vaxtıdır [9].

Bu gün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergidən yayınanlar “vergi cənnətləri”ndə məxfilik və şəffaflığın olmaması səbəbindən dövlətləri əldə etməli olduqları əhəmiyyətli vergi gəlirlərindən məhrum edirlər. Buna görə də “vergi cənnətləri” ilə mübarizə bu gün də mühüm problem olaraq qalır. Nəticədə, vergi cənnəti ölkələri ilə müqavilələr tədricən ləğv edilməli, məhdudlaşdırılmalı və yeni sazişlər bağlanmalıdır. Bununla bağlı təcrübələr ictimaiyyətlə şəffaf şəkildə paylaşılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46948>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Güçəşli vergi tutulan ölkələrin və ərazilərin siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/36016>
3. Asmar Aliyeva. Some characteristics of tax avoidance problems in modern national and international tax law: international agreements and national legislature. *INTERNATIONAL LAW AND INTEGRATION PROBLEMS*(Scientific-Analytical Journal). 2022. No 1 (64) s.42-48. <https://jilip.org/en/8-journal/58-2022-1.html>
4. Akdiş M. Offshore Bankacılığndakı Gelişmelerin Karapara ve Karaparanın Aklanmasına Olan Etkileri, Süleyman Aydın ve Yakup Yılmaz (Eds), Yolsuzluk ve Mali Suçlar İçinde, Ankara Turhan Kitabevi, 2006.
5. Zeynep Nihan Çamurcu. Vergi cennetleri ile mücadele aracı olarak şeffaflık: “OECD- beps 5 numaralı eylem planı (2015 nihai raporu) temelinde bir çalışma” <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/401507>
6. Nagihan Birinci. Vergi cennetlerinin global düzeyde neden olduğu vergi kayıp ve kaçığının boyutu. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/564542>
7. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-list-of-non-cooperative-jurisdictions/#0>
8. Serdar Öztürk, Özlem Ülger. Vergi cennetlerinin küresel finansal kriz üzerine ekonomik etkileri: vergi kaçırma, vergiden kaçınma ve kara para aklamadaki rolü. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yıl: Ocak 2016 Cilt-Sayı: 9(1) ss:237-254. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/185215>
9. OKA Naoki . Fight against Tax Havens and International Tax Law —New Taxing Right and a Global Minimum Tax. Policy Research Institute, Ministry of Finance, Japan, Public Policy Review, Vol.17, No.1, April 2021. https://www.mof.go.jp/english/pri/publication/pp_review/ppr17_01_04.pdf
- 10.OECD Vergi terminləri lüğəti https://www.oecd.org/en/publications/oecd-glossary-of-statistical-terms_9789264055087-en.html
- 11.Öz S. Uluslararası Vergi Rekabeti ve Vergi Cennetleri, 1.B, Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları, 2005
- 12.Öztürk S. ve Ülger Ö. (2016). “Vergi cennetlerinin küresel finansal kriz üzerine ekonomik etkileri: vergi kaçırma, vergiden kaçınma ve kara para aklamadaki rolü”, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1), s.237-254.
- 13.OECD (1998). Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue, OECD, Committee on Fiscal Affairs, OECD Publishing, http://www.uniset.ca/microstates/oecd_44430243.pdf (11.02.2017).
- 14.OECD (2001). The OECD’s Project on Harmful Tax Practices: The 2001 Progress Report, OECD Publishing, <https://www.oecd.org/ctp/harmful/2664450.pdf> (10.06.2017)
- 15.Wu, T. N. (1999). Tax Havens, the George Washington University, Retrieved from, <http://www.gwu.edu/~ibi/minerva/Fall1999/WU.Tun.pdf>
16. Zucman, G. (2015). Vergi Cennetleri: Ulusların Gizli Zenginliği, (Çev. Y. Özden Charles), Yordam Kitap, İstanbul.

Асьмар АЛИЕВА

*Заведующая кафедрой Гражданского процесса и
коммерческого права Бакинского Государственного Университета,
кандидат юридических наук, доцент.
e-mail: asmaraliyeva@bsu.edu.az*

**ПРОБЛЕМА «НАЛОГОВЫХ УБЕЖИЩ» В КОНТЕКСТЕ УКЛОНЕНИЯ
ОТ УПЛАТЫ НАЛОГОВ: РАСТУЩАЯ УГРОЗА И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ ДЛЯ
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ БОРЬБЫ С НЕЙ**

РЕЗЮМЕ

Одной из самых серьезных проблем современного налогового права является борьба с новыми методами уклонения от уплаты налогов. Как мы отмечали в наших предыдущих исследованиях, наиболее распространенными методами уклонения от уплаты налогов являются искусственный перевод прибыли в другие юрисдикции. Здесь роль налоговых убежищ неоспорима. Налоговые убежища сокращают налоговые поступления стран и вынуждают государства участвовать в недобросовестной налоговой конкуренции. Хотя борьба с налоговыми убежищами предусмотрена в национальном законодательстве отдельных государств, глобализация проблемы выявила необходимость объединения усилий государств для достижения этой цели. В статье рассматриваются концепции, формы, проблемы, которые они создают, а также национальные и международные правовые методы борьбы с налоговыми убежищами.

Ключевые слова: налоговые убежища, уклонение от уплаты налогов, налоговое мошенничество, транснациональные корпорации, налоговая ответственность, страны, определяющие налоговые убежища

Asmar ALIYEVA

*Head of the Department of Civil Procedure and
Commercial Law, Baku State University,
PhD in Law, Associate Professor
e-mail: asmaraliyeva@bsu.edu.az*

**THE PROBLEM OF “TAX HAVENS” IN TAX EVASION: A GROWING THREAT AND NEW
CHALLENGES FOR THE INTERNATIONAL LEGAL FIGHT AGAINST IT**

SUMMARY

One of the most serious problems of modern tax law is the fight against new methods of tax evasion. As we have noted in our previous studies, the most common methods of tax evasion are the artificial transfer of profits to other jurisdictions. Here, the role of tax havens is undeniable. Tax havens reduce tax revenues of countries and cause states to engage in unfair tax competition. Although the fight against tax havens is envisaged in the national legislation of individual states, the globalization of the problem has revealed the need for states to unite their efforts for this purpose. The article examines the concepts, forms, problems they create, and national and international legal methods of fighting tax havens.

Keywords: Tax havens, tax evasion, tax avoidance, transnational corporations, tax liability, countries that define tax havens

UOT 34:349.2

Kamran AĞAMOĞLANOV*Bakı Dövlət Universitetinin**Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının doktorantı**e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com**https://doi.org/10.62130/FYIV2843*

FƏRDİ SAHİBKARLAR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏCBURİ DÖVLƏT SOSIAL SIĞORTASININ SUBYEKTİ KİMİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının məcburi dövlət sosial sığorta sisteminin subyekti kimi fərdi sahibkarlarla bağlı qüvvədə olan sosial sığorta qanunvericiliyi, onların həmin sistemdə iştirak şərtləri və sosial sığorta ödənişlərini əldə etmək hüquqları xüsusi diqqət mərkəzində olmaqla təhlil edilir. Məqalədə, həmçinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 nömrəli Qərarının müvafiq müddəalarına, eləcə də əlaqəli digər normativ-hüquqi aktlara fərdi sahibkarların sosial sığorta ödənişlərini almaq və bu ödənişlərdən istifadə etmək hüquqlarının təmin olunması baxımından mövcud qanunvericiliyin tətbiqləndirilməsinə yönəlmiş tövsiyələr və qanunvericilik dəyişiklikləri irəli sürülür.

Açar sözlər: *fərdi sahibkar, sosial sığorta, müqayisəli təhlil*

Müasir dövrdə dünya miqyasında məcburi və könüllü sosial sığorta formalarının əhalinin sosial təminatı baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olması ümumqəbul edilmiş reallıqdır. Hər iki sığorta formasının inkişafı uzun əsrlər boyu baş vermiş olsa da, məcburi sosial sığorta haqlarının ödənilməsinə əsaslanan dövlət icbari sosial sığortası əksər ölkələrin sosial sığorta təminatı sistemində əsas aparıcı forma olaraq çıxış etməkdədir [11, s.185]. Bu səbəbdən ilk öncə ölkəmizdəki sosial sığorta sisteminin əsas daşıyıcı sütunu rolunu oynayan məcburi dövlət sosial sığortası formasının subyekti kimi qeyri-müddətli əməklə məşğul olan sığortaolunanların məcburi sosial sığorta sistemində iştirakı ilə bağlı tələblər və həmin şəxslərlə bağlı sosial sığorta hadisələrinin baş verməsi zamanı onların sosial təminatı ilə bağlı məsələlərin təhlili əhəmiyyət kəsb edir.

18 fevral 1997-ci il tarixli “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə [2] fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edil-

məsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat forması olaraq müəyyən edilən “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən iki əsas forması olan məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formaları fərqləndirilmişdir.

Professor M.N.Əliyevə görə, ölkəmizdə tətbiq edilən sosial təminat formalarını, onların mərkəzləşdirilməsi dərəcəsindən asılı olaraq iki əsas üzrə: mərkəzləşdirilmiş və lokal formalar olaraq təsnifləşdirmək olar ki, bu zaman əsas mərkəzləşdirilmiş forma olaraq məhz məcburi dövlət sosial sığortası çıxış edir [10, s.58].

Məcburi dövlət sosial sığortasının sığortaedənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda Sosial Sığorta Qanununda nəzərdə tutulmuş digər kateqoriyadan olan sığortaolunarlara münasibətdə də məcburi dövlət sosial sığortasının tətbiqi və onda iştirakın məcburiliyi müəyyən edilmişdir. Bu xüsusda qeyd olunmalıdır ki, əksər dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında məcburi sosial sığorta

ğortanın tətbiqi sığortaolunanların dairəsi baxımından iki ümumi kateqoriya üzrə fərqləndirilməklə: a) muzzdlu iş (əmək fəaliyyəti); b) qeyri-muzzdlu əməyə əsaslanan fəaliyyətlər üzrə müəyyən edilmişdir.

Müqayisə üçün qeyd edilə bilər ki, Birləşmiş Krallığın 1992-ci il 13 fevral tarixli “Sosial müdafiə haqları və ödənişləri Aktı”nın [6] 1.2-ci maddəsinə əsasən muzzdlu işlə məşğul olmayan sığortaolunanlar 2-ci təsnifat (sabit məbləğdə sığorta haqqı ödəyən özünüməşğul, yəni əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan sair gəlir əldə edənlər) və 4-cü təsnifat (ticarət, peşə fəaliyyəti və ya peşə təhsili üzrə gəlir (qazanc) əldə edən digər şəxsləri) olaraq təsbit edilmişdir.

Öz növbəsində, Qazaxıstan Respublikasının Sosial Məcəlləsinin [5] 243-cü maddəsinin ikinci və üçüncü hissələrinə əsasən fərdi sahibkarlar, o cümlədən kəndli və ya fermer təsərrüfatlarının rəhbərləri, həmçinin həmin təsərrüfatların on səkkiz yaşına çatmış üzvləri, xüsusi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər, habelə Qazaxıstan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məzmunu işlərin yerinə yetirilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) olan mülki-hüquqi xarakterli müqavilələr üzrə gəlir əldə edən fiziki şəxslər icbari sosial sığorta ilə əhatə edilmişdir. Həmçinin Rusiya Federasiyasının 1999-cü il 16 iyul tarixli “İcbari sosial sığortanın əsasları haqqında” Qanununun [9] 6.2-ci maddəsinə əsasən sığortaolunanlara, həmçinin özünü müstəqil şəkildə məşğulluqla təmin edən şəxslər və ya məcburi sosial sığortanın konkret növləri üzrə federal qanunlara və ya Rusiya Federasiyasının vergi və rüsumlar haqqında qanunvericiliyinə uyğun olaraq məcburi sosial sığorta münasibətləri yaradan digər kateqoriyadan olan şəxslər də aid edilir.

Müvafiq olaraq, “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14.2-ci və 14.5-ci maddələri məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta haqqının əmək ödənişinə (gəlirə) münasibətdə sığortaedən və sığortaolunanın vəsaitləri, muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar üzrə isə bilavasitə sığortaolunan tərəfindən (yaxud sığortaolunanın əvəzinə ödəmə mənbəyində) ödənilməsi müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, sa-

hibkarlıq subyektlərinin, yəni “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14.5-ci maddəsində müəyyən edildiyi üzrə “*muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanların*” geniş dairəsi müəyyən edilmişdir ki, onlar da öz növbəsində aşağıdakı iki qrupda təsnifləşdirilə bilər:

1) hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sığortaolunanlar.

“Sosial sığorta haqqında” Qanununun 14.5.1-ci maddəsinə əsasən, bu ümumi təsnifata daxil olan sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə 2026-cı il yanvarın 1-dək minimum aylıq əməkhaqqının tikinti sahəsində 50 %-i, digər sahələrdə isə 25 %-i miqdarının:

- Bakı şəhərində 100 faizi;
- Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində 90 faizi;
- digər şəhərlərdə 80 faizi;
- rayon inzibati ərazi vahidlərinin inzibati mərkəzi olan inzibati ərazi vahidlərində və qəsəbələrdə 60 faizi;
- kənd yerlərində 50 faizi miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

2) bu və ya digər peşə və ya fəaliyyət növü ilə fərdi qaydada məşğul olan sığortaolunanlar.

“Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14.5.1-1-ci maddəsinə əsasən aşağıda nəzərdə tutulan fəaliyyət növləri ilə fərdi qaydada (muzzdlu işçi cəlb etmədən) məşğul olan fiziki şəxslər üçün 2026-cı il yanvarın 1-dək məcburi dövlət sosial sığorta haqları müvafiq olaraq:

- toylarda, şənliklərdə və digər tədbirlərdə aparıcılıq, çalğıçılıq, rəqqaslıq, aşıqlıq, məzhəkəçilik və digər oxşar fəaliyyət – minimum aylıq əməkhaqqının 5 faizi miqdarında;
- fərdi foto, audio-video xidmətləri (fotostudiyalar istisna olmaqla) sahəsində fəaliyyət – minimum aylıq əməkhaqqının 5 faizi miqdarında;
- çəkməçi, pinəçi – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;
- saat, televizor, soyuducu və digər məişət cihazlarının təmiri – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;
- fərdi yaşayış evlərində və mənzillərdə ev qulluqçusu, xəstələrə, qocalara və uşaqlara qulluq xidməti, dayə, fərdi sürücülük, ev təsərrüfatında

təmizlik, bağban, aşpaz, gözətçi və iaşə obyektlərində müştərilərə xidmət göstərən fiziki şəxslər (ofisiant) – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;

- nəqqaşlıq emalatxanalarının fəaliyyəti – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;

- fərdi qaydada bərbər fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;

- fərdi qaydada dərzi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;

- mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları istifadə edən fiziki şəxslərin (digər sahələrdə işləyib məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyənlər istisna olmaqla) və ailə kəndli təsərrüfatlarının əmək qabiliyyətli (orqanizmin funksiyalarının 61-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər və əlilliyi olan uşaqlar istisna olmaqla, 15 yaşından “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş yaş həddinədək olan şəxslər) ailə üzvlərinin hər biri üçün torpağın sahəsindən asılı olaraq, minimum aylıq əməkhaqqının:

- ✓ 5 hektaradək olduqda – 2 faiz miqdarında;

- ✓ 5 hektardan 10 hektaradək olduqda – 6 faiz miqdarında;

- ✓ 10 hektardan yuxarı olduqda – 10 faiz miqdarında;

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada “Fərqlənmə nişanı” alan avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən vergi ödəyiciləri – minimum aylıq əməkhaqqının 6 faizi miqdarında;

- fərdi baytarlıq xidməti praktikasını ilə məşğul olan fiziki şəxslər – minimum aylıq əməkhaqqının 3 faizi miqdarında;

- xüsusi notariuslar - minimum aylıq əməkhaqqının on mislinin 25 faizi miqdarında;

- Vəkillər Kollegiyasının üzvləri, sərbəst mediatorlar, sərbəst auditorlar, sərbəst mühasiblər - gəlirlərinin (xərclər çıxılmaqla) 10 faizi miqdarında ödənilməsi müəyyən edilmişdir.

Həmçinin “Sosial sığorta haqqında” Qanunun

14.5.2-ci və 14.5.4-cü maddələrinə əsasən mülki hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər (fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) üzrə ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - gəlirlərinin 25 faizi miqdarında və müəlliflik qonorarı ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - hesablanmış qonorar məbləğinin 15 faizi miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilməli olması müəyyən edilməkdədir.

Beləliklə, qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14.5-ci maddəsinin qüvvə olan redaksiyası baxımından maddəyə işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar üzrə sığorta haqlarının ödənilməsi həyata keçirilən fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, fərqli nisbətlərdə müəyyən edilməklə, sosial sığorta haqqının tutulması mənbəyi olaraq *ölkə üzrə müəyyən edilən minimum əmək haqqı* (məs.: xüsusi notariuslar üzrə - minimum aylıq əməkhaqqının on mislinin 25 faizi, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə – minimum aylıq əməkhaqqının tikinti sahəsində 50 faizi, digər sahələrdə 25 faizinin regionlar üzrə müvafiq faizi nisbətlərində və s.), yaxud *müvafiq fəaliyyətdən əldə edilən gəlir/qazanc* (məs.: mülki hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər (fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) üzrə ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - gəlirlərinin 25 faizi, müəlliflik qonorarı ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün ödəmə mənbəyindən tutulmaqla - hesablanmış qonorar məbləğinin 15 faizi və s.) əsas götürülməkdədir.

Lakin bu xüsusda qeyd olunmalıdır ki, bir sıra qanunvericilik aktlarına, o cümlədən “Sosial sığorta haqqında” AR Qanununa dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutan 9 dekabr 2025-ci il № 297-VIIQD AR Qanununa [1] əsasən 2026-cı ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minməklə fərdi sahibkarlıq subyektlərinin yuxarıda qeyd olunan kateqoriyaları üzrə sığorta haqqı ödəmələrinin fərqli qaydada hüquqi tənzimlənməsi müəyyən edilmişdir. Belə ki, Sosial Sığorta Qanununun 14.5.1-ci maddəsinə edilən dəyişikliklə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkarlar üzrə (Qanunun 14.5.1-1-ci maddəsi ilə müəyyən edilən kateqoriyaya aid olanlar istisna olmaqla) məcburi dövlət sosial sığorta haqqı, sahibkarlıq

subyektlərinin ümumi gəliri (qazanc) üzrə dövryyəsinin xərclər çıxılmadan 2%-i həddində təsbit edilmişdir. Lakin bu zaman məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənişi üzrə minimum (minimum aylıq əməkhaqqının 15%-i) və maksimum (minimum aylıq əməkhaqqının 100 faizi) limitlər müəyyən edilmişdir ki, bu da ümumi gəlir (qazanc) üzrə dövryyəsinin 2%-lik hissəsinin minimum limitdən az olması halında, mütləq olaraq minimum limit həddində sığorta haqqı ödənişinin mütləq olacağı, maksimum limitdən yuxarı olması halında isə, yalnız maksimal limit həddində ödəniləcəyi qənaətinə gəlməyə imkan verir [4, s.7]. Həmçinin Qanunun 14.5.1-1-ci maddəsi üzrə müəyyən edilən fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri üzrə sığorta haqqı dərəcələrində dəyişikliklər edilmişdir.

Məhz bu qanunvericilik dəyişiklikləri nəticəsində hesab edilir ki, sosial sığorta yükünün gəlir səviyyəsinə uyğunlaşdırılması təmin ediləcək, mikrosahibkarlıq subyektləri və xüsusən regionlarda olan sahibkarlar üçün fiskal yükün azalmasına nail olunacaq, habelə yuxarıda qeyd edildiyi kimi məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənişi üzrə minimum və maksimum həddin tətbiqi şəffaflığın və yığım intizamının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Sosial Sığorta Qanunu baxımından muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar üzrə məcburi dövlət sosial sığortasında iştirakla bağlı stimullaşdırıcı şərtlərin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə qanunvericilik dəyişikliklərinin aparılması müsbət qarşılanmaqla yanaşı, məcburi dövlət sosial sığortasının iştirakçıları kimi fərdi sahibkarlarla bağlı sığorta hadisələri zamanı sığorta təminatı şərtlərində hüquq bərabərliyinin təmini və güzəştli təminat şərtlərinin müəyyən edilməsini zəruri hesab edirik.

Bu baxımdan, toxunmaq istədiyimiz məsələlərdən ilki Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilən "Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaədəninin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə"nin [3] 28-ci

bəndinin 11-ci hissəsində təsbit edilmiş aşağıdakı müddəə ilə bağlıdır: *"Sosial sığorta qanunvericiliyi ilə məcburi dövlət sosial sığorta haqqını fərqli qaydada (ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqına, gəlirlərinə (əməkhaqqı istisna olmaqla) və ya qonorara nisbətdə) ödəyən və iş vaxtının uçota alınması mümkün olmayan şəxslərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət hesablanarkən qazanc kimi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan gəlirləri (minimum aylıq əməkhaqqı, qonorar və s.) əsas götürülür. Bu zaman vəkilin, notariusun, sərbəst mediatorun, sərbəst auditorun və sərbəst mühasibin müavinətin hesablanması üçün götürülən orta gündəlik qazancı səlahiyyətli orqanın (Dövlət Statistika Komitəsinin) məlumatı üzrə əvvəlki ildə respublikanın regionları üzrə bir sığortaolunana hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı əsasında müəyyən edilən orta gündəlik qazancın məbləğindən artıq olmamalıdır. Belə şəxslərə müavinət əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin baş verdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 təqvim ayında 6 ay ərzində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğdə məcburi dövlət sosial sığorta haqqını hesablayıb qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə ödədikdə və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin baş verdiyi tarixə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə borcu olmadıqda hesablanıb verilir"*.

Qeyd edilən müddəaya əsasən məcburi dövlət sosial sığorta haqqını fərqli qaydada (ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqına, gəlirlərinə (əməkhaqqı istisna olmaqla) və ya qonorara nisbətdə) ödəyən və iş vaxtının uçota alınması mümkün olmayan şəxslərə, başqa sözlə, "Sosial sığorta haqqında" Qanunun 14.5-ci maddəsinin qüvvədə olan redaksiyasının məzmunu baxımından muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlara münasibətdə tələb olunan minimal sığorta stajı ilə bağlı tələbin məhz son 12 ayda 6 ay olaraq müəyyən edilməsini ədalətli və məqsəduyğun hesab etmirik.

Belə ki, Əsasnamənin 3-cü bəndinin üçüncü və dördüncü hissələrinə əsasən müəyyən edilir ki: *"məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına*

verilən müavinətlər təyin edilərkən, sosial sığorta stajı kimi “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə əsasən sığortaolunanın xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddəti nəzərə alınır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və hamiləliyə və doğuma görə müavinət almaq hüququ ən azı 6 ay sosial sığorta stajı olan şəxslərə şamil edilir”. Əsasnamənin 3-cü bəndi üzrə qeyd olunan bu tələblərin və Əsasnamənin 28-ci bəndinin yuxarıda qeyd olunan müddəasının qarşılıqlı müqayisəli təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Əsasnamənin 3-cü bəndi üzrə “ən azı 6 ay sosial sığorta stajına malik olma” tələbi sığortaolunan qismində yalnız maddə ilə işləyən işçiyə münasibətdə əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu tələb işçinin xəstəlik, yaxud hamiləlik və doğumla bağlı əmək qabiliyyətsizliyinin baş verməsindən bilavasitə əvvəlki altı aylıq dövr üzrə sığorta stajına malik olmasını deyil, ümumiyyətlə, altı aylıq sığorta stajının – xeyrinə məcburi dövlət sosial sığortası ödənilən əmək fəaliyyəti dövrünün olmasını nəzərdə tutur. Nəticə etibarilə isə, bu sığorta stajı tələbi mahiyyət etibarilə məhz ilk dəfə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsə münasibətdə müavinət təyininə əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Bu səbəbdən, işçinin əmək qabiliyyətinin itirilməsindən əvvəlki altı və ya ondan daha çox müddət ərzində xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti müddətinin olmamasına (məsələn, sığortaolunanın son iki ildə uşağa qulluğa görə sosial məzuniyyətdə və (və ya) ödənişsiz məzuniyyətdə olması ilə əlaqədar) baxmayaraq, hər bir halda, əvvəlki istənilən dövrlər ərzində ümumilikdə 6 ay sığorta stajına malik olması müavinət təyinatı üçün kifayətdir.

Nəzərə alaraq ki, istər işçi, istərsə də maddə ilə işə aid olmayan fəaliyyətlə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilməsi sığorta hadisəsinin (indiki halda, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin) baş verməsi zamanı sığorta ödənişi alınmasına təminat verilməsi məqsədini daşıyır, belə olan təqdirdə, fikrimizcə, Əsasnamənin 28-ci bəndinin 11-ci hissəsi üzrə maddə ilə işə aid olma-

yan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar – fərdi sahibkarlıq subyektləri üzrə də müəyyən olunan minimal staj tələbinin əmək qabiliyyətinin itirilməsindən əvvəlki son 12 ayına münasibətdə deyil, maddə ilə işləyənlərdə olduğu kimi ümumilikdə azı 6 ay sığorta stajı tələbi şəklində təsbit edilməsi, yaxud ən azından əvvəlki on iki aylıq dövr çərçivəsinin daha uzunmüddətli dövr (məs.: 24-36 ay aralığında) azı 6 sığorta stajına malik olma şəklində dəyişdirilməsi “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 3-cü maddəsi ilə təsbit edilən “sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi” və “sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi” prinsipləri baxımından daha məqsədəuyğun olardı.

Sahibkarlıq subyektləri olan sığortaolunanlarla bağlı qeyd etmək istədiyimiz digər bir məsələ isə maddə ilə işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlara münasibətdə hamiləlik və doğum, eləcə uşağa qulluqla bağlı sığorta hadisələri zamanı müavinət ödənişinin nəzərdə tutulmaması ilə bağlıdır. Aydındır ki, “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 4-cü maddəsi ilə təsbit edilən müvafiq sığorta hadisələri zamanı müavinət ödənişinə hüququn yaranması şəxsin əmək müqaviləsi tərəfi olması və ona AR Əmək Məcəlləsinin 125-ci və 127-ci maddələri baxımından sosial məzuniyyətlərin verilməsi ilə şərtləndirilmişdir. Belə olan halda, sahibkarlıq subyekti olan sığortaolunan tərəfindən hamiləlik və doğum, eləcə uşağa qulluqla bağlı müavinət ödənişi üzrə AR Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna müraciətin təminindən şəxsin əmək müqaviləsi tərəfi – işçi olmaması səbəbindən imtina ediləcəyi aşkardır və təcrübədə belə hallara az da olsa rast gəlinir.

Lakin, fikrimizcə, məcburi dövlət sosial sığortası sisteminin iştirakçısı olan və məcburi dövlət sosial sığorta haqqını fərdi qaydada ödəyən şəxslərin məhz əmək münasibəti tərəfi olmamasına görə hamiləlik və doğum və ya uşağa qulluqla bağlı müavinət ödənişindən imtina edilməsi sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı, sosial sığortanın ümumiliyi və sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi prinsipləri ilə uzlaşmır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, Əsasnamənin 3-cü bəndinə əsasən məcburi dövlət sosial sığor-

tasına cəlb olunan şəxslərin sosial sığorta ödəmələrini almaq hüququna malik olması ümumi norma olaraq müəyyən edilmişdir. Odur ki, “Sosial sığorta haqqında” Qanunun və Əsasnamənin normalarının müqayisəli təhlili baxımından müavinət ödənişinin təyinatı üzrə əsas tələblərin şəxsin məcburi dövlət sosial sığortasının iştirakçısı olması və məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olduğu halda, ikinci dərəcəli şərt kimi qəbul edilə biləcək “sığortaolunanın əmək müqaviləsinin tərəfi olması” tələbinin mütləq imtina əsası kimi götürülməsi fərdi sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə ədalətli yanaşma hesab edilə bilməz.

Bu xüsusda, müqayisə üçün qeyd oluna bilər ki, Belarusiya Respublikası Nazirlər Sovetinin 28 iyul 2013-cü il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək qabiliyyətinin itirilməsi və hamiləlik və doğuma görə müavinətlərin ödənilməsinə dair Əsasnamə”nin [7] 2.2-ci bəndinin 4-cü hissəsinə əsasən sosial sığorta fondunun büdcəsinə müstəqil olaraq məcburi sığorta haqqı ödənişi edən şəxslərin, müvafiq hesabat ilində sosial sığorta hadisəsinin baş verməsində sosial sığorta fondunun büdcəsinə məcburi sığorta haqları onlar tərəfindən azı 183 təqvim günü ödənilmişdirsə, hamiləlik və doğuma görə müavinət ödənişi əldə etmək hüquqları vardır. Əsasnamənin 26.6-cı və 27-ci bəndlərinə əsasən müstəqil olaraq məcburi sığorta haqqı ödənişi edən şəxslərə münasibətdə hamiləlik və doğuma görə müavinət ödənişi sığorta hadisəsinin baş verdiyi aydan əvvəlki təqvim ayı üzrə müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı məbləğindən, lakin sığorta fonduna ödənilən məcburi sığorta haqqı məbləğindən artıq olmayaraq, mülki-hüquqi müqavilələr üzrə xidmət göstərən şəxslər üçün isə, sığorta hadisəsinin müqavilənin icra edildiyi müddətdə baş verməsi halında, müavinət ödənişinə hüququn yarandığı aydan əvvəlki məcburi sığorta haqqı hesablanan orta gündəlik qazanc məbləğinə əsasən hesablanır.

Birləşmiş Krallığın 1992-ci il 13 fevral tarixli

“Sosial müdafiə haqları və ödənişləri Aktı”nın [6] 35, 35A və 35B bəndlərində nəzərdə tutulan “anılıq müavinəti ödənişi”, yəni hamiləlik və doğumla bağlı müavinətin ödənilməsinə əmək müqaviləsi üzrə işləyən qadınlarla yanaşı, uşağın gözlənilən doğum həftəsindən əvvəlki 66 həftə ərzində 26 həftə müddətində özünüməşğulluq qaydasında muzzdlu işə məşğul olan sığortaolunanın da hüququnun olması müəyyən edilmişdir. Hansı ki, bu müavinət, bir qayda olaraq, 39 həftəyədək müddətə vergi və sosial sığorta tutulmalarına cəlb edilmədən təmin olunur.

Öz növbəsində, Qazaxıstan Respublikasının Sosial Məcəlləsinin 77.1, 81.1 və 84.1-ci maddələrinə [5] və Qazaxıstan Respublikasının əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirinin 27 iyun 2023-cü il tarixli, 248 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə [8] uyğun olaraq sığorta haqqı ödəyicisi kimi fərdi sahibkar və mülki-hüquqi müqavilə ilə işləyən şəxslərin də hamiləlik və doğum, eləcə də uşağa qulluğa görə müavinət ödənişinə hüququnun olması müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, Əsasnamənin 28-ci bəndinin 11-ci hissəsinə, habelə III, V və VII bölmələrinə bu məsələ ilə bağlı müvafiq dəyişikliklərin edilməsi və məcburi dövlət sosial sığorta haqqını fərdi qaydada ödəyən şəxslər kimi fərdi sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə də hamiləlik və doğum, eləcə uşağa qulluqla bağlı sığorta hadisələri zamanı müavinət təminatı (qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan gəlirləri (minimum aylıq əməkhaqqı, qonorar və s.) əsas götürülməklə) şərtlərinin “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 3-cü maddəsi ilə təsbit edilən sosial sığorta prinsipləri nəzərə alınmaqla hüquqi tənzimlənməsini mühüm hesab edirik. Ümid edirik ki, məqalə çərçivəsində toxunulan məsələlər gələcək qanunvericilik dəyişiklikləri zamanı nəzərə alınmaqla fərdi sahibkarlıq subyektlərinin məcburi sosial sığorta sistemi üzrə sığorta ödənişlərinə təminat şərtləri daha da təkmilləşdiriləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində, “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında”, “Sosial sığorta haqqında”, “Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında”, “Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında”, “Tibbi sığorta haqqında”, “Dövlət rüsumu haqqında”, “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliklərində və konsulluqlarında xidmət keçən diplomatik xidmət orqanı əməkdaşlarının dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düşər olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Sığorta fəaliyyəti haqqında”, “İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında”, “Dağınıq skleroz xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında”, “Uşaqların icbari dispanserizasiyası haqqında”, “Gömrük tarifi haqqında”, “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” və “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]/ № 297-VIIQD, 9 dekabr 2025-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/61117>
2. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]/ № 250-IQ, 18 fevral 1997-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: https://e-qanun.az/framework/3813#_ednref8
3. “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 189 №-li, 15 sentyabr 1998-ci il qərarı ilə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: https://e-qanun.az/framework/3468#_ednref43
4. “2026-cı ilin büdcə-vergi siyasəti çərçivəsində vergi və sosial sığorta qanunvericiliyinə dəyişikliklər Layihəsi” / Azərbaycan Respublikası yanında Dövlət Vergi Xidməti. 11 səh. [Elektron resurs]/ URL: <https://www.taxes.gov.az/uploads/2025/Teqdimat.pdf>
5. Социальный Кодекс Республики Казахстан от 20 апреля 2023 года № 224-VII ЗПК. [Electronic resource] / URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2300000224>
6. Social Security Contributions and Benefits Act (UK) (1992) (latest amendmenets from 03/01/2025): [Electronic resource]/ URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/4/contents/enacted>
7. «Положение о порядке обеспечения пособиями по временной нетрудоспособности и по беременности и родам». Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 28 июня 2013 года №569. [Электронный ресурс] / URL: <https://ssf.gov.by/uploads/folderForLinks/polozhenie-o-porjadke-obespecheniya-posobijami-po-vremennoj-netrudosposobnosti-i-po-beremennosti-i-rodam.pdf>
8. “Правил исчисления (определения) размеров, назначения, осуществления, приостановления, перерасчета, возобновления, прекращения и пересмотра решения о назначении (отказе в назначении) социальных выплат по случаю потери дохода в связи с беременностью и родами, усыновлением (удочерением) новорожденного ребенка (детей), социальной выплаты по случаю потери дохода в связи с уходом за ребенком по достижении им возраста полутора лет”. Приказ Заместителя Премьер-Министра - Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 27 июня 2023 года № 248. [Электронный ресурс] / URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032912>
9. Федеральный закон РФ от 16.07.1999 г. № 165-ФЗ «Об основах обязательного социального страхования» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.10.2024 г.): [Электронный ресурс]/ URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14139/page/1>
10. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: “Adiloğlu” Nəşr. 2007. 464 səh. URL: <https://pensionfriend.de/en/public-pension-germany.ap>
11. Кусаинова А. А., Геращенко И. П. Особенности организации и управления социальным страхованием: передовой опыт и выявление проблем // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2018. №3 (33). С 185-194. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsii-i-upravleniya-sotsialnym-strahovaniem-peredovoy-opyt-i-vyyavlenie-problem>

Кямран АГАМОГЛАНОВ

*Докторант кафедры Трудового и экологического
права Бакинского Государственного Университета
e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com*

**ЧАСТНЫЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ КАК СУБЪЕКТ СИСТЕМЫ
СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается действующее законодательство Республики Азербайджан о социальном страховании в отношении частных предпринимателей как субъектов системы обязательного государственного социального страхования, с особым акцентом на условиях их участия и правах на получение страховых выплат. В статье также предлагаются рекомендации и законодательные изменения в соответствующие положения Постановления Кабинета Министров Республики Азербайджан № 189 от 15 сентября 1998 года, а также в другие связанные нормативно-правовые акты, направленные на совершенствование действующего законодательства в части обеспечения прав частных предпринимателей на получение социальных страховых выплат и пользование ими.

Ключевые слова: частный предприниматель, социальное страхование, сравнительный анализ

Kamran AGHAMOGHLANOV

*Doctoral student of the Department of Labor
and Environmental Law,
Baku State University
e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com*

**PRIVATE ENTREPRENEURS AS THE SUBJECT OF THE SOCIAL
INSURANCE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN:
COMPARATIVE ANALYSIS**

SUMMARY

This article elaborates existing social insurance legislation of the Republic of Azerbaijan concerning private entrepreneurs as the subject of the mandatory social insurance system, with a particular focus on their participation terms and rights to receive social insurance payments. Article also suggests recommendations and legislative changes to the relevant parts of the #189 Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, dated 15 September 1998, as well as other related legislative acts aiming to improve existing legislation in relation to private entrepreneurs' entitlement to and enjoyment of the rights to social insurance payments.

Keywords: private entrepreneur, insurance system, insurance contribution, comparative analysis

UOT 347.1:347.7

Nəimi İSMAYILZADƏ

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Mülki hüquq
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı,
e-mail: ismayilzadenaimi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0198-1049>
<https://doi.org/10.62130/LUCQ4407>*

İŞGÜZAR ADƏTLƏRİN MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə işgüzar adətlərin mülki hüquq münasibətlərindəki tətbiqinə dair əsas problemlər araşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsindəki normativ tərif təhlil edilir, işgüzar adətin identifikasiyası, isbat yükü, tətbiq ardıcılığı, tətbiq dairəsi və beynəlxalq ticarət adətlərinin statusu ilə bağlı hüquqi boşluqlar aşkar edilir. Türkiyə, Rusiya, Almaniya, Yaponiya qanunvericiliyi, habelə CISG, UNIDROIT Prinsipləri və PECL ilə müqayisəli təhlil aparılır. Məqalənin sonunda mülki qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: işgüzar adət, mülki hüquq, sahibkarlıq fəaliyyəti, hüquq mənbəyi, tətbiq problemləri, beynəlxalq ticarət adətləri

Mülki dövriyyənin tənzimlənməsi prosesində işgüzar adətlər strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər fonunda pozitiv hüquq normaları (yazılı qanunlar) hər zaman real həyatın çevik tələblərinə adekvat reaksiya verə bilmir. Belə olan halda, sahibkarlıq fəaliyyətinin spesifik istiqamətlərində formalaşmış sabit davranış modelləri, yəni işgüzar adətlər qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılmasında effektiv mexanizm rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (MM) 10.1-ci maddəsi bu instituta hüquqi tərif verərək, onu sahibkarlıq sahəsində oturmuş, geniş vüsət almış və qanunvericilikdə birbaşa əksini tapmayan davranış qaydası kimi xarakterizə edir. Burada önəmli məqam ondan ibarətdir ki, adətin rəsmi sənədlərdə fiksasiya olunub-olunmaması onun hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir. Bununla belə, MM-in 10.2-ci maddəsi müəyyən bir məhdudiyyət qoyur: imperativ qanun normalarına və ya tərəflər arasındakı müqavilə şərtlərinə zidd

olan adətlərin tətbiqi yolverilməzdir.

Məcəllənin 11.1-ci maddəsi hüququn mənbələri iyerarxiyasında işgüzar adətin yerini müəyyən edərək, onu qanunun analogiyasından daha üstün (prioritet) tətbiq sahəsi kimi qeyd edir. Bundan əlavə, MM-in bir sıra spesifik normaları (390.7, 404.2, 409.3, 423.1, 425.1, 427.4, 789.4, 792.2, 815.2-ci maddələr) müxtəlif əşya və öhdəlik hüquq münasibətlərinin nizamlanmasında birbaşa işgüzar adətlərə istinad edir.

Lakin qanunvericilik bazasının mövcudluğuna rəğmən, bu normaların praktiki tətbiqi zamanı bir sıra fundamental və sistemli çətinliklər özünü büruzə verir. Təqdim olunan məqalədə sözügedən problemlər tədqiq olunur, beynəlxalq təcrübə və müqayisəli hüquq prizmasından analizlər aparılır, həmçinin milli qanunvericiliyin optimallaşdırılması istiqamətində konseptual təkliflər təqdim edilir.

İşgüzar adətlərin tətbiqi prosesində qarşıya çıxan ilkin və fundamental maneə onların identifikasiyası, yəni dəqiq müəyyən edilməsi məsələsidir. MM-in 10.1-ci maddəsinə əsasən, bir adətin

hüquqi qüvvəyə malik olması üçün onun hər hansı rəsmi aktda qeyd edilməsi zəruri şərt deyildir. Bu norma adətin mahiyyət etibarilə qeyri-yazılı mənbələrdən qaynaqlandığını və qeyri-rəsmi təbiətini leqallaşdırır. Lakin burada ciddi bir boşluq yaranır: mülki qanunvericilik subyektlərin hansı davranış modelini adət kimi qəbul etməli olduqlarını, bu barədə məlumatı haradan əldə edəcəklərini və ən əsası, məhkəmənin mübahisəli adətin mövcudluğunu hansı meyarlarla təsdiq edəcəyini tənzimləmir.

Müqayisəli hüquq müstəvisində bu çatışmazlıq daha qabarıq görünür. Məsələn, Türkiyə Ticarət Qanunnaməsinin (TTK) 2-ci maddəsi ticarət adətlərinə bənzər tərif versə də, “Türkiyə Odaları və Borsaları Birliyi (TOBB) haqqında” Qanunun 12-ci maddəsi bu məsələyə praktiki həll yolu gətirmişdir. Həmin normaya əsasən, ticarət palataları ticarət adətlərini təsbit etmək, onları Ticarət Başkarlığının təsdiqi ilə rəsmiləşdirmək və elan etmək vəzifəsini daşıyır. Beləliklə, Türkiyə hüquq sistemində ticarət adətləri TOBB-nin vahid və rəsmi bazasında sistemləşdirilmiş şəkildə toplanmışdır [10]. Dos. Dr. Məhəmməd Sulunun tədqiqatları da göstərir ki, Türkiyə məhkəmə təcrübəsində konkret adətin varlığını yoxlamaq üçün ticarət palatalarına rəsmi sorğu ünvanlanır və palatanın təqdim etdiyi cavab birbaşa hüquqi dayaq kimi çıxış edir [10].

Alman hüquq ailəsində də (HGB çərçivəsində) bənzər mexanizm tətbiq olunur. Burada işgüzar adətlər (*Handelsbräuche*) tacirlər arasında qüvvədə olan qeyri-yazılı qaydalar hesab edilsə də, onların rəsmi müəyyənləşdirilməsi funksiyası ticarət palatalarına həvalə olunub [6].

Azərbaycan reallığında isə 1922-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Ticarət və Sənaye Palatası (TSP) mövcuddur [3]. TSP müstəqil, mənfəət məqsədi güdməyən və sahibkarlara məsləhət, normativ təhlil və arbitraj xidmətləri göstərən bir qurumdur. Lakin Türkiyə modelindən fərqli olaraq, “Azərbaycan Respublikasının TSP Nizamnaməsi”ndə işgüzar adətlərin məqsədyönlü şəkildə toplanması, sistemləşdirilməsi və publikasiyası kimi konkret bir funksiya təsbit edilməmişdir [3].

Bu normativ fərqlilik hüquqi müəyyənlik prinsipi və məhkəmə praktikası üçün ciddi fəsadlar

yaradır. Praktikada tərəflərdən biri müəyyən bir qaydaya adət kimi istinad etdikdə, qarşı tərəf adətin bunu inkar edir. Nəticədə məhkəmə həmin adətin varlığını müstəqil şəkildə araşdırmaq yükü altında qalır, lakin qanunvericilikdə bu araşdırma üçün müraciət ediləcək konkret mənbələrin və ya mexanizmlərin göstərilməməsi prosesi qeyri-şəffaf və subyektiv edir.

İşgüzar adətlərin tətbiqi ilə bağlı ikinci mühüm çətinlik isbat yükünün tərəflər arasında bölüşdürülməsi və sübutetmə prosesidir. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin 5-ci maddəsində verilən işgüzar adət tərfi Azərbaycan Respublikasının MM-in 10-cu maddəsi ilə demək olar ki, tam analogiya təşkil edir; burada da adət sahibkarlıq sferasında geniş tətbiq olunan və qanunvericilikdə birbaşa əksini tapmayan davranış qaydası kimi müəyyən edilir [9]. Rus hüquq elmində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədəki ən böyük maneə məhz adətin varlığının sübuta yetirilməsi məsələsidir. Hüquqşünaslar Kolodkina və Korolevskaya bu problemi belə xarakterizə edirlər: işgüzar adətin nə qanunvericilikdə, nə də tərəflər arasındakı sazişdə təsbit olunmaması mübahisə zamanı tərəflərin üzərinə düşən isbat öhdəliyini son dərəcə ağırlaşdırır [7, s.2].

Azərbaycanın mülki qanunvericiliyində isə isbat yükünün daşınması mexanizmi kifayət qədər tənzimlənməmişdir. Müəyyən bir davranış modelinə işgüzar adət kimi istinad edən tərəf, həmin qaydanın sahəvi xarakter daşdığını, müntəzəm olaraq tətbiq edildiyini və ümumi qəbul olunduğunu sübut etmək məcburiyyətindədir. Lakin bu iddianın hansı növ sübutlarla, məsələn, ekspert rəyləri, ticarət palatalarının rəsmi sənədləri, peşəkar birliklərin bəyanatları və ya məhkəmə prezidentləri ilə təsdiq edilməli olduğu Qanunda açıq şəkildə göstərilməmişdir.

Bu problemin həllində Yaponiya hüquq sistemi fərqli bir yanaşma nümayiş etdirir. Yaponiya məhkəmə təcrübəsində adətin mövcudluğu peşəkar ekspert şahidlərin cəlb olunması vasitəsilə müəyyənləşdirilir; bu zaman məhkəmə həm adətin faktiki varlığını, həm də onun ağılabatanlıq dərəcəsini yoxlayır [8].

Baxmayaraq ki, AR MM-in 11.5-ci maddəsi tənzimləyici normanın yoxluğunu məhkəmənin

işə baxmaqdan imtina etməsi üçün əsas kimi qəbul etmir, bu müddəa hakimlərə sübutların toplanması üçün konkret metodologiya və ya müraciət edilməsi vacib olan qurumlar barədə heç bir yol göstərmir. Bu da öz növbəsində hüquqi müəyyənliyin təmin olunmasında əlavə çətinliklər yaradır.

Üçüncü fundamental problem işgüzar adətlərin mülki hüquq mənbələri sistemindəki iyerarxik mövqeyinin praktiki müstəvidə nəzərə alınmamasıdır. AR MM-in 11.1-ci maddəsinin tələbinə görə, qanunun analogiyasından istifadə yalnız iki kumulyativ şərt daxilində mümkündür: birincisi, konkret münasibətin qanunvericilik və ya tərəflərin iradəsi (müqavilə) ilə tənzimlənməməsi; ikincisi isə həmin münasibətə tətbiq edilə biləcək hər hansı bir işgüzar adətin mövcud olmamasıdır. Bu o deməkdir ki, hüquqi məntiq baxımından işgüzar adət qanunun analogiyasından mütləq şəkildə daha üstün (prioritet) tətbiq sahəsinə malikdir.

Türkiyə hüquq sistemində də bu ardıcılıq TTK-nın 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir: ticarət işlərinə dair xüsusi norma tapılmadıqda, məhkəmə ilk növbədə ticarət adətinə istinad etməli, yalnız bu mümkün olmadıqda ümumi normalara müraciət etməlidir [11]. Lakin M.Sulu tərəfindən aparılan tədqiqatlar ciddi bir praktiki qüsuru üzə çıxarmışdır: Türkiyə ticarət məhkəmələri əksər hallarda adətlərin araşdırılması mərhələsini yan keçərək, ticarət qanunvericiliyində boşluq gördükdə birbaşa Öhdəliklər Məcəlləsi və ya Borclar Məcəlləsi ümumi müddəalarını tətbiq edirlər. Sulu bu yanaşmanı qanunsuz hesab edərək qeyd edir ki, adətlər tədqiq olunmadan çıxarılan qərarların əhəmiyyətli hissəsi hüquqi etibarlılıq baxımından qüsurludur [10].

Azərbaycanın məhkəmə təcrübəsi üçün də analoji risklər aktualdır. İşgüzar adətlərin təsbit edilməsi ilə bağlı qanunvericilikdə spesifik bir mexanizm və ya vəzifəli qurum müəyyən edilmədiyi üçün hakimlər mürəkkəb adət araşdırmasından qaçaraq birbaşa MM-in 11-ci maddəsinə, yəni Qanunun analogiyasına keçid etmək meyləli nümayiş etdirə bilirlər. Bu cür tendensiya isə MM-in 10-cu maddəsinə, habelə adətlərə istinad edən 390.7 və 425.1-ci kimi normaları praktiki əhə-

miyyətini itirmiş, sadəcə deklarativ (formal) müddəalara çevirmək təhlükəsi yaradır.

İşgüzar adətlərlə bağlı dördüncü mühüm problem bu institutun tətbiq sferasının yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə limitlənməsidir. MM-in 10.1-ci maddəsində “sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində” ifadəsinin yer alması, qanunvericinin işgüzar adətlərin subyekt tərkibini konkret çərçivəyə saldığını göstərir. Lakin bu yanaşma praktik bir sual doğurur: tərəflərdən biri və ya hər ikisi sahibkarlıq subyektı olmadıqda, formalaşmış davranış qaydaları həmin münasibətlərə şamil edilə bilərmə?

Türkiyə hüquq sistemində bu məsələ TTK-nın 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi vasitəsilə konkretləşdirilmişdir. Müvafiq normaya əsasən, ticarət adətləri tacir statusu olmayan şəxslərə qarşı yalnız o halda tətbiq edilə bilər ki, həmin şəxslər bu adəti bilməmiş olsunlar və ya bilmələri obyektiv şəkildə zəruri hesab edilsin [12]. Bu qayda hüquqi təhlükəsizliyi təmin edir: əgər sahibkar olmayan tərəf müvafiq adətdən xəbərsiz olduğunu isbatlayarsa, adətin ona qarşı tətbiqindən yayına bilər. Ticarət hüququna dair fundamental dərsliklərdə də bu prinsip birmənalı vurğulanır: tacirlər adəti bilmədiklərini bəhanə edə bilmədikləri halda, qeyri-tacirlər üçün “məlumatlılıq” meyarı əsas götürülür [11].

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində isə bu məsələdə müəyyən daxili ziddiyyət müşahidə olunur. Belə ki, MM-in 10-cu maddəsi adəti dar mənada yalnız sahibkarlıq sahəsi ilə əlaqələndirdiyi halda, öhdəliklərin icrasını tənzimləyən 425.1-ci maddə “tərəflərdən hər biri” ifadəsini işlətməklə daha geniş bir tətbiq dairəsinə, o cümlədən sahibkar olmayan şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə də işarə edir.

Nəticə etibarilə, MM-in 10-cu maddəsindəki restriktiv (məhdudlaşdırıcı) tərif ilə 425.1-ci maddənin ehtiva etdiyi geniş tətbiq imkanı arasında hüquqi kolliziya yaranır. Bu disbalansın qanunvericilik səviyyəsində sistemləşdirilməsi və vahid müstəviyə gətirilməsi hüquq tətbiqetmə praktikasında yarana biləcək qeyri-müəyyənliklərin və ziddiyyətli şərhlərin aradan qaldırılması üçün zəruridir.

Beşinci problem müasir iqtisadi integrasiya

şəraitində xüsusi aktualıq kəsb edir: milli hüquq sistemindəki işgüzar adət anlayışı ilə qlobal ticarət dövrüyyəsində qəbul edilmiş tənzimləmə modelləri arasındakı fərqlər. Azərbaycan Respublikası 2016-cı ildə “Malların Beynəlxalq Alqı-Satqısı haqqında BMT Konvensiyası”na (CISG) qoşulmuş və sənəd ölkəmiz üçün 2017-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Bununla belə, Konvensiyanın müəyyən etdiyi mütərəqqi adət normaları ilə MM-in 10-cu maddəsinin köhnəlmiş strukturu arasında hələ də ciddi uyğunsuzluqlar qalmaqdadır.

CISG-nin 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi beynəlxalq ticarətdə mühüm bir prinsip müəyyən edir: tərəflər əksini razılaşdırmadıqca, həmin ticarət sahəsində geniş bilinən və mütəmadi tətbiq edilən adəti, hətta müqavilədə xüsusi qeyd etməsələr belə, tətbiq etmiş hesab olunurlar [5]. Bu, beynəlxalq adətlərin müqavilə münasibətlərinə xüsusi iradə bəyanı olmadan “avtomatik” şamil edilməsi deməkdir.

Bundan əlavə, “Beynəlxalq Ticarət Müqavilələrinin UNIDROIT Prinsipləri”nin 1.9-cu maddəsi daha mütərəqqi bir meyar “ağlabatanlıq” prinsipini ön plana çıxarır. Bu normalara əsasən, tərəflər müvafiq ticarət sahəsinin iştirakçıları tərəfindən geniş tətbiq edilən adətlərlə bağlıdırlar, lakin həmin adətin konkret halda tətbiqi ağlabatan deyilsə (yəni qeyri-ədalətli nəticə doğursa), o, istisna olunur [4].

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsi ölkəmizin CISG üzrə öhdəliklərinə baxmayaraq, hələ də aşağıdakı iki mühüm çatışmazlığı ehtiva edir:

1. Beynəlxalq adətin ayrıca razılaşma olmadan müqaviləyə daxil edilməsi mexanizminin daxili praktikada zəifliyi;

2. Ədalətsiz tətbiq hallarını sığortalayan “ağlabatanlıq” meyarının milli qanunvericilikdə hələ də tanınmaması.

Məsələn, Yaponiya hüququnda məhkəmələr adətin ümumi xarakterinə baxmayaraq, onun konkret işdə tətbiqinin qeyri-ədalətli olduğu qənaətinə gələrsə, “ağlabatan olmama” meyarı ilə həmin adəti kənara qoya bilirlər. Azərbaycan mülki hüququnda isə CISG-nin daxili hüququn tərkib hissəsi olmasına rəğmən, bu cür qoruyucu və tənzimləyici alətlərin MM-də birbaşa əks

olunmaması praktikada hüquqi formalizmə və ədalətsiz nəticələrə yol açır [8].

Tədqiq olunan problemlərin həlli və mülki qanunvericiliyin praktiki effektivliyinin artırılması məqsədilə aşağıdakı qanunvericilik təşəbbüslərinin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir:

1. **İşgüzar adətlərin qanuni qeydiyyatı və elan mexanizminin yaradılması.** Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Ticarət və Sənaye Palatasının (TSP) mövcudluğuna rəğmən, onun Nizamnaməsində işgüzar adətlərin sistemli şəkildə toplanması və rəsmi elan edilməsi funksiyası təsbit olunmamışdır [3]. Qanunvericilik səviyyəsində TSP-yə və ya analoji səlahiyyətli quruma adətlərin vahid reyestrini aparmaq vəzifəsinin həvalə edilməsi, həm hüquq subyektləri üçün məlumat əlçatanlığını təmin edər, həm də məhkəmələrin adəti müəyyən etmək yükünü yüngülləşdirir. Bu kontekstdə Türkiyənin TOBB verilənlər bazası modelindən istifadə edilməsi səmərəli ola bilər.

2. **İsbat yükü və metodologiyasının MM-də təsbit olunması.** İşgüzar adətin mövcudluğuna istinad edən tərəfin həmin qaydanın kütləvi və sabit xarakter daşdığını sübut etmək öhdəliyi Mülki Məcəllədə birbaşa əksini tapmalıdır. Eyni zamanda, məhkəmələrin adəti identifikasiya etmək üçün müraciət edə biləcəyi subyektlərin — ticarət palataları, peşəkar sahə birlikləri və müvafiq ekspertlərin dəqiq siyahısı qanunvericilikdə öz əksini tapmalıdır.

3. **Sahibkar olmayan subyektlər üçün qoruyucu filtrin tətbiqi.** Türkiyə TTK-sının 2.3-cü maddəsinin məntiqinə uyğun olaraq, MM-ə yeni müddəə əlavə edilməlidir: işgüzar adət sahibkarlıq subyekti olmayan şəxslərə qarşı yalnız o halda hüquqi nəticə doğura bilər ki, həmin şəxs adəti bilmiş olsun və ya onun məlumatlı olması obyektiv zərurət kimi qiymətləndirilsin. Bu, mülki dövrüyyənin zəif tərəfinin hüquqi müdafiəsini gücləndirər.

4. **“Ağlabatanlıq” meyarının normativləşdirilməsi.** UNIDROIT Prinsipləri (maddə 1.9) və PECL (maddə 1:105) tərəfindən irəli sürülən yanaşma əsas götürülərək, işgüzar adətin tətbiqinin konkret işin hallarında ağlabatan olmadığı (qeyri-ədalətli nəticəyə səbəb olduğu) şəraitdə onun is-

tisna edilməsi hüququ məhkəmələrə verilməlidir. Bu meyar “formal hüquq” ilə “ədalətli hüquq” arasındakı balansı təmin edə bilər.

5. Beynəlxalq ticarət adətlərinin iyerarxik statusunun dəqiqləşdirilməsi. Azərbaycanın CISG-yə qoşulması faktı nəzərə alınaraq, Mülki Məcəllənin 10-cu maddəsi və əlaqəli normaları Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə tam harmonizasiya edilməlidir. Xüsusilə, beynəlxalq ticarət adətlərinin tərəflər arasında ayrıca razılaşma olmadan belə müqavilənin tərkib hissəsi sayılması prinsipi milli qanunvericilikdə birmənalı şəkildə tanınmalıdır.

Göründüyü kimi, işgüzar adətlər mülki hüquq

münasibətlərinin tənzimlənməsində vacib vasitədir. Mülki Məcəllənin 10-cu maddəsi adətin tərifini versə də, praktikada bu normanın tam işləməsi üçün lazımı şərait hələ yaranmayıb. Adətin müəyyən edilməsi, isbatı, tətbiq ardıcılığı və beynəlxalq statusu ilə bağlı boşluqlar ticarət əlaqələrinin sabitliyinə mane olur. Türkiyə, Rusiya, Almaniya, Yaponiya təcrübəsi və beynəlxalq sənədlər (CISG, UNIDROIT, PECL) bu sahədə geniş bir nümunə bazası yaradır. Milli qanunvericiliyimizin bu istiqamətlərdə yenilənməsi həm ölkə daxilindəki mülki münasibətlərin daha şəffaf olmasına, həm də Azərbaycanın beynəlxalq ticarət aləmindəki mövqeyinin güclənməsinə kömək edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Avropa Müqavilə Hüququ Prinsipləri (PECL), maddə 1:105 – <https://www.trans-lex.org/>
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi – HYE, 2025
3. Azərbaycan Respublikası Ticarət və Sənaye Palatası haqqında Nizamnamə – <https://cci.az/>
4. Beynəlxalq Ticarət Müqavilələrinin UNIDROIT Prinsipləri, maddə 1.9 – <https://www.unidroit.org/>
5. BMT-nin Malların Beynəlxalq Alqı-Satqısı haqqında Konvensiyası (CISG), maddə 9 – <https://www.uncitral.org/>
6. Handelsrecht — Handelsbräuche (Alman Ticarət Hüququ üzrə hüquqi izahat)
7. Kolodkina V.N., Korolevskaya O.I. Xüsusiyyətlər və beynəlxalq hüquqda işgüzar adətlərin tətbiqi problemləri // Beynəlxalq Elmi-Tədqiqat Jurnalı. – 2025. – № 2 (152)
8. Kozuka S. The Law and Reality of Custom in a Civil Law Country: Experiences of Japan// TCLR. – 2022
9. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi (ГК РФ), Maddə 5
10. Sulu M. Ticarət Hukukunun Kaynağı Olarak Ticari Örf ve Adet Üzerine Bazı Değerlendirmeler // İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 2022. – C. 9, S. 1. – S. 217-241
11. Ticari Hükümler, Ticari Örf ve Adet – Ticarət hüququ dərslər materialları, 2. həftə
12. Türkiyə Ticarət Qanunnaməsi (Türk Ticaret Kanunu), maddə 2 – <https://www.mevzuat.gov.tr/>

Наими ИСМАИЛЗАДЕ

*Преподаватель кафедры Гражданского права
Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики,
старший лейтенант полиции,
e-mail: ismayilzadenaimi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0198-1049>*

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДЕЛОВЫХ ОБЫЧАЕВ В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются основные проблемы применения обычаев делового оборота в гражданско-правовых отношениях. Анализируется нормативное определение, содержащееся в статье 10 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики, выявляются правовые пробелы, связанные с иденти-

фикации деловых обычаев, распределением бремени доказывания, порядком применения, сферой действия и статусом международных торговых обычаев. Проводится сравнительный анализ с законодательством Турции, России, Германии и Японии, а также с КМКПТ, Принципами УНИДРУА и PECL. В заключительной части статьи выдвигаются конкретные предложения по совершенствованию национального гражданского законодательства.

Ключевые слова: деловой обычай, гражданское право, предпринимательская деятельность, источник права, проблемы применения, международные торговые обычаи

Naimi ISMAYILZADE

Lecturer at the Department of Civil Law,
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan,
Senior Police Lieutenant,
e-mail: ismayilzadenaimi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0198-1049>

PROBLEMS OF APPLICATION OF BUSINESS CUSTOMS IN CIVIL LAW RELATIONS

SUMMARY

This article examines the main problems related to the application of business customs in civil law relations. The normative definition contained in Article 10 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan is analysed, and legal gaps are identified with respect to the identification of business customs, the burden of proof, the hierarchy of application, the scope of application, and the status of international trade usages. A comparative analysis is conducted with the legislation of Turkey, Russia, Germany and Japan, as well as with the CISG, the UNIDROIT Principles and the PECL. The article concludes with specific recommendations for the improvement of national civil legislation

Keywords: business custom, civil law, entrepreneurial activity, source of law, application problems, international trade usages

UOT 342; 349.2

Oruc MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
 UNEC Biznes Məktəbinin Biznesin
 idarə edilməsi kafedrasının dosenti
 hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 ORCID: 0000-0002-3743-3024
<https://doi.org/10.62130/BCTM5956>

DÖVLƏT QULLUĞUNDA ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNİN TƏTBİQİ: NƏZƏRİ-HÜQUQİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Məqalədə dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri-hüquqi məsələləri təhlil edilir. Tədqiqat zamanı dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini xarakterizə edən nəzəri baxışlar tədqiq edilir. Eyni zamanda dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini şərtləndirən hüquqi normalar təhlil edilir. Tədqiqatın yekununda aparılmış təhlillər və ümumiləşdirmələr əsasında elmin zənginləşməsinə dair mühüm nəticələr əldə olunmuşdur. Dövlət qulluğunu müəyyən edən əsas amillərdən biri əmək münasibətləridir. Dövlət qulluğunda əmək münasibətləri əmək müqaviləsi vasitəsilə yaranır. Dövlət orqanlarında əmək müqaviləsi iki formada bağlanır: 1) bəzi vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlanır; 2) digər vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi elektron sənəd formasında yazılı formada bağlanır. Qanunvericiliklə dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqi imperativ qaydada müəyyən edilir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin əsas prinsiplərini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, ümumi əsaslarını əmək qanunvericiliyi, xüsusi tənzimlənməsini isə dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təşkil edir.

Açar sözlər: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, əmək hüququ, əmək münasibətləri, əmək müqaviləsi

Mövcudun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir Azərbaycanın dövlət qulluğu sistemində həyata keçirilən islahatlar daimi xarakter daşıyır. İslahatların əsas hədəflərindən biri də dövlət qulluqçularının əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun təmin edilməsidir. Bu hüquqların həyata keçirilməsinin əsasını isə əmək müqaviləsi təşkil edir.

Dövlət qulluğunun mahiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri onun əmək hüquq münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış etməsidir. Bu amilin əsasını dövlət qulluğunda bütün əmək hüquq institutlarının, o cümlədən əmək müqaviləsinin tətbiqi təşkil edir.

Əmək müqaviləsi institutu haqqında kifayət qədər elmi tədqiqatlar vardır. Lakin dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair xüsusi elmi tədqiqatların sayı çox azdır. Bu baxımdan

dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini xarakterizə edən səciyyəvi cəhətlərin tədqiqi maraq doğurur. Eyni zamanda qanunvericilikdə dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini şərtləndirən normativ müddəalar da kifayət qədərdir. Bununla yanaşı xüsusi vurğulamaq olar ki, elmi dövriyyədə əmək müqaviləsinin dövlət qulluğu sistemində tətbiqini xarakterizə edən vahid yanaşma formalaşmamışdır. Dövlət qulluğuna həsr edilmiş ümumi və xüsusi elmi tədqiqatlarda dövlət qulluğu əmək hüququnun bir kateqoriyası kimi ifadə edilir, lakin tam mənasında dəstəklənmir. Fikrimizcə, həm elmi, həm də normativ bazanın fonunda dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri və hüquqi əsaslarının müasir konsepsiyasını, milli modelini ifadə etmək olar.

Yuxarıda qeyd edilənlərin fonunda demək olar ki, müasir Azərbaycanın əmək və dövlət qulluğu hüquq elmlərinin qarşısında təhlili zəruri olan

problemlərindən biri də dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri-hüquqi əsaslarının təhlilidir. Qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri-hüquqi əsaslarına dair məsələnin tədqiqi öz aktuallığı ilə fərqlənir.

Elmi təhlil zamanı dövlət qulluğu sahəsində əmək müqaviləsinin tətbiqinin tərkib elementlərini xarakterizə edən yerli və xarici tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edilibdir. Bu istinadlar tədqiqatın nəzəri əsaslarını özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair bəzi məsələlər A.M. Qasimovun [8; 9; 15], Ə.H.Rzayevin [10; 11], S.Y.Çannovun [21], Y.N.Starilovun [19], L.A.Çikanovanın [22] və başqa müəlliflərin elmi işlərində tədqiq edilibdir. Lakin dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair xüsusi elmi tədqiqat aparılmamışdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri-hüquqi əsaslarına dair elmi və normativ müddələrin tədqiqindən və təhlilindən, vəzifələri isə dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair ümumi və xüsusi nəzəri baxışları ümumiləşdirməkdən, hüquqi bazanı aşkar etməkdən, dövlət qulluğu sahəsində əmək müqaviləsinin tətbiqinin hüquqi modelinin formalaşmasına dair elmi mülahizələr ifadə etməkdən ibarətdir.

Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin nəzəri-hüquqi əsaslarına dair məsələ xarici mənbələrdə müəyyən dərəcədə ümumi kontekstdə tədqiq olunmuşdur, lakin xüsusi elmi təhlillər aparılmamışdır. Azərbaycan hüquq elmində isə ümumiyyətlə bu məsələ xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu fakt əmək və dövlət qulluğu hüquq elmləri üçün mövzunun həm nəzəri, həm də təcrübi cəhətdən aktuallığını və elmi yeniliyini özündə ehtiva edir.

Əsas materialın şərhı. Dövlət qulluğu elminin müxtəlif sahələrinin, o cümlədən hüquq elminin tədqiqat obyektı olaraq müasir elmi müzakirələrin predmetidir. Hüquqi kateqoriya olaraq dövlət qulluğu əmək hüquq elminin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Fikrimizcə, dövlət qulluğunun əmək hüquqi aspektlərini özündə ehtiva edən əsas amillərdən biri də dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqidir. Əmək müqaviləsi

əmək hüquq münasibətlərinin nüvəsi hesab edilir. Dövlət qulluqçuları əmək müqaviləsi bağlamaqla dövlət qulluğunu həyata keçirirlər. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin elmi təhlili həm nəzəri baxışları, həm də normativ müddəaları əhatə edir. Bu baxımdan həm əmək hüququnun, həm də dövlət qulluğu hüquq institutunun nəzəri və normativ müddəaları böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinə dair məsələ əmək hüquq elmində ümumi kontekstdə, dövlət qulluğu hüquq institutu elmində isə mübahisəli aspektdə qismən təhlil edilmişdir. Lakin əsaslı nəticələrə nail olunmamışdır.

Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini şərtləndirən normativ müddəalar həm ümumi (konstitusiya, əmək qanunvericiliyi), həm də xüsusi (dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik) hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir.

Tədqiqatın maraqları baxımından əmək müqaviləsinə dair elmi baxışlar böyük maraq kəsb edir. Belə ki, əmək hüququ üzrə mütəxəssis alimlər tərəfindən əmək müqaviləsi institutu geniş tədqiq edilibdir. Əmək hüququ üzrə görkəmli alim A.M.Qasimov əmək müqaviləsinin üç aspektdə öyrənilməsinə aşağıdakı kimi ifadə edir: *“vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun realizəsinin forması kimi; əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasının və müəyyən müddətə mövcud olmasının əsası kimi, ... ; ... əmək müqaviləsinin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitamını tənzim edən hüquq normalarının sistemi kimi”* [8, s.325-326]. A.M.Qasimovun ifadə etdiyi hər üç aspekt heç şübhəsiz ki, dövlət qulluğu sistemində əmək münasibətlərini də xarakterizə edir. A.M.Qasimov elmi və normativ müddəalara əsaslanaraq əmək müqaviləsinin tərifini aşağıdakı kimi təklif edir: *“Əmək müqaviləsi – bu, işçi ilə işəgötürən arasında əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan, bir qayda olaraq, ayrıca saziş sənədi şəklində rəsmiləşdirilən elə bir sazişdir ki, işçi müəyyən əmək funksiyası üzrə işi şəxsən yerinə yetirməyi və müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl etməyi, işəgötürən isə əmək haqqında qanunvericiliklə, kollektiv müqavilələrlə (sazişlərlə), lokal normativ aktlarla və tərəflərin sazişi ilə nəzərdə tutulan qaydada işçiyə əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilmiş əmək haqqı*

ödəməyi və digər əmək şəraitini təmin etməyi öhdəsinə götürür” [9, s.30]. Bununla yanaşı, A.M.Qasımov əmək müqaviləsi institutunu müqaviləli formada da təhlil etmişdir [15, s.174-175]. Q.S.Skaçkova tərəfindən əmək müqaviləsinin hüquqi bazasının inkişaf tarixi və onun əsas xüsusiyyətləri geniş təhlil edilmişdir [18, s.145-173].

M.B.Rəsulovun fikrincə, *“Əmək müqaviləsi (kontraktı) işçi ilə işəgötürən arasında elə bir yazılı sazişdir ki, bu sazişə görə işçi daxili əmək nizam qaydalarına tabe olmaqla malik olduğu peşəsinə, ixtisasına (vəzifəsinə) uyğun olaraq müəyyən əmək funksiyasını yerinə yetirməyi, işəgötürən isə işçiyə əmək haqqı ödəməyi və qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi, kollektiv müqavilə və tərəflərin sazişində nəzərdə tutulmuş digər əmək şəraitini təmin etməyi öhdəsinə götürür*” [17, s.59]. Z.N.Dadaşovun mövqeyinə görə *“... əmək müqaviləsi tətbiqi sahəsinə görə əməyin azadlığı prinsipinin həyata keçirilməsinin əsas formasıdır. Onun sosial mahiyyəti də məhz əmək hüquq münasibətlərinin yaranması ilə bağlıdır*” [3, s.126]. Ü.A.Əkbərli apardığı elmi təhlillərin yekunu olaraq belə qənaətə gəlir ki, *“əmək müqaviləsi onu bağlamış hər bir vətəndaşın əmək hüquq münasibətlərinin yaranması və onların realizəsi ilə bağlı hüquq və vəzifələrinin reallaşdırılmasının ən etibarlı hüquqi formasıdır*” [7, s.53]. L.S.Tal əmək müqaviləsinə münasibətdə yazır: *“Praktik həyatda özgə əməyinə tələbat iki növ müqavilə vasitəsilə təmin olunur: ya işçi özünün işəgötürənin fəaliyyətindən əlahiddə təsərrüfat fəaliyyəti şəklində iş vəd edir (sahibkarlıq fəaliyyəti), ya da işəgötürən müəyyən hədlər daxilində özgəsinin iş qüvvəsindən özünün təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edərək onu öz mülahizəsinə görə istiqamətləndirmək hüququ əldə edir (xidməti əmək)*” [20, s.80]. Fikrimizcə, müəlliflərin əmək müqaviləsinə dair yanaşmaları ümumi xarakter daşmasına baxmayaraq, bütün işçi kateqoriyalarını, o cümlədən də dövlət qulluqçularını da əhatə edir.

Əmək hüquq ədəbiyyatında əmək müqaviləsinin bu və ya digər aspektlərinə dair müxtəlif mülahizələr ifadə edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, əmək hüququnun digər institutları əmək müqaviləsi ilə əlaqəli şəkildə təhlil edilir. Bu amil əmək hüququnun fərdi-hüquqi xarakterindən irəli gəlir və

əmək müqaviləsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini göstərir. Dövlət qulluğu ümumi hüquqi xarakter daşımaqla yanaşı, fərdi-hüquqi xarakterli ictimai münasibətləri də özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğunun fərdi-hüquqi xarakteri əmək müqaviləsinin tətbiqi ilə bilavasitə bağlıdır.

A.V.Qrebenşikov və A.V.Zavqorodniy Rusiya Federasiyasına münasibətdə yazırlar ki, *“Dövlət mülki qulluğu haqqında qanunvericilikdə əmək qanunvericiliyində istifadə olunan “əmək müqaviləsi” anlayışı əvəzinə işəgötürənlə dövlət mülki qulluqçusu arasında bağlanan müqaviləni müəyyən etmək üçün fərqli bir termindən, “xidməti kontrakt” terminindən istifadə olunur* [14, s.232]. Fikrimizcə, *“əmək müqaviləsi”* və ya *“xidməti kontrakt”* terminlərinin fərqli ifadə edilməsinə baxmayaraq məzmun dəyişmir. K.V.Nuştaykina və E.A.Tokaryeva yazırlar ki, *“Dövlət qulluğunda xidməti kontrakt və bələdiyyə qulluğunda əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlanarkən tərəflər, bir qayda olaraq, uzunmüddətli əməkdaşlıq gözləyirlər. Həm əmək, həm də xidməti hüquq münasibətləri öz təbiətinə görə davam edir, lakin müəyyən bir məqamda müxtəlif səbəblərdən xitam olunması qaçılmazdır*” [16, s.41]. V.A.Antoşin və A.A.Fedorovskix haqlı olaraq hesab edirlər ki, *“Əmək hüququnda dövlət qulluğu mahiyyət etibarilə digərlərindən fərqlənməyən bir peşə hesab olunur. Bu baxımdan, o, müqavilə münasibətlərinə əsaslanır, burada tərəflərin hər biri (dövlət orqanı və vətəndaş) öz maraqlarını reallaşdırır, öhdəliyə və sədaqətə bağlı deyil*” [13, s.44]. Elmi-nəzəri müddəalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, vətəndaş dövlət qulluğuna qəbul olmaqla öz əmək hüququnu əmək müqaviləsi bağlamaqla həyata keçirir. Elmi və normativ müddəalar göstərir ki, dövlət qulluqçusu ilk növbədə işçi statusuna malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinə dair ümumi (maddə 25; 35 və s.) və xüsusi (maddə 55 və s.) normalar təsbit edilibdir [1].

“Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dövlət qulluqçusuna müvafiq anlayış verilmişdir. Həmin anlayışda dövlət qulluqçusu haqlı olaraq dövlət orqanının işçisi hesab edilmişdir (maddə 1.1.3) [5]. Həmin

Qanunla dövlət qulluqçusuna verilmiş anlayışa əsasən dövlət qulluqçusu dedikə, *“yalnız Qanunla nəzərdə tutulan mənbələrdən dövlət məvacibi alan, Qanunla müəyyən edilmiş qaydada inzibati və ya yardımçı dövlət qulluğu vəzifəsini tutan və ixtisas dərəcəsi verilən, inzibati vəzifə üzrə ilk dəfə daimi dövlət qulluğuna qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikasına sadıq olacağına and içən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan dövlət orqanının işçisi”* başa düşülür (maddə 1.1.3) [5]. Fikrimizcə, bu anlayış dövlət qulluqçusunu tam xarakterizə etmir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (bundan sonra AR ƏM) dövlət qulluğunun əmək hüquqi aspektlərini müəyyən edən əsas normativ hüquqi aktlardan biridir. AR ƏM-də *“işçi”*yə aşağıdakı məzmununda leqal anlayış verilmişdir. Həmin anlayışa əsasən, işçi dedikdə, *“işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan fiziki şəxs”* başa düşülür (3-cü maddə, 2-ci hissə) [2]. AR ƏM ilə müəyyən edilir ki: *“Bu Məcəllə dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir. Bu normativ hüquqi aktlarda həmin şəxslərin əmək, sosial və iqtisadi hüquqları bütünlüklə əhatə olunmayıbsa, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müvafiq normalar onlara tətbiq edilir”* (5-ci maddə, 2-ci hissə) [2]. Bu normalara münasibətdə qanunvericilik öz mövqeyini *“Dövlət qulluğu haqqında”* Qanunda aşağıdakı kimi ifadə edir: *“Bu Qanunda və ona uyğun qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında tənzimlənməyən dövlət qulluğu keçmə ilə bağlı digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənilir”* (maddə 34) [5]. Bu normadan aydın görünür ki, əmək qanunvericiliyi dövlət qulluğu münasibətlərinin tənzimlənməsində aparıcı və həlledici statusa malikdir.

AR ƏM ilə müəyyən edilir ki, *“Bu Məcəllənin 7-ci maddəsinin 2-1-ci və 2-2-ci hissələri ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, əmək münasibətləri əmək müqaviləsi elektron informasiya sistemində elektron sənəd formasında bağlandıqda yaranır”* (7-ci maddə, 2-ci hissə) [2]. Həmin

maddəyə müvafiq olaraq *“Siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət orqanlarında müvafiq vəzifələrə (peşələrə) qəbul edilən (götürülən) işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır”* (7-ci maddə, 2-1-ci hissə) [2]. Sözügedən maddəyə görə dövlət qulluğu sistemində əmək münasibətləri əmək müqaviləsi iki formadan biri üzrə bağlandıqda yaranır: *“elektron sənəd formasında”* və ya *“kağız üzərində yazılı formada”*. Dövlət orqanlarında əmək müqaviləsinin bağlanılmasında iki tərəf iştirak edir. Onlardan biri işəgötürən statusuna, digəri isə işçi statusuna malikdir.

AR ƏM-də (7-ci maddə) təsbit edilmiş müddəalara əsaslanaraq dövlət orqanlarında əmək münasibətlərini və əmək müqaviləsini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsasını əmək münasibətləri təşkil edir; dövlət orqanlarında əmək müqaviləsi elektron sənəd və ya kağız üzərində bağlandıqda əmək münasibətləri yaranır; dövlət orqanlarında əmək müqaviləsi elektron sənəd və ya kağız üzərində yazılı formada bağlanır; kağız üzərində əmək müqaviləsi siyahı ilə müəyyən edilmiş vəzifələrə şamil edilir; dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi üçün əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitamı labüddür; dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin iki tərəfi vardır, onlardan biri işəgötürən statusuna, digəri isə işçi statusuna malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 iyul 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə *“Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”* təsdiq olunmuşdur [6]. Həmin siyahıya dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarında rəhbər vəzifələr, həmçinin dövlət qulluğunun xüsusi növünə aid olan yüksək dövlət vəzifələri, bir halda isə mülki işçilərin (kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektləri) vəzifələri daxil edilmişdir [6]. Mahiyyət etibarilə demək olar ki, bu Siyahıda nəzərdə tutulan dövlət orqanlarındakı vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqdan, digər vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi elektron sənəd formasında yazılı formada bağlandıqdan sonra əmək münasibətləri yaranır.

“Dövlət qulluğu haqqında” Qanunun 28-ci maddəsi (Dövlət qulluğuna qəbul) dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin hüquqi əsasını təşkil edən əsas normalardan biridir. Həmin maddə ilə müəyyən edilir ki, dövlət qulluğunda vətəndaşların iş qəbulu müsabiqə əsasında aparılır, namizəd dövlət orqanının rəhbəri tərəfindən seçilir, həmin namizədlə altı ay müddətinə stajçı kimi qulluğa qəbulla əlaqədar əmək müqaviləsi bağlanır. Staj müddəti bitdikdən sonra onunla üç aylıq sınaq müddətinə əmək müqaviləsi bağlanır. Staj və sınaq müddəti ərzində qulluq keçmənin şərtləri əmək müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Əmək müqaviləsi sınaq müddəti ərzində pozulmadığı halda üç aylıq müddət qurtarıqdan sonra həmin şəxsin daimi dövlət qulluğuna qəbul edilməsi haqqında dövlət orqanının rəhbəri əmr verir və eyni zamanda onunla əmək müqaviləsi bağlayır [5]. AR Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə “Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsi” (03.09.2001) [12] və “Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslə bağlanan əmək müqaviləsinin nümunəsi” (16.05.2019) [4] təsdiq edilmişdir. Hər iki halda əmək müqaviləsinin tərkib elementləri dövlət qulluğu münasibətlərinin əmək hüquqi xarakterini göstərir.

Qanunvericilikdə təsbit edilmiş normalar dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini imperativ qaydada müəyyən edir. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin ilkin hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, ümumi əsaslarını əmək qanunvericiliyi, xüsusi tənzimlənməsini isə dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təşkil edir.

Nəticə. Aparılmış elmi təhlilin yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1) Nəzəri-hüquqi təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu hüquqi kateqoriya kimi əmək hüquq elminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Fikrimizcə, dövlət qulluğunun əmək hüquqi aspektlərini özündə ehtiva edən əsas amillərdən biri dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqidir. Əmək müqaviləsi əmək hüquq münasibətlərinin nüvəsi hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsi mühüm yer tutur.

2) Qanunvericilik belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu sistemində əmək müqaviləsinin tətbiqi imperativ xarakter daşıyır, eyni zamanda dövlət qulluğu münasibətləri əmək müqaviləsi bağlamaqla yaranır. Vətəndaş dövlət qulluğuna qəbul olmaqla öz əmək hüququnu əmək müqaviləsi bağlamaqla həyata keçirir. Elmi və normativ müddəlar göstərir ki, dövlət qulluqçusu ilk növbədə işçi statusuna malikdir.

3) AR ƏM dövlət qulluğunun əmək hüquqi aspektlərini müəyyən edən əsas normativ hüquqi aktlardan biridir. Bu normalara münasibətdə qanunvericilik öz mövqeyini “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunda təsbit edir. Bu tip normalardan aydın görünür ki, əmək qanunvericiliyi dövlət qulluğu münasibətlərinin tənzimlənməsində aparıcı və həlledici statusa malikdir.

4) AR ƏM-in 7-ci maddəsinə görə dövlət qulluğu sistemində əmək münasibətləri əmək müqaviləsi iki formadan biri üzrə bağlandıqda yaranır: “elektron sənəd formasında” və ya “kağız üzərində yazılı formada”. Dövlət orqanlarında bağlanan əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri işəgötürən, digəri isə işçidir.

5) Dövlət orqanlarında əmək münasibətlərini və əmək müqaviləsini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsasını əmək münasibətləri təşkil edir; dövlət orqanlarında əmək müqaviləsi elektron sənəd və ya kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda əmək münasibətləri yaranır; dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi üçün əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitamı labüddür.

6) Dövlət orqanlarındakı bəzi vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqdan, digər vəzifələr üzrə əmək müqaviləsi elektron sənəd formasında yazılı formada bağlandıqdan sonra əmək münasibətləri yaranır.

7) Qanunvericilikdə təsbit edilmiş normalar dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqini imperativ qaydada müəyyən edir.

8) Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsinin tətbiqinin ilkin hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, ümumi əsaslarını əmək qanunvericiliyi, xüsusi tənzimlənməsini isə dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: 12 noyabr 1995-ci il, № 00 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1997, №01, Maddə; 2009, №03, Maddə 159 // <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi: Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 1999-cu il tarixli 618-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, №04, Maddə 213 // <https://e-qanun.az/framework/46943>
3. “Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxsə bağlanılan əmək müqaviləsinin nümunəsi”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 16 may tarixli 690 nömrəli Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019, №05, Maddə 842 : <https://e-qanun.az/framework/42293>
4. Dadaşov Z.N. Müasir dövrdə əmək haqqında müqavilələr (nəzəri və təcrübi aspektlər) / Z.N.Dadaşov. – Bakı: Aypara-3, – 2010. – 212 s.
5. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1 // <https://e-qanun.az/framework/4481>
6. “Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli 206 nömrəli Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №07, maddə 788 : <https://e-qanun.az/framework/28681>
7. Əkbərli Ü.A. Əmək müqaviləsi. Monoqrafiya / Ü.A.Əkbərli. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2022. – 444 s.
8. Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik / A.M.Qasımov. – Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, – 2016. – 840 s.
9. Qasımov A.M. Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi üzrə əmək müqaviləsi (müqayisəli-hüquqi təhlil). Monoqrafiya / A.M.Qasımov, Z.İ.Cəfərov, Ü.A.Əkbərli, E.F.Şiriyev. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2020. – 224 s.
10. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları / Ə.H.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2011. – 480 s.
11. Rzayev Ə.H. Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi problemləri: / hüquq üzrə elmlər doktoru dis. 12.00.02; 12.00.14 / – Bakı: – 2012. – 328 s.
12. “Sınaq müddəti ilə müvafiq dövlət orqanlarında dövlət qulluğuna qəbul üçün əmək müqaviləsinin (kontraktının) nümunəsinin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 567 nömrəli Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №09, maddə 582 : <https://e-qanun.az/framework/2714>
13. Антошин, В.А., Федоровских А.А. Государственная и муниципальная служба: учебное пособие / В.А.Антошин, А.А.Федоровских. – Екатеринбург: УрИУ РАНХиГС, – 2017. – 196 с.
14. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика. Монография / Г.В.Атаманчук. 2-е изд., – Москва: РАГС, – 2008. – 312 с.
15. Барциц, И.Н., Бошно, С.В. Источники служебного права: Учебник / И.Н.Барциц, С.В.Бошно. – Москва: РАГС, – 2007. – 272 с.
16. Гребенщиков А.В., Завгородний, А.В. Основания возникновения индивидуального служебного правоотношения // – Санкт-Петербург: Ежегодник трудового права. – 2023. Вып. 13, – с.231-244. <https://doi.org/10.21638/spbu32.2023.116>
17. Ершова Е.А. Трудовые правоотношения государственных гражданских и муниципальных служащих в России / Рос. Акад. Правосудия / Е.А.Ершова. – Москва: Статут, – 2008. – 668 с.
18. Касумов А.М. Институт трудового договора в праве Азербайджанской Республики и Российской Федерации: сравнительный анализ // – Москва: Труды Института государства и права РАН. – 2017. Том 12. № 2. – с.174-191.
19. Мамедов О.Дж. Публично-правовые и частноправовые особенности государственных служебных отношений: теория и практика // – Россия, Москва: Актуальные проблемы российского права (Московский государственный юридический университет имени О.Е.Кутафина (МГЮА), – 2015. №10(59), – с.104-113.

20. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2-х ч. Ч.2. / Д.И.Мейер. – Москва: Статут, – 1997. – 290 с.
21. Нуштайкина К.В., Токарева, Е.А. Особенности понятийного аппарата: «прекращение» и «расторжение» служебного контракта (трудового договора) с государственными и муниципальными служащими // – Екатеринбург: Вестник Уральского Юридического Института МВД России, – 2020. № 1, – с.40-45.
22. Расулов М.Б. Индивидуальный трудовой договор (контракт) в действующем трудовом праве Азербайджана (историко-теоретический аспект) / М.Б.Расулов. – Баку: Канун, – 1998. – 112 с.
23. Скачкова Г.С. Трудовой договор в России: от Кодекса законов о труде 1918 г. до Трудового Кодекса 2001 г. // – Москва: Труды Института государства и права РАН. – 2017. Том 12. №2, – с.145-173.
24. Старилов Ю.Н. Служебное право. Учебник / Ю.Н.Старилов. – Москва: БЕК, – 1996. – 698 с.
25. Старилов Ю.Н. Государственная служба и служебное право. Учебное пособие / Ю.Н.Старилов. – Москва: Норма: ИНФРА-М, – 2023. – 448 с.
26. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистическое исследование. В 2-х ч. Ч.1. Общее учение: Монография / Л.С.Таль. – Ярославль, – 1913. – 422 с.
27. Чаннов С.Е., Пресняков, М.В. Служебное право. Учебник и практикум / С.Е.Чаннов, М.В.Пресняков. – Москва: Юрайт, – 2019. – 376 с.
28. Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: теория и практика: / Дис. ... доктора юридических наук. 12.00.05 / – Москва: – 2005. – 312 с.

Орудж МАМЕДОВ

*Доцент кафедры управления бизнесом Бизнес-школы
UNEC Азербайджанского государственного
экономического университета,
доктор философии по праву (PhD in Law), доцент
ORCID: 0000-0002-3743-3024*

ПРИМЕНЕНИЕ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются теоретические и правовые вопросы применения трудовых договоров в государственной службе. В исследовании рассматриваются теоретические аспекты применения трудовых договоров в государственной службе. Одновременно анализируются правовые нормы, определяющие применение трудовых договоров в государственной службе. По завершении исследования были сделаны важные выводы относительно обогащения науки на основе проведенных анализов и обобщений. Одним из главных факторов, определяющих государственную службу, являются трудовые отношения. Трудовые отношения в государственной службе устанавливаются посредством трудового договора. Трудовые договоры в государственных органах заключаются в двух формах: 1) для некоторых должностей трудовой договор заключается в письменной форме; 2) трудовые договоры на другие должности заключаются в письменной форме в виде электронного документа. Законодательство предусматривает обязательное применение трудовых договоров в государственной службе. Основные принципы применения трудовых договоров в государственной службе установлены Конституцией Азербайджанской Республики, общие основы установлены трудовым законодательством, и конкретное регулирование установлено законодательством о государственной службе.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, трудовое право, трудовые отношения, трудовой договор

Oruj MAMMADOV

*Associate Professor at the Department of
Business Administration, UNEC Business School,
Azerbaijan State University of Economics; PhD in Law
ORCID: 0000-0002-3743-3024*

**APPLICATION OF LABOR CONTRACT IN CIVIL SERVICE:
THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS**

SUMMARY

The article analyzes theoretical and legal issues of the application of labor contracts in the civil service. The study examines theoretical perspectives characterizing the application of labor contracts in the civil service. At the same time, the legal norms determining the application of labor contracts in the civil service are analyzed. At the end of the study, important conclusions were reached regarding the enrichment of science based on the analyses and generalizations conducted. One of the main factors defining the civil service is labor relations. Labor relations in the civil service are established through an labor contract. Labor contracts in state bodies are concluded in two forms: 1) for some positions, an labor contract is concluded in writing on paper; 2) labor contracts for other positions are concluded in writing in the form of an electronic document. The legislation stipulates the mandatory application of labor contracts in the civil service. The basic principles of the application of labor contracts in the civil service are established by the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the general principles are established by labor legislation, and the specific regulation is established by the legislation on civil service.

Keywords: *civil service, civil servant, labor law, labor relations, labor contract*

UOT 81'42:070

Abdusalomov Firuz ABDUKHOLIKOVICH*Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan,**Doctor of philosophy (PhD) in philological sciences,**Associate professor**e-mail: desperion90@gmail.com**ORCID: 0009-0006-4873-6289**hiips://doi.org/10.62130/IYTO5321*

CONTEXTUAL REINTERPRETATION OF MILITARY TERMINOLOGY IN MEDIA DISCOURSE: LINGUISTIC AND PRAGMATIC DIMENSIONS

SUMMARY

This study examines the contextual reinterpretation of military terminology in contemporary media discourse from linguistic and pragmatic perspectives. It shows that military lexical units increasingly function beyond their original domain, acquiring new semantic and pragmatic values within media communication. Through framing and contextual adaptation, media discourse reshapes the meaning of military vocabulary and influences audience interpretation of socio-political realities. The findings highlight that this transformation is a dynamic, context-dependent process shaped by cognitive and ideological factors.

Keywords: media discourse, military terminology, semantic shifts, framing, pragmatics

INTRODUCTION

In contemporary media environments, discourse has evolved into one of the most influential mechanisms shaping public perception and collective understanding of social and political events. The increasing intensity of global conflicts, geopolitical tensions and security-related developments has significantly expanded the presence of military vocabulary in news communication. As a result, military terminology is no longer restricted to professional or institutional contexts; instead, it has become an active component of media representation and public discourse.

Within media communication, military lexical units often undergo semantic and pragmatic modification. Terms originally characterized by precision and domain-specific reference may acquire broader contextual meanings, evaluative implications or metaphorical interpretations when

employed in journalistic narratives. Such transformations are closely associated with the communicative objectives of media discourse, where linguistic choices frequently contribute not only to information delivery but also to the framing and interpretation of events.

From a discourse-pragmatic perspective, media texts function as more than neutral channels of communication. They actively participate in constructing particular representations of reality through selective lexical usage, contextual emphasis and evaluative framing. In this regard, military terminology may serve both informative and persuasive functions, influencing how audiences conceptualize political processes, conflicts and security-related issues.

The reinterpretation of military vocabulary in media discourse has therefore become an important subject of linguistic inquiry. The semantic flexibility of such terminology demonstrates the

dynamic interaction between language, context and communicative intention. Moreover, the integration of military lexical units into broader media narratives reflects the capacity of discourse to reshape the functional and conceptual boundaries of specialized terminology.

Against this background, the present study investigates the contextual reinterpretation of military terminology in media discourse from linguistic and pragmatic perspectives. The research focuses on semantic shifts, discursive functions and information presentation strategies associated with military lexical units in contemporary media communication. Particular attention is given to the ways in which contextual adaptation and pragmatic framing influence audience perception and interpretation.

LITERATURE REVIEW

Media discourse and its influence on public perception have become central topics in contemporary linguistic and communication studies. Researchers working within discourse analysis, media linguistics and critical discourse theory have emphasized that media language should not be viewed merely as a neutral means of information transmission. Rather, it represents a complex communicative system through which social realities are interpreted, organized and presented to audiences.

The theoretical foundations of media discourse were substantially developed in the works of Teun van Dijk [10, p. 192] and Norman Fairclough [4, p. 49], who examined the relationship between discourse, ideology and power structures. Their approaches highlight the role of linguistic choices in shaping social cognition and influencing the interpretation of political and cultural events. According to critical discourse perspectives, media texts do not simply reflect reality; they actively construct particular versions of it through framing, lexical selection and contextual emphasis.

Studies devoted to military terminology traditionally characterize this lexical field as highly standardized, semantically precise and functionally restricted to professional communication. However, recent developments in media communication demonstrate that

military vocabulary increasingly appears in broader public discourse, where its meanings often extend beyond specialized usage. In journalistic contexts, military terms may acquire metaphorical, evaluative or ideologically marked interpretations depending on communicative intention and contextual framing.

Within cognitive linguistics, the theory of conceptual metaphor proposed by George Lakoff and Mark Johnson [8, p. 344] provides an important theoretical framework for understanding semantic transformation in media language. Their research demonstrates that metaphor is not limited to stylistic expression but functions as a cognitive mechanism through which individuals conceptualize abstract phenomena. This perspective is particularly relevant to media discourse, where military terminology is frequently used metaphorically to describe political competition, informational confrontation, economic processes and social tensions.

Pragmatic approaches to discourse, especially the speech act theory developed by J. L. Austin [1, p. 93] and John Searle [9, p. 170], further explain how linguistic units operate beyond their literal meanings. From this perspective, military lexical items in media texts perform not only referential functions but also communicative and persuasive functions aimed at influencing audience interpretation. Lexical selection, contextual positioning and evaluative wording contribute to shaping emotional response and ideological orientation within media communication.

Contemporary studies in media linguistics additionally emphasize the strategic nature of information presentation in news discourse. Researchers note that media texts frequently employ mechanisms such as selection, framing, intensification and mitigation in order to guide audience perception. Within such discursive strategies, military terminology often serves as a powerful linguistic resource capable of reinforcing tension, legitimizing actions or reducing the perceived severity of particular events.

The discourse-historical approach developed by Ruth Wodak [11, p. 122] also contributes significantly to the analysis of ideological dimensions in media discourse. This approach

demonstrates that lexical choices are deeply connected with broader socio-political contexts and institutional narratives. Consequently, military terminology in media communication frequently reflects ideological positioning rather than purely descriptive usage.

Despite the growing scholarly interest in media discourse and military vocabulary, the contextual reinterpretation of military terminology in contemporary news communication remains insufficiently explored from an integrated linguistic-pragmatic perspective. In particular, the interaction between semantic transformation and information presentation strategies requires more systematic investigation. The present study seeks to address this gap by examining how military lexical units acquire new semantic and pragmatic functions within modern media discourse.

RESEARCH METHODS

This research adopts an interdisciplinary approach to examine the reinterpretation of military terminology in contemporary media discourse. Since the study is situated at the intersection of discourse studies, pragmatics, cognitive linguistics and media communication, the methodological framework combines qualitative discourse-oriented analysis with semantic and contextual investigation.

The research corpus consists of English-language media materials collected from international news websites, digital journalism platforms, analytical commentaries and publicly accessible media reports focusing on military, geopolitical and security-related issues. The selected texts include both direct references to military activity and metaphorical uses of military vocabulary in political, economic and social contexts. Such a selection made it possible to observe how military lexical units' function beyond their traditional terminological boundaries.

The study primarily relies on qualitative analytical procedures. A discourse-analytical approach was employed to investigate how military terminology operates within broader communicative structures of media representation. Particular attention was paid to the role of lexical choices in constructing

evaluative meanings, framing social realities and shaping interpretative perspectives for audiences.

Contextual-semantic analysis constituted another major component of the methodology. This method enabled the identification of semantic modifications that emerge when military terms are transferred from specialized institutional usage into journalistic discourse. The analysis focused on meaning extension, metaphorical reinterpretation, semantic neutralization and context-driven evaluative adaptation.

The research additionally incorporates principles of cognitive linguistics in order to explain conceptual mechanisms underlying semantic transformation. In many media contexts, military terminology is employed metaphorically to conceptualize non-military phenomena such as political competition, information exchange, economic instability or ideological confrontation. From this perspective, metaphorical projection functions as a cognitive tool that restructures audience perception through familiar conflict-oriented schemas.

Pragmatic analysis was also applied to examine communicative intentions embedded in media discourse. Special emphasis was placed on strategies of framing, intensification, mitigation and selective representation. These mechanisms were analyzed in relation to their potential influence on audience interpretation and emotional response. The study therefore considers military terminology not merely as descriptive vocabulary, but as an active discursive instrument participating in the construction of media meaning.

From a theoretical standpoint, the research draws upon critical discourse approaches associated with Norman Fairclough and Teun A. van Dijk, conceptual metaphor theory developed by George Lakoff and Mark Johnson, and pragmatic theories proposed by J. L. Austin and John Searle. The integration of these perspectives allows the study to approach media discourse as a multidimensional phenomenon shaped by linguistic, cognitive, ideological and communicative factors.

The analytical focus of the study includes several interconnected dimensions: semantic

extension of military lexical units, contextual reinterpretation, emergence of evaluative connotations, metaphorical restructuring and pragmatic adaptation within media communication. Through these analytical parameters, the research seeks to demonstrate how media discourse continuously reshapes the functional and semantic boundaries of military terminology in contemporary public communication.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis demonstrates that military terminology in media discourse functions not as a fixed set of nominative lexical units, but as a dynamically evolving discursive resource shaped by semantic expansion, contextual reconfiguration and ideological framing. In line with Teun A. van Dijk's socio-cognitive approach and Norman Fairclough's critical discourse theory, media language is revealed to be deeply embedded in processes of meaning construction rather than simple information transmission.

1. Semantic expansion and conceptual metaphorization.

From the perspective of cognitive linguistics, George Lakoff and Mark Johnson [8, p. 349] argue that metaphor is a fundamental mechanism of human conceptualization. The findings of this study strongly support this claim, showing that military conceptual structures are systematically mapped onto socio-political and communicative domains.

For instance, the expression *"information warfare tactics"* is widely used in contemporary media to describe strategic manipulation of digital ecosystems, including social networks, algorithmic visibility and narrative control mechanisms. Although originating in a military domain, it now conceptualizes information competition as a structured form of conflict.

Similarly, *"battle for public opinion"* frames the process of opinion formation as a competitive struggle between ideological actors seeking dominance over collective perception. This metaphor transforms a cognitive-social process into a spatialized conflict scenario.

Another frequently observed construction, *"media frontline reporting"*, represents journalistic activity in politically sensitive contexts as exposure to risk zones, implicitly

aligning journalism with battlefield dynamics.

In addition, expressions such as *"cyber conflict escalation"* and *"narrative dominance strategy"* extend military semantics into digital communication environments, emphasizing the strategic and competitive nature of information flows in global media systems.

These examples confirm that military lexicon is increasingly used as a cognitive modeling system for abstract socio-political phenomena.

2. Contextual resemanticization.

According to J. Firth [5, p. 192] and M. A. Halliday [6, p. 71], lexical meaning is not fixed but is continuously constructed within specific situational contexts. The data confirm this principle through systematic semantic shifts in military terminology when embedded in media discourse.

For example, the term *"operation"*, traditionally associated with armed military actions, is frequently recontextualized as *"humanitarian relief operation"*, *"peacekeeping mission"*, or *"evacuation operation"*. These reconfigurations reduce the overt militaristic meaning and reposition the term within humanitarian or institutional frames.

Similarly, *"target"* undergoes significant semantic broadening. While originally denoting a physical military objective, in media discourse it appears in forms such as *"inflation control target"*, *"development performance target"*, and *"climate policy target"*, where it refers to abstract strategic goals.

The term *"strike"* is also subject to contextual moderation, as seen in *"precision strike operation"* or *"limited tactical strike"*, where lexical additions serve to soften the perceived aggressiveness of the action and emphasize technological control.

These shifts reflect Fairclough's notion of framing, where linguistic choices guide audience interpretation and normalize specific ideological perspectives.

3. Intensification strategies.

The study also identifies a consistent tendency toward semantic intensification, where military terminology is used to amplify the perceived urgency, scale or severity of socio-political phenomena.

For instance, “*full-scale policy offensive*” is employed to describe aggressive legislative or political initiatives, transforming routine governance processes into conflict-like scenarios. The phrase “*economic shockwave impact*” constructs financial fluctuations as sudden and destabilizing forces, while “*systemic governance breakdown crisis zone*” represents institutional instability in catastrophic terms.

Another example, “*information dominance campaign*”, highlights efforts to control digital communication spaces, framing them as strategic battles for cognitive influence.

From the perspective of John Searle’s speech act theory, such expressions do not merely describe reality but actively shape the emotional and interpretative response of the audience by increasing perceived urgency and threat levels.

4. Mitigation strategies.

In contrast, media discourse also employs mitigation strategies aimed at reducing the perceived intensity of military-related terminology and rendering it more acceptable for public consumption.

For example, “*defensive security deployment*” replaces more direct references to military intervention, while “*stabilization mission*” reframes potentially violent operations as peace-oriented activities. Similarly, “*controlled engagement protocol*” and “*restricted tactical response*” function as technical euphemisms that mask the coercive dimension of military action.

Such linguistic choices serve pragmatic functions by aligning discourse with institutional neutrality and reducing emotional resistance among audiences.

5. Framing and ideological structuring.

Building on Ruth Wodak’s discourse-historical approach [11, p. 122], the study confirms that media representations of military terminology are rarely ideologically neutral. Instead, lexical choices are systematically embedded within framing strategies that guide interpretation.

For instance, “*liberation operation*” constructs a positive evaluative frame associated with freedom and legitimacy. In contrast, “*security intervention*” functions as a

neutralizing or legitimizing frame, while “*counterterror operation*” invokes necessity and threat-based justification.

These variations demonstrate that identical types of actions may be linguistically reconstructed in fundamentally different ideological ways depending on contextual framing and institutional perspective.

Discussion

The results of this study provide significant insights into the cognitive, pragmatic and ideological mechanisms underlying the transformation of military terminology in media discourse. Rather than being a static lexical category, military vocabulary emerges as a highly flexible and ideologically charged discursive resource.

From a theoretical perspective, the findings strongly support van Dijk’s socio-cognitive model of discourse, which emphasizes the interplay between social structures, mental models, and linguistic expression. The observed metaphorical extensions confirm Lakoff and Johnson’s conceptual metaphor theory, demonstrating that abstract socio-political processes are systematically structured through embodied conflict schemas.

Furthermore, contextual resemanticization illustrates the validity of Halliday’s systemic-functional approach, according to which meaning is dynamically shaped by situational context. The same lexical item may acquire divergent interpretations depending on communicative purpose, audience expectations and institutional framing.

The coexistence of intensification and mitigation strategies highlights the dual pragmatic function of media language. On one hand, intensification increases emotional engagement and persuasive force; on the other, mitigation ensures acceptability and reduces communicative resistance. This aligns with Austin’s and Searle’s speech act theory, which conceptualizes language as performative action rather than neutral description.

From a critical discourse perspective, Wodak’s framework further reveals that media representations of military terminology

contribute to ideological positioning. Through framing mechanisms, media texts construct specific interpretations of reality, influencing public perception and legitimizing particular socio-political narratives.

Importantly, the study also identifies a methodological gap in existing literature: the lack of integrated analysis combining semantic transformation, cognitive framing, and pragmatic strategy within a unified model. While previous studies have addressed these aspects separately, their interaction within media discourse remains insufficiently theorized.

Overall, the transformation of military terminology in media discourse should be understood as a multi-layered process operating at the intersection of cognition, pragmatics, and ideology. This confirms that language is not merely a representational system but an active mechanism in the construction of social reality.

The present research has examined the semantic transformation of military terminology within media discourse through the combined lens of linguistic, pragmatic and discourse-analytical approaches. The findings indicate that, in contemporary media environments, military lexical items are no longer confined to their original referential or nominative functions. Instead, they operate as dynamically reconfigured units carrying extended semantic, pragmatic and ideological significance.

The analysis reveals that military vocabulary is systematically recontextualized through metaphorical extension, contextual resemanticization and discourse strategies such as intensification and mitigation. Through these mechanisms, military terminology becomes an active instrument of discourse construction, contributing not only to the representation of events but also to their cognitive and interpretative structuring.

A key outcome of the study is the observation that metaphorical mapping of military concepts onto socio-political, informational and communicative domains plays a decisive role in

shaping how complex realities are conceptualized in media texts. As a result, abstract processes such as political competition, information flow, and public opinion formation are routinely framed through conflict-oriented cognitive models.

In addition, the findings confirm that meaning in media discourse is highly sensitive to context. The interpretation of military lexical units varies significantly depending on situational, institutional and ideological parameters. This reinforces the view that lexical meaning is not inherently stable but is continuously constructed through interaction between discourse participants, communicative goals and broader socio-political environments.

The study further demonstrates that discourse strategies such as selection, framing, intensification and mitigation play a central role in shaping the reception of information. Framing structures guide the ideological interpretation of events, intensification increases emotional and perceptual salience, while mitigation reduces perceived aggressiveness and facilitates communicative acceptability. Collectively, these strategies contribute to the construction of multiple and often competing versions of the same socio-political reality.

From a theoretical standpoint, the results support the interdisciplinary understanding of discourse as a cognitive-pragmatic-ideological phenomenon. They confirm that semantic change in media language cannot be adequately explained through purely lexical or grammatical models, but must instead be interpreted within a broader framework that integrates cognition, ideology and communicative intention.

In conclusion, the semantic transformation of military terminology in media discourse emerges as a structured and multi-layered process shaped by cognitive modeling, pragmatic negotiation and ideological framing. This process illustrates that media language does not simply reflect social reality but actively participates in its construction.

References

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford University Press, 1962
2. Bednarek Monika., Caple Helen. News Discourse. London: Continuum, 2023
3. Bell Allan. The Language of News Media. Oxford: Blackwell, 2021
4. Fairclough N. Media Discourse. Edward Arnold, 1995
5. Firth J. R. Papers in Linguistics. Oxford University Press, 1988
6. Halliday M. A. Language as Social Semiotic. Edward Arnold, 1998
7. Hodge M. Military Language and Communication. Routledge, 2024
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980
9. Searle J. R. Speech Acts. Cambridge University Press, 1969
10. Teun van Dijk. Ideology: A Multidisciplinary Approach. Sage Publications, 2008
11. Wodak R. The Discourse of Politics in Action. Palgrave Macmillan, 2019

Abdusalomov Firuz ABDUXOLIKOVİÇ

*Özbəkistan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Akademiyası,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru (PhD), dosent
e-mail: desperion90@gmail.com
ORCID: 0009-0006-4873-6289*

MEDIA DİSKURSUNDA HƏRBİ TERMINOLOGİYANIN KONTEKSTUAL YENİDƏN ŞƏRHİ: LİŊQVİSTİK VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏR

XÜLASƏ

Bu tədqiqat müasir media diskursunda hərbi terminologiyanın kontekstual yenidən şərhini linqvistik və praqmatik baxış bucağından araşdırır. Göstərilir ki, hərbi leksik vahidlər getdikcə öz ilkin sahəsindən kənara çıxaraq media kommunikasiya mühitində yeni semantik və praqmatik dəyərlər qazanır. Freyminq və kontekstual adaptasiya vasitəsilə media diskursu hərbi leksikanın mənasını yenidən formalaşdırır və auditoriyanın sosial-siyasi reallıqları dərk etməsinə təsir göstərir. Tədqiqatın nəticələri bu transformasiyanın koqnitiv və ideoloji amillərlə şərtlənən dinamik və kontekstdən asılı proses olduğunu göstərir.

Açar sözlər: media diskursu, hərbi terminologiya, semantik dəyişmələr, freyminq, praqmatika

Абдусаломов Фируз АБДУХОЛИКОВИЧ

*Академия Министерства внутренних дел Республики Узбекистан,
доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент
e-mail: desperion90@gmail.com
ORCID: 0009-0006-4873-6289*

КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ ПЕРЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В МЕДИАДИСКУРСЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

РЕЗЮМЕ

Данное исследование рассматривает контекстуальную переинтерпретацию военной терминологии в современном медиадискурсе с лингвистической и прагматической точек зрения. Показано, что военные лексические единицы все чаще выходят за пределы своей первоначальной сферы и приобретают новые семантические и прагматические значения в медийной коммуникации. Посредством фрейминга и контекстуальной адаптации медиадискурс переосмысливает значение военной лексики и влияет на интерпретацию социально-политической реальности аудиторией. Результаты исследования подчеркивают, что данная трансформация представляет собой динамический, контекстно-зависимый процесс, обусловленный когнитивными и идеологическими факторами.

Ключевые слова: медиадискурс, военная терминология, семантический сдвиг, фрейминг, прагматика

UOT 372.8:811.111

Radjabova Khafiza SHUKRULLOYEVNA*Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan,**Doctor of philosophy (PhD) in philological sciences,**Associate professor**e-mail: radjabovahafiza@gmail.com**ORCID: 0009-0007-0007-3882**hiips://doi.org/10.62130/THOG7333*

IMPROVING LEGAL ENGLISH TEACHING THROUGH DIFFERENTIATED INSTRUCTION IN POLICE EDUCATION

SUMMARY

This article studies the efficacy of differentiated instruction in the teaching of Legal English in police training facilities. In order to enhance cadets' professional communicative ability, the study examines cutting-edge ESP techniques, interactive technology, and learner-centred strategies. The results of the study show that the learning of legal vocabulary, speaking fluency, and professional communication abilities in English are all much improved by differentiated education.

Keywords: *communicative competency, professional communication, ESP, police education, individualized instruction, Legal English, interactive learning*

INTRODUCTION

The importance of English language proficiency among police officers and legal professionals has increased dramatically due to the rapid development of international cooperation in law enforcement. Legal English has become an essential component of police education, but traditional methods of teaching English in many police institutions remain grammar-oriented and insufficiently connected to authentic professional situations. Uniform teaching approaches often ignore cadets' individual language levels, cognitive abilities, learning styles, and professional communication needs. As a result, many learners struggle to master legal terminology, develop speaking fluency, and apply English in real-world law enforcement contexts. Legal English is now a crucial part of police training. However, many police institutions continue to teach English using old approaches that are primarily focused on

grammar and do not adequately relate to real-world professional scenarios. Cadets' unique language proficiency, cognitive capacities, learning preferences, and professional communication requirements are frequently overlooked by uniform instructional methods. Because of this, many cadets struggle to understand legal jargon, improve their speaking fluency, and use English in authentic law enforcement situations [2, p.44].

In ESP education, differentiated instruction allows teachers to create professional communication activities that align with cadets' future occupational responsibilities. Differentiated instruction is regarded as one of the most successful learner-centred approaches in contemporary pedagogy, it modifies instructional content, classroom tasks, and assessment strategies according to learners' needs and proficiency levels. This approach modifies classroom activities, instructional materials, and evaluation techniques based on the requirements

and skill levels of the students. Differentiated instruction in ESP education allows teachers to create professional communication exercises that align with cadets' future job duties [3, p.67].

This article's goals are to evaluate the efficacy of varied instruction in teaching Legal English at police education institutions and to find cutting-edge ESP techniques that enhance professional language proficiency and communicative competence.

LITERATURE REVIEW

The increasing need for profession-oriented communication skills has made English for Specific Purposes (ESP) a significant area in language instruction. Anthony claims that ESP seeks to improve language proficiency in specific circumstances while concentrating on students' academic and professional goals [4, p.25]. Legal English is a subset of ESP used in police education that integrates language proficiency with legal and law enforcement terminology.

In order to boost learner motivation and practical language application, Basturkmen highlights that ESP instruction should incorporate real-world professional duties and workplace communication settings [5, p.73]. In the same direction, Hutchinson and Waters contend that learner-centred and directly related to occupational communication demands are essential components of effective ESP education [6, p.98].

According to Tomlinson, differentiated instruction is a flexible pedagogical strategy that modifies teaching methods based on learners' preparedness, interests, and learning profiles. Contemporary academics also emphasize the significance of differentiated instruction in foreign language education [7, p.51]. According to recent research, differentiated learning environments have a positive impact on speaking fluency, vocabulary retention, and communicative confidence. Richards points out that interactive and adaptive learning activities increase student participation and support professional language acquisition. This strategy is especially crucial in police academies where cadets exhibit varying levels of English

proficiency and professional communication skills. Differentiated learning environments have been shown to improve speaking fluency, vocabulary retention, and communicative confidence. According to Richards, professional language acquisition is supported and student participation is increased through interactive and adaptive learning activities [8, p.102]. In addition, Harmer emphasizes the use of role-playing, simulations, and real materials in fostering communication competence in ESP courses [9, p.211]. Few studies have explicitly addressed differentiated instruction in Legal English teaching for police education institutions, despite the fact that ESP approach has been the subject of numerous studies. Thus, the goal of this research is to aid in the creation of novel pedagogical models for police-focused ESP training.

RESEARCH METHODOLOGY

In order to provide a thorough and multifaceted examination of the efficacy of varied instruction in teaching Legal English to police cadets, this study was carried out utilizing a mixed-methods approach, which blends quantitative and qualitative research methodologies. By combining these two methodological approaches, the researcher was able to gather descriptive insights and statistical data about how learners' linguistic and communicative skills developed in an ESP (English for Specific Purposes) setting.

48 cadets between the ages of 18 and 22 participated in the study, which was conducted at a specialist police education facility. Based on the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), all participants showed an intermediate (B1) level of English language ability. To guarantee the validity and reliability of the experimental results, the participants were chosen based on their similar educational background, degree of language proficiency, and academic achievement in English language courses.

The cadets were split into two equal groups for the experiment: the Experimental group (24 cadets) and the Control group (24 cadets). The

experimental group was taught using differentiated teaching strategies created especially for teaching Legal English, while the control group was taught using traditional teacher-centered methods based on uniform classroom activities, standardized materials, and identical learning tasks for all students regardless of their individual learning differences.

There are 24 cadets in the experimental group and 24 in the control group. While the control group was taught using traditional teacher-centered methods based on uniform classroom activities, standardized materials, and identical learning tasks for all students regardless of their individual learning differences, the experimental group received instruction using differentiated teaching strategies specifically designed for Legal English instruction.

The 12-week experimental investigation was set up in a number of sequential phases. To ascertain the participants' baseline language competency and legal vocabulary knowledge, a placement exam was given at the first stage. Before the instructional intervention was put into practice, this step made sure that both groups had comparatively equivalent language proficiency.

Several data gathering tools and research techniques were used during the study period, including: testing for placement and diagnosis, methodical observations in the classroom, tests of legal vocabulary, assessments of speaking performance, surveys, interviews that are somewhat structured.

In order to compare the effectiveness of differentiated instruction with traditional teaching methods, pre-tests and post-tests were given to both groups. The collected numerical data were statistically analyzed using comparative and descriptive statistical procedures to identify measurable improvements and significant differences between the two groups. The qualitative component of the research sought to investigate learners' attitudes, motivation, classroom engagement, and perceptions toward differentiated Legal English instruction. Classroom observations allowed the researcher to monitor learner participation, interaction patterns,

and the practical application of differentiated instructional strategies. To evaluate the efficacy of differentiated instruction with conventional teaching approaches, pre-tests and post-tests were given to both groups. To find quantifiable gains and notable distinctions between the two groups, comparative and descriptive statistical techniques were applied to the numerical data that had been gathered. Evaluating learners' attitudes, motivation, classroom involvement, and views of customized Legal English training was the goal of the research's qualitative component. The researcher was able to keep an eye on student participation, interaction patterns, and the actual application of diverse instructional tactics through classroom observations.

The experimental group's differentiated instruction model, which was developed in accordance with contemporary learner-centred pedagogical principles and ESP teaching methodologies, included the following instructional strategies: level-based and individualized vocabulary tasks, adaptive and profession-oriented reading materials, professional role-play and situational communication activities, interactive ESP technologies and multimedia resources, collaborative problem-solving and case-study exercises, and flexible grouping techniques based on learners' abilities and learning styles.

In order to replicate real-life professional scenarios faced in police practice, special attention was given to incorporating actual legal and law enforcement terminology into classroom discussion. A more inclusive and productive learning environment was created by tailoring the teaching materials to the cadets' language competence levels, cognitive capacities, and communicative demands.

The study's findings were interpreted based on statistical indicators reflecting improvements in legal vocabulary retention, oral communication skills, speaking fluency, and professional communicative competence. Additionally, the results showed the pedagogical value of differentiated instruction in enhancing learner motivation, classroom interaction, and active

participation in ESP-oriented language education within police training institutions. The efficacy of the differentiated teaching model was assessed through comparative analysis of pre-test and post-test results obtained from both groups. The study's results were analyzed using statistical indicators that showed gains in speaking fluency, professional communicative competence, oral communication abilities, and legal vocabulary retention. The findings also showed how varied instruction can improve student motivation, classroom engagement, and active engagement in ESP-focused language learning in police training facilities.

RESULTS AND DISCUSSION

In modern ESP (English for Specific Purposes) methodology, differentiated instruction is considered an essential learner-centred strategy that allows educators to address the diverse academic, linguistic, and professional needs of students within a single educational environment. In the context of police training institutions, where cadets demonstrate varying levels of language proficiency, cognitive abilities, communicative confidence, and professional readiness, the implementation of differentiated teaching strategies becomes particularly important. Differentiated instruction served as one of the fundamental pedagogical approaches in improving the quality and efficacy of Legal English instruction. Differentiated instruction is considered a crucial learner-centred tool in modern ESP (English for Specific Purposes) methodology that allows teachers to meet learners' varied academic, linguistic, and professional needs in a single learning environment. The application of varied teaching methodologies becomes especially crucial in police training institutes, as cadets exhibit varying degrees of language competence, cognitive ability, communication confidence, and professional preparation.

As a result, the traditional *"one-size-fits-all"* instructional model proved inadequate for guaranteeing equal participation and effective learning outcomes among all cadets. To address these challenges, instructional materials,

classroom activities, and assessment procedures were systematically differentiated according to learners' proficiency levels, communicative capacities, and professional language needs. The research showed that cadets entered the learning process with significantly different educational backgrounds, learning styles, motivational levels, and prior exposure to English language instruction. While some students showed practical speaking skills but struggled to comprehend professional legal terminology, others had comparatively excellent grammatical competence but lacked communicative fluency. As a result, the conventional *"one-size-fits-all"* teaching approach was unable to guarantee that every cadet would participate equally and achieve successful learning results.

These difficulties led to the deliberate differentiation of teaching materials, classroom activities, and assessment methods based on learners' professional language demands, communicative abilities, and proficiency levels. Differentiated instruction's main goal was to establish an inclusive learning environment where all cadets could actively engage and acquire professional English communication skills at a suitable speed and complexity level.

Instruction at the novice level focused on the progressive acquisition of fundamental legal vocabulary, fundamental grammatical rules, and rudimentary communicative skills. In ESP classes, lower-level students often struggle with language anxiety and low self-esteem. Teachers used supportive teaching techniques to help students understand and participate. Vocabulary-matching activities, guided conversations, flashcards, visual learning resources, simplified legal vocabulary exercises, and repetition-based speaking exercises were all widely used.

For instance, cadets practiced words and expressions like *"suspect"*, *"victim"*, *"witness"*, *"evidence"*, *"crime scene"*, *"investigation"* and *"arrest procedure"* through structured pair-work tasks and controlled situational dialogues. These activities allowed learners to practice target vocabulary in predictable and low-stress

communicative situations before moving toward more spontaneous interaction. Teachers also used scaffolding techniques, such as sentence starters, model dialogues, and guided questioning strategies, to support weaker students during oral communication tasks. High-frequency legal terms and operational vocabulary frequently used in professional police scenarios were given special attention.

The “*crime scene briefing*” activity, for instance, required cadets to analyze a simulated criminal incident and present investigative information in English. During this task, learners described the circumstances of the crime, identified suspects and witnesses, exchanged operational information, and summarized investigative findings using profession-specific terminology. Cadets also practiced giving formal briefings, responding to questions, and coordinating investigative procedures with team members. Role-play simulation was one of the most effective instructional techniques used during the study. Cadets practiced professional engagement in simulated police and legal settings through role-playing exercises that generated

realistic communication environments. Through these exercises, students were able to utilize operational communication techniques, procedural expressions, and legal terminology in relevant communications contexts that are directly related to their future professional obligations.

Additionally, by giving students the opportunity to practice English speaking in safe yet realistic professional settings, role-play simulations boosted their confidence. Cadets saw classroom interaction as professionally significant rather than just academic because the exercises mirrored real-world policing scenarios.

The study also highlighted how ESP technology can improve Legal English training from a pedagogical standpoint. To enhance customized instruction, boost learner motivation, and promote independent learning, contemporary digital and multimedia tools were methodically included into the educational process.

The study's conclusions showed that the experimental and control groups differed significantly.

Skills area	Control group	Experimental group
Legal vocabulary	+11%	+34%
Speaking fluency	+9%	+29%
Professional communication skills	+13%	+38%
Classroom participation	+15%	+41%

Because of the interactive ESP exercises and adaptive instruction, the experimental group's communication skills greatly improved. Cadets who took part in diverse learning environments showed increased confidence, motivation, and proficiency using legal terminology in real-world communication situations. Observations in the classroom showed that varied education challenged advanced students with increasingly difficult professional tasks while also reducing communication anxiety in lower-level learners. Professional language memory was also enhanced by the use of real materials and role-

playing exercises. Learners improved their ability to participate in professional conversations in English, perform police interviews, and provide incident information. The findings support previous research emphasizing the benefits of learner-centred ESP instruction and adaptable teaching techniques. The results corroborate other studies highlighting the value of learner-centred ESP instruction and flexible teaching strategies [7, p. 59].

CONCLUSION

The results of the study show that learner-centred instructional strategies, adaptive ESP

methodologies, and profession-oriented communicative activities significantly improve cadets' language acquisition and professional communication skills. The application of differentiated instructional techniques positively contributed to the development of legal vocabulary acquisition, speaking fluency, communicative competence, and professional interaction abilities among police cadets. By modifying instructional materials and classroom activities according to learners' proficiency levels and educational needs, the study created more inclusive and productive learning environments that promoted active engagement and meaningful language use. The study's conclusions show that cadets' language learning and professional communication abilities are greatly improved by learner-centred teaching strategies, adaptive ESP methodologies, and profession-oriented communicative activities.

Police cadets' acquisition of legal vocabulary, speaking fluency, communicative competence, and professional contact skills all improved as a result of the use of diversified instructional strategies. The project produced more inclusive and productive learning

environments that promoted active engagement and meaningful language use by modifying instructional materials and classroom activities in accordance with learners' proficiency levels and educational needs.

Cadets who studied using differentiated ESP methodologies attained significantly higher levels of communicative performance, vocabulary retention, and speaking fluency than those taught using traditional uniform teaching methods, according to a comparative analysis of experimental and control group results. These results attest to the pedagogical efficacy of adaptive instruction in professional language education.

In order to better educate future officers for international professional communication and contemporary operational issues, police academies and law-enforcement educational institutions should incorporate diverse ESP approaches into Legal English courses. In police training settings, educational programs should prioritize learner-centred instructional strategies that can accommodate a variety of learner requirements, authentic professional engagement, and communicative skills.

REFERENCES

1. Anthony L. *Introducing English for Specific Purposes*. – London: Routledge, 2018.
2. Richards J.C. *Key Issues in Language Teaching*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
3. Brown H.D., Lee H. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. – New York: Pearson Education, 2015.
4. Anthony L. *English for Specific Purposes: What Does It Mean?* – Tokyo: ESP Publications, 2018.
5. Basturkmen H. *Developing Courses in English for Specific Purposes*. – London: Palgrave Macmillan, 2019.
6. Hutchinson T., Waters A. *English for Specific Purposes*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
7. Tomlinson C.A. *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. – Alexandria: ASCD, 2017.
8. Richards J.C. *Curriculum Development in Language Teaching*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
9. Harmer J. *The Practice of English Language Teaching*. – London: Pearson Education, 2015.
10. Widodo H.P. *English for Specific Purposes Pedagogy and Technology*. – Singapore: Springer, 2016.

Rəcəbova Xəfizə ŞÜKRULLOYEVNA*Özbəkistan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Akademiyası,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru (PhD), dosent**e-mail: radjabovahafiza@gmail.com**ORCID: 0009-0007-0007-3882*

POLİS TƏHSİLİNDƏ DİFERENSİALLAŞDIRILMIŞ TƏLİM VASİTƏSİLƏ HÜQUQİ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə polis təlim müəssisələrində hüquqi ingilis dilinin tədrisində diferensiaslaşdırılmış təlimin effektivliyi araşdırılır. Kursantların peşəkar ünsiyyət qabiliyyətlərini artırmaq üçün tədqiqatda qabaqcıl ESP texnikaları, interaktiv texnologiya və tələbəyə yönəlmiş strategiyalar təhlil edilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hüquqi lüğətin öyrənilməsi, nitq səlisliyi və ingilis dilində peşəkar ünsiyyət bacarıqları diferensiaslaşdırılmış təhsil vasitəsilə xeyli yaxşılaşır.

Açar sözlər: ünsiyyət bacarıqları, peşəkar ünsiyyət, ESP, polis təhsili, fərdiləşdirilmiş təlimat, hüquqi ingilis dili, interaktiv təlim

Раджабова Хафиза ШУКРУЛОВНА*Академия Министерства внутренних дел Республики Узбекистан,
доктор философии (PhD) в области филологических наук, доцент**e-mail: radjabovahafiza@gmail.com**ORCID: 0009-0007-0007-3882*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОЛИЦЕЙСКОЙ ПОДГОТОВКЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется эффективность дифференцированного обучения юридическому английскому языку в учебных заведениях полиции. С целью повышения профессиональных коммуникативных навыков курсантов в исследовании рассматриваются передовые методы обучения английскому языку для специальных целей (ESP), интерактивные технологии и стратегии, ориентированные на обучающегося. Результаты исследования показывают, что дифференцированное обучение значительно улучшает усвоение юридической лексики, беглость речи и профессиональные коммуникативные навыки на английском языке.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, профессиональная коммуникация, английский язык для специальных целей, полицейское образование, индивидуальное обучение, юридический английский, интерактивное обучение

UOT 37.01:004

Fuad NƏZƏROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Mülki hüquq kafedrasının baş müəllimi,
polis kapitani
e-mail: fuadnezerov19@gmail.com
https://doi.org/10.62130/LYEY5265*

TƏHSİL TEXNOLOGİYALARININ TRANSFORMATİV GÜCÜ: MÜƏLLİM VƏ TƏLƏBƏ ROLLARINDA YENİ PERSPEKTİVLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə təhsil texnologiyalarının Azərbaycan Respublikasının hüquqi və təhsil çərçivəsində müəllim və tələbə rollarına transformativ təsiri araşdırılır. Müəllimin bilik ötürücüsündən fasilitator roluna, tələbənin isə passiv dinləyicidən aktiv bilik yaradıcısına keçidi təhlil edilir. Məqalədə süni intellektin, adaptiv öyrənmə sistemlərinin və virtual reallıq texnologiyalarının hüquq təhsilindəki potensialı nəzərdən keçirilir. Hüquqi çərçivə Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlar əsasında təhlil edilir. Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli analizi aparılır və Azərbaycanda hüquq təhsilinə texnologiyaların integrasiyası üçün konkret təkliflər irəli sürülür.

***Açar sözlər:** təhsil texnologiyaları, rəqəmsal transformasiya, müəllim rolu, tələbə rolu, hüquq təhsili, süni intellekt, adaptiv öyrənmə, Azərbaycan*

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrini, o cümlədən təhsil sistemini köklü şəkildə dəyişdirməkdədir. Təhsil texnologiyaları (EdTech) anlayışı altında rəqəmsal alətlərin, platformaların, süni intellekt sistemlərinin və digər texnoloji vasitələrin tədris və öyrənmə prosesinə integrasiyası başa düşülür. Bu texnologiyalar təkcə tədrisin forma və metodlarını deyil, həm də təhsil prosesinin əsas iştirakçıları olan müəllim və tələbənin rollarını fundamental şəkildə transformasiya edir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində köklü islahatlar həyata keçirmiş, müasir təhsil standartlarının tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il tarixli Qanununun 13.3-cü maddəsində müasir təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə digər təhsiləlmə formalarının tətbiq edilə biləcəyi nəzərdə tutulmuşdur [8]. Həmçinin "Ümumi təhsil haqqında"

Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4.0.13-cü bəndində ümumi təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və rəqəmsal tədris resursları ilə təminatının həyata keçirilməsi dövlətin vəzifəsi kimi təsbit edilmişdir [9]. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsallaşdırmanın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm işlər görməkdədir [3].

Lakin qeyd edilməlidir ki, təhsil texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi məsələsi təkcə texniki infrastruktur məsələsi deyildir. Bu proses eyni zamanda pedaqoji yanaşmaların, müəllim-tələbə münasibətlərinin və bütövlükdə təhsil fəlsəfəsinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Xüsusilə hüquq təhsili sahəsində bu transformasiya daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki hüquqşünasların hazırlanması prosesində tənqidi təfəkkür, analitik bacarıqlar və praktiki vərdislərin formalaşdırılması əsas prioritetdir.

Təhsil texnologiyaları anlayışının nəzəri əsasları XX əsrin ikinci yarısından formalaşmağa başlamış, XXI əsrdə isə süni intellektin, böyük verilənlərin (Big Data) və bulud hesablama texnologiyalarının inkişafı ilə tamamilə yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Alman Böyüklərin Təhsili İnstitutu (Deutsches Institut für Erwachsenenbildung) tərəfindən 2021-ci ildə nəşr edilən araşdırmada vurğulan ki, təhsil texnologiyaları (Ed-Tech) yalnız texniki alətlər deyil, həm də pedaqoji proseslərin keyfiyyətini artırmaq üçün elmi əsaslı yanaşmalardır [6].

Valia və həmkarları (2025) tərəfindən aparılmış araşdırma göstərir ki, texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası tələbələrin bilikləri mənimsəmə və yadda saxlama qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Onların tədqiqatına görə, rəqəmsal alətlərdən istifadə edən tələbələr ənənəvi sinif mühiti ilə müqayisədə daha yüksək akademik nəticələr göstərilir.

Virtual və artırılmış reallıq platformaları elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) sahələrində anlayışların aydınlaşdırılmasında xüsusilə effektiv olmuşdur. Eyni zamanda, süni intellektə əsaslanan adaptiv öyrənmə sistemləri hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris məzmununu təqdim edərək, öyrənmə prosesini fərdiləşdirir [14].

Lakin bu üstünlüklərlə yanaşı, rəqəmsal uçurum (digital divide) problemi ciddi narahatlıq doğurur. Tədqiqatlar göstərir ki, şəhərdə yaşayan təhsilənlərin böyük əksəriyyəti yüksəksürətli internetə və ağıllı cihazlara çıxışa malik olduğu halda, kənd yerlərində yaşayan təhsilənlərin bu imkanlara çıxışı məhduddur.

Bu fərq rəqəmsal öyrənmə imkanlarında ciddi bərabərsizlik yaradır. Kibertəhlükəsizlik məsələləri, məlumatların məxfiliyi problemləri və müəllimlərin texnoloji hazırlığının qeyri-kafiliyi də diqqət tələb edən əsas çağırışlardır [14].

Ənənəvi təhsil modelində müəllim biliklərin əsas mənbəyi və ötürücüsü rolunu oynayır. Tədris prosesi əsasən müəllimin mühazirə oxuması, tələbənin isə passiv şəkildə dinləməsi və qeydlər alması prinsipi üzərində qurulmuşdu. Lakin təhsil texnologiyalarının inkişafı ilə bu model köklü şəkildə dəyişməkdədir. Müasir təhsil paradigmasında müəllim bilik ötürücüsündən öyrən-

mə prosesinin fasilitatoru, mentoru və dizayneri roluna keçir.

Bu transformasiyanın bir neçə əsas aspekti mövcuddur. Birincisi, müəllim artıq tək bilik mənbəyi deyil, tələbənin müstəqil bilik əldə etmə prosesini istiqamətləndirən bələdçidir. İkincisi, müəllim rəqəmsal məzmun yaradıcısı rolunu öz üzərinə götürür, interaktiv dərs materialları, videoçarxlar, onlayn testlər və simulyasiyalar hazırlayır. Üçüncüsü, müəllim verilənlərin təhlilçisi kimi çıxış edir, süni intellekt alətlərindən istifadə edərək tələbələrin öyrənmə prosesini izləyir, güclü və zəif tərəflərini müəyyən edir, fərdi yanaşma tətbiq edir.

Sundgren və həmkarlarının (2023) tədqiqatında göstəriləndi ki, rəqəmsal texnologiyalarla zənginləşdirilmiş tədris mühitində müəllimlərin emosional mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Texnologiyaların tətbiqi müəllimin insani keyfiyyətlərini əvəz etmir, əksinə, onları daha səmərəli şəkildə reallaşdırmaq üçün vasitə rolunu oynayır. Müəllimin empatiyası, motivasiya vermə bacarığı, tənqidi düşüncəni stimullaşdırma qabiliyyəti texnoloji vasitələrlə birlikdə daha güclü pedaqoji effekt yaradır [7].

Hüquq təhsilində bu dəyişikliklər xüsusi formada təzahür edir. Hüquq müəllimi ənənəvi olaraq qanunvericilik normalarını və məhkəmə praktikasını izah edən mütəxəssis rolunda çıxış edirdi. Müasir texnologiyalar isə müəllimə "moot court" (simulyasiya edilmiş məhkəmə) sessiyalarını virtual mühitdə keçirmək, hüquqi verilənlər bazalarına real vaxt rejimində müraciət etmək, süni intellekt vasitəsilə "case-study" təhlillərini avtomatlaşdırmaq imkanı verir. Beləliklə, hüquq müəllimi nəzəri biliklərin ötürücüsündən praktiki hüquqi bacarıqların formalaşdırılmasında katalizator roluna keçir.

Təhsil texnologiyalarının inkişafı tələbə rolunu da köklü şəkildə dəyişdirir. Ənənəvi modeldə tələbə əsasən passiv bilik qəbuledicisi idi. Müasir rəqəmsal təhsil mühitində isə tələbə aktiv bilik yaradıcısı, tədqiqatçı və fərdi öyrənmə prosesinin idarəçisi roluna keçir. Bu keçid konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanır və tələbəni öyrənmə prosesinin mərkəzinə yerləşdirir.

Rəqəmsal öyrənmə mühitində tələbə öz öyrən-

mə tempini müstəqil şəkildə müəyyən edir, fərdi öyrənmə marşrutları seçir, müxtəlif rəqəmsal mənbələrdən istifadə edərək bilik əldə edir. Adaptiv öyrənmə platformaları tələbənin biliklərindəki boşluqları avtomatik olaraq müəyyən edir və fərdi tədris planı təklif edir. Qeymifikasiya elementləri, yəni oyunlaşdırma prinsipləri tədris prosesinə tətbiq edilərək tələbə motivasiyasını artırır [14].

Tsai və həmkarlarının (2023) tədqiqatı göstərir ki, süni intellekt vasitələri, xüsusilə ChatGPT kimi böyük dil modelləri tələbələrin debat və müzakirə bacarıqlarının inkişafında effektiv vasitə ola bilər [12]. Hüquq təhsilində bu yanaşma xüsusilə perspektivlidir, çünki hüquq tələbəsindən arqumentasiya, sübutetmə və analitik düşüncə bacarıqları tələb olunur.

Hüquq tələbəsinin rolu da əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Virtual məhkəmə simulyasiyaları tələbəyə müxtəlif hüquqi rolları (hakim, prokuror, vəkil) praktiki şəkildə sınaqdan keçirmək imkanı verir. Hüquqi verilənlər bazaları və süni intellekt alətləri tələbəyə müstəqil şəkildə hüquqi araşdırma aparmaq, məhkəmə qərarlarını təhlil etmək, qanunvericilik dəyişikliklərini izləmək imkanı yaradır. Beləliklə, hüquq tələbəsi nəzəri bilikləri alan passiv dinləyicidən aktiv praktikağa çevrilir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil texnologiyalarının hüquqi çərçivəsi bir neçə əsas normativ-hüquqi aktla tənzimlənir. Konstitusiyanın 42-ci maddəsində hər kəsin təhsil almaq hüququ təsbit edilmişdir [1]. 2009-cu il tarixli “Təhsil haqqında” Qanun təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Həmin Qanunun 13.3-cü maddəsində müasir təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə digər təhsiləmə formalarının tətbiq edilə biləcəyi nəzərdə tutulmuşdur [8].

“Ümumi təhsil haqqında” Qanunun 4.0.13-cü bəndində ümumi təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və rəqəmsal tədris resursları ilə təminatı dövlətin vəzifəsi kimi göstərilmişdir. Həmçinin Qanunun 4.0.17-ci bəndində Təhsil Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemlərinin (TMİS) yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [9].

“Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin

Əsasnaməsi”nə görə, Nazirlik rəqəmsal inkişaf, süni intellekt sahələrində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [3]. Lakin qeyd edilməlidir ki, mövcud qanunvericilikdə təhsil texnologiyalarının, xüsusilə süni intellektin ali təhsildə tətbiqi ilə bağlı xüsusi normalar kifayət qədər əhatəli deyildir. Bu boşluq əlavə normativ-hüquqi bazanın yaradılması zərurətini ortaya qoyur.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, bir çox ölkədə təhsil texnologiyalarının hüquqi tənzimlənməsi sahəsində əhəmiyyətli addımlar atıldığını görürük. Avropa İttifaqı 2018-2022-ci illər ərzində süni intellekt strategiyası çərçivəsində təhsilin rəqəmsal transformasiyası üzrə geniş siyasət sənədləri qəbul etmişdir [16]. Rusiya Federasiyasında ali təhsilin transformasiyası şəraitində müəllim və tələbə rollarının dəyişməsi aktiv şəkildə tədqiq edilir. Layihə fəaliyyəti əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir ali təhsildə müəllim bilik mütəxəssisi rolundan layihə rəhbəri və konsultant roluna keçir [5].

Şanti və Al-Tarazi (2023) tərəfindən aparılmış tədqiqat virtual realıq texnologiyasının nəzəri biliklərin öyrənilməsində effektivliyini göstərir (10.). Qarışıq öyrənmə (blended learning) modelləri də beynəlxalq təcrübədə geniş yayılmışdır. Asrini və həmkarları (2023) qarışıq öyrənmə üçün kurikulum idarəetmə sistemlərini araşdırmış və onlayn ilə oflayn öyrənmə mühitlərinin inteqrasiyası üçün sistemli yanaşma təklif etmişlər [2].

Hüquq təhsilində texnologiyaların tətbiqi xüsusi diqqət tələb edir. AR DİN Polis Akademiyası kimi hüquq təhsili verən müəssisələrdə texnologiyaların tətbiqi xüsusilə aktualdır. Tətbiq edilə bilən əsas texnoloji vasitələrə süni intellektə əsaslanan hüquqi araşdırma alətləri, virtual məhkəmə simulyasiyaları, e-portfolio sistemləri, onlayn hüquqi verilənlər bazaları, interaktiv qanunvericilik xəritələri və “blockchain” texnologiyasına əsaslanan sertifikatlaşdırma sistemləri aiddir.

Azərbaycan Texniki Universitetində rəqəmsallaşdırma strateji inkişaf planının əsas prinsiplərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. “AzTU-nun 2021-2030-cu illər üçün İnkişaf Strategiyası”nda rəqəmsal platformada texnoloji gələcək üçün ağıllı həllər vermək əsas məqsəd kimi göstərilir.

mişdir [4]. Bu yanaşma hüquq təhsili müəssisələri üçün də nümunə ola bilər.

Təhsil texnologiyalarının tətbiqi ilə yanaşı, bir sıra ciddi problemlər və çağırışlar da mövcuddur. Bu çağırışlardan birincisi rəqəmsal uçurum problemidir. Azərbaycan Respublikasında şəhər və kənd yerləri arasında internet infrastrukturunun inkişafında fərqlər mövcuddur ki, bu da bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsində maneə yaradır. İkincisi, müəllimlərin rəqəmsal səriştəsinin qeyri-bərabər olmasıdır. Bütün pedaqoji kadrların müasir təhsil texnologiyalarından effektiv istifadə bacarıqlarına malik olması üçün sistemli təlim proqramlarına ehtiyac vardır.

Üçüncüsü, kibertəhlükəsizlik və fərdi məlumatların qorunması məsələsidir. Rəqəmsal təhsil platformalarında tələbə və müəllim məlumatlarının toplanması, işlənməsi və saxlanması fərdi məlumatların qorunması baxımından xüsusi diqqət tələb edir. Azərbaycan Respublikasında fərdi məlumatların qorunması sahəsində qanunvericilik mövcud olsa da, təhsil texnologiyaları kontekstində xüsusi tənzimləmə normalarının işlənilməsi zəruridir. Dördüncüsü, texnologiyaya həddindən artıq asılılıq riski mövcuddur. Texnologiya vasitələri tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və sosial bacarıqların inkişafını əvəz etməməli, əksinə, bu bacarıqları gücləndirən vasitə rolunu oynamalıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, Azərbaycan Respublikasında hüquq təhsilinə təhsil texnologiyalarının inteqrasiyası üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək yerinə düşərdi.

Birincisi, "Təhsil haqqında" Qanuna təhsil texnologiyalarının ali təhsildə, o cümlədən hüquq təhsilində tətbiqi ilə bağlı xüsusi müddəaların əlavə edilməsi təklif olunur. Bu müddəalarda süni intellektin, adaptiv öyrənmə sistemlərinin, virtual və artırılmış reallıq texnologiyalarının təhsil prosesində istifadəsi qaydaları müəyyən edilməlidir.

İkincisi, hüquq təhsili müəssisələrində rəqəmsal transformasiya strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi zəruridir. Bu strategiyalarda müəllimlərin rəqəmsal səriştəsinin artırılması üçün davamlı peşəkar inkişaf proqramları, rəqəmsal tədris resurslarının yaradılması və tədris prosesinin hibrid (qarışıq) modeldə təşkili nəzərdə tutulmalıdır.

Üçüncüsü, hüquq-mühafizə təhsili müəssisələrində virtual məhkəmə simulyasiyalarının, cinayət hadisəsi yerinin virtual baxışı kimi innovativ tədris metodlarının tətbiqi üçün işlər görülməlidir. Bu, tələbələrin nəzəri bilikləri praktiki kontekstdə tətbiq etmə bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

Dördüncüsü, təhsil texnologiyalarının tətbiqi prosesində fərdi məlumatların qorunması və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi normativ-hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu baza tələbə və müəllim məlumatlarının toplanması, işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi qaydalarını əhatə etməlidir.

Beşincisi, rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması üçün regionlarda, xüsusilə kənd yerlərində internet infrastrukturunun gücləndirilməsi və təhsil müəssisələrinin lazımi texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi vacibdir.

Təhsil texnologiyaları müasir təhsil sistemini köklü şəkildə transformasiya etməkdədir. Bu transformasiya müəllimin bilik ötürücüsündən fasilə, mentor və rəqəmsal məzmun yaradıcısı roluna, tələbənin isə passiv dinləyicidən aktiv bilik yaradıcısı roluna keçməsinə ehtiva edir. Hüquq təhsilində bu dəyişikliklər xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki müasir hüquqşünasın hazırlanması yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşa bilməz, eyni zamanda analitik düşüncə, praktiki bacarıqlar və texnoloji səriştənin formalaşdırılmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil texnologiyalarının inkişafı üçün müəyyən hüquqi baza mövcud olsa da, bu sahədə əlavə normativ-hüquqi tənzimləmələrə, xüsusilə ali təhsildə və hüquq təhsilində texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı xüsusi qaydaların müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və milli kontekstə uyğunlaşdırılması, müəllimlərin rəqəmsal səriştəsinin artırılması, rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi bu sahədə uğurlu transformasiyanın əsas şərtləridir.

Düşünürəm ki, təhsil texnologiyalarının transformativ gücündən tam faydalanmaq üçün texno-

loji vasitələrlə ənənəvi pedaqoji dəyərlərin harmonik birləşdirilməsi vacibdir. Texnologiya təhsilin məqsədi deyil, vasitəsidir. Bu vasitədən düzgün istifadə edildikdə, müəllim və tələbə rollarındakı transformasiya təhsilin keyfiyyətini artırır.

caq, hüquqşünasların hazırlığını beynəlxalq standartlara yaxınlaşdıracaq və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il
2. Asrini H.W., Wicaksono, G.W., Budiono (2023). Curriculum Management Systems for Blended Learning Support. Int. J. Inform. Vis., 7(4), pp. 2189-2197
3. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin Əsasnaməsi, AR Prezidentinin 2021-ci il tarixli Fərmanı
4. Azərbaycan Texniki Universitetinin 2021-2030-cu illər üçün İnkişaf Strategiyası
5. Роли преподавателя и студента в условиях трансформации высшего образования (на примере проектной деятельности). // КиберЛенинка
6. Schrader J. & Brandt P. (Hrsg.). (2021). Gute EdTech. Gute Bildung? weiter bilden. DIE Zeitschrift für Erwachsenenbildung, 28(2)
7. Sundgren M., Jaldemark J., Cleveland-Innes M. (2023). Disciplinary differences and emotional presence in communities of inquiry. Computers & Education Open, 4, 10013
8. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 iyun 2009-cu il, №833-IIIQ.
9. "Ümumi təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
10. Shanti Z., Al-Tarazi D. (2023). Virtual Reality Technology in Architectural Theory Learning. Sustainability, 15(23), 1639
11. Todorova C. et al. (2023). The European AI Tango: Balancing Regulation Innovation and Competitiveness. ACM Int. Conf. Proceeding Ser., pp. 2-8
12. Tsai Z.-H., Shih, J.-L., Hong G.-D. (2023). Application of ChatGPT in the Role-play Game of Modeled United Nations. ICCE 2023, vol. 2, pp. 848-850
13. Transforming Learning: The Power of Educational Technology. ResearchGate, 2024
14. Walia A., Kumar H., Khan F., Singh B., Kumar A. (2025). Revolutionizing Education: The Transformative Role of Technology in Learning and Teaching. G-CARED 2025, pp. 80-85
15. Ironsi C. S. (2023). Investigating the use of virtual reality to improve speaking skills. Smart Learning Environments, 10(1), 53
16. Xiong Y., Ling, Q., Liu J. (2023). Educational Missions and Tactics in the EU AI Strategy. Advances in Transdisciplinary Engineering, 42, pp. 588-601

Фуад НАЗАРОВ

*Старший преподаватель кафедры Гражданского права
Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики,
капитан полиции
e-mail: fuadnezerov19@gmail.com*

ТРАНСФОРМАЦИОННАЯ СИЛА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: НОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ В РОЛЯХ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТА

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется трансформационное влияние образовательных технологий на роли преподавателя и студента в правовом и образовательном контексте Азербайджанской Республики. Анализируется переход преподавателя от транслятора знаний к фасилитатору, а студента от пассивного слу-

шателя к активному создателю знаний. На основе сравнительного анализа международного опыта выдвигаются конкретные предложения по интеграции технологий в юридическое образование Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: образовательные технологии, цифровая трансформация, роль преподавателя, роль студента, юридическое образование, искусственный интеллект, адаптивное обучение, Азербайджан

Fuad NAZAROV

Senior Lecturer, Department of Civil Law
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Azerbaijan
Police Captain
e-mail: fuadnezerov19@gmail.com

THE TRANSFORMATIVE POWER OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES: NEW PERSPECTIVES IN TEACHER AND STUDENT ROLES

SUMMARY

This article examines the transformative impact of educational technologies on teacher and student roles within the legal and educational framework of the Republic of Azerbaijan. The transition of the teacher from a knowledge transmitter to a facilitator, and the student from a passive listener to an active knowledge creator is analyzed. The article reviews the potential of artificial intelligence, adaptive learning systems, and virtual reality in legal education. The legal framework is examined through the Law on Education of the Republic of Azerbaijan and related normative acts. Comparative analysis of international experience is conducted, and specific proposals are put forward for integrating technologies into legal education in Azerbaijan.

Keywords: educational technology, digital transformation, teacher role, student role, legal education, artificial intelligence, adaptive learning, Azerbaijan

UOT 342

Fəzilət SƏMƏDOVBakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya hüququ
kafedrasının doktorantıe-mail: fazilatsamadov@bsu.edu.az<https://doi.org/10.62130/XDFS5875>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2025–2028-Cİ İLLƏR ÜÇÜN SÜNİ İNTELLEKT STRATEGİYASI: HÜQUQİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ NORMATİV TƏHLİL

XÜLASƏ

Bu məqalə “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası”-nı hüquqi baxımdan təhlil edir. Tədqiqat Strategiyanın siyasi sənəd kimi əhəmiyyətini tanıyır, eyni zamanda onun üç əsas hüquqi zəifliyini sistemli şəkildə araşdırır; insan hüquqları öhdəliklərinin normativ bağlayıcılıq mexanizmlərinin qeyri-kafi olması, müstəqil nəzarət orqanının nəzərdə tutulmaması və Avropa Şurasının Süni İntellekt üzrə Çərçivə Konvensiyası (CETS No. 225) ilə koordinasiyanın qeyri-müəyyən qalması. Məqalədə Strategiyanın hüquqi statusu Prezident Sərəncamı ilə qəbul edilmiş icra aktı kimi yumşaq hüquq anlayışı kontekstində araşdırılır və bunun yaratdığı normativ boşluqlar müəyyənəşdirilir. Daha sonra Strategiyada müstəqil nəzarət mexanizminə yer ayrılmasının Çərçivə Konvensiyasının 9-cu maddəsindəki birbaşa öhdəliklə ziddiyyət yaratdığı əsaslandırılır. Müqayisəli hüquqi metod çərçivəsində Estoniya, Sinqapur və Gürcüstanın süni intellekt tənzimləmə modelləri ilə müqayisə aparılır; bu müqayisə Azərbaycan üçün hibrid resepsiya modelinin zəruri olduğunu üzə çıxarır.

Açar sözlər: Süni intellekt strategiyası, hüquqi qiymətləndirmə, normativ boşluq, Azərbaycan, Çərçivə Konvensiyası, müstəqil nəzarət, konstitusiyaya hüququ, dövlət siyasəti

Son onillikdə dünya ölkələri süni intellekt sahəsində milli strategiyalar hazırlamağa başlamışdır. OECD-nin 2023-cü il hesabatına görə, artıq 60-dan çox dövlət bu istiqamətdə addım atmışdır [14, s.7]. Həmin strategiyaların çox hissəsi iqtisadi inkişafı, investisiya yönümlərini və tədqiqat-inkişaf proqramlarını hədəfləyən siyasi sənədlər kimi qurulmuşdur. Bununla belə, hüquq baxımından bu strategiyaların böyük qismi ciddi çatışmazlıqlar daşıyır: insan hüquqlarına dair öhdəliklər yalnız bəyanat səviyyəsində qalır, normativ bağlayıcılıq mexanizmləri düzgün formaləşdirilmir, müstəqil nəzarət strukturları isə ümumiyyətlə nəzərə alınmır.

Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası [2] Prezidentin 19 mart 2025-ci il tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə qüvvəyə minmişdir. Bu sənəd ölkənin

rəqəmsal inkişaf yol xəritəsini müəyyənləşdirən mühüm bir siyasi aktdır. Bununla birlikdə, hüquqi analiz baxımından Strategiya bir sıra əsaslı suallar ortaya qoyur: İnsan hüquqları öhdəlikləri Strategiyada necə normativləşdirilir? Çərçivə Konvensiyası [4] ilə necə uzlaşır? Müstəqil nəzarət mexanizmi nəzərdə tutulubmu? Bu suallara verilən cavablar Azərbaycanın süni intellekt siyasətinin hüquqi dayanıqlılığını müəyyən etmək baxımından kritik əhəmiyyət daşıyır.

Məqalə həmin sualları müqayisəli-hüquqi metod çərçivəsində araşdırır. Tədqiqat müəllifin fəlsəfə doktoru dissertasiyasının IV fəslə ilə - Xüsusi bəyənəlxalq tənzimləmə modellərinin Azərbaycan resepsiyasına həsr olunmuş hissə ilə sıx bağlıdır; Strategiyanın normativ qiymətləndirilməsi dissertasiyanın beşinci tezisini - Hibrid resepsiya modelinin zəruriliyi iddiasını konkret

material üzərindən yoxlamaq imkanı verir [19, s.354–360].

Strategiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş icra aktıdır. Bu hüquqi forma bir sıra vacib nəticə doğurur. Birincisi, Strategiya qanun deyil, Milli Məclisin qanunvericilik süzgəcindən keçməmişdir, dolayısı ilə birbaşa hüquq yaratmır. İkincisi, bu sənəd Prezidentin icra sərəncamı xarakteri daşıyır: dövlət qurumları üçün istiqamətverici olsa da, vətəndaşlar üçün birbaşa hüquq və öhdəlik müəyyənləşdirmir. Üçüncüsü, Strategiya müvəqqəti xarakter daşıyır; 2025–2028-ci illəri əhatə edir, sonrakı dövrün necə tənzimlənəcəyi isə hələlik açıq sual olaraq qalır.

Məhz bu hüquqi status Strategiyanın əsas məhdudiyyətini ortaya qoyur: o, öz-özlüyündə icrası məcburi olan hüquqi öhdəlik yaratmır. Strategi hədəflərin real hüquqi nəticəyə çevrilməsi üçün ayrıca qanunverici fəaliyyət, normativ aktlar və institusional inkişaf gərəklidir. Bu boşluq əslində milli strategiyalar üçün tipik bir problemdir — Avropa Komissiyasının 2018-ci ildəki koordinasişlaşdırılmış planının qiymətləndirilməsi eyni mənzərəni ortaya qoymuşdur [6, s.3–5].

Strategiya dörd əsas istiqaməti ön plana çəkir: rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, süni intellekt sahəsində kadr hazırlığı, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və innovasiya mühitinin yaradılması. Bu prioritetlər iqtisadi inkişaf məntiqi baxımından kifayət qədər tutarlıdır. Lakin hüquqi prizmadan baxıldıqda, prioritet siyahısında bir çatışmazlıq nəzərə çarpır: fundamental hüquqların qorunması, müstəqil nəzarət və hesabatlılıq mexanizmləri ayrıca prioritet kimi öz yerini almamışdır. Bu boşluq müqayisəli kontekstdə daha aydın görünür; Avropa İttifaqının “Etibarlı Süni İntellekt üçün” sənədi yeddi əsas tələbi eyni ağırlıqla müəyyənləşdirir: insan nəzarəti, texniki möhkəmlilik, məxfilik, şəffaflıq, müxtəliflik, cəmiyyətin rifahı, hesabatlılıq [8, s.693–695].

Strategiya “məsuliyyətli və etik süni intellekt” anlayışına istinad edir; şəffaflıq, ədalətlik, insan nəzarəti kimi prinsipləri sıralayır. Məzmun baxımından bu müddəalar müsbət qarşılmalıdır, çünki onlar beynəlxalq konsensusu — OECD AI Prinsipləri [14] və UNESCO Təvsiyəsini [20] — daxili siyasətə əks etdirir [14, s. 4–6; 20, s. 20–

24]. Ancaq hüquqi baxımdan bu müddəaların əsas zəif nöqtəsi onların normativ bağlayıcılıqdan məhrum olmasıdır.

“Məsuliyyətli süni intellekt” prinsipi siyasi sənəddə öz yerini almışdır; bununla belə, bu prinsipə riayətin konkret mexanizmi, pozuntu halında tətbiq ediləcək sanksiya və monitorinq göstəriciləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bu vəziyyəti hüquq nəzəriyyəsindəki bir anlayış dəqiq ifadə edir: “yumşaq hüquq” — “soft law”. Yumşaq hüquq siyasi öhdəlik yaradır, amma hüquqi öhdəlik deyil; onu pozmaq yalnız ictimai-siyasi nəticələr doğurur, hüquqi deyil. Bu fərq tənzimləmə nəzəriyyəsinin mərkəzi məsələlərindən biridir [19, s. 358–362; 21, s.99–103].

Azərbaycanın 2024-cü ildə Çərçivə Konvensiyasına [4] qoşulması Strategiyanı tamamilə fərqli bir hüquqi status daşıyır. Konvensiya beynəlxalq müqavilədir və Konstitusiyaya [1, maddə 148] əsasən milli qanunvericilik üzərində prioritet qüvvəyə malikdir. Başqa sözlə, Konvensiyanın şəffaflıq, insan nəzarəti və müstəqil nəzarət orqanına dair tələbləri Azərbaycanda hüquqi bağlayıcılıq daşıyır; Strategiyanın bu məsələlərdəki bəyanatlarından asılı olmayaraq. Bu ikili mənzərə — bir tərəfdə yumşaq hüquq xarakteri daşıyan Strategiya, digər tərəfdə bağlayıcı Konvensiya Azərbaycan üçün aydın bir normativ prioritet müəyyən edir: Konvensiyanın tələblərinin yerinə yetirilməsinə Strategiyanın siyasi bəyanatlarından daha ciddi yanaşmaq.

Hüquqi baxımdan Strategiyanın ən böyük çatışmazlığı “məsuliyyətli süni intellekt” anlayışının yumşaq hüquq çərçivəsindən çıxarılıb bağlayıcı normaya çevrilməməsidir. Bu çevrilmənin baş verməsi üçün ən azı üç addım lazımdır: anlayışın qanunvericilikdə müəyyənləşdirilməsi — hansı sistemlər hansı öhdəliklərə tabedir; öhdəliklərin icrasını izləyəcək müstəqil orqanın qurulması; pozuntu halında işə düşəcək sanksiya mexanizminin formalaşdırılması. Strategiya bu üç addımın heç birini konkret zaman çərçivəsinə bağlamır.

Çərçivə Konvensiyası [4, maddə 9] iştirakçı dövlətlərə Konvensiyanın tətbiqini izləyəcək müstəqil nəzarət orqanı yaratmağı birbaşa öhdəlik kimi qoyur. Bu tələb Azərbaycan üçün hüquqi bağlayıcılıq daşıyır. Lakin 2025–2028-ci illər

üçün Strategiyanın [2, s.8–14] tədbirlər planında müstəqil süni intellekt tənzimləyici orqanının yaradılmasına yer ayrılmayıb. Hazırda mövcud institusional çərçivədə süni intellektlə bağlı səlahiyyətlər bir neçə nazirlik arasında paylı vəziyyətdədir. Bu dağınıq model Konvensiyanın müstəqillik tələbini ödəmək iqtidarında deyil.

Müstəqil nəzarət orqanı tələbi sırf formal bir məsələ deyil; arxasında konkret institusional xüsusiyyətlər dayanır. Avropa İttifaqının AI Act-ı [17, maddə 70] bu xüsusiyyətləri sadalayır: orqan hökumət strukturunun bir parçası olmamalı, maliyyə baxımından müstəqil olmalı, üzvlərinin təyin və vəzifədən azad edilməsi siyasi müdaxilədən qorunmalı, qərarları isə icra hakimiyyəti tərəfindən ləğv edilməməlidir. Bu standartlara cavab verən müstəqil orqanın yaradılması Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərindən birbaşa irəli gəlir; Strategiyanın bunu nəzərdə tutub-tutmamasından asılı olmayaraq.

Azərbaycanda fərdi məlumatların mühafizəsi üzərindəki nəzarəti hal-hazırda müvafiq icra hakimiyyəti strukturları həyata keçirir. Bu yanaşma Avropa standartlarından uzaqdır: GDPR [16, maddə 52] müstəqil məlumat mühafizəsi orqanının hökumətdən tam ayrı olmasını şərt qoyur. Azərbaycanın Çərçivə Konvensiyasına qoşulması bu tələbi süni intellekt nəzarəti sahəsinə də şamil edir. Belə bir kontekstdə “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun [7, maddə 6–8] GDPR standartlarına uyğunlaşdırılması gündəmdə olan bir zərurətə çevrilir.

Rəqəmsal dövlət idarəçiliyinin inkişafında dünyada öndə gedən ölkələrdən biri olan Estoniya süni intellekt strategiyasında iqtisadi prioritetləri insan hüquqları standartları ilə birlikdə müəyyənləşdirir. Dövlət xidmətlərindəki avtomatik qərarlar üçün “izahat alma hüququ” Qanunla təsbit olunmuşdur; müstəqil məlumat mühafizəsi nəzarəti institusional şəkildə formalaşdırılmışdır [5, s.228–234]. Estoniya nümunəsi göstərir ki, kiçik bir dövlət üçün belə strateji sənədi hüquqi bağlayıcılığa çevirmək mümkündür.

Sinqapur isə fərqli bir model seçib: qanunvericilik yolu əvəzinə, məcburi olmayan, lakin sektoral aktörlər (sektor iştirakçıları) tərəfindən geniş qəbul edilmiş “Model AI Governance Framework”i işə salıb [15, s.14–22]. Bu sənəd texniki

standartları, risk qiymətləndirmə metodologiyasını və şəffaflıq tələblərini faktiki cəhətdən dominant standart kimi ortaya qoyur. Sinqapur təcrübəsi “yumşaq hüquq” yanaşmasının işləyə biləcəyini sübut edir, lakin bunun üçün özəl sektorun könüllü standartlara riayəti həlledici şərt kimi çıxış edir.

Gürcüstan isə Azərbaycan üçün ən yaxın müqayisəli nümunədir: hüquqi ənənə, institusional inkişaf səviyyəsi və Avropa integrasiyası hədəfi baxımından oxşarlıqlar çoxdur. Gürcüstanın 2023-cü il süni intellekt strategiyası üç cəhətdən nümunəvi sayıla bilər: Avropa İttifaqının tənzimləmə çərçivəsi [17, maddə 1–5] ilə uyğunluğu açıq şəkildə hədəf kimi elan edir; insan hüquqları öhdəliklərini konkret tədbirlər planına bağlayır; müstəqil nəzarət orqanının üç il içində qurulmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan üçün Gürcüstan modeli ən münasib müqayisəli istinad nöqtəsi ola bilər. Bu müqayisəli perspektiv hüquqi resepsiya nəzəriyyəsinin klassik məsələsini — xarici modelin yerli kontekstə uyğunlaşdırılmasını yenidən aktuallaşdırır [22, s.21–30].

Tənqidi dəyərləndirmə Strategiyanın müsbət cəhətlərini gözdə tutmaq niyyəti daşımır. Sənəd bir sıra baxımdan haqlı olaraq müsbət qiymətləndirilə bilər. Birincisi, Strategiya süni intellekt sahəsindəki dövlət siyasətini ilk dəfə vahid bir çərçivəyə sığdırır. Bu olmadan müxtəlif dövlət qurumlarının koordinasiyaşsız hərəkəti normativ boşluqları daha da dərinləşdirərdi; koordinasiyaedici funksiya özlüyündə mühüm bir dəyər daşıyır.

İkincisi, Strategiyanın “məsuliyyətli süni intellekt” anlayışına müraciəti — OECD prinsipləri [14, s. 4–6], UNESCO tövsiyəsi [21, s. 97–100] və Floridi et al.-ın etika çərçivəsi [8, s. 689–691] kimi beynəlxalq konsensusu daxili siyasətə daşıma istəyi siyasi iradənin mövcudluğunu ortaya qoyur. Bu siyasi iradə olmadan qanunverici fəaliyyətin başlaması çətin olardı; Strategiya həmin fəaliyyətin zəruri başlanğıc nöqtəsi kimi dəyər daşıyır. Üçüncüsü, Strategiyanın 2025–2028-ci illəri əhatə edən konkret tədbirlər planı icra mexanizmi üçün zəmin hazırlayır; lakin tədbirlərin bir hissəsi, xüsusilə dövlət idarəçiliyindəki süni intellekt tətbiqləri möhkəm hüquqi çərçivə tələb edir [11, s.1380–1395; 12, s.25–27].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il (2016-cı il dəyişiklikləri ilə). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2023
2. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası / AR Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Cihon P. et al. AI Policy Commitments: Translating Principles into Practice. Centre for the Governance of AI, 2019
4. Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225). Vilnius, 5 September 2024
5. Drechsler W., Nyman-Metcalf K. The Rule of Law and the Protection of Fundamental Human Rights in an Era of Automation // Gordon J.-S. (ed.). Smart Technologies and Fundamental Rights. Brill, 2021. P. 221–239
6. European Commission. Coordinated Plan on Artificial Intelligence 2021 Review. COM(2021) 205 final
7. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 11 may 2010-cu il, № 998-IIIQ
8. Floridi L., Cowls J. et al. AI4People — An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations // Minds and Machines. 2018. Vol. 28. No. 4. P. 689–707. DOI: 10.1007/s11023-018-9482-5
9. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 oktyabr 2010-cu il, № 1049-IIIQ.
10. Jobin A., Ienca M., Vayena E. The Global Landscape of AI Ethics Guidelines // Nature Machine Intelligence. 2019. Vol. 1. No. 9. P. 389–399. DOI: 10.1038/s42256-019-0088-2
11. Kaminski M.E. Regulating the Risks of AI // Boston University Law Review. 2023. Vol. 103. No. 5. P. 1347–1411
12. Krafft P.M. et al. An Action Plan for AI National Strategies // IEEE Internet Computing. 2020. Vol. 24. No. 1. P. 24–28
13. Novelli C., Hacker P., Morley J., Floridi L. Robust European AI Governance // AI & Society. 2024. DOI: 10.1007/s00146-024-01890-z
14. OECD. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. OECD/LEGAL/0449. Adopted 22 May 2019, amended 3 November 2023
15. Personal Data Protection Commission Singapore. Model Artificial Intelligence Governance Framework. 2nd ed. Singapore: PDPC, 2020
16. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (GDPR). Official Journal of the European Union, L 119/1
17. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union, L 2024/1689
18. Roberts H. et al. The Chinese Approach to Artificial Intelligence: An Analysis of Policy, Ethics, and Regulation // AI & Society. 2021. Vol. 36. No. 1. P. 59–77
19. Scherer M.U. Regulating Artificial Intelligence Systems: Risks, Challenges, Competencies, and Strategies // Harvard Journal of Law & Technology. 2016. Vol. 29. No. 2. P. 354–400
20. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO General Conference, 2021
21. Veale M., Zuiderveen Borgesius F. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act // Computer Law Review International. 2021. Vol. 22. No. 4. P. 97–112. DOI: 10.9785/cr-2021-220402
22. Watson A. Legal Transplants: An Approach to Comparative Law. Edinburgh: Scottish Academic Press, 1974

Фазилет САМADOV

Докторант кафедры Конституционного права
Бакинский Государственный Университет
fazilatsamadov@bsu.edu.az

СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЛАСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА 2025–2028 ГОДЫ: ПРАВОВАЯ ОЦЕНКА И НОРМАТИВНЫЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

В данной статье проводится правовая оценка Стратегии Азербайджанской Республики в области искусственного интеллекта на 2025–2028 годы. В исследовании признается важность Стратегии как политического документа; однако систематически рассматриваются три ее основных правовых недостатка: слабость нормативно-обязывающих механизмов выполнения обязательств в области прав человека, отсутствие положений о независимом надзорном органе и неопределенность координации с Рамочной конвенцией Совета Европы об искусственном интеллекте (CETS № 225). Во-первых, анализируется правовой статус Стратегии — как исполнительного акта, утвержденного указом Президента, — в рамках концепции «мягкого права» и выявляются созданные этим нормативные пробелы. Затем утверждается, что отсутствие в Стратегии положений о независимом надзорном механизме противоречит прямому обязательству, предусмотренному статьей 9 Рамочной конвенции. С помощью сравнительно-правового метода проводится сравнение с моделями регулирования искусственного интеллекта в Эстонии, Сингапуре и Грузии; это сравнение выявляет необходимость гибридной модели восприятия для Азербайджана.

Ключевые слова: стратегия в области искусственного интеллекта, правовая оценка, нормативный пробел, Азербайджан, Рамочная Конвенция, независимый надзор, конституционное право, государственная политика

Fazilat SAMADOV

Doctoral Candidate at the Department of Constitutional Law,
Baku State University,
fazilatsamadov@bsu.edu.az

ARTIFICIAL INTELLIGENCE STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN FOR 2025–2028: LEGAL ASSESSMENT AND NORMATIVE ANALYSIS

SUMMARY

This article assesses the Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028 from a legal perspective. The study recognizes the importance of the Strategy as a political document; however, it systematically examines its three main legal shortcomings: the weakness of the normative binding mechanisms of human rights obligations, the lack of provision for an independent supervisory body, and the uncertainty of coordination with the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence (CETS No. 225). First, it analyzes the legal status of the Strategy — as an executive act approved by a Presidential Decree — within the framework of the concept of soft law and identifies the normative gaps created by this. It then argues that the Strategy's failure to provide for an independent supervisory mechanism contradicts the direct obligation under Article 9 of the Framework Convention. Using the comparative legal method, a comparison is made with the artificial intelligence regulatory models of Estonia, Singapore, and Georgia; this comparison reveals the need for a hybrid reception model for Azerbaijan.

Keywords: artificial intelligence strategy, legal assessment, normative gap, Azerbaijan, Framework Convention, independent oversight, constitutional law, public policy

УДК 355.5

Курмашов Александр НИКОЛАЕВИЧ

*Профессор кафедры оперативно-тактической подготовки
внутренних войск факультета внутренних войск учреждения
образования «Военная академия Республики Беларусь»,
кандидат военных наук, доцент*

Лукьянов Дмитрий ЮРЬЕВИЧ

*Старший преподаватель кафедры оперативно-тактической подготовки
внутренних войск факультета внутренних войск учреждения
образования «Военная академия Республики Беларусь»,
e-mail: mk_loo@mail.ru
<https://doi.org/10.62130/HRNT4647>*

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ БЕСПИЛОТНЫМ ЛЕТАТЕЛЬНЫМ АППАРАТАМ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ БЕЗОПАСНОСТИ ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются угрозы безопасности исправительных колоний, связанные с применением беспилотных летательных аппаратов (БЛА). Проведён анализ существующей системы охраны, выявлены её слабые стороны. На основе сравнения технических решений обоснована целесообразность интеграции средств радиоэлектронной борьбы (РЭБ). Особое внимание уделено ограничениям и рискам данного подхода. С учётом реальной эффективности РЭБ предложен вариант действий должностных лиц караула.

Ключевые слова: беспилотные летательные аппараты (БЛА), противодействие БЛА, исправительная колония, охрана, радиоэлектронная борьба (РЭБ), обнаружение, подавление, ограничения систем РЭБ

Система охраны исправительных колоний исторически формировалась для предотвращения и пресечения побегов осуждённых, а также недопущения доставки запрещённых предметов на их территорию. Однако технологический прогресс привёл к возникновению новой, сложно прогнозируемой угрозы с воздуха, связанной с использованием коммерческих и кустарных беспилотных летательных аппаратов (далее – БЛА). Использование дронов для переброски

оружия, наркотиков и средств связи через охраняемый периметр фиксируется в пениitenciарных системах США, Великобритании, стран Европейского союза и России [1]. Частота таких инцидентов достигает нескольких раз в месяц на отдельно взятое учреждение, а злоумышленники применяют всё более сложные модели с увеличенной дальностью и грузоподъёмностью.

Эксперименты, проведённые НИИ ФСИН России, показывают, что ночью БЛА не виден

уже с высоты 12 метров, шум винтов не слышен выше 70 метров, а отклонение точки падения компактного груза массой до 500 граммов при сбросе с высоты 80 метров составляет около одного метра [7]. Это делает дрон точным и практически незаметным средством доставки запрещённых предметов. Важно подчеркнуть, что по состоянию на 2026 год официально подтверждённых случаев применения БЛА против исправительных учреждений Республики Беларусь в открытых источниках не зафиксировано. Однако высокая интенсивность подобных инцидентов в сопредельных государствах (Россия, Польша, Литва) и повсеместная доступность дронов требуют выработки превентивных мер.

Помимо доставки запрещённых предметов, БЛА могут использоваться для видеосъёмки элементов системы охраны (разведка), нанесения ударов по объектам колонии, личному составу или осуждённым (пример – атака дрона-камикадзе на исправительную колонию в Брянске в октябре 2023 года [3]), а также для создания шумовых помех и доставки провокационных материалов с целью дестабилизации обстановки. Таким образом, угрозу с воздуха нельзя сводить только к контрабанде – она имеет комплексный характер.

При анализе способности существующей системы охраны исправительных колоний противодействовать перечисленным угрозам обнаруживаются два критических недостатка. Первый – отсутствие специальных средств обнаружения. Скорость малоразмерных БЛА достигает 50-70 километров в час, поэтому при визуальном обнаружении дрона на расстоянии 200 метров у личного состава остаётся не более 10-15 секунд на идентификацию, принятие решения и применение средств нейтрализации. Этого времени недостаточно

для завершения полного цикла противодействия, что сводит его эффективность к минимуму. Второй недостаток – ограниченность штатных средств нейтрализации. В настоящее время караул по охране исправительных колоний использует против БЛА гладкоствольное оружие 12-го калибра с дробовым зарядом. Такое оружие эффективно на дистанциях до 100 метров в условиях хорошей видимости, но целиком зависит от своевременного визуального обнаружения. Кроме того, применение оружия вблизи осуждённых и личного состава несёт риски поражения людей. Следовательно, требуется техническое решение, обеспечивающее автоматическое обнаружение и некинетическую нейтрализацию БЛА.

В мировой практике для борьбы с беспилотниками применяются несколько подходов: оптико-электронные системы (тепловизоры в сочетании с видео аналитикой), малогабаритные радиолокационные станции, системы радиоэлектронного подавления (РЭБ), силовое поражение (дробь, сети, лазеры), а также перехват с использованием дронов-перехватчиков. Для исправительных колоний критическими требованиями являются круглосуточная работа, автоматизация, отсутствие риска поражения своих военнослужащих, сотрудников и осуждённых, а также функционирование в условиях плотной промышленной застройки. Этим требованиям наиболее полно соответствуют системы РЭБ, реализующие полный цикл «обнаружение – идентификация – подавление».

Рассмотрим три комплекса, апробированных в учреждениях ФСИН России и потенциально пригодных для применения в Республике Беларусь: «Пищаль-ПРО»[4], «Репеллер» [5] и «Силок» [6]. Их основные характеристики приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнение основных характеристик комплексов РЭБ

Параметр	«Пищаль-ПРО»	«Репеллер»	«Силок»
Дальность обнаружения (пассивный режим)	до 5 км	до 3 км	до 5 км
Дальность подавления	до 5 км	до 2 км	до 3 км
Функция киберперехвата управления	нет	есть	нет
Эффективность против автономных БЛА	низкая	низкая	низкая
Ориентировочная стоимость (тыс. BYN)	225-338	423-705	113-197
Опыт применения в УИС	средний	низкий	высокий

Примечание: стоимостные показатели оценочные, по данным открытых источников.

Из таблицы видно, что при ограниченном бюджете и необходимости массового оснащения колоний комплекс «Силок» обладает наилучшим соотношением эффективности и стоимости. Однако он уступает «Репеллеру» в гибкости (отсутствует функция киберперехвата) и, как и оба других комплекса, не защищает от дронов, не использующих радиоканал управления. Для особо важных объектов может быть предпочтительнее «Пищаль-ПРО» с большей дальностью подавления.

Прежде чем предлагать интеграцию РЭБ, необходимо честно указать на ограничения, которые присущи любым системам радиоэлектронного подавления. Первое и самое важное – неэффективность против автономных БЛА. Дрон, запрограммированный на полёт по инерциальной системе или предзагруженным координатам без использования радиоканала, не излучает сигналов управления. Пассивные средства РЭБ могут не обнаружить такую цель, а подавление GPS/GLONASS не прерывает полёт, если дрон использует инерциальную навигацию. Второе ограничение – риск подавления собственных систем связи. Глушение диапазонов 2,4 и 5,8 гигагерца может нарушить работу служебных радиостанций. Это требует тщательного частотно-территориального планирования. Третье – ложные срабатывания. В условиях плотной радиопомеховой обстановки (промзона, городская застройка) возможны ложные тревоги, которые со временем снижают бдительность караула. Четвёртое – адаптация нарушителей. Злоумышленники могут перейти на нестандартные частоты, использование оптоволокна или полное авто-

номное программирование полёта. РЭБ – это один из эшелонов защиты, а не панацея. Наконец, существуют правовые ограничения: постоянное излучение подавляющих сигналов на территории колонии может требовать разрешения Государственной комиссии по радиочастотам Республики Беларусь, а вопрос нормативного регулирования применения РЭБ на объектах уголовно-исполнительной системы требует отдельной проработки [2].

С учётом всех перечисленных ограничений наиболее целесообразной представляется интеграция комплекса РЭБ в существующую систему охраны как дополнительного, а не заменяющего эшелона защиты. Ниже описывается вариант на базе комплекса «Силок» как обладающего оптимальным соотношением цены и эффективности для массового внедрения. Комплекс осуществляет непрерывный пассивный скрининг электромагнитного спектра в диапазонах 2,4-5,8 ГГц, характерных для большинства гражданских БЛА. При обнаружении неизвестного радиосигнала выдаётся сигнал «Тревога» на пульт управления техническими средствами охраны (ПУТСО). Далее производится автоматическая классификация по частоте, типу модуляции и структуре сигнала с определением азимута на источник излучения. После подтверждения угрозы комплекс генерирует направленные помехи, нарушающие каналы управления и навигационные сигналы БЛА. Дальность зоны активного подавления составляет от 1 до 3 километров. В этой зоне происходит принудительная посадка, возврат к оператору или падение дрона. (Рисунок 1)

Рисунок 1. Комплекс РЭБ (на примере «Силок»)

Гладкоствольное оружие 12-го калибра сохраняется как резервное средство на случай отказа РЭБ или прорыва БЛА сквозь зону подавления. Наиболее целесообразно размещать комплекс на месте несения службы часовым-оператором пульта управления техническими средствами охраны караула по охране исправительной колонии. Это позволяет организовать круглосуточный радиоэлектронный контроль воздушного пространства и оперативное реагирование.

Порядок действий должностных лиц предлагается следующий. При получении сигнала «Тревога» часовой-оператор ПУТСО подтверждает тревогу по видеокамерам (при наличии обзора) или по данным пеленгации, после чего автоматически включается режим подавления в секторе угрозы. Начальник караула принимает решение об отправке ре-

зервной группы № 1 на периметр только при визуальном подтверждении БЛА на расстоянии менее 500 метров от ограждения – это необходимо во избежание ложных реагирований. Если радиоэлектронное подавление оказалось неэффективным и дрон продолжает полёт, начальник караула применяет гладкоствольное оружие 12-го калибра для повреждения (уничтожения) БЛА. При этом ведение огня разрешается только в секторе от основного до маскировочного ограждения, исключая поражение личного состава и осуждённых. Одновременно помощник начальника караула по кинологовической службе во главе резервной группы № 2 выдвигается за внешнее маскировочное ограждение только при наличии достоверных данных радиопеленгации или визуального наблюдения для поиска и задержания оператора БЛА. (Рисунок 2)

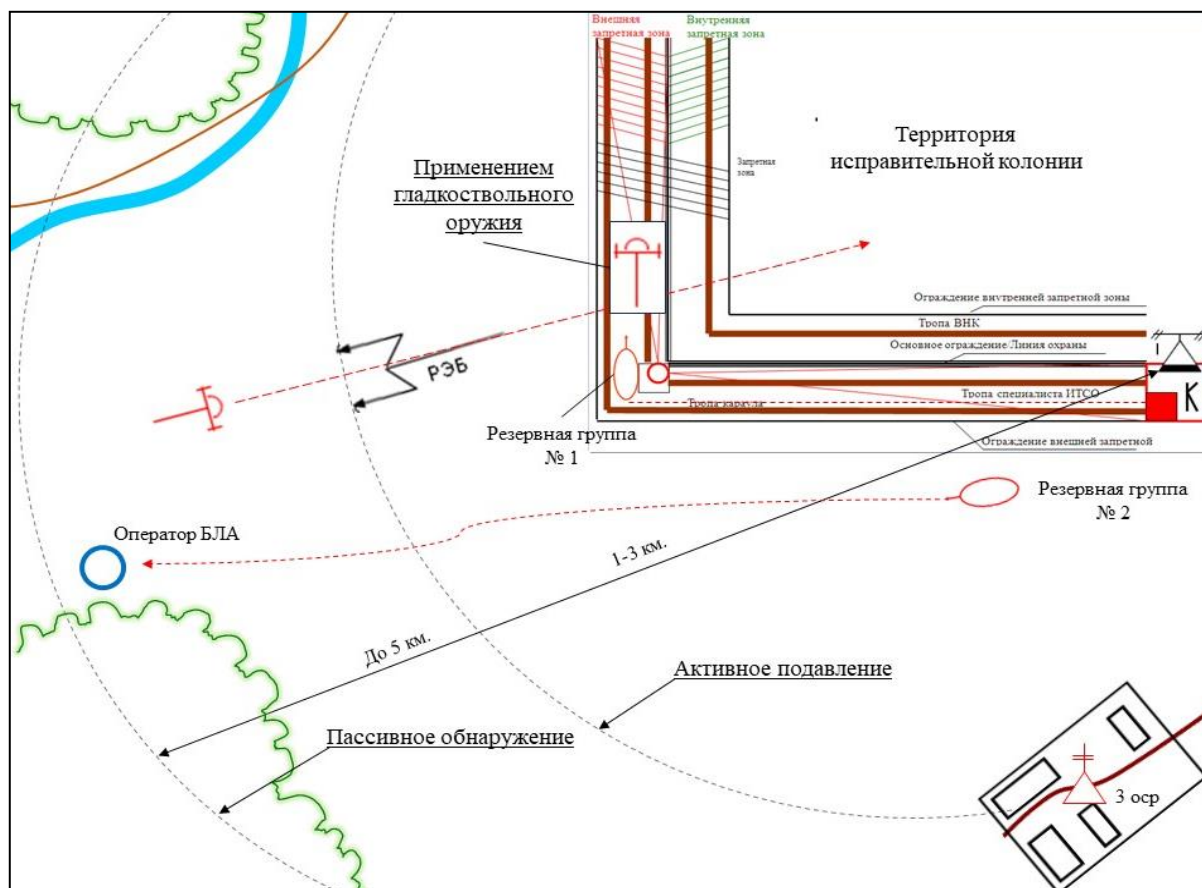

Рисунок 2. Вариант противодействия БЛА с использованием комплекса РЭБ «Силок»

Проведённый анализ позволяет сделать несколько выводов. Интеграция комплексов РЭБ в систему охраны исправительных колоний существенно повышает эффективность противодействия БЛА, но не создаёт абсолютной («непреодолимой») защиты. РЭБ должна рассматриваться как один из эшелонов в системе физической охраны, а не как

единственное решение. На основе сравнительного анализа для массового оснащения учреждений уголовно-исполнительной системы Республики Беларусь может быть рекомендован комплекс типа «Силок» при условии проведения натурных испытаний с учетом особенностей белорусских колоний.

Список использованной литературы:

1. Bushe, P. Taming the drone: demilitarising unmanned aerial vehicles in Europe / P. Bushe. – EU Institute for Security Studies, 2015. – P. 34–47.
2. Закон Республики Беларусь «Об электросвязи» (в части применения радиоэлектронных средств и высокочастотных устройств). – 2023.
3. Информационное сообщение об атаке БЛА на исправительную колонию в Брянске. – РИА Новости, 12 октября 2023 г.
4. Техническая документация на комплекс РЭБ «Пищаль-ПРО». – ООО «Лаборатория ППШ», 2022.
5. Техническая документация на комплекс РЭБ «Репеллер». – ООО «Репеллер Рус», 2023.
6. Техническая документация на комплекс РЭБ «Силок». – НПО «Силок», 2023.
7. Экспериментальные данные НИИ ФСИН России. «Оценка параметров малозаметности беспилотных летательных аппаратов при доставке грузов на режимные объекты». – Москва, 2021. – 34 с.

Kurmaşov Aleksandr NİKOLAYEVİÇ

*Belarus Respublikasının Hərbi Akademiyasının
Daxili Qoşunlar fakültəsinin Daxili Qoşunların
Əməliyyat-taktiki hazırlığı kafedrasının professoru,
hərbi elmlər namizədi, dosent*

Lukyanov Dmitri YURYEVİÇ

*Belarus Respublikasının Hərbi Akademiyasının
Daxili Qoşunlar fakültəsinin Daxili Qoşunların
Əməliyyat-taktiki hazırlığı kafedrasının baş müəllimi*

İSLAH KOLONİYALARININ MÜHAFİZƏSİNİN DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI MƏQSƏDİLƏ PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARINA QARŞI MÜBARİZƏ

XÜLASƏ

Məqalədə pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) tətbiqi ilə əlaqədar islah koloniyalarının təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlər nəzərdən keçirilmişdir. Mövcud mühafizə sisteminin təhlili aparılmış, onun zəif tərəfləri müəyyən olunmuşdur. Texniki həllərin müqayisəsi əsasında radioelektron mübarizə (REM) vasitələrinin integrasiyasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Xüsusi diqqət bu yanaşmanın məhdudiyyətlərinə və risklərinə yönəldilmişdir. REM-in real effektivliyi nəzərə alınmaqla karauldakı vəzifəli şəxslər üçün fəaliyyət variantı təklif edilmişdir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatları (PUA), PUA-ya qarşı mübarizə, islah koloniyası, mühafizə, radioelektron mübarizə (REM), aşkaretmə, sıxışdırma, REM sistemlərinin məhdudiyyətləri

Kurmashov Alexander NIKOLAEVICH

*Professor of the department of Operational-tactical
training of Internal troops, faculty of Internal troops,
Military Academy of the Republic of Belarus,
candidate of military sciences, associate professor*

Lukyanov Dmitry YURYEVICH

*Senior lecturer of the department of Operational-tactical
training of internal troops, faculty of Internal troops,
Military Academy of the Republic of Belarus*

COUNTERING UNMANNED AERIAL VEHICLES TO ENHANCE THE SECURITY RESILIENCE OF CORRECTIONAL COLONIES

SUMMARY

The article examines security threats to correctional facilities posed by unmanned aerial vehicles. The existing security system is analysed, and its vulnerabilities are identified. Based on a comparison of technical solutions, the integration of electronic warfare measures is substantiated. Special attention is paid to the limitations and risks of this approach. An action procedure for duty officers is proposed, taking into account realistic EW efficiency.

Keywords: unmanned aerial vehicles (UAV), counter-UAV, correctional facility, security, electronic warfare (EW), detection, suppression, limitations of EW systems

UOT 342.9:342.7

Алям НАБИЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет,
Юридический факультет, студент бакалавриата
e-mail: alam.nabizade@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/TSDE4472>

ПЕРЕСМОТР ПОСТАНОВЛЕНИЯ ПО ДЕЛУ ОБ АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРОСТУПKE: В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВОЕ СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО

РЕЗЮМЕ

Статья анализирует понятийную природу административного проступка, отмечая, что термин «проступок» является более точным, чем «правонарушение», а само понятие «административный» во многом сохраняет черты советской правовой модели. Центральное место в статье занимает исследование права на обжалование и опротестование постановлений по делам об административных проступках. Автор рассматривает соответствующие положения Конституции Азербайджана, Европейской конвенции о защите прав человека и Кодекса об административных проступках. Автор критикует действующую систему пересмотра постановлений за недостаточную процессуальную регламентацию, смешение полномочий судебных и исполнительных органов и фактическую имитацию полноценного судебного контроля. В заключение делается вывод, что существующее регулирование не в полной мере соответствует требованиям справедливого суда, принципу разделения властей и конституционной обязанности государства обеспечивать эффективную судебную защиту прав личности.

Ключевые слова: проступок, правонарушение, административное право, уголовное право, право на справедливое судебное разбирательство, трёхзвенная судебная система

Законодательство Азербайджанской Республики об административных проступках не отличается своей разработанностью. В отличие от аналогичных по своей правовой природе преступлений, которые характеризуются широким правовым регулированием на законодательном уровне – наличием отдельных нормативных правовых актов, регулирующих как материально-правовые основания преступлений, так и процессуально-правовой порядок воплощения этих материально-правовых норм в жизнь, проступки регулируются лишь одним нормативно-правовым актом, обладающим юридической силой закона – Кодексом Азербайджанской Республики об

Административных Проступках.

В первую очередь, следует разобраться в терминологии. Так как в различных источниках мы встречаем различные термины: «административные правонарушения» и «административные проступки». Считаем, что, по ряду причин, правильнее будет употреблять термин «административные проступки». «Правонарушение» является широкой категорией, включающей в себя две подкатегории: «преступление» и «проступок».

Так, Г.Ф. Шершеневич отмечал, что если между преступлением и проступком можно провести какое различие, то только по степени важности нарушения [13, с.150].

Рудольф фон Иеринг отождествлял различие проступков от преступлений с различием нравов от нравственности. Так, по его мнению, по внутреннему содержанию действия, которые нарушают требования нравственности и нравов, различаются как вредные и опасные, по этому же основанию и различаются преступления и проступки. Поджог, как нечто само по себе вредное, есть преступление, тогда как хождение с огнем на чердак или в овин, как способное вызвать пожар, есть проступок. Точно так же падение женщины есть акт безнравственный, тогда как прогулка девушки вечером без провожатого есть акт неприличный, как облегчающий возможность падения [7, с.262–266].

Помимо этого, определение «проступок» будет правильным с точки зрения законодательства Азербайджанской Республики. Так, если первый кодифицированный акт, регулирующий ответственность за проступки, принятый в 1984 году, назывался «Кодекс Азербайджанской ССР об Административных Правонарушениях» - «İnzibati hüquqprozmalar haqqında Azərbaycan SSR Məcəlləsi» [4], то последующие два кодифицированных, в том числе, принятый в 2015-м году ныне действующий акт называется «Кодекс Азербайджанской Республики об Административных Проступках» - «Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi» [4, 5].

Что же касается определения проступков «административными», следует отметить, что в XIX веке – начале XX века для данной категории правонарушений активно использовалось определение «полицейские проступки».¹

Как отмечает профессор Ш.Т.Самедова, некоторые из государств (например, Франция и Бельгия), предусмотрели процессуальные отличия за уголовные правонарушения, делегировав возложение наказания за них на органы исполнительной власти, в том числе, полиции. Германия и Италия исключили уголовные правонарушения из своих УК, назвав

их «административными». Вынесение наказаний за них также возложено на административные органы [12].

Долгое время не было единого кодифицированного акта, регулирующего бы ответственность за все проступки. Ответственность за проступки регулировалась различными законодательными актами и полномочие наложение взыскания было возложено на соответствующие административные органы, потому и названо было «административным» взысканием, на что и делалась ссылка в соответствующих нормах уголовного законодательства, содержащих административную преюдицию.

Для доктринально точного анализа проступков в уголовном законодательстве СССР рассмотрим уголовное законодательство РСФСР, выступавшего в роли прототипа для законодательства союзных республик.

Ст. 79 Уголовного Кодекса РСФСР 1922-го года определяла, что неплатеж отдельным гражданам в срок или отказ от платежа налогов, денежных или натуральных, от выполнения повинностей или производства работ, имеющих общегосударственное значение, карается в первый раз *административными взысканиями, налагаемыми соответствующими органами власти в пределах, законом определенных.*

Законодатель в Уголовном Кодексе РСФСР 1926-го года же вовсе отказался от термина «взыскание» и определял санкции за проступки как *санкция, налагаемая в административном порядке.*

Так, согласно ст. 102 Уголовного Кодекса РСФСР 1926-го года, изготовление и хранение самогона без цели сбыта, а также сбыт не в виде промысла *наказывается исправительно-трудовыми работами на срок до одного месяца или штрафом до ста рублей, налагаемыми в административном порядке, согласно особого постановления Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР.*

Уголовный Кодекс РСФСР 1960-го года сохранил административную преюдицию, как

¹ Это можно наблюдать в произведениях Г.Ф. Шершеневича и Р. фон Иеринга, на которые мы ссылаемся выше.

объективной стороны ряда составов преступления. Так, согласно ст. 162 данного Кодекса, Занятие промыслом, относительно которого имеется специальное запрещение, *после наложения административного взыскания за занятие этим промыслом* наказывается исправительными работами на срок до одного года или штрафом до двухсот рублей.

При этом, Административное взыскание за занятие запрещенным промыслом налагается административными комиссиями при исполнениях районных, городских Советов депутатов трудящихся по представлению районных (городских) финансовых отделов (см. § 1.5 постановления Совета Министров СССР от 30 июня 1949 года. № 2883 «Об утверждении правил регистрации некооперированных кустарей и ремесленников», ст.ст. 11 и 13 Указа Президиума Верховного Совета СССР «О дальнейшем ограничении применения штрафов, налагаемых в административном порядке». — Ведомости... СССР, 1961, № 35, ст. 368). Административное взыскание считается снятым по истечении года со дня наложения (ст. 18 Положения об административных комиссиях. — Ведомости... РСФСР, 1962, № 13, ст. 166) [9, с.296].

Однако, согласно ст. 40 действующего Кодекса об Административных Проступках Азербайджанской Республики, полномочия рассмотрения дел об административных проступках возложены помимо органов публичной администрации, также на районные (городские) и военные суды.

Соответственно, мы считаем, что характеристика проступков, как административных, при этом определение материально-правовых оснований проступков в предмет административного права противоречащим правовой природе данной категории правонарушений и является пережитком советского прошлого.

Право подачи жалобы или протеста на постановление по делу об административном проступке. Мы рассмотрим основания обжалования и опротестования постановлений по делам об административных проступках в контексте Конституции Азербайджан-

ской Республики и Европейской Конвенции по Правам Человека.

Конституционно-правовым основанием обжалования и опротестования постановлений по делу об административном проступке выступает ст. 60, которая определяет, что каждому гарантируются защита его прав и свобод в административном порядке и суде. Каждый обладает правом на непредвзятый подход к своему делу и рассмотрение данного дела в разумный срок в административном производстве и судебном процессе. Каждый обладает правом быть выслушанным в административном производстве и судебном процессе. Каждый может обжаловать в административном порядке и в суде действия и бездействие государственных органов, политических партий, юридических лиц, муниципалитетов и должностных лиц [11].

Всеобщая декларация прав человека установила: «Каждый человек имеет право на эффективное восстановление в правах компетентными национальными судами в случаях нарушения его основных прав, предоставленных ему конституцией или законом». Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод в свою очередь закрепляет право каждого при определении его гражданских прав и обязанностей или при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявленного ему, на справедливое, публичное разбирательство дела в разумный срок независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона (ст.6).

Как отмечает Ш.М.Алиев, эти положения применительно к судебной защите прав закреплены в данной статье Конституции. Это право развито и конкретизировано в ней таким образом, что как основные (конституционные), так и более частные (отраслевые) права и свободы находятся под защитой суда. В суд можно обратиться за защитой права, которое предоставлено гражданину не только Конституцией и законом, но и подзаконным нормативным актом. Гарантия судебной защиты означает с одной стороны право гражданина подать жалобу в соответствующий

суд, с другой стороны - обязанность последнего рассмотреть жалобу и принять по ней законное, справедливое и обоснованное решение. Право на судебную защиту принадлежит каждому физическому лицу, в том числе и недееспособному, которое может защищать свои права в суде через представителя (в частности, адвоката) или родителя, иного законного представителя. Лица, чьи права и свободы нарушены одним и тем же актом (действием или бездействием), могут объединиться и подать коллективную жалобу (этот вопрос решен применительно к искам в ст. 51 ГПК). Объектом обжалования в суд могут быть: решения, действия (бездействие) органов государственной власти, политических партий, профессиональных союзов, иных общественных объединений и должностных лиц. Под решением надо понимать как нормативные, так и правоприменительные акты. В частности, можно обжаловать законы, указы Президента, постановления Кабинета Министров, нормативные акты министерств и ведомств, но лишь в случаях, когда тот или иной нормативный правовой акт, по мнению лица, в конкретной ситуации нарушил его права или свободы. Решения в форме правоприменительных актов — это приказы, распоряжения, приговоры судов и т.д. Неправомерные действия могут предприниматься на основе решений должностных лиц или органов (самоуправное выселение, нарушение правил таможенного досмотра, прослушивание телефона и т.д.). Бездействие может выразиться, например, в нерассмотрении должностным лицом жалобы, в невыдаче лицензий на определённый вид предпринимательской деятельности в нерегистрации юридического лица и т.д. Могут быть обжалованы как единоличные, так и коллективные действия (решения), например решение Государственной экзаменационной комиссии [8, с.с. 262-263].

Согласно ст. 6 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод, каждый в случае спора о его гражданских правах и обязанностях или при предъявлении ему любого уголовного обвинения имеет пра-

во на справедливое и публичное разбирательство дела в разумный срок независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Судебное решение объявляется публично, однако пресса и публика могут не допускаться на судебные заседания в течение всего процесса или его части по соображениям морали, общественного порядка или национальной безопасности в демократическом обществе, а также когда того требуют интересы несовершеннолетних или для защиты частной жизни сторон, или — в той мере, в какой это, по мнению суда, строго необходимо — при особых обстоятельствах, когда гласность нарушала бы интересы правосудия [10].

На первый взгляд, можно решить, что данная статья обеспечивает право на справедливое судебное разбирательство лишь в гражданском и уголовном производстве. Однако следует отметить, что Европейская конвенция по правам человека написана в абстрактном виде и принята в 1950-м году, что даёт возможность Европейскому Суду по Правам Человека, прибегая к доктрине эволютивной интерпретации, широко толковать её положения.

Так, в деле Рингейзен против Австрии Суд отметил, что для того, чтобы пункт 1 статьи 6 (ст. 6-1) был применим к делу («спору»), не требуется, чтобы обе стороны процесса были частными лицами — именно такую точку зрения разделяют большинство Комиссии и Правительство. Формулировка пункта 1 статьи 6 (ст. 6-1) значительно шире; французское выражение «*contestations sur (des) droits et obligations de caractère civil*» охватывает все разбирательства, результат которых имеет решающее значение для частных прав и обязанностей. Английский текст «*determination of ... civil rights and obligations*» подтверждает такое толкование. Следовательно, характер законодательства, регулирующего порядок разрешения вопроса (гражданское, торговое, административное право и т. д.), а также характер органа, наделённого юрисдикцией по данному делу (обычный суд, административный орган и т. д.), имеют лишь незначительное значение. В настоящем деле, когда Рин-

гейзен приобрёл недвижимость у супругов Рот, у него возникло право на утверждение заключённого с ними договора купли-продажи, если он выполнял, как он утверждал, условия, установленные законом. Хотя Региональная комиссия применяла нормы административного права, её решение должно было стать решающим для гражданско-правовых отношений («*de caractère civil*») между Рингейзенем и супругами Рот. Этого достаточно, чтобы Суду необходимо было решить, соответствовало ли разбирательство по данному делу требованиям пункта 1 статьи 6 (ст. 6-1) Конвенции [6, § 94].

В деле Озтурк против Германии, позиция Суда заключается в том, что Конвенция не препятствует государствам, исполняя свою задачу по защите общественных интересов, создавать или сохранять различие между различными категориями правонарушений для целей своего внутреннего права и проводить между ними разграничительную линию. Однако из этого не следует, что классификация, осуществляемая государствами, является решающей для целей Конвенции. Исключая определённые формы поведения из категории уголовных правонарушений во внутреннем праве, законодатель может служить интересам личности (см., *mutatis mutandis*, вышеупомянутое решение по делу Engel и другие, там же, стр. 33, § 80), а также потребностям надлежащего отправления правосудия, в частности постольку, поскольку судебные органы освобождаются от задачи преследования и наказания за нарушения правил дорожного движения, которые многочисленны, но имеют незначительное значение. Конвенция не противодействует процессам «декриминализации», которые происходят — в чрезвычайно разнообразных формах — в государствах-членах Совета Европы. Правительство совершенно справедливо настаивало на этом обстоятельстве. Тем не менее, если бы Договаривающиеся государства могли по своему усмотрению, классифицируя правонарушение как «административное» («*regulatory*»), а не уголовное, исключать применение основопо-

лагающих положений статей 6 и 7 (ст. 6, ст. 7), то применение этих положений было бы поставлено в зависимость от их суверенной воли. Столь широкая свобода усмотрения могла бы привести к результатам, несовместимым с объектом и целью Конвенции. Подтвердив таким образом «автономность» понятия «уголовный» в смысле статьи 6 (ст. 6), Суд должен определить, являлось ли «административное правонарушение», совершённое заявителем, «уголовным» в значении данной статьи (ст. 6). Для этой цели Суд будет опираться на критерии, сформулированные в вышеупомянутом решении по делу Engel и другие (там же, стр. 34–35, § 82). Прежде всего необходимо установить, относится ли норма, определяющая рассматриваемое правонарушение, согласно правовой системе государства-ответчика, к уголовному праву; затем должны быть исследованы характер правонарушения и, наконец, характер и степень строгости наказания, которому мог подвергнуться соответствующий человек, с учётом предмета и цели статьи 6 (ст. 6), обычного значения терминов данной статьи (ст. 6), а также законодательства Договаривающихся государств [5, § 49, 50].

Из указанного выше можно сделать вывод, что ЕСПЧ относя административные правонарушения к уголовным, закрепляет право на справедливое судебное разбирательство и при обвинении лица в совершении им административного правонарушения.

Законодательное основание права подачи жалобы или протеста на постановление по делу об административном проступке находит своё отражение в ст. 128 Кодекса об Административных Проступках Азербайджанской Республики 2015-го года. Данная статья определяет, что физическое лицо, законный представитель несовершеннолетнего, представитель юридического лица, в отношении которых принято постановление, потерпевший, защитник и представитель, а также должностное лицо, предусмотренное в статье 43.2 настоящего Кодекса, вправе обжаловать постановление по делу об административном

проступке, а прокурор - опротестовать его.

Жалоба или протест на постановление по делу об административном проступке приносятся следующим суду или полномочному органу (должностному лицу):

1. на постановление судьи - в суд апелляционной инстанции;
2. на постановление коллегиального органа - в суд по месту нахождения коллегиального органа;
3. на постановление полномочного органа (должностного лица) - вышестоящему полномочному органу (должностному лицу) и в суд.

Статья 129 данного Кодекса определяет порядок обжалования или опротестования постановления по делу об административном проступке.

Жалоба или протест на решение по делу об административном проступке подается в следующем порядке:

1. жалоба или протест, подаваемые на решение судьи в суд апелляционной инстанции, - посредством судьи, вынесшего данное решение (в данном случае судья направляет жалобу или протест вместе со всеми материалами по делу в суд апелляционной инстанции, в течение трех дней с момента поступления жалобы), либо непосредственно в суд апелляционной инстанции;
2. жалоба или протест, подаваемые на решение коллегиального органа, - в районный (городской) суд непосредственно по месту расположения коллегиального органа;
3. жалоба, подаваемая в суд на решение полномочного органа (должностного лица), - в районный (городской) суд по месту жительства лица, подающего жалобу, или по адресу юридического лица;
4. протест, подаваемый в суд на решение полномочного органа (должностного лица), - в районный (городской) суд по месту нахождения полномочного органа;
5. жалоба, подаваемая на решение полномочного органа (должностного лица) в вышестоящий полномочный орган (должностное лицо), - в вышестоящий орган (должностному лицу).

Данная норма была предметом конституционного разбирательства. Так, Шекинский районный суд обратился в Конституционный Суд Азербайджанской Республики с обращением о толковании статей 43.4 и 128.2.3 Кодекса об административных проступках Азер-

байджанской Республики во взаимосвязи со статьёй 129.1.4 указанного Кодекса, а также статьи 6 Трудовой кодекс Азербайджанской Республики во взаимосвязи со статьёй 208 этого Кодекса и частью V статьи 35 Конституция Азербайджанской Республики.

Заявитель указывает, что хотя статьёй 43.4 Кодекса об административных проступках Азербайджанской Республики установлено, что дела об административных проступках, совершённых военнослужащими, рассматриваются военными судами, в то же время в соответствии со статьёй 129.1.4 данного Кодекса закреплено, что жалоба или протест на постановление уполномоченного органа (должностного лица) должны подаваться в районные (городские) суды. По мнению заявителя, противоречие между указанными нормами на практике приводит к возникновению правовой неопределённости.

В резолютивной части постановления было определено, что в соответствии с требованиями статей 128.2.3 и 129.1.4 Кодекса об административных проступках Азербайджанской Республики протест в суд на постановление уполномоченного органа (должностного лица) по делу об административном проступке в отношении военнослужащих и военнообязанных, призванных на сборы, должен подаваться в районный (городской) суд по месту нахождения уполномоченного органа.

Пленум Конституционного Суда Азербайджанской Республики обосновал своё решение тем, что одной из основных причин предоставления полномочий по рассмотрению дел об административных проступках не только судам, но и уполномоченным должностным лицам соответствующих органов исполнительной власти является необходимость обеспечения оперативности, эффективности и упрощённости производства по делам об административных проступках, которые по своему характеру относятся к деяниям с относительно меньшей степенью общественной опасности. Определение того, каким именно органом должно рассматриваться конкретное административное правонарушение, осу-

ществляется на основе принципа отраслевой компетенции с учётом характера каждого административного проступка, круга общественных отношений, на которые он посягает, и других факторов, а также принимая во внимание специализацию органов исполнительной власти в отдельных сферах. Это, с одной стороны, обеспечивает всестороннее и оперативное расследование дела об административном проступке специализированным субъектом, а с другой — способствует принятию мер по предупреждению административных правонарушений, выявлению и устранению причин и условий, способствующих их совершению. Что касается вопроса подсудности военных судов, следует отметить, что система судов, осуществляющих правосудие в Азербайджанской Республике, состоит из судов общей юрисдикции и специализированных судов. В соответствии со статьёй 31 Закон Азербайджанской Республики «О судах и судьях» военный суд как суд первой инстанции рассматривает уголовные дела, отнесённые законом к его компетенции, а также дела об административных проступках. Функционирование военных судов как специализированных судов обусловлено специфическим характером общественных отношений, связанных с военной службой (необходимость обеспечения высокой дисциплины и организованности в военной службе и др.). Данная специфика требует соответствующей специализации при расследовании правонарушений, связанных с военной службой. Согласно статье 43.4 Кодекс об административных проступках Азербайджанской Республики военные суды рассматривают дела об административных проступках, предусмотренных статьями 610–618 данного Кодекса, а также дела об административных проступках, указанных в статье 43.1 этого Кодекса, если они совершены военнослужащими или военнообязанными, призванными на военные сборы. В свою очередь, статьи 610–618 указанного Кодекса устанавливают административные правонарушения против военной службы. Как видно, круг административных правонарушений, подсудных

военным судам в Азербайджанской Республике, конкретизирован и ограничен административными правонарушениями против военной службы, а также административными правонарушениями, указанными в статье 43.1 Кодекса об административных проступках, совершёнными военнослужащими и военнообязанными, призванными на военные сборы. Что касается вопроса о принесении протеста на постановление по делу об административном проступке, вынесенное в отношении военнослужащего, поднятого в обращении, следует отметить, что статья 128 Кодекс об административных проступках Азербайджанской Республики определяет право на подачу жалобы или протеста на постановление по делу об административном проступке, а статья 129.1 данного Кодекса устанавливает порядок подачи такой жалобы или протеста. Статья 128.2 указанного Кодекса определяет круг органов (должностных лиц), имеющих право рассматривать жалобу или протест, устанавливая, что жалоба или протест на постановление уполномоченного органа (должностного лица) подаются в вышестоящий орган (должностному лицу) либо в суд. В статье 129.1.4 того же Кодекса конкретизирована судебная подсудность по таким протестам и установлено, что протест, подаваемый в суд на постановление уполномоченного органа (должностного лица), направляется в районный (городской) суд по месту нахождения уполномоченного органа. С учётом характера некоторых административных правонарушений, определённых законодательством, полномочия по их рассмотрению возложены на различные уполномоченные органы (должностных лиц). Поскольку эти органы (лица) уже рассматривают дело об административном проступке и дают ему правовую оценку, полномочие по повторному пересмотру принятых ими решений отнесено не к специализированным военным судам, а к судам общей юрисдикции [1].

Жалоба или протест на постановление о применении административного взыскания в виде административного ареста направляются

в суд апелляционной инстанции в день поступления жалобы или протеста.

Если рассмотрение жалобы или протеста не относится к компетенции данного судьи, органа (должностного лица), жалоба или протест в течение трех дней направляются по подведомственности.

Жалобы на постановления по делам об административных проступках не облагаются государственной пошлиной.

Ст. 130 Кодекса Азербайджанской Республики об Административных Проступках устанавливает процессуальные сроки для обжалования и опротестования постановлений по делам об административных проступках. Так, постановление по делу об административном проступке может быть обжаловано или опротестовано в течение десяти дней с даты получения его копии в официальном порядке. При пропуске по уважительным причинам срока, обжалования или опротестования, по ходатайству жалобщика или протестующего этот срок может быть восстановлен судьей, полномочным органом (должностным лицом). Если восстановление пропущенного срока признано невозможным, принимается определение об отклонении ходатайства.

Помимо этого, устанавливаются и специальные сроки обжалования постановлений. Согласно ст. 126. Кодекса Азербайджанской Республики об Административных Проступках, лицо, в отношении которого вынесено постановление по делу об административном проступке, может подать жалобу в вышестоящий полномочный орган (должностному лицу) либо в суд в течение 20 (двадцать) дней с момента вручения ему постановления о применении административного взыскания за совершение административного проступка против правил дорожного движения, обеспечения безопасности дорожного движения и пользования автомобильными дорогами в официальном порядке. Жалоба может быть вручена лично или направлена посредством почты либо интернета.

Рассмотрение жалобы или протеста на постановление по делу об административ-

ном проступке. Кодекс Азербайджанской Республики об Административных Проступках является своеобразным конгломератом материальных и процессуальных норм, что, совершенно справедливо, приводит к неразвитости и несовершенству как материально-правовых оснований ответственности за административные проступки, так и процессуального регулирования ведения производства по делам об административных проступках. Как пример, процедура пересмотра постановлений по делам об административных проступках регулируется тремя статьями Кодекса (131-133).

Помимо этого, законодатель предусматривает общую процедуру рассмотрения жалоб и протестов на постановления по делам об административных проступках как для органов публичной администрации, так и для судебных органов (ст. 128.2.3), что не выдерживает никакой критики.

Построение процедуры рассмотрения жалоб или протестов на постановления по делам об административных проступках на основе двухзвенной системы противоречит праву на справедливое судебное разбирательство. Как видно из позиции ЕСПЧ по делу Озтурк против Германии, раскрытой выше, «административные проступки» по своей правовой природе относятся к уголовным преступлениям, а значит и процессуальные гарантии в обоих видах производства должны устанавливаться одинаково. Похожую позицию законодателя по выделению разного уровня процессуальных гарантий в делах различного уровня «значимости» мы можем наблюдать в гражданском процессе. Так, ст. 402.1 Гражданского Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики исключает право подачи кассационной жалобы на решения по гражданским делам с ценой иска в менее чем 5000 манат и коммерческим делам с ценой иска в менее чем 10000 манат [3]. Однако подобная аналогия не применима к производству по делам об административных проступках. Ибо постановлением о применении к лицу административного взыскания ограничиваются

фундаментальные права, вплоть до права на свободу.

Жалоба или протест на постановление по делу об административном проступке рассматривается судьей или должностным лицом единолично (ст. 133.1).

При рассмотрении жалобы или протеста на постановление по делу об административном проступке:

1. объявляется, кем рассматривается жалоба или протест, какие именно жалоба или протест рассматриваются, кем они поданы;

2. устанавливается явка или неявка физического лица или представителя юридического лица, в отношении которых принято постановление по делу об административном проступке, а также других лиц, вызванных для участия в рассмотрении жалобы или протеста;

3. определяются полномочия законного представителя физического лица или представителя юридического лица, защитника и представителя;

4. выясняются причины неявки участников производства по делу об административном проступке, разрешается вопрос о рассмотрении или нерассмотрении жалобы или протеста в их отсутствие либо рассмотрение жалобы или протеста откладывается, выносятся определение о доставлении лиц, признанных нужными для рассмотрения жалобы или протеста;

5. лицам, принимающим участие в рассмотрении жалобы или протеста, разъясняются их права и обязанности;

6. разрешаются заявления об отводе или о ходатайстве;

7. оглашаются жалоба или протест на постановление по делу об административном проступке;

8. по имеющимся в деле и дополнительно предоставленным материалам проверяются законность и обоснованность решения, принятого при рассмотрении жалобы или протеста, поданных на решение по делу об административном проступке;

9. заслушивается заключение прокурора, если он принимает участие в производстве по делу об административном проступке (133.2).

Результат пересмотра постановления по делу об административном проступке. Ст. 135 Кодекса Азербайджанской Республики об Административных Проступках определяет основания для отмены или изменения поста-

новления по делу об административном проступке:

1. не расследование всех фактических обстоятельств, имеющих важное значение по результатам, к которым пришел судья, полномочный орган (должностное лицо);

2. несоответствие результатов, к которым пришел судья, полномочный орган (должностное лицо), с фактическими обстоятельствами дела;

3. недоказанность важных для дела обстоятельств, определенных судьей, полномочным органом (должностным лицом);

4. неправильное применение нормы закона, устанавливающей административную ответственность;

5. при несоответствии примененного взыскания с требованиями статей 31-34 настоящего Кодекса (общие правила применения административного взыскания);

6. установление обстоятельств, исключающих производство по делу об административном проступке;

7. вынесение решения по делу об административном проступке судьей или органом (должностным лицом), не имеющим полномочия на это;

8. нарушение требований, определенных настоящим Кодексом, в степени, мешающей всестороннему, полному и объективному расследованию обстоятельств дела.

Судья, полномочный орган (должностное лицо), рассматривающий протест или жалобу на постановление по делу об административном проступке, может принять решение, отягчающее положение лица, в отношении которого принято постановление, только при наличии связанной с этим жалобы потерпевшего, должностного лица, предусмотренного в статье 43.2 настоящего Кодекса, или протеста прокурора.

По поводу пределов пересмотра постановления по делу об административном проступке, позиция Пленума Конституционного Суда заключается в том, что в соответствии с принципом законности, закреплённым в статье 6 Кодекса об административных проступ-

ках, уполномоченный орган (должностное лицо) либо суд, пересматривающий дело об административном проступке, хотя и обладает полномочием проверять соблюдение требований законодательства в ходе предыдущего производства, однако такое исследование ограничивается пределами содержания вынесенного постановления.

При рассмотрении жалобы или протеста на постановление по делу об административном проступке принимается одно из следующих решений:

1. об оставлении постановления без изменения и не удовлетворении жалобы или протеста;
2. в случаях, предусмотренных статьями 135.1.2 - 135.1.5 настоящего Кодекса, об изменении постановления или об отмене постановления и принятии нового постановления;
3. об отмене постановления и прекращении производства по делу в случаях, предусмотренных статьями 135.1.5-1 настоящего Кодекса;
4. в случаях, установленных статьями 135.1.1 и 135.1.6 настоящего Кодекса, об отмене постановления и о направлении дела об административном проступке на новое рассмотрение судьей, полномочному органу (должностному лицу);
5. об отмене постановления и о направлении дела на рассмотрение по подведомственности, если при рассмотрении жалобы или протеста будет установлено, что обстоятельства, предусмотренные статьями 135.1.5-2 настоящего Кодекса.

Статья 137.1 Кодекса устанавливает, что жалоба физического лица, законного представителя несовершеннолетнего, представителя юридического лица, потерпевшего, защитника или представителя, а также протест прокурора на решение по жалобе или протесту на постановление по делу об административном проступке, рассматриваются судами в порядке и сроки, установленные настоящим Кодексом.

Данную статью нужно толковать в совокупности со всей Главой 17 Кодекса. Учитывая, что ст. 128 не устанавливает правового

основания пересмотра постановления суда апелляционной инстанции по жалобе или протесту на постановление по делу об административном проступке, можно сделать вывод о том, что статья 137.1 относится лишь к случаям пересмотра районным (городским) судом постановления полномочного органа (должностного лица). В таком случае создается иллюзия трёхзвенной судебной системы.

В результате проведённого исследования считаем, что в действующем законодательстве об административных проступках право на справедливое судебное разбирательство обеспечивается не в полной мере. Отсутствие активного института судебного надзора за применением административных взысканий органами исполнительной власти, имитация трёхзвенной судебной системы, путём предоставления органам исполнительной власти полномочий пересмотра постановлений по делам об административных проступках, отсутствие отдельной правовой регламентации процедуры по делам об административных проступках не соответствует позитивному обязательству государства наложенному на него статьёй 60 Конституции Азербайджанской Республики и взятому им на себя статьёй 6 Конвенции о защите прав и основных свобод человека.

Помимо этого, считаем, что обобщение законодателем полномочий судебной и исполнительной властей в рамках пересмотра постановлений по делам об административных проступках и определение взыскания, применяемого судами, как «административного» сводит функцию судебной власти на нет, придаёт судам вид органа исполнительной власти и противоречит принципу разделения властей и системе сдержек и противовесов, закреплённых в статье 7 Конституции Азербайджанской Республики.

Список использованной литературы:

1. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI hissəsi baxımından Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin "a" bəndinin həmin Məcəllənin 208-ci maddəsi ilə və Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 43.4, 128.2.3 və 129.1.4-cü maddələrinin əlaqəli

şəkildə şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 30.10.2023-cü il tarixli Qərarı //

URL: <https://e-qanun.az/framework/55485> (last access: 14.03.2026)

2. “Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il tarixli, 96-VQ №-li Qanunla ləğv edilmişdir) / qəbul edilib: 11.07.2000 / qüvvəyə minib: 01.09.2000 //

URL: <https://e-qanun.az/framework/120> (last access: 14.03.2026)

3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi (son dəyişikliklər: 26.12.2025) / qəbul edilib: 28.12.1999 / qüvvəyə minib: 01.09.2000 //

URL: <https://e-qanun.az/framework/46945> (last access: 14.03.2026)

4. “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / qəbul edilib: 29.12.2015 / qüvvəyə minib: 01.03.2016 //

URL: <https://e-qanun.az/framework/32184> (last access: 14.03.2026)

5. ECtHR: case of Öztürk v. Germany (Application no. 8544/79) Judgment. 21 February 1984 //

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57553> (last access: 14.03.2026)

6. ECtHR: Case of Ringeisen v. Austria (Application no 2614/65) Judgment, 16 July 1971 //

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565> (last access: 14.03.2026)

7. Jhering, Rudolf von. Der Zweck im Recht. Zweiter band. Zweite umgearbeitete auflage. Leipzig 1886

8. Алиев III. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку, 2000, 728 стр.

9. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР, 1960 г. Редакторы Г.П.Тихонова, А.А. Большаков. Издательство Ленинградского Университета. Ленинград. 1962

10. Конвенция о защите прав человека и основных свобод г. Рим, 4.XI.1950 г. //

URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_rus (last access: 14.03.2026)

11. Конституция Азербайджанской Республики / принята на всенародном голосовании (референдуме) 12 ноября 1995 года / Вступила в силу 27 ноября 1995 года / С дополнениями и изменениями, принятыми на всенародном голосовании (референдуме) 26 сентября 2016 года //

URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution> (last access: 14.03.2026)

12. Самедова III.Т. Преюдиция в УК Азербайджанской Республики: быть или не быть? Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. № 2, 2024 / s.s. 3-18

13. Шершеневич Г.Ф. Избранное: В 6 т. Т. 4 включая Общую теорию права / Вступ. слово, сост.: П.В. Крашенинников. – М.: Статут, 2016. – 752 с.

Ələm NƏBİZADƏ

*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi,
bakalavriat tələbəsi*

e-mail: alam.nabizade@gmail.com

İNZİBATİ XƏTALARA DAİR İŞ ÜZRƏ QƏRARA YENİDƏN BAXILMASI: ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRILMASI HÜQUQU KONTEKSTİNDƏ

XÜLASƏ

Məqalədə “inzibati xəta” anlayışının mahiyyəti təhlil olunur, “xəta” termininin “hüquqpozma” anlayışına nisbətən daha dəqiq olduğu, “inzibati” anlayışının isə əsasən sovet hüquq modelinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığı qeyd edilir. Məqalədə mərkəzi yer inzibati xətalər haqqında işlər üzrə qəbul edilmiş qərarlardan şikayət və protest verilməsi hüququnun araşdırılmasına ayrılmışdır. Müəllif Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının və İnzibati Xətalər Məcəlləsinin müvafiq müddəalarını nəzərdən keçirir. Müəllif qərarların yenidən baxılması üzrə mövcud sistemi prosessual tənzimləmənin yetərsizliyi, məhkəmə və icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin qarışdırılması, habelə tamhüquqlu məhkəmə nəzarətinin faktiki təqlidi baxımından tənqid edir.

Nəticədə belə qənaətə gəlinir ki, mövcud hüquqi tənzimləmə ədalətli məhkəmə araşdırması tələblərinə, ha-

kimiyət bölgüsü prinsipinə və dövlətin şəxsin hüquqlarının səmərəli məhkəmə müdafiəsini təmin etmək üzrə konstitusion öhdəliyinə tam uyğun gəlmir.

Açar sözlər: xəta, hüquqpozma, inzibati hüquq, cinayət hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, üçpilləli məhkəmə sistemi

Alam NABIZADE

Bachelor's student, Faculty of Law,

Baku State University.

e-mail: alam.nabizade@gmail.com

REVIEW OF A DECISION IN A CASE ON AN ADMINISTRATIVE OFFENCE: IN THE CONTEXT OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

SUMMARY

The article analyzes the concept of an administrative misdemeanor, noting that the term “misdemeanor” is more precise than “offense” and that the concept of “administrative” largely preserves features of the Soviet legal model. The central focus is the examination of the right to appeal and protest decisions in cases concerning administrative misdemeanors. The author considers the relevant provisions of the Constitution of Azerbaijan, the European Convention on Human Rights, and the Code of Administrative Offenses. The author criticizes the current system for reviewing such decisions for insufficient procedural regulation, the blurring of powers between judicial and executive authorities, and the effective imitation of complete judicial review. In conclusion, the article finds that the existing legal framework does not fully comply with the requirements of a fair trial, the principle of separation of powers, and the state's constitutional duty to ensure effective judicial protection of individual rights.

Keywords: *misdemeanor, offense, administrative law, criminal law, right to a fair trial, three-tier judicial system*

**“Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri” jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

- Məqalənin mətni “Microsoft Office Word” proqramında, “Times New Roman” şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıdan 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlanmaqla təqdim edilsin.
- Redaksiyaya daxil olan məqalə ilə birlikdə plagiatın mövcudluğunun nəticəsi (unikallıq səviyyəsi 85%-dən az olmamaqla) təqdim edilsin.
- Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar göstərsin.
- Müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi qurumun adı, ünvanı, tutduğu vəzifə, elektron poçt ünvanı, mobil telefon nömrəsi, ORCID ID-si və məqalənin adı 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) qeyd edilsin.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər. Həcmi 10 səhifəni keçən məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur.
- Məqalədə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində 4-5 sətirdən ibarət xülasə olsun.
- Azərbaycan dilində olan məqalənin xülasəsi rus və ingilis dillərində, rus dilində olan məqalənin xülasəsi Azərbaycan və ingilis dillərində, ingilis dilində olan məqalənin xülasəsi isə Azərbaycan və rus dillərində verilsin.
- Xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözləri (5-7 söz) verilsin.
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı çap olunduğu dildə əlifba sırası ilə yazılsın və nömrələnsin.
- Məqalənin ədəbiyyat siyahısında göstərilən hər bir istinad üzrə məlumat elmi məqalələr üçün nəzərdə tutulmuş bibliografik təsvir qaydalarına uyğun şəkildə təqdim edilsin.
- Ədəbiyyat siyahısında əsasən son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı elmi mənbələrə, istinadlara (50%-dən az olmayaraq) üstünlük verilsin.
- Mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərsin. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətirləti istinadlar verilməsin.
- Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin məzmununa uyğun olaraq müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilsin.
- Məqalə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunsun.
- Bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyələrində təhsilənlərin məqalələri elmi rəhbərin və ya aidiyyəti sahə üzrə mütəxəssisin rəyi ilə birlikdə təqdim edilsin.
- Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.
- Jurnalda daha əvvəl heç bir yerdə dərc olunmamış məqalələr qəbul edilir.
- Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Qeyd: məqalə elmi yenilik və əhəmiyyətinə görə müvafiq sahə mütəxəssislərimiz tərəfindən rəy verildiyi və jurnalın tələblərinə tam cavab verdiyi təqdirdə çap olunur.

Məqalənin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 684 15 15

Требования к представлению статей в журнал «Научный Вестник Академии Полиции»

- Текст статьи должен быть представлен в программе «Microsoft Office Word» шрифтом «Times New Roman» (размер шрифта — 12), с межстрочным интервалом 1, с соблюдением полей: верхнее и нижнее — 25 мм, левое и правое — 20 мм.
- Вместе со статьёй, поступающей в редакцию, должен быть представлен результат проверки на наличие плагиата (с уровнем уникальности не менее 85%).
- В каждой статье должны быть указаны индексы УДК (Универсальная десятичная классификация) или коды типа PACS.
- Имя, фамилия, отчество автора, его ученая степень и ученое звание, наименование учреждения, где он работает, адрес, занимаемая должность, адрес электронной почты, номер мобильного телефона, ORCID ID и название статьи должны быть указаны на 3 языках (азербайджанском, русском и английском).
- Статья объемом от 5 до 10 страниц может быть представлена на азербайджанском, русском или английском языках. Статьи, объем которых превышает 10 страниц, принимаются только с согласия редакционной коллегии.
- Статья должна содержать аннотацию из 4–5 строк на азербайджанском, английском и русском языках.
- Для статей на азербайджанском языке аннотация приводится на русском и английском языках; для статей на русском языке — на азербайджанском и английском языках; а для статей на английском языке — на азербайджанском и русском языках.
- Ключевые слова (5–7 слов) должны быть представлены на языках написания аннотаций.
- Список использованной литературы должен быть составлен в алфавитном порядке на языке публикации и пронумерован.
- Сведения по каждой ссылке, указанной в списке литературы, должны быть представлены в соответствии с правилами библиографического описания, предусмотренными для научных статей.
- В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим авторитетным научным источникам, опубликованным в основном за последние 10 лет (не менее 50% от общего числа источников).
- Порядковый номер использованной литературы и соответствующие страницы после ссылки в тексте должны быть указаны в квадратных скобках. Например: [15, с.120-122]. Постраничные сноски внизу текста не допускаются.
- В конце научной статьи, в соответствии со сферой науки и содержанием статьи, должны быть четко изложены научные выводы, к которым пришел(ли) автор(ы), научная новизна работы, ее практическая значимость, экономическая эффективность и т.д.
- Статья должна пройти тщательное научное и грамматическое редактирование.
- Статьи обучающихся на уровнях бакалавриата, магистратуры и докторантуры должны представляться вместе с отзывом (рецензией) научного руководителя или специалиста в соответствующей области.
- В одном номере журнала не могут быть опубликованы две статьи одного и того же автора (авторов).
- В журнал принимаются статьи, ранее нигде не публиковавшиеся.
- Журнал публикует статьи, соответствующие только его профилю.

Примечание: Статья публикуется только в том случае, если она получила положительный отзыв со стороны наших специалистов в соответствующей области касательно её научной новизны и значимости, а также полностью соответствует требованиям журнала.

Электронный адрес для отправки статьи: xeberler.elmi@mail.ru

Контактный телефон: +99450 684 15 15

Requirements for the submission of articles to the journal “Scientific News of the Police Academy”

- The text of the article must be submitted in "Microsoft Office Word" format, using "Times New Roman" font (font size 12), with single line spacing, leaving margins of 25 mm at the top and bottom, and 20 mm on the left and right sides. The article submitted to the editorial office must include the plagiarism check result.
- The article submitted to the editorial office must be accompanied by plagiarism check results (with a uniqueness level of no less than 85%).
- Each article must include UDC (Universal Decimal Classification) indexes or PACS-type codes.
- The author's first name, last name, patronymic, academic degree and academic title, name of the employing institution, address, position held, email address, mobile phone number, ORCID ID, and the title of the article must be provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian, and English).
- Articles may be submitted in Azerbaijani, Russian, or English, with a length of 5–10 pages. Articles exceeding 10 pages will only be accepted with the approval of the editorial board.
- The article must include an abstract of 4–5 lines in Azerbaijani, English, and Russian.
- For articles written in Azerbaijani, the abstract must be provided in Russian and English; for articles in Russian, the abstract must be in Azerbaijani and English; and for articles in English, the abstract must be in Azerbaijani and Russian.
- Keywords (5–7 words) must be provided in the respective languages of the abstracts.
- The list of references must be alphabetized and numbered in the language of their original publication.
- The details for each citation in the reference list must be presented in accordance with the bibliographic description rules established for scientific articles.
- In the reference list, preference should be given to scientific articles, monographs, and other reliable scientific sources published within the last 10 years (comprising no less than 50% of the total references).
- In-text citations must be indicated in square brackets containing the reference number and the relevant pages. For example: [15, p.120-122]. Footnotes are not permitted.
- At the end of the scientific article, the scientific conclusion(s) reached by the author(s), the scientific novelty of the work, its practical significance, economic efficiency, etc., must be clearly stated in accordance with the field of study and the content of the article.
- The article must undergo thorough scientific and grammatical editing.
- Articles by students at the Bachelor's, Master's, and Doctoral levels must be submitted along with a review/recommendation from their academic supervisor or an expert in the relevant field.
- No more than one article by the same author(s) may be published in a single issue of the journal.
- Only articles that have not been previously published anywhere else are accepted for publication.
- The journal only publishes articles that correspond to its specific profile.

Note: An article is published only if it receives a positive review from our field experts regarding its scientific novelty and significance, and fully complies with the journal's requirements.

E-mail for submission: xeberler.elmi@mail.ru

Contact phone: +994 50 684 15 15

DÜZƏLİŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: